

Kropotkin

**MEMOIRES
VAN EEN
REVOLUTIONAIR**

MEMOIRES VAN EEN
REVOLUTIONAIR

MEMOIRES VAN EEN
REVOLUTIONAIR

PETER KROPOTKIN

MEMOIRES

VAN EEN

REVOLUTIONAIR

Ingeleid en geannoteerd door
Nicolas Walter

INHOUD

Inleiding door Nicolas Walter 7

Woord vooraf 21

Deel een *Jeugd* 23

Deel twee *Het Pagekorps* 75

Deel drie *Siberië* 137

Deel vier *Sint-Petersburg; eerste reis naar West-Europa* 187

Deel vijf *De Vesting; de ontsnapping* 271

Deel zes *West-Europa* 297

Noten 387

Register 427

INLEIDING

Pjotr Kropotkin was de meest bekende Russische revolutionaire balling van vóór 1917 en zijn *Memoires van een revolutionair* is zijn meest bekende boek. Zelfs zonder iets over hem te weten, kan men genoeg beleven aan dit boek en in zekere zin is een inleiding overbodig. Maar hij was geen doodgewoon man en dit is geen doodgewoon boek; bovendien was de geschiedenis die hij vertelt al lang beslecht voor hij dit boek schreef en leefde hij na de voltooiing ervan nog vele jaren. Daarom zal men zeker meer aan het boek hebben als men iets meer van zijn leven weet — met name van zijn latere leven — en van de problemen die het boek opwerpt.

Het eerste probleem is dat de titel misleidend is;* Kropotkin was maar een relatief korte tijd actief revolutionair. Hij werd geboren in 1842 als telg uit een Russisch aristocratisch geslacht; hij werd grootgebracht om de traditie ervan voort te zetten, wat hij tijdens een derde deel van zijn leven ook deed. Zoals zovelen van zijn tijdgenoten had hij op jonge leeftijd al zijn twijfels ten aanzien van het tsaristisch bewind, maar pas in 1867 verbrak hij vastbesloten alle banden ermee door het leger te verlaten, en pas in 1872 begon hij actief tegen te werken door zich aan te sluiten bij de Tsjaikovskygroepering. Dit proces van groei en verandering wordt tot in details weergegeven in de tweede helft van de *Memoires*, maar het is noodzakelijk er de nadruk op te leggen dat Kropotkin pas begon met revolutionaire activiteiten toen hij al bijna dertig jaar was.

Van 1872 tot 1886 leidde Kropotkin het leven van een revolutionaire agitator, typerend voor de negentiende eeuw. Hij bezocht West-Europa om kennis te nemen van de socialistische beweging, keerde terug naar Rusland en sloot zich aan bij de volksbeweging; hij werd gearresteerd en zonder vorm van proces opgesloten, waarna hij ontvluchtte en uit Rusland ontsnapte. Hij zocht zijn heil in West-Europa en sloot zich aan bij de anarchistische beweging, waarna hij uit Zwitserland gezet werd en naar Frankrijk verhuisde. Opnieuw werd hij

* Het is misschien wel tekenend dat Kropotkin er zelf de voorkeur aan gaf dat de neutralere titel *Around One's Life* (ongeveer: 'Een levensgeschiedenis') gebruikt werd (deze werd wel voor de Franse uitgave gebruikt!), maar hij werd omvergepraat door zijn uitgevers.

gearresteerd en na een schijnproces opgesloten; hij kreeg amnestie en nam de wijk naar Engeland. Deze periode van grote beroering wordt tot in de kleinste bijzonderheden in de tweede helft van dit boek beschreven, maar opnieuw moeten we noodzakelijkerwijs benadrukken dat Kropotkins revolutionaire activiteiten zich uitstrekten over een periode van slechts veertien jaar (waarvan hij er vijf in de gevangenis doorbracht).

Van 1886 tot 1917 woonde Kropotkin in Engeland en in deze tijd schreef hij zijn memoires. In 1897 bezocht hij Noord-Amerika voor de eerste maal om deel te nemen aan de vergadering van het Brits Genootschap ter bevordering van de Wetenschap die in Toronto gehouden werd. Hij greep de gelegenheid aan om door Canada te reizen en lezingen te houden in verschillende steden in de Verenigde Staten. In New York ontmoette hij Walter Hines Page, hoofdredacteur van de *Atlantic Monthly*, die hem een serie autobiografische artikelen vroeg te schrijven. Deze verschenen van september 1898 tot september 1899 onder de titel: 'De Autobiografie van een Revolutionair'; een wat uitgebreidere versie kwam in boekvorm uit in Engeland en de Verenigde Staten in 1899 onder de titel *Memoires van een revolutionair*.

De *Memoires* is misschien wel het beste dat Kropotkin geschreven heeft en het schildert ons een onvergetelijk beeld van het Rusland in het midden van de negentiende eeuw, van de volksbeweging daar in de jaren 1870 en van de anarchistische beweging in West-Europa rond 1870—1880. Maar hier stuiten we op het tweede probleem waarvoor dit boek ons stelt: de twaalf jaren die liggen tussen zijn komst naar Engeland en het schrijven van deze *Memoires* zijn slechts in grote lijnen weergegeven in een twaalftal pagina's aan het eind van het boek, in tegenstelling tot de nauwkeurig uitgewerkte veertig jaar daarvoor. Bovendien leefde Kropotkin tweeëntwintig jaar na de voltooiing van dit boek en bleef tot het eind toe actief, ondanks de steeds zwaardere aanvallen van bronchitis die hij ieder jaar te verduren had.

Het resultaat is dan ook dat de *Memoires* uitgebreide informatie verschaffen over de eerste helft van Kropotkins leven, maar eigenlijk niets zeggen over de tweede helft. Het is bijzonder jammer dat hij het laatste stuk van zijn leven zo in kort bestek heeft weergegeven en dat hij het niet bijgewerkt heeft voordat hij stierf. Helaas is er geen werkelijk bevredigende biografie van hem verschenen en de beste studie tot nu toe — *The Anarchistic Prince* van George Woodcock en Ivan Avakoemovitsj — is meer dan twintig jaar oud en is allang uitverkocht. Het is daarom de moeite waard een kort verslag te geven van Kropotkins leven tussen 1886 en 1921, zodat de lezers op de hoogte zijn van bepaalde dingen die niet in de *Memoires* staan, voor we de problemen aanpakken die ontstaan door sommige dingen die wel in het boek staan.

In 1886 was Kropotkin de bekendste anarchist van de hele wereld. Hij behield zijn revolutionaire principes, maar raakte nooit meer rechtstreeks betrokken bij revolutionaire activiteiten. Hij arriveerde in Engeland op een tijdstip dat de socialistische beweging floreerde en een paar jaar lang speelde hij er een belangrijke rol in. Hij zette zijn schouders onmiddellijk onder de taak de Freedom Press van de grond te helpen, die sindsdien altijd de voornaamste bron van anarchistische propaganda is geweest. Hoewel men hem zag als behorend tot de anarchistische sectie van de socialistische beweging, legde hij zich in dit opzicht geen beperkingen op. Hij hield toespraken voor toehoorders van allerlei soorten linkse groeperingen door het land en hij bezocht geregeld vergaderingen om de herinnering aan gebeurtenissen als de Parijse Commune of de martelaren van Chicago levendig te houden of om de een of andere voorname bezoeker van Londen te verwelkomen. Hij speelde slechts een rol van ondergeschikt belang bij gebeurtenissen als de Bloody Sunday in 1887 en de grote havenstaking in 1889. Hij stond op goede voet met verschillende linkse politieke groeperingen en onderhield goede contacten met mensen als William Morris en H. M. Hyndman, Keir Hardie en Bernard Shaw. Maar zijn grootste invloedssfeer lag bij het anarchisme en de groei van de anarchistische beweging in Groot-Brittannië aan het eind van de jaren tachtig is in hoge mate te danken aan zijn aanwezigheid.

Binnen de anarchistische beweging richtte hij zijn invloed hoofdzakelijk op verstandelijke overwegingen en tegen het extremisme. Inderdaad groeide Kropotkin zelf meer en meer de intellectuele kant op en werd hij steeds minder militant. Na 1890 schreef hij nog steeds artikelen voor *Freedom* en ging hij nog steeds naar vergaderingen, maar hij ontplooië nauwelijks enige politieke activiteit — met uitzondering van speciale gelegenheden, zoals toen hij op de bijeenkomst protesteerde tegen de uitsluiting van de anarchisten van het Londens Congres van de Tweede Internationale in 1896, of toen hij tussenbeide kwam en een liberaal minister (die ooit een socialistisch leider geweest was) verzocht te verhinderen dat de Italiaanse anarchist Maltesta gedeporteerd werd in 1912 (al eerder kwam hij tussenbeide om te bewerkstelligen dat de politie een andere buitenlandse revolutionair vrijliet — niemand minder dan de bolsjeviekenleider: Lenin!)*

Kropotkin was nauwer betrokken bij de Franse socialistische beweging, hoewel hij Frankrijk achttien jaar lang niet mocht bezoeken. Hij schreef veel meer voor de Franse dan voor de Britse anarchis-

* Dit verhaal wordt gedaan door Horace Brust in het eerste deel van zijn 'memoires van een politiek politie-agent', *I Guarded Kings* (Ik bewaakte koningen), Londen 1935, maar hij is zo weinig nauwkeurig in zijn uitlatingen dat we dit niet lichtvaardig moeten geloven.

tische pers, en de meeste van zijn politieke artikelen, pamfletten en boeken werden eerst in Frankrijk gepubliceerd en pas later vertaald in het Engels (alsook in vele andere talen). In 1892 werd hij in een geheim politierapport te Parijs genoemd als een van de leidende figuren van een groepering die, naar men geloofde, de internationale anarchistische beweging vanuit Londen dirigeerde. Hoewel de details onzin waren, geeft het verhaal toch een goed beeld van zijn belang. In 1896 weigerden de Franse autoriteiten hem het land binnen te laten om enkele lezingen te houden en pas in 1905 mocht hij Frankrijk weer binnen.

In Engeland had men een heel andere indruk van Kropotkin. Voor zover bekend is er nooit sprake van geweest hem te deporteren; de enige botsing die hij had met de autoriteiten ging om het hebben van een hond zonder de nodige papieren! Hij leidde een haast burgerlijk-fatsoenlijk leven met zijn vrouw en dochter — en soms met een enkele bediende — in een aantal kleine huisjes in de voorsteden (vlakbij Londen en Harrow, Acton, Bromley en Highgate, en daarna in Brighton Kemp Town). In tegenstelling tot vele andere Russische ballingen ondernam hij geen pogingen het aanzienlijke bezit dat hij achtergelaten had, terug te krijgen, en hij werkte hard om zijn brood te verdienen met het schrijven van wetenschappelijke artikelen voor kranten, tijdschriften en naslagwerken.

Kropotkin was niet louter en alleen journalist. Hoewel hij na zijn vertrek uit Rusland geen nieuw wetenschappelijk werk meer verrichtte, had hij toch de reputatie van een wetenschapsman om wat hij op zijn gebied had gepresteerd in het verleden. Zijn theorieën over de orografie, de ijsvorming en -verdwijning in Azië, die in Rusland verschenen waren in de jaren zeventig, werden dertig jaar later in Engeland gepubliceerd en nog steeds worden ze beschouwd als waardevolle bijdragen tot de fysische geografie. Maar ook op vele andere terreinen was hij werkzaam, en hij was altijd bijzonder geïnteresseerd in de toepassing van de bevindingen van de natuurwetenschap ter verbetering van de menselijke maatschappij. Zo suggereerde hij in *Fields, Factories and Workshops* (Akkers, fabrieken en werkplaatsen; 1899) dat moderne landbouwtechnieken gebruikt konden worden om de economie van industriële landen te rationaliseren en te humaniseren; in *Mutual Aid (Wederzijdse hulp; 1902)* suggereerde hij dat het principe van coöperatie, dat minstens zo belangrijk was als dat van de competitie in de biologische evolutie, gebruikt kon worden om de sociale evolutie van de mensheid te begeleiden; en in *Modern Science and Anarchism* (Moderne wetenschap en anarchisme; 1901) suggereerde hij dat zowel de natuurwetenschap als de sociale wetenschap zich bewoog in de richting van het anarchistische ideaal.

Twee van Kropotkins latere geschriften zijn belangrijk genoeg om afzonderlijk te noemen. Zijn enige grootse stap op het gebied van de historie — *The Great French Revolution* (De grote Franse revolutie;

1909) — was een van de eerste pogingen de Franse revolutie te beschrijven vanuit het gezichtspunt van de gewone man en ook was het een eerste poging om het materiaal over de volksbewegingen van de jaren zeventig op de juiste manier te gebruiken. Zijn werk over de ethiek, dat zich over enkele jaren uitstreckte en tegen het einde van zijn leven bijna al zijn aandacht opeiste is nooit voltooid en werd in fragmentarische vorm gepubliceerd in het jaar na zijn dood.

Op het vasteland van Europa beschouwde men Kropotkin als een anarchist die toevallig ook nog een geleerde was; in de Angelsaksische landen beschouwde men hem meer als een geleerde die toevallig anarchist was. Als prominent intellectueel — en als Russische prins — koesterde men alom in Groot-Brittannië en Noord-Amerika respect voor hem, soms zelfs zo dat hij erdoor in verlegenheid geraakte. In 1894 publiceerde het Britse *Contemporary Review* (Blad van deze tijd) een relaas over hem met de titel: 'Onze meest geëerde vluchteling' en dit soort dingen — hoezeer hij er ook tegen inging — konden niet anders dan een bepaald effect sorteren. Zijn politieke overtuigingen werden opgevat als een romantisch excentriek trekje en het kostte hem veel moeite om serieus genomen te worden. Aan de andere kant zorgde zijn bekendheid ervoor dat de anarchistische idee aanvaardbaar werd voor velen, die haar anders onverwijld verworpen zouden hebben en hij slaagde erin een sterke persoonlijke invloedssfeer te creëren, zelfs als de omstandigheden op het oog bijzonder ongunstig waren. Toen mijn grootmoeder hem in 1902 ontmoette, was dat ten huize van sir Hugh Low, een voormalig koloniaal bestuurder — en toch slaagde hij erin mijn grootvader te 'bekeren' tot het anarchisme!

Er zijn vele anekdotes in omloop over Kropotkins koppigheid wanneer het om zijn politieke overtuigingen ging. Hij weigerde op te staan toen er getoost werd op de gezondheid van de koning bij een banket dat het Koninklijk Geografisch Genootschap te zijner ere gaf; hij weigerde het lidmaatschap van het Genootschap omdat de koning er beschermheer van was; hij weigerde de aanbieding in overweging te nemen van een hoogleraarschap in de geografie van Cambridge uit angst dat zijn vrijheid van spreken en handelen misschien beknot zou worden; hij weigerde elke soort goedkope overeenkomst met de Russische en de Franse regering, wanneer die probeerden met hem te onderhandelen; en hij weigerde consequent interviews te geven aan de pers.

Niettemin werd Kropotkin toch iets milder in zijn overtuigingen, vooral ten aanzien van oorlog, ondanks het feit dat hij het niet met het gezag op een akkoordje wilde gooien. Internationalisme en antimilitarisme zijn altijd fundamentele principes geweest van de anarchistische beweging. Hij was zelf zeer zeker een wereldburger; hij woonde in diverse landen, sprak vele talen en kon er zelfs nog meer lezen en hij had vrienden over de hele wereld, met wie hij ook correspondeerde. Hij heeft nooit van enige racistische gevoelens blijk ge-

geven — zijn vrouw was, tussen haakjes, joods. Hij schreef een stuk dat de oorlog aanviel, dat klonk als een klok; het stond in zijn eerste anarchistische boek en werd later heruitgegeven als pamflet; een andere felle aanval stond in zijn laatste anarchistische boek en werd ook als pamflet gedrukt. Maar in de jaren rond 1890 begon hij in zijn geschriften de neiging te vertonen enige vooroordelen te koesteren jegens Duitsland, waarbij hij suggereerde dat het Hohenzollernregime en de marxistische sociaal-democraten allebei uitingen waren van een nationalistische geaardheid; hierbij begunstigde hij Engeland (het land dat hem opgenomen had en vrijheid schonk) en Frankrijk (het land van de Revolutie en de Commune).

Deze neiging werd sterker in 1905, toen de revolutie in Rusland maakte dat Kropotkin ook dit land in bescherming meende te moeten nemen. In zijn privé-leven zei hij de anarchistische traditie zelfs in zoverre vaarwel dat hij de gedachte steunde van een oorlog van de Entente tegen Duitsland en de uitbreiding van de dienstplicht goedkeurde als voorbereiding daarop. Toen de oorlog, die hij al lang van tevoren had zien aankomen, tenslotte uitbrak, is het ook niet verwonderlijk dat Kropotkin — net als vele andere linkse leiders — zijn onmiddellijke steun gaf aan de Geallieerden. Hierdoor won hij de goedkeuring van liberalen en patriotten, maar het sneed de band door met de beweging waar hij veertig jaar lang mee verbonden geweest was. Hij maakte geen echte vorderingen onder de anarchisten in het Westen en de meest vernietigende verwijten kreeg hij naar het hoofd geslingerd in een artikel van zijn oude vriend Malatesta in zijn vroegere krant *Freedom* (november 1914). De enige plaats waar hij veel invloed had, was Rusland en op dit punt aangeland moeten we teruggaan in de geschiedenis en zijn relatie uitpluizen met zijn geboorteland tijdens zijn langdurige ballingschap.

Toen Kropotkin in 1876 Rusland verliet, was hij van plan zo snel mogelijk weer terug te keren, maar al spoedig werd duidelijk dat hij nooit meer de grens zou kunnen overschrijden zonder dat onmiddellijke arrestatie het gevolg daarvan was en mogelijk de dood in de gevangenis of in Siberië. In dezelfde tijd boog de Russische revolutionaire beweging zich af van de anarchistische ideeën waardoor ze zich eerder had laten inspireren; het streven naar een constitutionele regering als einddoel en het aangrijpen van moord als middel daartoe stuitte Kropotkin tegen de borst en hij verbrak de directe relaties met de beweging kort na de dood van de tsaar in 1881.

Maar de meeste van Kropotkins vrienden waren Russische revolutionaire ballingen, net als hijzelf, en hij interesseerde zich altijd voor de gebeurtenissen in Rusland — vooral toen het anarchisme weer opleefde. Vanaf 1892 begonnen groepen Russische ballingen anarchistische propaganda vanuit West-Europa naar Rusland te sturen, en vanzelfsprekend stelden ze zich in verbinding met Kropotkin en gaven ze zijn geschriften voorrang. De meeste invloed had zijn boek

The Conquest of Bread (De strijd om het brood), dat in 1902 vertaald werd in het Russisch en de titel kreeg: *Chleb i Volja* (Brood en Vrijheid); in 1903 werd er in Zwitserland een groepering gevormd met die naam, die een krant uitgaf met dezelfde naam. Ze gaven nog een serie artikelen uit, waarbij ze zich opnieuw lieten inspireren door Kropotkins geschriften.

Het anarchisme verbreidde zich in Rusland meer dan ooit en vele anarchisten hadden een aandeel in de Revolutie van 1905. Tegen die tijd kon men ze ruwweg in twee groepen verdelen: zij die extreme methoden goedkeurden, zoals roof en moord, en zij die de voorkeur gaven aan de traditionele manieren van propaganda en campagne; de laatste groep erkende het leiderschap van Kropotkin en hij speelde een belangrijke rol op conferenties van Russische anarchisten in Londen en Parijs tussen 1904 en 1906. De meeste ballingen keerden tijdens de revolutie naar Rusland terug en *Chleb i Volja* hield op te bestaan. Kropotkin hoopte hen te kunnen volgen en trof voorbereidingen voor de reis (waaronder bezoeken aan een schietbaan om zijn vaardigheid te oefenen — op 63-jarige leeftijd!). Maar omdat de situatie onzeker was, begon hij een nieuwe krant, getiteld *Listki 'Chleb i Vólja'* (bladzijden uit *Chleb i Vólja*) en toen in 1907 de reactie kwam, werd de anarchistische beweging onderdrukt; hij moest de hoop om terug te keren opgeven, ook al bleef hij tot de Eerste Wereldoorlog bijdragen leveren aan Russische anarchistische kranten.

Het kwam niet alleen door het anarchisme dat Kropotkin opnieuw betrokken raakte bij aangelegenheden die Russen betroffen. Het is een voorbeeld van zijn bredere belangstelling dat hij, na zijn bezoek aan Noord-Amerika in 1897, suggereerde dat de Doehobors, die Rusland verlaten hadden en nu niet gelukkig waren op Cyprus, waar ze woonden, zich misschien prettiger zouden voelen in Canada — en deels door zijn bemoeienissen trokken ze daar ook heen. Een andere prominente Russische intellectueel die hun zaak veel goed deed, was Tolstoj. Ongeveer in dezelfde tijd begon Kropotkin met hem te corresponderen (via Tolstojs leerling Tsjertkov) en deze correspondentie hield vele jaren stand. Kropotkin was natuurlijk een hartstochtelijk liefhebber van de Russische literatuur en toen hij in 1901 voor de tweede maal een bezoek bracht aan Noord-Amerika was dat om aan het Lowell Instituut in Boston een serie lezingen te houden over dit onderwerp; deze lezingen vormden de basis van zijn boek *Ideals and Realities in Russian Literature* (Idealen en werkelijkheid in de Russische literatuur), dat uitgegeven werd in Londen en New York in 1905. (Hij heeft de Verenigde Staten nooit meer kunnen bezoeken, door de verandering in de immigratiewetten die volgde op de moord op president McKinley door de anarchist Czolgosz in 1901.)

Een belangrijke factor was dat de meeste Russische vrienden van Kropotkin helemaal geen anarchisten waren, maar gematigd socialisten en met name populisten van het slag waar hij in de jaren zeventig

mee samengewerkt had. Stepniak, die eens naar de Balkan gegaan was om de opstand van de Slaven tegen de Turken te steunen, die teruggegaan was naar Rusland om een politiechef te vermoorden en die een tijdlang anarchist was, werd zo gematigd in zijn ideeën dat hij zich aansloot bij de Onafhankelijke Arbeiderspartij (de voorloper van de Engelse Arbeiderspartij) toen deze in 1893 opgericht werd. Nikolai Tsjaikovsky, die eens de leider was geweest van de opmerkelijke groepering waartoe ook Kropotkin behoord had, en die ook een tijdlang anarchist was, werd een populistenleider bij de rechtse vleugel in Rusland en na de revolutie van 1917 werd hij het hoofd van een kortstondige antibolsjevistische regering in Archangelsk. Aan het eind van de jaren negentig vormde het overgrote deel van de populisten de Sociale Revolutionaire Partij en velen van Kropotkins oud-collega's uit de Tsjaikovskykring werden daar vooraanstaande leden van. Toen de eerste Russische vertaling van zijn *Memoires* in 1902 in Londen gepubliceerd werd, waren het in hoofdzaak de sociaal-revolutionairen die het boek in Rusland in omloop brachten. Toen de sociaal-revolutionaire journalist Boertsev de sociaal-revolutionaire leider Azev ervan beschuldigde een politespion te zijn, in 1908, was Kropotkin voorzitter van het eregerechtshof in Parijs, dat de beschuldiging bewezen achtte. Zijn persoonlijke banden met de partij werden nog aangehaald in 1910 toen zijn dochter trouwde met een jonge sociaal-revolutionair, Boris Lebedev genaamd.

Twintig jaar na zijn vertrek uit Rusland verkreeg Kropotkin tot zijn genoegen de status van veteraan onder de revolutionaire ballingen en ook al waren zijn anarchistische principes algemeen bekend, hij was in staat de beweging in haar geheel te representeren. In Groot-Brittannië trad hij op als de onofficiële woordvoerder ervan en schreef hij uit naam van de beweging bij vele gelegenheden aan de liberale pers. Tijdens de reactie op de Revolutie van 1905 was hij betrokken bij het werk van de Parlementaire Russische Commissie, een pressiegroep waarvan zowel Russische ballingen als Britse radicalen lid waren en hij schreef er een boekje voor, genaamd: *The Terror in Russia* (De terreur in Rusland; 1909).

Hoewel Kropotkin zijn anarchistische identiteit nooit verloochende, veranderde hij toch weer enigszins van positie. Rond 1905 verwachtte hij een revolutie in Rusland die niet verder zou gaan dan de Franse Revolutie van 1789 — dat wil zeggen het tsarisme zou veeleer vervangen worden door een parlementaire republiek dan door een socialistisch regime — en toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak, was hij rechtser dan de sociaal-revolutionairen doordat hij relaties aanknoopte met de 'Cadetten' (de liberale constitutionele democraten) en een artikel ten gunste van de oorlog in hun krant de *Roeskije Vedemosti* (Russische Courant) schreef. Zijn steun aan de oorlog en zijn nieuwe politieke relaties gaven de linkse tegenstanders van de oorlog, die ook het anarchisme afkeurden, een wapen in handen en zijn voorbeeld

werd gebruikt — vooral door de bolsjevieken — om de hele anarchistische beweging in diskrediet te brengen. Maar zelfs in Rusland was zijn invloed beperkt en hij verloor het contact met die revolutionaire groeperingen die bij hun principes bleven.

Toen in 1917 de Revolutie begon, keerde Kropotkin na meer dan veertig jaar ballingschap terug naar Rusland. Hij trad niet in contact met de anarchisten of de sociaal-revolutionairen, maar met mensen als Lvov, de liberaal die de eerste minister-president was van de Voorlopige Regering, en met Kerenski, de gematigd socialist die hem opvolgde. Kerenski bood hem zelfs een plaats in het kabinet aan en hoewel Kropotkin nog genoeg anarchist was om te weigeren, was het aanbod een goede graadmeter van zijn positie. Toen hij sprak op de conferentie in Moskou in augustus 1917, waarbij alle partijen vertegenwoordigd waren, hield hij een pleidooi voor het uitroepen van een republiek en een vernieuwing van het offensief tegen Duitsland. Zijn commentaar op de machtsgreep door de bolsjevieken in november 1917 — ‘Dit delft het graf voor de revolutie’ — werd hem misschien eerder ontlokt door hun tegenstand ten opzichte van de oorlog dan door hun neiging tot een dictatoriaal bewind, hoewel het een profetie bleek te zijn.

De val van de Voorlopige Regering in 1917 en het einde van de oorlog in 1918 verlostten Kropotkin uit zijn moeilijke positie, en zijn openlijke afkeer van het communistische regime bracht hem terug in het kamp van de anarchisten. Hij nam wederom contact op met de leiders van de Russische beweging, evenals met vele buitenlandse bezoekers. Ook ontmoette hij in 1919 Lenin en hij deed wat hij kon — wat niet erg veel was — om enkele van de excessen van het nieuwe regime te voorkomen. In zijn laatste politieke geschriften — *Letter to the Workers of the West* (Brief aan de arbeiders in het Westen) en *What is to be done?* (Wat moet er gebeuren?), beide geschreven in 1920, maakte hij twee standpunten duidelijk die op het oog tegenstrijdig leken maar in werkelijkheid elkaar aanvulden: dat de communisten bezig waren de revolutie de grond in te boren, en dat de buitenlandse bemoeienissen moesten ophouden. Toen hij nog jong was, had hij een ommezwaai gemaakt van gematigd naar extreem links: van het liberalisme van de Russische Verlichting in de jaren rond 1860 (de prosvetítelstvo), via het socialisme van de Russische volksbeweging rond 1870 (de narodnitsjestvo), naar het anarchisme van de Westeuropese arbeidersbeweging aan het eind van de jaren zeventig. In de loop van zijn verdere leven was hij geleidelijk weer teruggekeerd op een gematigd uitgangspunt: maar nu, aan het eind van zijn leven, keerde hij terug tot het onvoorwaardelijke anarchisme dat hij had aangehangen toen hij op het toppunt van zijn ‘carrière’ stond, en hij drong erop aan dat de mensen hun lot in eigen hand moesten nemen.

Kropotkin stierf op 8 februari 1921 in de stad Dmitrov, vlak bij

Moskou. De regering bood aan hem een staatsbegrafenis te geven maar zijn familie weigerde en uiteindelijk werd zijn begrafenis in Moskou de laatste grote anarchistische demonstratie in Rusland. Later, in datzelfde jaar nog, werd de anarchistische beweging voor eens en altijd onderdrukt. Er kwam een eind aan de publikaties van Kropotkins politieke geschriften, die voor het eerst verschenen waren in 1918. Het huis waarin hij geboren was, werd het Kropotkin-museum en hield een tijdlang de herinnering aan hem levend, maar kort na de dood van zijn vrouw in 1938 werd het gesloten. Hij werd niet vergeten: zijn naam werd niet alleen verbonden aan de laan waar hij geboren was, maar ook een andere straat in Moskou werd naar hem genoemd, evenals een klein pleintje en een metrostation; een grote stad in de Kaukasus en een kleintje in Siberië heten Kropotkin; en de Siberische bergketen die hij in 1866 als eerste bedwong, is ook naar hem genoemd. Zijn graf kan vandaag de dag nog bezichtigd worden in het Novodevitsjklooster. Nog steeds wordt hij in zijn geboorteland in ere gehouden, zelfs al wordt hij daar nauwelijks gelezen.

Als we terugkeren naar de *Memoires van een Revolutionair*, is het onze eerste taak de bibliografische problemen op te lossen. Toen hij er in 1897 opdracht voor kreeg, had Kropotkin al een begin gemaakt met zijn boek, zij het dan in het Russisch; maar de volledige tekst schreef hij in het Engels en hij had geen tijd een Russische versie te voltooien — zodat de Russische uitgaven van 1902, 1906 en later, eigenlijk vertalingen van zijn Engelse werk waren. Hij herschreef echter verschillende passages en stelde nieuwe op, op verschillende tijdstippen, weer in het Russisch en enkele daarvan werden opgenomen in de Russische uitgaven van 1925 en 1929. Tegen het eind van zijn leven had hij vrijwel de hele tekst herschreven in het Russisch en zijn manuscript werd gebruikt voor de Russische uitgave van 1933. De meest recente Russische uitgave, die van 1966, geeft deze tekst weer (met enkele omissies). Een deel van het toegevoegde materiaal verscheen voor het eerst in het Engels in de verkorte uitgave, die gepubliceerd werd door Doubleday in 1962 (en door Peter Smith herdrukt werd in 1967). De huidige uitgave is een onverkorte herdruk van de eerste Amerikaanse uitgave, die in november 1899 gepubliceerd werd door Houghton Mifflin (deze was iets korter dan de eerste Britse uitgave die door Smith Elder op hetzelfde tijdstip gepubliceerd werd in Londen, en week ook iets af op bepaalde onbelangrijke details). Van de later toegevoegde stukken is niets opgenomen, maar ze zijn vanzelfsprekend wel vermeld in de inleiding en de noten bij de tekst.

Het grootste deel van het boek is zo helder dat elk commentaar overbodig is, afgezien van verklaringen als er verwezen wordt naar bepaalde personen en gebeurtenissen in de tekst. Maar het is de moeite waard enkele algemene problemen te bespreken. Een kleine

moeilijkheid is dat Kropotkin de neiging vertoonde in kleine details wat onnauwkeurig te zijn. Dit is begrijpelijk genoeg, aangezien hij haast had bij het schrijven en het lange tijd geleden was. Enkele van zijn vergissingen zijn in de noten rechtgezet, maar ongetwijfeld zullen er bij grondige nasporing nog meer aan het licht komen. Een ander punt is dat Kropotkin uiterst terughoudend is geweest ten aanzien van zijn privé-leven. Wat bijvoorbeeld zijn seksuele leven betreft was hij een typische negentiende-eeuwse puritein en hij roert het onderwerp alleen aan om andermans wangedrag te bekritisieren; zijn eigen relaties met vrouwen worden in het geheel niet genoemd; zelfs zijn vrouw wordt slechts terloops genoemd. Ook op andere terreinen zien we een dergelijk patroon. Hij beschrijft zijn belangstelling voor kunst, maar niet zijn eigen enthousiaste, zij het amateuristische pianospel en landschapsschilderingen. We vernemen dat hij van thee hield, maar verder horen we over zijn smaak niets; drinken en gokken, de favoriete bezigheden van de Russische rijke stand, schijnen hem koud gelaten te hebben. Hij beschrijft ideeën en karakters maar geen gezichten of stemmen.

Zo komt het dat we in dit boek geen intieme onthullingen hoeven te verwachten; Kropotkins memoires zijn in wezen een politiek geschrift. Hier nu raken we aan een groter probleem, namelijk dat hij nogal ontwijkend deed over bepaalde aspecten van de twee politieke episodes waarbij hij betrokken was voor hij zich in Engeland vestigde: de Russische volksbeweging van 1872—1874 en de Westeuropese anarchistische beweging van 1876 tot 1882. Ik herhaal dat dit heel begrijpelijk was, aangezien hij oude kameraden niet wilde kwetsen door hun vroegere activiteiten al te openlijk te behandelen, maar hij vertoont ook de neiging het verleden te idealiseren en zijn eigen rol af te zwakken. Om een volledig juist beeld te geven van de situatie, zou een langdurige historische analyse nodig zijn met veelvuldige verwijzingen naar andere bronnen, iets wat hier niet op zijn plaats zou zijn; maar het is noodzakelijk aan te geven waar in Kropotkins getuigenis enige omzichtigheid geboden is.

In de Tsjaikovskikring was, volgens Kropotkin, nooit enige spanning, zelfs niet tijdelijk. Maar als we afgaan op andere leden was er juist sprake van aanzienlijke wrijvingen en concentreerden deze zich zelfs veelvuldig rond de persoon van Kropotkin zelf. Men was het er niet unaniem over eens een prins in de groep toe te laten, en later vond men hem halsstarrig in zijn denkbeelden en dogmatisch in zijn uiting ervan. Kropotkin ging zelf, in een van zijn toevoegingen aan de *Memoires*, wat meer in op de verschillen tussen de gematigden, die in de meerderheid waren en de extremisten, van wie hij de zegsman was; hij noemt 'sterke argumenten' ten aanzien van het programma dat hij in 1873 voor de groep opstelde en zijn kritiek op die leden die zijn revolutionaire voorstellen afkeurden werd hem kwalijk genomen. Kropotkins aandeel in de Tsjaikovskikring was over het

geheel genomen turbulenter dan men uit zijn *Memoires* zou opmaken.

In de anarchistische beweging geeft Kropotkin opnieuw een wat vaag beeld van de onenigheid onder de verschillende fracties. Er was een diepe kloof binnen de Jurafederatie tussen de oude leden die Bakoenin volgden, collectivisten waren en zich voornamelijk interesseerden voor de arbeidersbeweging, en de nieuwkomers, tot wie ook Kropotkin behoorde, die stilzwijgend vele van Bakoenins ideeën verwierpen en als communisten geïnteresseerd waren in een wijder verbreide strijd. De Jurafederatie ging in 1880 over tot het anarchistische communisme en het feit dat Guillaume, Schwitzguébel en Spichiger zich terugtrokken, was niet alleen te wijten aan de moeilijkheden die Kropotkin beschrijft, maar ook aan de politieke en persoonlijke verschillen. Opnieuw moet worden gezegd dat Kropotkins rol in de anarchistische beweging over het geheel genomen controversiëler was dan men uit zijn *Memoires* zou opmaken.

Iets anders dat Kropotkin niet noemt, is dat hij in de jaren zeventig een van de belangrijkste samenzweerders en daadwerkelijke propagandisten was. In 1877 bezocht hij de laatste vergadering van de Internationale Sociaal-democratische Alliantie, die in 1868 in het geheim gevormd was door Bakoenin met het doel de Eerste Internationale te infiltreren; en op het Congres te Londen in 1881 sprak hij zich privé uit ten gunste van het bestaan van geheime nevenorganisaties. Eveneens in 1877 hielp hij bij het opstellen van een artikel dat een oproep was voor propaganda door daden en in 1880 publiceerde hij een artikel dat tot actie opriep, niet alleen 'met woorden en de pen', enzovoort, maar ook 'met de dolk, het geweer en dynamiet'. * Het is van belang te beseffen dat Kropotkin aanzienlijk agressiever van aard was dan men zou denken op grond van zijn *Memoires* of van zijn latere reputatie.

En toch, ook al zwakte hij zijn rol wat af, Kropotkin verloochent zijn verleden niet. Zelfs toen hij zozeer aanvaard was dat zijn *memoires* afgedrukt konden worden in een achtenswaardig Amerikaans tijdschrift door achtenswaardige Amerikaanse en Engelse uitgevers. Hij blijft bij zijn revolutionaire standpunt tot de laatste bladzijde van zijn boek — en zelfs tot de laatste dag van zijn leven. Op latere leeftijd bekleedde hij een positie die Voltaire en Tolstoi vóór hem en Pasternak en Bertrand Russell na hem bekleed hadden: een revolutionair intellectueel, die te weerbarstig is om te temmen en te beroemd om tot zwijgen te brengen en die niet zozeer belangrijk was om wat hij zei of

* Dit artikel, 'Action', werd geschreven door Carlo Cafiero, niet door Kropotkin; maar het werd afgedrukt in *Le Révolté* (het blad dat Kropotkin in 1879 opgericht had) op 25 december 1880, toen hij nog steeds hoofdredacteur was.

deed, maar om datgene waar hij voor stond. Soms is het inderdaad zo dat Kropotkin te mooi is om waar te zijn en heden ten dage kunnen we zeker stellen dat hij wat al te optimistisch geweest is ten aanzien van de toekomst. Een Kropotkin in het huidige Rusland zou zich gesteld zien tegenover een nog wreder regime; hij zou rebelleren en binnen een paar dagen gearresteerd worden en niet na een aantal jaren; hij zou een veel slechtere behandeling krijgen in de gevangenis en het zou aanzienlijk moeilijker zijn om te ontsnappen! Als het hem toch zou lukken, zou hij nooit vrijelijk door de wereld kunnen trekken; als hij naar Groot-Brittannië zou gaan, zou hij veeleer een ongewenste vreemdeling zijn dan een geëerde gast; als hij naar de Verenigde Staten zou reizen, zou hij zelfs niet toegelaten worden; als hij schreef wat hij dacht, zou het hem moeilijk vallen dit gedrukt te krijgen. Een halve eeuw na zijn dood maakt dit zijn voorbeeld nog bewonderenswaardiger. We hebben meer Kropotkins nodig en het lezen van dit schitterende verslag van zijn leven is een goed begin.

Nicolas Walter
November 1969, Londen,
Engeland

WOORD VOORAF

Dit boek zou waarschijnlijk niet zo snel voltooid zijn als de hoofdredacteur en de uitgevers van *The Atlantic Monthly* mij niet vereerd hadden met een uitnodiging het te schrijven en mij er met hun vriendelijke aanmoediging toe aangespoord hadden. Het was bedoeld om in afleveringen geplaatst te worden in hun blad. Ik voel het als een bijzonder prettige verplichting om hier mijn dank te betuigen voor de gastvrijheid die mij geboden is, en voor de vriendelijke druk die ze op me uitoefenden om dit werk op me te nemen. Publikatie vond plaats in *The Atlantic Monthly* (september 1898 tot september 1899) onder de titel 'De autobiografie van een revolutionair'. Bij de voorbereiding van de publikatie van het geheel in boekvorm, heb ik grote stukken toegevoegd aan de originele tekst, daar waar het handelt over mijn jeugd en mijn verblijf in Siberië, en met name in het zesde deel, waar ik het relaas doe van mijn verblijf in West-Europa.

P. Kropotkin

Bromley, Kent, oktober 1899

DEEL EEN

MIJN KINDERJAREN

I

Moskou is een stad waarvan de historische betekenis geleidelijk gegroeid is en tot op de dag van vandaag zijn nog overal de goed geconserveerde sporen te zien die de trage gang van de geschiedenis nagelaten heeft. Aan de overzijde van de rivier de Moskva ligt een wijk met brede, slaperige straten, en met saaie, grijze huizen met lage daken, waarvan de voordeur dag en nacht zorgvuldig gegrendeld blijft. Dit is altijd bij uitstek het domein van de middenstand geweest en het bolwerk van de naar buiten toe strenge, formalistische en despotische nonconformisten van het 'Oude Geloof'. De citadel ofte wel het Kremlin is nog steeds het bolwerk van Kerk en staat, en op het immense plein dat zich ervoor uitstrekt, krioelt het van de winkels en warenhuizen. Eeuwenlang was dit een druk gonzend handelscentrum en ook nu nog vormt dit plein het hart van een uitgebreide binnenlandse handel, die zich uitstrekt tot in de verste uithoeken van het land. De Tverskaja en de Brug der Smeden zijn al sinds jaar en dag befaamd om hun chique winkels, terwijl in de wijken van de handwerklieden, de Ploesjtsjicha en de Dorogomilovka, juist die kenmerken bewaard gebleven zijn die getuigen van het oproerig karakter van hun bewoners ten tijde van de Moskouse tsaren. Iedere wijk is een wereld op zichzelf, met een eigen gezicht en met een geheel eigen leven. Zelfs toen de spoorwegen hun intrede binnen de oude stad deden, waren de magazijnen en werkplaatsen toch alle aan de rand van de stad gesitueerd, evenals de zwaar beladen wagons en locomotieven.

Het meest karakteristieke deel van Moskou echter bevindt zich achter het Kremlin en bestaat uit een doolhof van schone, rustige, kronkelende straten en lanen tussen twee grote straten in, de Arbat en de Pretsjistenka en dit wordt nog steeds het Oude Adjudantenkwartier genoemd, de Staraja Konjoesjennaja.

Zo'n vijftig jaar geleden woonde in dit gedeelte de oude Moskouse adel, die sindsdien geleidelijk uitgestorven is en waarvan de namen zo vaak genoemd werden op de bladzijden van de Russische geschiedenis van vóór Peter I, tot hij later verdween om plaats te maken voor de nieuwkomers 'van alle rangen en standen', in dienst van de stichter van de Russische staat. Verdrongen als ze zich voelden aan het hof van Sint-Petersburg trokken deze edelen van de oude stempel zich terug in het Oude Adjudantenkwartier in Moskou, of op hun

schilderachtige landgoederen op het platteland in de omgeving van de hoofdstad. Met een zekere minachting en verstolen jaloezie keken ze neer op de bonte mengeling van families die 'uit het niets' opkwamen en bezit namen van de hoogste functies in de regering in de nieuwe hoofdstad aan de oevers van de Neva.

In hun jonge jaren hadden de meesten van hen hun geluk beproefd in staatsdienst, voornamelijk in het leger; maar om een of andere reden hadden ze de dienst al spoedig weer verlaten zonder tot een hogere rang te zijn opgeklimmen. De meer geslaagden onder hen kregen een rustig erebaantje in hun geboortestad — tot hen behoorde mijn vader — terwijl de meeste anderen zich simpelweg terugtrokken uit de actieve dienst. Maar hoe verspreid ze tijdens hun loopbaan ook werden over het uitgestrekte oppervlak van Rusland, altijd slaagden ze er op een of andere manier in hun oude dag te slijten in een eigen huis in het Oude Adjudantenkwartier, in de schaduw van de kerk waar ze gedoopt waren en waar de laatste gebeden uitgesproken waren bij de begrafenis van hun ouders.

Nieuwe takken ontsproten aan deze oude stammen. Sommigen verwierven zich een zeker aanzien in verschillende delen van Rusland, anderen bezaten meer luxueuze huizen in nieuwe stijl gebouwd in andere delen van Moskou of Sint-Petersburg; maar de tak die verblijf bleef houden in het Oude Adjudantenkwartier, ergens vlakbij de groene, de gele, de roze of de bruine kerk, al naar gelang de familie-traditie, werd beschouwd als de ware afvaardiging van de familie, ongeacht de positie die hij innam op de stamboom. Het ouderwetse hoofd van de familie werd met groot respect behandeld, zij het dan ook met lichte ironie, zelfs door de jongere vertegenwoordigers van diezelfde familie die hun geboortestad verlaten hadden voor een meer roemrijke carrière bij de Petersburgse wacht of in de hofkringen. Voor hen verpersoonlijkte hij de oude herkomst van de familie met haar tradities.

In deze rustige straten, ver van het lawaai en de drukte van het zakelijke Moskou, hadden alle huizen een zelfde aanzien: meestal waren ze van hout met helder groene daken van plaatijzer; de buitenkant werd gepleisterd en opgesierd door pilaren en zuilengangen. Ze waren allemaal in vrolijke kleuren geschilderd. Vrijwel ieder huis had op zijn minst één verdieping met zeven of negen grote, kleurige ramen die uitkeken op de straat. Een tweede verdieping bevond zich alleen aan de achterzijde van het huis, dat uitzicht gaf op een ruime binnenplaats, omgeven door talloze kleine gebouwtjes, die gebruikt werden als keuken, stal, opslagplaats, koetshuis en als verblijfplaats voor bedienden en mensen uit het gevolg. Een grote poort gaf toegang tot deze binnenplaats en de koperen plaat erop droeg gewoonlijk de inscriptie 'Huis van die en die, luitenant of kolonel, en commandant' — zeer zelden 'generaal-majoor' of een daarmee gelijkwaardige hoge burgerrang. Maar als er een wat luxueuzer huis in een van die straten

stond, omgeven door een ijzeren hek, met een ijzeren poort, droeg de koperen plaat vast en zeker de naam van een 'Handelsraad' of 'Ereburger' die en die. Dat waren indringers, zij die zich ongevraagd in deze wijk kwamen vestigen en daarom genegeerd werden door hun bureu.

Men stond niet toe dat zich winkels vestigden in deze deftige straten, met uitzondering van een kleine groentenwinkel of kruidenier in een klein houten huisje dat bij de parochiekerk behoorde. Dan was het zo dat op de hoek ertegenover het wachthuisje stond van de politie, en overdag verscheen de agent, gewapend met een hellebaard, in de deuropening om met zijn ongevaarlijke wapen de officieren te groeten die langs kwamen; als het donker werd, trok hij zich terug in het huis en hield zich bezig met schoenlappen of het vervaardigen van een speciaal soort snuif waarvan de oudere bedienden uit de buurt gretige afnemers waren.

Het leven verliep rustig en vredig in deze Moskouse Faubourg Saint-Germain — althans zo leek het voor de buitenstaander. 's Morgens was er niemand te zien op straat. Tegen de middag verschenen de kinderen, onder de hoede van Franse huisleraren en Duitse kinderjuffrouwen, die hen meenamen voor een wandeling op de besneeuwde boulevards. Later op de dag kon je de dames zien rijden in hun met twee paarden bespannen sleden en een bediende achter zich op een klein plankje, achter op de glijders vastgemaakt; of ze reden, weggedoken in een ouderwetse koets, enorm groot en hoog, opgehangen aan grote gebogen veren en getrokken door vier paarden, met een voorrijder op de bok en twee lakeien achterop. 's Avonds waren de meeste huizen helder verlicht en als de blinden niet gesloten waren, konden de voorbijgangers de kaartspelers bewonderen of de dansende paren in de salons. 'Meningen' waren in die tijd niet in de mode en de tijd was nog ver dat in elk van die huizen een strijd begon tussen 'vaders en zoons' — een strijd die gewoonlijk eindigde in een familiedrama of in een nachtelijk bezoek van de staatspolitie. Vijftig jaar geleden was daar nog geen sprake van; alles verliep rustig en zonder strubbelingen — althans oppervlakkig gezien.

In dit Oude Adjudantenkwartier werd ik in 1842 geboren en hier bracht ik de eerste vijftien jaren van mijn leven door. Zelfs toen mijn vader het huis verkocht had waarin mijn moeder gestorven was en een ander kocht, en toen hij ook dat huis weer verkocht en we een aantal jaren de winter moesten doorbrengen in gehuurde huizen tot hij een derde huis naar zijn zin gevonden had op een steenworp afstand van de kerk waarin hij gedoopt was, bleven we toch in het Oude Adjudantenkwartier wonen. We verlieten het alleen 's zomers als we naar ons landgoed gingen.

II

Een hoge, ruime slaapkamer, de hoekkamer van het huis, met een wit bed waarop onze moeder ligt; onze kinderstoeltjes en -tafeltjes er vlakbij en de keurig gedekte tafeltjes bedekt met snoepjes en pudding in mooie glazen schaaltes — een kamer waar men ons, kinderen, op een vreemd uur binnenbracht — dit is de eerste onscherpe herinnering van mijn leven.

Onze moeder leed aan toring; ze was pas vijfendertig jaar oud. Voor ze voorgoed van ons heenging, had ze de wens te kennen gegeven om ons bij zich te hebben, om ons te liefkozen en een ogenblik te genieten van ons plezier en daarom had ze dit kleine feestje georganiseerd bij haar bed dat ze niet meer kon verlaten. Ik herinner mij haar bleke magere gezicht, haar grote donkerbruine ogen. Ze keek vol liefde naar ons en nodigde ons uit om te eten en op haar bed te klimmen; toen barstte ze plotseling in tranen uit en begon te hoesten en men zei ons weg te gaan.

Enige tijd later verhuisden wij kinderen — dat wil zeggen mijn broer Alexander en ik — van het grote huis naar een kleiner op de binnenplaats. De aprilzon vulde de kleine kamertjes met haar stralen, maar onze Duitse kinderjuffrouw Madame Burman en Oeljana, onze Russische verzorgster, stuurden ons naar bed. Hun gezichten nat van tranen, naaiden ze zwarte hemden voor ons met brede witte linten afgezet. We konden niet slapen: het onbekende joeg ons schrik aan en we luisterden naar hun gedempte gesprekken. Ze zeiden iets over moeder dat we niet konden begrijpen. We sprongen uit ons bed en vroegen: ‘Waar is mamma? Waar is mamma?’

Ze begonnen allebei te snikken en streken ons over onze krullen, terwijl ze ons ‘arme wezen’ noemden, tot Oeljana het niet langer uithield en zei: ‘Jullie moeder is daarheen — naar de hemel, naar de engelen.’

‘Hoe naar de hemel? Waarom?’ vroeg onze kinderlijke verbeelding vergeefs.

Dat was in april 1846. Ik was pas drieëneenhalf jaar oud en mijn broer Sasja nog geen vijf. Waar onze oudere broer en zuster, Nicolaas en Hèlène heengegaan waren, weet ik niet, misschien zaten ze al op school. Nicolaas was twaalf en Hèlène elf; zij gingen veel samen om en wij kenden hen nauwelijks. En zo bleven wij, Alexander en ik, in dit kleine huisje wonen onder de hoede van Madame Burman en

Oeljana. De goede oude Duitse vrouw die geen thuis had en absoluut alleen op de wereld stond, nam voor ons de plaats in van onze moeder. Ze voedde ons op zo goed ze kon, kocht van tijd tot tijd eenvoudige speeltjes voor ons en propte ons vol met gembercake als een andere Duitse vrouw — waarschijnlijk even alleen op de wereld als zij — ons huis met een bezoek vereerde. Onze vader zagen we zelden, en de twee volgende jaren verstreken zonder enige indruk achter te laten in mijn geheugen.

III

Mijn vader was bijzonder trots op de afkomst van zijn familie en placht vaak plechtig te wijzen op een stuk perkament dat in zijn studeerkamer aan de muur hing. Het was getooid met ons wapen — het wapen van het vorstendom Smolensk, omhangen met de hermelijnen mantel en de kroon van de Monomachen — en erop stond geschreven, gewaarmerkt door het heraldisch departement, dat onze familie afstamde van een kleinzoon van Rostislav Mstislavitsj de Stoutmoedige (een naam die in de Russische geschiedenis bekend is als grootvorst van Kiëv), en dat onze voorouders grootvorsten van Smolensk geweest waren.

‘Het kostte me driehonderd roebel om dat stuk perkament te krijgen,’ placht vader te zeggen. Zoals de meeste mensen van zijn generatie was hij niet erg thuis in de geschiedenis en hij waardeerde het document meer om wat het gekost had dan vanwege zijn historische betekenis.

Inderdaad is onze familie zeer oud, maar net als de meeste afstammelingen van Roerik, die beschouwd kan worden als vertegenwoordiger van de feodale periode in de Russische geschiedenis, raakten ze op de achtergrond toen dat tijdperk eindigde en de Romanovs de troon in Moskou bestegen; zij waren het die zich zetten aan de consolidatie van de Russische staat. In het recente verleden schijnt geen van de Kropotkins een speciale voorkeur gekoesterd te hebben voor de staatsdienst. Mijn overgrootvader en grootvader trokken zich al jong terug uit de militaire dienst en haastten zich terug naar hun landgoederen. Het dient wel gezegd te worden dat het belangrijkste landgoed, Oeroesovo, gelegen in het gouvernement Rjazan, op een hoge heuvel aan de rand van vruchtbare vlakten iedereen in verleiding zou brengen door de schoonheid van zijn schaduwrijke bossen, zijn kronkelende rivieren en onafzienbare weiden. Mijn grootvader was slechts luitenant toen hij de dienst vaarwel zei en zich terugtrok op Oeroesovo om zich geheel aan zijn landgoed te wijden en daarbij nog andere landgoederen te kopen in de naburige provincies.

Waarschijnlijk zou onze generatie hetzelfde gedaan hebben, als mijn grootvader niet getrouwd was met een prinses Gagarin, die tot een geheel andere familie behoorde. Haar broer was alom bekend als een hartstochtelijk liefhebber van toneel. Hij had een privé-schouwburg en ging in zijn hartstocht zelfs zo ver dat hij zijn hele familie te

schande maakte door met een lijfeigene te trouwen — de geniale actrice Semjonova, die een van de grondleggers was van de dramatische kunst in Rusland en ongetwijfeld een van de meest sympathieke figuren ervan. Tot afschuw van 'Toute Moskou' bleef ze gewoon optreden.

Ik weet niet of mijn grootmoeder dezelfde artistieke en literaire voorliefdes had als haar broer. Ik herinner me haar alleen toen ze al verlamd was en slechts fluisterend kon spreken; maar het staat wel vast dat in de volgende generatie een duidelijke belangstelling voor de literatuur karakteristiek werd voor onze familie. Een van de zoons van prinses Gagarin behoorde tot de minder bekende Russische dichters en gaf een bundel gedichten uit — iets waar mijn vader zich over schaamde en altijd vermeed erover te spreken. In onze generatie hebben verscheidene van mijn neven, evenals mijn broer en ik, in meer of mindere mate een bijdrage geleverd tot de literatuur van onze tijd.

Mijn vader was typisch een officier uit de tijd van Nicolaas I. Niet dat hij een oorlogszuchtig karakter bezat of veel ophad met het kamp-leven; ik betwijfel of hij ooit een nacht doorgebracht heeft bij een kampvuur of aan een veldslag deelnam. Maar onder Nicolaas I was dat van ondergeschikt belang. De ware militair van die tijd was de officier die verliefd was op het militaire uniform en een grondige verachting koesterde voor alle andere soorten opschik; wiens soldaten getraind waren om bijna bovenmenselijke trucjes uit te halen met benen en geweren (het hout van de geweren in stukken breken bij het 'presenteer geweer' was een van die stoute stukjes) en die bij een parade kon bogen op een rij perfect opgestelde soldaten, net zo onbeweeglijk als speelgoedsoldaatjes. 'Heel goed,' zei groothertog Michael eens van een regiment, nadat hij ze een uur in de houding had laten staan — 'alleen, *ze ademen!*' Het staat vast dat het mijn vaders ideaal was om te beantwoorden aan die gangbare opvatting van een militair.

Het is waar dat hij deelnam aan de Turkse veldtocht in 1828; maar hij slaagde erin de hele tijd bij de staf van de opperbevelhebber te blijven; en als wij kinderen profiteerden van een moment waarop hij in een uitstekend humeur was en hem vroegen ons iets over de oorlog te vertellen, dan wist hij niets anders te vertellen dan over een felle aanval van honderden Turkse honden, die hij en zijn trouwe bediende Frol te verduren kregen toen ze als koerier door een verlaten Turks dorp reden. Ze moesten zich met het zwaard verdedigen tegen de hongerige beesten. Een bende Turken zou meer tot onze verbeelding gesproken hebben, maar we namen de honden voor lief. Als we mijn vader echter zover konden krijgen dat hij vertelde hoe hij het Sint-Anna-kruis 'voor betoonde moed' en het gouden zwaard dat hij droeg verworven had, dan moet me van het hart dat we ons diep teleurgesteld voelden. Zijn verhaal was beslist te prozaïsch. De officieren van de generale staf waren ingekwartierd in een Turks dorp,

toen daar brand uitbrak. In een oogwenk stond alles in lichterlaaie. In een van de huizen bevond zich nog een kind, achtergelaten door de moeder die wanhopige kreten slaakte. Op dat moment wierp Frol, die zijn meester altijd vergezelde, zich in de vlammen en redde het kind. De opperbevelhebber die het zag, gaf vader onmiddellijk het erekruis voor betoonde moed.

‘Maar vader,’ riepen we uit, ‘Frol heeft toch het kind gered!’

‘Wat zou dat?’ antwoordde hij uiterst naïef. ‘Hij hoort toch bij mij? Dat maakt niets uit.’

Hij nam ook deel aan de veldtocht in 1831, tijdens de Poolse Revolutie, en in Warschau maakte hij kennis met de jongste dochter van de commandant van een leger, generaal Soelima, en werd prompt verliefd op haar. Het huwelijk werd met grote pracht en praal voltrokken in het Lazienkipaleis, waarbij de luitenant-generaal, graaf Paskievitsj, optrad als peetvader voor de bruidegom. ‘Maar jullie moeder,’ placht vader daaraan toe te voegen, ‘heeft me nooit enig fortuin bezorgd.’

Dat was waar. Haar vader, Nikolaj Semjonovitsj Soelima, verstond niet de kunst om carrière te maken of een fortuin te vergaren. Er zal wel te veel bloed van de Dnjeprkozakken in zijn aderen gevloeid hebben, die wel wisten hoe ze de goed toegeruste, oorlogszuchtige Polen moesten bevechten of de Turken, die driemaal groter in aantal waren, maar er geen kaas van hadden gegeten hoe ze de voetangels en klemmen van de Moskouse diplomatie moesten omzeilen. Nadat ze tegen de Polen gevochten hadden in de bloedige opstand van 1648, die het begin van het einde was van de Poolse republiek, verloren ze al hun vrijheden, toen ze onder de heerschappij van de Russische tsaren vielen. Een zekere Soelima werd door de Polen gevangengenomen en doodgemarteld in Warschau, maar de overige ‘kolonels’ van diezelfde familie vochten daardoor nog des te feller en Polen raakte Klein-Rusland kwijt. Wat mijn grootvader betreft: tijdens de invasie van Napoleon I had hij zich aan het hoofd van zijn regiment kurassiers een weg gebaad in een carré, bestaande uit Franse infanteristen, gewapend met bajonetten; hij werd voor dood op het slagveld achtergelaten, maar herstelde van een diepe hoofdwond. Hij slaagde er echter niet in om in dienst te komen bij de favoriet van Alexander, de almachtige Araksjejev, en werd vervolgens met ‘ereballingschap’ gestuurd, eerst naar West-Siberië, als gouverneur-generaal, en later naar Oost-Siberië. In die tijd werd een dergelijk baantje beschouwd als een goudmijn, maar mijn grootvader keerde net zo arm uit Siberië terug als hij erheen gegaan was en hij liet slechts een bescheiden bezit na aan zijn drie zoons en drie dochters. Toen ik in 1862 in Siberië was hoorde ik dikwijls zijn naam met respect noemen. Hij werd tot wanhoop gedreven door de grootscheepse plunderingen die in die provincies plaatsvonden, terwijl hij niet over de middelen beschikte er een eind aan te maken.

Mijn moeder was ongetwijfeld een opmerkelijke vrouw, gezien de tijd waarin ze leefde. Vele jaren na haar dood vond ik in een hoek van de provisiekamer in ons buitenhuis een stapel papieren, bedekt met haar kloeke doch mooie handschrift: dagboeken, waarin ze met verrukking schreef over het natuurschoon in Duitsland en waarin ze uiting gaf aan haar verdriet en haar verlangen naar geluk; boeken, volgeschreven met Russische gedichten die door de censuur verboden waren — waaronder de prachtige historische balladen van Rylejev, de dichter die door Nicolaas I in 1826 tot de strop was veroordeeld; andere boeken bevatten muziek, Franse toneelstukken, gedichten van Lamartine en werken van Byron, die ze overgeschreven had. Verder nog een groot aantal waterverfschilderijen.

Lang, slank, met een massa kastanjebruin haar, met donkerbruine ogen en een kleine mond, zo werd ze naar het leven geportretteerd in olieverf door een kunstenaar die er zijn hele hart in legde. Ze was altijd levendig en dikwijls zorgeloos; ze was dol op dansen en de boerenvrouwen in ons dorp vertelden vaak hoe ze vanaf het balkon bewonderend neerkeek op hun kringdansen — langzaam en vol gratie — en hoe ze zich tenslotte bij hen aansloot. Ze had de aard van een kunstenaars. Het was op een bal dat ze kou vatte, waardoor ze die longontsteking opliep die haar ten slotte ten grave zou dragen.

Ieder die haar kende, hield van haar. De bedienden hielden de herinnering aan haar hoog. Het was in haar naam dat Madame Burman de zorg voor ons op zich nam en in haar naam schonk de Russische kinderjuffrouw ons haar liefde. Als ze ons haar kamde of ons zegende als we in bed lagen, placht Oeljana tegen ons te zeggen: ‘En jullie mama kijkt nu vast vanuit de hemel op jullie neer en stort tranen over jullie, arme wezen.’ Onze hele kindertijd wordt door haar nagedachtenis omstraald. Hoe vaak gebeurde het niet dat in een of andere donkere gang de hand van een bediende ons liefdevol streelde; of dat een buurvrouw, als ze ons buiten tegenkwam, vroeg: ‘Zullen jullie net zo goed zijn als jullie moeder was? Ze had hart voor ons. Maar dat zal vast wel!’ ‘Ons’, dat waren natuurlijk de lijfeigenen. Ik weet niet wat er van ons terecht zou zijn gekomen als er in ons huis niet die liefderijke atmosfeer geheerst had, door toedoen van de lijfeigenen die bij ons in dienst waren, waar juist kinderen zo’n behoefte aan hebben. Wij waren haar kinderen, we leken op haar en zij overstelpten ons met hun liefde, dikwijls op ontroerende wijze, zoals we later zullen zien.

De mens verlangt er hartstochtelijk naar om na zijn dood nog voort te leven, maar dikwijls gaat hij heen zonder te zien dat de nagedachtenis van een werkelijk goed mens altijd levend blijft. Zij wordt meegegeven aan de volgende generatie, die haar op haar beurt weer aan haar kinderen doorgeeft. Is dat geen onsterfelijkheid die de moeite waard is om na te streven?

IV

Twee jaar na de dood van mijn moeder hertrouwde mijn vader. Hij had zijn oog al laten vallen op een knap jong meisje dat tot een rijke familie behoorde, toen het lot anders besliste. Op een morgen, toen hij nog in zijn kamerjas liep, stormden bedienden als dollen zijn kamer binnen en kondigden de komst aan van generaal Timofejev, de commandant van het zesde legerkorps, waartoe mijn vader behoorde. Deze favoriet van Nicolaas I was een verschrikkelijke man. Hij liet rustig een soldaat bijna doodranselen wegens een fout die hij tijdens een parade gemaakt had, of hij liet een officier degraderen en naar Siberië sturen omdat hij hem op straat ontmoet had terwijl de punten van diens hoge stijve boord los hingen. Het woord van Nicolaas en generaal Timofejev was almachtig.

De generaal, die nooit eerder bij ons thuis geweest was, kwam bij vader met het voorstel te trouwen met de nicht van zijn vrouw, mademoiselle Jelizaveta Karandino, een van de vele dochters van een admiraal op de Zwarte Zee. Ze was een jonge vrouw met een klassiek Grieks profiel, van wie men zei dat ze erg mooi was. Vader stemde toe en evenals zijn eerste huwelijk werd ook dit met grote pracht en praal voltrokken.

‘Jullie jongelui begrijpen niets van dit soort zaken,’ zei hij altijd, als hij mij het verhaal voor de zoveelste keer verteld had met een heel fijn gevoel voor humor dat ik niet zal proberen weer te geven. ‘Maar weet je wel wat dat betekende in die tijd! — de commandant van een legerkorps? En vooral die eenogige duivel zoals wij hem altijd noemden, die in hoogsteigen persoon als huwelijksmakelaar kwam optreden! Natuurlijk, een bruidsschat had ze niet. Alleen een grote kist vol damesspulletjes en die Martha, haar enige lijfeigene, zo zwart als een zigeunerin, die erbovenop zat.’

Ik heb hoegenaamd geen herinnering aan deze gebeurtenis. Ik weet alleen nog dat we in een grote salon in een rijk gemeubileerd huis stoeiden met een jonge vrouw, die erg aantrekkelijk was, al had ze te scherpe zuidelijke gelaatstreken. Ze zei tegen ons: ‘Zien jullie wat een leuke mama jullie krijgen?’ waarop Sasja en ik haar gemelijk aankeken en antwoordden: ‘Onze mama is in de hemel.’ Zoveel levendigheid bezagen we met achterdocht.

De winter kwam en een nieuw leven brak voor ons aan. Ons huis

werd verkocht en er werd een ander gekocht en volledig nieuw ingericht. Alles wat ook maar enigszins aan mijn moeder herinnerde, verdween — haar portretten, haar schilderijen, haar borduurwerken. Vergeefs smeekte Madame Burman om te mogen blijven, ze beloofde zich geheel te wijden aan de baby die mijn stiefmoeder verwachtte, als was het haar eigen kind; maar ze werd weggestuurd. 'In mijn huis wil ik niets van de Soelíma's hebben,' werd haar gezegd. Alle banden met onze ooms, tantes en onze grootmoeder werden verbroken. Oeljana werd uitgehuwelijkt aan Frol, die huisknecht werd, terwijl zij als huishoudster werd aangesteld. Voor onze opvoeding werd een duur betaalde Franse gouverneur aangesteld, Poulain, en een Russische student, N. P. Smirnóv, tegen een hongerloontje.

Een groot aantal zonen van de Moskouse adel werd in die tijd opgevoed door Fransen, die de restanten vormden van Napoleons Grande Armée. Poulain was één van hen. Hij had zojuist de opvoeding voltooid van de jongste zoon van de romanschrijver Zagnoskin en zijn leerling Sergej genoot in het Oude Adjudantenkwartier zo'n uitnemende reputatie dat mijn vader niet aarzelde om Poulain voor de aanzienlijke som van zeshonderd roebel per jaar aan te stellen.

Poulain bracht zijn setter, Trésor, mee, zijn koffiepote Napoleon en zijn Franse tekstboeken en zo begon hij zijn heerschappij over ons en de lijfeigene Matvej, onze bediende.

Zijn opvoedingsschema was heel simpel. Nadat hij ons gewekt had, wijdde hij zich aan zijn koffie, die hij op zijn kamer gebruikte. Terwijl wij onze ochtendlessen voorbereidden, maakte hij met pijnlijke zorg toilet: hij verdeelde zijn grijze haar over zijn hoofdhuid om zijn toenemende kaalheid te verbergen, deed zijn pandjesjas aan, besprenkelde en waste zich met eau-de-cologne en begeleidde ons vervolgens naar beneden om onze ouders goedemorgen te wensen. Gewoonlijk troffen we onze vader en stiefmoeder aan het ontbijt en terwijl we op hen toeliepen declameerden we uiterst officieel: 'Bonjour mon cher papa' en 'Bonjour ma chère maman', waarna we hen de hand kusten. Poulain maakte een zeer ingewikkelde en elegante buiging terwijl hij sprak: 'Bonjour monsieur le prince' en 'Bonjour madame la princesse', waarna de processie zich onmiddellijk terugtrok naar boven. Deze ceremonie werd iedere morgen opnieuw herhaald.

Dan begon ons werk. M. Poulain verwisselde zijn pandjesjas voor een kamerjas, zette een leren mutsje op en liet zich in een gemakkelijke stoel zakken met de woorden: 'Zeg de les maar op.'

We dreunden hem uit het hoofd op, van het ene teken dat hij met zijn nagel in het boek gemaakt had naar het volgende. Poulain had de grammatica van Noël en Chapsal meegebracht, een boek dat meer dan één generatie Russische jongens en meisjes zich zal herinneren. Verder een boek met Franse dialogen, een geschiedenis van de wereld in één deel en een algemeen aardrijkskundeboek, ook in één deel. Wij moesten de grammatica, de dialogen, de geschiedenis en de aardrijks-

kunde van buiten leren.

De grammatica, met haar welbekende zinnen: 'Wat is grammatica': 'De kunst om correct te spreken en te schrijven', ging wel goed. Maar het geschiedenisboek had ongelukkigerwijs een voorwoord dat krioelde van alle voordelen die men kan halen uit de kennis van geschiedenis. In de eerste zinnen verliep alles nog gladjes. Wij dreunden op: 'De prins vindt er grootmoedige voorbeelden in hoe hij over zijn ondergeschikten moet heersen; de militaire bevelhebber leert er de edele kunst uit van het oorlogvoeren.' Maar zodra we bij de wet belandden liep alles mis. 'De jurisconsult vindt er...' — maar wat de rechtsgeleerde uit de geschiedenis kon leren, kwamen we nooit te weten. Dat afschuwelijke woord jurisconsult — bedierf alles. Zodra we daar aangekomen waren, stopten we.

'Op je knieën, *gros pouff!*' riep Poulain (dat was voor mij bedoeld). 'Op je knieën, *grand dada!*' (en dat voor mijn broer). En daar zaten we op onze knieën en vergoten hete tranen, terwijl we vergeefs trachten alles te leren over de jurisconsult.

Het heeft ons heel wat pijn gekost, dat voorwoord! We hielden ons al lang en breed bezig met de Romeinen, waarbij we onze stokken in Oeljana's schalen legden als ze rijst aan het afwegen was 'net als Brennus', en we sprongen van onze tafel en in andere 'afgronden' om ons land te redden, 'net als Curtius'; maar Poulain bleef van tijd tot tijd terugkomen op dat voorwoord en liet ons dan steeds weer neerknielen voor dezelfde jurisconsult. Was het vreemd dat zowel mijn broer als ik later een onverhulde verachting koesterde voor jurisprudentie?

Ik weet niet wat er gebeurd zou zijn als het aardrijkskundeboek van monsieur Poulain ook een voorwoord had gehad. Maar gelukkig waren de eerste twintig bladzijden uit het boek gescheurd (ik vermoed dat we dat aan Zagoskin te danken hadden) en zodoende begonnen we onze lessen op de eenentwintigste bladzijde, die begon met: '...van de rivieren die Frankrijk bevlöeien.'

Toch dient nog vermeld te worden dat het knielen niet onze enige straf was. In de leskamer bevond zich een berkenroede, waartoe Poulain zijn toevlucht nam als er geen hoop op vooruitgang meer was bij het leren van het voorwoord of een of andere dialoog over deugd en fatsoen; maar op een dag hoorde Hélène, mijn zusje, die kort tevoren het Catharina Institut des Demoiselles verlaten had en nu een kamer onder die van ons had, onze kreten; in tranen stormde ze vaders studeerkamer binnen en slingerde hem bittere verwijten naar het hoofd: dat hij ons aan een stiefmoeder overgeleverd had, die ons overliet aan 'een Franse trommelaar in ruste'. 'Ik weet wel,' riep ze uit, 'dat er niemand is die hun plaats kan innemen, maar ik kan het niet aanzien dat mijn broers op zo'n manier behandeld worden door een trommelaar!'

Zo onverhoeds aangevallen, wist vader zich geen houding te geven.

Hij begon Hélène een uitbrander te geven, maar het eind van het liedje was dat hij haar prees om haar toewijding. Hierna bleef de berkenroede gereserveerd voor de setter Trésor, om hem de regels van de eigendom bij te brengen.

Zodra Poulain zich ontslagen achtte van zijn zware pedagogische verplichtingen, werd hij een totaal ander mens: een levendige vriend in plaats van de akelige schoolmeester. Na de lunch nam hij ons mee uit wandelen en dan kon hij onafgebroken vertellen; wij kwetterden als vogels. Hoewel we nooit verder zijn gekomen dan de eerste bladzijden van de syntaxis, leerden we niettemin toch al snel om 'correct te spreken'. We *dachten* in het Frans en toen hij ons de helft van een mythologieboek gedicteerd had, waarbij hij onze fouten met behulp van het boek verbeterde zonder ooit te verklaren waarom een bepaald woord juist zó geschreven moest worden, hadden we ook geleerd om 'correct te schrijven'.

Na het diner kregen we les van onze Russische leraar, een student in de rechten aan de universiteit van Moskou. Hij gaf les in alle 'Russische' onderwerpen — grammatica, rekenen, geschiedenis, enzovoort. Maar in die tijd werkten we nog niet echt serieus. Hij dicteerde ons iedere dag een bladzijde uit het geschiedenisboek en op die praktische manier leerden we al snel om vrijwel foutloos Russisch te schrijven.

Onze mooiste tijd was de zondag als de hele familie, met uitzondering van ons beiden, ging dineren bij Madame la Générale Timafejev. Soms gebeurde het dan dat zowel Poulain als N. P. Smirnov toestemming kregen het huis te verlaten en bij die gelegenheden plaatste men ons onder de hoede van Oeljana. Na een haastig naar binnen gewerkt diner renden we naar de grote hal waar al gauw de jongere werkmeisjes zich verzamelden. Er werden allerlei spelletjes gedaan — blindemannetje, krijgertje en dergelijke; en dan kwam opeens Tichon binnen met een viool, waarna het dansen begon; niet het afgemeten, vervelende dansen onder leiding van een Franse dansleraar 'op rubberbenen', hetgeen deel uitmaakte van onze opvoeding, maar vrij dansen, waarbij vele paren rondwervelden. En dit vormde nog slechts de inleiding tot de meer bezielde en wildere kozakken-dans. Tichon placht dan de viool aan een van de oudere mannen te overhandigen, waarna hij met zijn benen zulke schitterende prestaties verrichtte dat binnen de kortste tijd de koks en zelfs de koetsiers zich verdrongen in de deuropeningen om te kijken naar de dans die hun zo na aan het Russische hart lag.

Tegen negen uur reed de grote koets uit om de familie weer op te halen. Tichon kroop met een borstel in zijn hand over de vloer om deze zijn maagdelijke glans terug te geven en de orde in huis werd weer hersteld. En als men ons de volgende morgen aan het strengste kruisverhoor zou hebben onderworpen, dan zou er nog geen woord over onze lippen gekomen zijn dat de gebeurtenissen van de avond

ervoor zou kunnen verraden. We zouden nooit een van de bedienden verraden hebben, noch zij ons. Op een zondag speelden mijn broer en ik alleen in de grote hal. We renden tegen een console op waar een kostbare lamp op stond. De lamp lag in stukken. Onmiddellijk werd er door de bedienden overleg gepleegd. Niemand maakte ons enig verwijt. Besloten werd dat Tichon de volgende morgen vroeg het huis uit zou sluipen en, op gevaar af ontdekt te worden, naar de Brug der Smeden zou rennen om een andere lamp, identiek aan die welke gebroken was, te kopen. Hij kostte vijftien roebel — een enorm bedrag voor de bedienden, maar de lamp kwam er en we hebben nooit een woord van verwijt gehoord.

Als ik er nu aan terugdenk en al deze scènes nog eens in mijn herinnering terugroep, dan besef ik dat we nooit grove taal hoorden tijdens de spelletjes; evenmin zagen we bij het dansen dingen die we niet mochten zien, zoals nu wel gebeurt bij kinderen die meegenomen worden naar het theater. Thuis bij de bedienden werd ongetwijfeld ruwe taal gebezigd; maar wij waren kinderen — *haar* kinderen — en dat beschermde ons tegen dat soort dingen.

In die tijd bracht men kinderen niet in verwarring door een stortvloed van speelgoed, zoals tegenwoordig gebeurt. Wij hadden vrijwel niets en waren zodoende gedwongen om onze fantasie te laten werken. Daar kwam nog bij dat we al vroeg een voorliefde hadden ontwikkeld voor het toneel. De slechte carnavalsvertoningen met hun stelen en vechten lieten geen blijvende indruk na: wij speelden zelf al voldoende diefje en soldaatje. Maar de grote ster van het ballet, Fanny Elssler, kwam naar Moskou en wij hebben haar gezien. Als vader een loge reserveerde in de schouwburg, nam hij altijd een van de beste en betaalde er dan goed voor. Maar hij stond erop dat de hele familie er dan ook gebruik van maakte. Hoe klein ik toen ook was, toch liet Fanny Elssler de indruk na zó gracieus te zijn, zó licht en zó kunstzinnig in al haar bewegingen dat ik sindsdien geen enkele belangstelling meer heb kunnen opbrengen voor een dans die meer thuishoort op het terrein van behendigheid dan op het gebied van kunst.

Vanzelfsprekend moest het ballet dat we gezien hadden — Gitana, de Spaanse zigeunerin — thuis nagespeeld worden; althans de inhoud, niet de dansen. We hadden al een kant-en-klaar-toneel, aangezien er geen deur zat in de opening van onze slaapkamer naar de leskamer, maar een gordijn. Een paar stoelen in een halve cirkel ervoor met een gemakkelijke stoel voor Poulain vormden de zaal met de koninklijke loge en in toeschouwers kon gemakkelijk voorzien worden door de Russische leraar, Oeljana en een paar meisjes van het personeel.

Twee scènes uit het ballet moesten koste wat het kost nagespeeld worden: die scène waarin de kleine Gitana door de zigeuners in een kruiwagen naar hun kamp gebracht wordt en die waarin Gitana voor het eerst optreedt: ze daalt daarbij van een heuvel af en steekt een

bruggetje over waarbij de beek haar beeld weerspiegelt. Op dit moment was het publiek namelijk in een uitzinnig gejuich losgebarsten en al die toejuichingen waren — zo dachten wij tenminste — het gevolg van die weerspiegelingen in de beek.

We vonden onze Gitana in een van de jongste meisjes van het personeel. Haar nogal armoedige blauwkatoenen jurk was geen bezwaar om Fanny Elssler te kunnen spelen. Een omgekeerde stoel met de rugleuning naar beneden duwden we bij de poten voort en deze vormde zo een aanvaardbare vervanging voor de kruiwagen. Maar de beek! Twee stoelen en de lange strijkplank van Andrej, de kleermaker, vormden de brug en een stuk blauw katoen was de beek. De weerspiegeling in de beek wilde echter maar niet in volle glorie verschijnen, wat we met Poulains scheerspiegeltje ook deden. Na vele mislukte pogingen moesten we het opgeven maar we smeekten Oeljana te doen alsof ze de weerspiegeling wél zag door op dat moment luid te applaudisseren, zodat we uiteindelijk zelf gingen geloven dat er misschien toch iets te zien was.

‘Phèdre’ van Racine, of althans de laatste akte eruit, ging ook erg goed: dat wil zeggen Sasja declameerde heel mooi de melodieuze versregels ‘A peine nous sortions des portes de Trézène’ en ik bleef tijdens de hele tragische monoloog volkomen onbeweeglijk en onbezorgd zitten; de monoloog die mij op de hoogte stelde van de dood van mijn zoon; tot het punt waar ik volgens het boek moest uitroepen: ‘O Dieu!’

Maar wat we ook uitbeeldden, al onze voorstellingen eindigden onveranderlijk met de hel. Alle kaarsen op één na werden gedoofd, en deze ene werd achter een stuk doorschijnend papier gezet om vlammen na te bootsen, terwijl mijn broer en ik, verborgen voor de toeschouwers, de meest verbijsterende kreten slaakten als verdoemden. Oeljana hield er niet van dat er tegen bedtijd toespelingen gemaakt werden op de Boze en ze keek altijd vol afschuw toe; maar ik vraag me nu af of deze uitermate concrete voorstelling van de hel, met een kaars en een stuk papier, ons niet geholpen heeft om ons op jonge leeftijd te bevrijden van de angst voor het eeuwige vuur. Onze opvatting ervan was te realistisch om er sceptisch tegenover te staan.

Ik moet nog maar een kind geweest zijn toen ik de grote Moskouse acteurs zag: Sjtsjepkin, Sadovsky en Sjoemsky in de *Revisor* van Gogol en nog een ander blijspel. Ik herinner me niet alleen de meest opvallende scènes uit die twee stukken, maar zelfs de houding en de gebaren van deze grote acteurs van de realistische school, die nu zo prachtig vertegenwoordigd wordt door Doese. Het stond zo scherp in mijn geheugen gegrift dat toen ik dezelfde stukken later in Sint-Petersburg zag, gespeeld door acteurs die tot de Franse school behoorden, ik geen genoegen schepte in hun manier van acteren, daar ik hen voortdurend vergeleek met Sjtsjepkin en Sadovsky, door wie mijn smaak op het gebied van de dramatische kunst gevormd was.

Dit brengt me ertoe te veronderstellen dat ouders die de artistieke gevoelens van hun kinderen willen ontwikkelen, ze af en toe moeten meenemen naar werkelijk goed geacteerd, verantwoorde toneelstukken in plaats van ze vol te stoppen met een overdaad aan zogenaamde 'kinderpantomimes'.

V

Toen ik acht jaar oud was, vond een nieuwe belangrijke gebeurtenis op een nogal onvoorziene wijze in mijn leven plaats. Ik weet niet precies meer bij wat voor gelegenheid het gebeurde, maar waarschijnlijk was het ter ere van de vijfentwintigste verjaardag van de troonsbestijging door Nicolaas I, dat er grote festiviteiten georganiseerd werden in Moskou. De keizerlijke familie kwam naar de oude hoofdstad en de Moskouse adel maakte zich op om deze gebeurtenis te vieren met een gekostumeerd bal, waarbij kinderen een belangrijke rol zouden spelen. Men kwam overeen dat de hele bonte mengeling van nationaliteiten waaruit het Russische rijk is samengesteld, op dit bal vertegenwoordigd moest zijn om de vorst te begroeten. Uitgebreide voorbereidingen werden bij ons thuis getroffen, evenals in alle andere huizen in de buurt. Voor mijn stiefmoeder werd een of ander opmerkelijk Russisch kostuum gemaakt. Omdat mijn vader een militair was moest hij natuurlijk in uniform verschijnen; maar diegenen van onze verwanten die niet in militaire dienst waren, hielden zich net zo druk bezig met hun Russische, Griekse, Kaukasische en Mongoolse kostuums als de dames. Als de Moskouse adel de keizerlijke familie een bal aanbiedt, moet het iets buitengewoons zijn. Wat mijn broer Alexander en mijzelf betreft, men vond ons te jong om aan zo'n belangrijke gebeurtenis deel te nemen.

En toch nam ik er uiteindelijk wel aan deel. Mijn moeder was een intieme vriendin van Madame Nazimov, de vrouw van de generaal die gouverneur van Vilno was toen de vrijwording van de lijfeigenen in het nieuws kwam. Madame Nazimov was een bijzonder knappe vrouw en zij werd op het bal verwacht met haar zoontje dat ongeveer tien jaar oud was. Ze zou een of ander schitterend kostuum dragen, een Perzische prinses voorstellende, waarbij een passend kostuum gemaakt was voor een jonge Perzische prins, buitengewoon rijk uitgevoerd met een gordel bezet met juwelen voor haar zoontje. Maar de jongen werd vlak voor het bal ziek en Madame Nazimov vond dat een van de kinderen van haar beste vriendin het beste haar eigen kind zou kunnen vervangen. Alexander en ik werden naar haar huis huis gebracht om het kostuum te passen. Het bleek te kort voor Alexander, die veel langer was dan ik, maar mij paste het precies en daarom besloot men dat ik mee zou gaan als de jonge Perzische prins.

De reusachtige zaal in het huis van de Moskouse adel was stampvol gasten. Elk kind kreeg een standaard met het wapen van een van de zestig provincies van het Russische rijk. Ik kreeg een adelaar, die over een blauwe zee vloog, wat — naar ik later ontdekte — het wapen was van het gouvernement Astrachan aan de Kaspische Zee. Vervolgens werden we in twee rijen opgesteld achter in de grote zaal, waarna we langzaam naar het podium liepen, waarop de keizer stond met zijn gezin. Daar aangekomen bogen we naar links en rechts af en zodoende stonden we in één lange rij opgesteld voor het podium. Op een teken gingen alle standaards omlaag voor de keizer. Het slot was uiterst indrukwekkend: Nicolaas was verrukt! Alle provincies van het rijk eerden hun opperste heer. Hierna trokken wij ons langzaam weer terug achter in de zaal.

Maar op dat moment ontstond er enige opschudding. Lakeien in hun met goud bestikte uniform renden heen en weer en ik werd uit de rij gehaald. Mijn oom, prins Gagarin, verkleed als een Tungus (ik had een grenzeloze bewondering voor zijn mooie leren pak, zijn boog en zijn pijlkoker), tilde me op en zette me op het keizerlijke podium.

Of het nu kwam omdat ik de kleinste was van alle jongens, of dat mijn ronde gezichtje, omlijst door krullen, er zo aardig uitzag onder de hoge muts van Astrachanbont weet ik niet, maar Nicolaas wilde mij op het podium hebben. En daar stond ik dan tussen generaals en dames die nieuwsgierig op me neerkeken. Later heeft men mij verteld dat Nicolaas I, die een soort soldatenhumor bezat, me bij de arm nam en naar Maria Aleksandrovna (de vrouw van de troonopvolger) bracht, die op dat moment haar derde kind verwachtte en op zijn korte, afgebeten manier zei: 'Zo'n jongen moet je me geven' — een grapje dat haar hevig deed blozen. In ieder geval herinner ik me nog wel dat Nicolaas me vroeg of ik snoepjes wilde; maar ik antwoordde dat ik graag een paar van die kleine koekjes zou willen hebben die je altijd bij de thee kreeg (thuis kregen we nooit overdadig veel eten) en dat hij een ober riep en een volle schaal in mijn muts leegde. 'Ik zal ze naar Sasja brengen,' zei ik tegen hem.

De krijgshaftige broer van Nicolaas echter, Michael, die de naam had geestig te zijn, maakte me aan het huilen. 'Als je zoet bent,' zei hij, 'doen ze zo' en hij liet zijn grote hand over mijn gezicht naar beneden glijden; 'maar als je stout bent, doen ze zo' en hij schoof zijn hand langs mijn gezicht omhoog, waarbij mijn neus een duw in de lucht kreeg, terwijl hij toch al duidelijk neigingen vertoonde omhoog te groeien. Ik trachtte vergeefs de tranen in mijn ogen terug te dringen. De dames kozen onmiddellijk partij voor mij en de goedhartige Maria Aleksandrovna nam me in bescherming. Ze zette me naast zich neer, in een hoge fluwelen stoel met vergulde rugleuning en men heeft me later verteld dat ik mijn hoofd al gauw in haar schoot legde en in slaap viel. Ze heeft haar stoel geen moment verlaten zolang het bal duurde.

Ik herinner me ook nog dat toen we in de hal op onze koets stonden te wachten, mijn familie me aanhaalde en kuste en zei: 'Pétja, nu ben je een page', maar ik antwoordde: 'Ik ben geen page en ik wil naar huis.' Ik maakte me erg bezorgd om mijn muts waarin de kleine koekjes zaten die ik voor Sasja mee zou nemen.

Ik weet niet of Sasja veel van die koekjes kreeg, maar ik weet nog wel dat hij zijn armen om me heen sloeg toen ze hem vertelden hoe bezorgd ik was geweest om mijn muts.

Ingeschreven worden als kandidaat voor het pagekorps was een grote eer die de Moskouse adel slechts zelden te beurt viel. Mijn vader was in de wolken en droomde al van een schitterende carrière aan het hof voor zijn zoon. Mijn stiefmoeder vergat nooit te vermelden, telkens als ze het hele verhaal vertelde: 'En dat kwam allemaal omdat ik hem mijn zegen gegeven heb voor hij naar het bal ging.'

Madame Nazimov was ook verrukt en stond erop dat er een schilderij van haar gemaakt werd in het kostuum dat haar zo prachtig stond, met mij aan haar zijde.

Het lot van mijn broer Alexander werd het jaar daarop beslist. Op dat tijdstip werd in Sint-Petersburg het jubileum gevierd van het Izmajlovskeregiment, waartoe mijn vader vroeger behoord had. Op een nacht, toen het hele huis in diepe slaap gedompeld was, stopte een koets met driespan voor onze poort, terwijl de bellen aan het tuig rinkelden. Een man sprong eruit en riep luid: 'Doe open! Een verordening van Zijne Majesteit de Keizer!'

Het is niet moeilijk te begrijpen welk een schrik dit nachtelijk bezoek in ons huis teweegbracht. Mijn vader begaf zich bevend naar zijn studeerkamer. 'Krijgsraad, gedegradeerd tot soldaat' waren woorden die iedere militair vreesde te zullen horen; het was een afschuwelijke tijd. Maar Nicolaas wilde alleen maar de namen weten van de zoons van alle officieren die ooit bij het regiment gediend hadden, om die jongens naar de militaire academies te sturen als dat nog niet gebeurd was. Een speciale koerier was voor dat doel uitgezonden van Sint-Petersburg naar Moskou en belde nu bij dag en nacht aan bij de huizen waar oud-officieren woonden van het Izmajlovskeregiment.

Met bevende hand schreef mijn vader dat zijn oudste zoon Nicolaas al in het eerste korps cadetten diende in Moskou; dat zijn jongste zoon Peter kandidaat was voor het pagekorps en dat dan alleen zijn tweede zoon Alexander nog over was, die zijn militaire loopbaan nog niet begonnen was. Enige weken daarna kwam er een papier dat vader op de hoogte stelde van de 'gunst van de vorst'. Alexander moest dienst nemen bij een cadettenkorps in Orjol, een klein provinciestadje. Het kostte mijn vader heel wat moeite en een groot bedrag aan geld om gedaan te krijgen dat Alexander naar een cadettenkorps in Moskou gestuurd werd. Deze nieuwe 'gunst' werd alleen verkregen vanwege het feit dat onze oudste broer al in dat korps diende.

En zo kwam het dat wij naar de wil van Nicolaas I allebei een militaire opleiding kregen, hoewel we al spoedig de militaire loopbaan gingen haten wegens de absurditeit ervan. Maar Nicolaas lette er scherp op dat geen van de zoons der adel een andere richting koos dan de militaire, tenzij ze een zwakke gezondheid hadden. En zo moesten we alle drie officier worden, tot grote voldoening van mijn vader.

VI

Rijkdom werd in die tijd afgemeten naar het aantal 'zielen' dat een landeigenaar bezat. Zo veel 'zielen' wilde zeggen: zo veel mannelijke lijfeigenen: vrouwen telden niet mee. Mijn vader bezat ongeveer twaalfhonderd zielen, in drie verschillende provincies, en behalve zijn lijfeigenen bezat hij ook nog grote stukken land die door deze boeren bewerkt werden. Hij werd beschouwd als een rijk man. Hij leefde volgens zijn stand, wat wil zeggen dat zijn huis altijd openstond voor bezoekers, hoe groot in aantal ook, en dat hij er een uitgebreide staf personeel op nahield.

Onze familie bestond uit acht mensen, soms uit tien of twaalf; maar vijftig bedienden in Moskou en anderhalf maal zoveel erbuiten werd als het absolute minimum beschouwd. Vier koetsiers om te zorgen voor zo'n twaalf paarden, drie koks voor de familie en nog twee voor het personeel, een twaalftal mensen om ons tijdens het diner te bedienen (één man achter iedere aangezetene aan tafel) en een groot aantal meisjes in de meidenkamer — hoe zou iemand het met minder kunnen stellen?

Bovendien streefde iedere landeigenaar ernaar dat al het benodigde voor het huishouden thuis gemaakt werd, door zijn eigen mensen.

'Wat is uw piano toch altijd mooi gestemd! Herr Schimmel is zeker uw stemmer?' zou een bezoeker kunnen opmerken.

Om dan te kunnen antwoorden: 'Ik heb een eigen pianostemmer,' was in die tijd het meest op zijn plaats.

'Wat een prachtige taart!' konden de gasten uitroepen als er een waar kunstwerk, samengesteld uit ijs en banket, tegen het eind van het diner werd opgediend. 'Geef maar toe, prins, dat hij afkomstig is van Tremblé' (de beroemde banketbakker).

'Hij is door mijn eigen bakker gemaakt, een leerling van Tremblé, die ik in staat gesteld heb te laten zien wat hij kan,' was dan een antwoord dat alom bewondering uitlokte.

Het hebben van borduursels, tuigen, meubels — kortom alles — gemaakt door eigen mensen, was het ideaal van de rijke en geachte landeigenaar. Zodra de kinderen van het personeel de leeftijd van tien jaar bereikten, werden ze in de leer gedaan bij chique zaken, waar ze verplicht waren vijf tot zeven jaar door te brengen met vegen, het krijgen van slaag en met het ronddraven door de stad voor allerlei boodschappen. Ik moet bekennen dat slechts een enkeling het

vak tot in de perfectie beheerste. De kleermakers en de schoenlappers waren slechts bedreven genoeg om kleren en schoenen voor het personeel te maken, en als men een echt goede taart nodig had voor een diner, werd die bij Tremblé besteld, terwijl onze eigen bakker in het orkestje de trom bespeelde.

Dat orkestje was weer een ander ideaal van mijn vader en bijna iedere bediende was, naast andere vaardigheden, basviolist of klarinettist in het orkestje. Makar, de pianostemmer, alias onderbutler, was ook nog fluitist; Andrej, de kleermaker, bespeelde de Franse hoorn; de bakker was eerst bestemd om de trom te bespelen, maar hij misbruikte zijn instrument zo oorverdovend dat men een reusachtige trompet voor hem kocht, in de hoop dat zijn longen minder sterk zouden zijn dan zijn handen; toen echter deze laatste hoop de bodem was ingeslagen, werd hij naar het leger gestuurd. Wat betreft 'Tichon met de puistjes': bij zijn talrijke functies in het huishouden, zoals lampenschoonmaker, vloerboener en lakei, maake hij zich ook nog nuttig in het orkestje — vandaag als trombonist, morgen als bas-sist en een andere keer als tweede violist.

De twee eerste violisten waren de enige uitzonderingen op de regel: zij waren violist en niets anders. Mijn vader had hen met hun grote gezin van zijn zusters gekocht voor een hoop geld (hij kocht noch verkocht ooit lijfeigenen van en aan vreemden). Op avonden dat hij niet op de club was, of als er thuis een diner of een party gegeven werd, moest het orkestje, bestaande uit twaalf tot vijftien man, optreden. Ze speelden heel aardig en waren zeer in trek voor dansfeestjes in de buurt. Maar nog meer als we op het platteland waren. Dit was vanzelfsprekend een voortdurende bron van geluk voor mijn vader, wiens toestemming eerst gevraagd moest worden om de medewerking van het orkest te krijgen.

Werkelijk, niets verschaftte hem meer plezier dan als iemand hem om hulp vroeg, of dat nu was zoals reeds genoemd of op welke andere manier dan ook: bijvoorbeeld om een gratis opleiding te verkrijgen voor een jongen of om iemand te redden van een bestraffing, waartoe het gerecht hem veroordeeld had. Hoewel hij snel een woede-uitbarsting kreeg, bezat hij van nature ongetwijfeld een milde inborst, en als zijn bescherming werd ingeroepen, placht hij grote aantallen brieven te sturen naar alle mogelijke instellingen, naar allerlei hooggeplaatste personen, ten gunste van zijn beschermeling. Op die momenten voegde zich bij zijn altijd al uitgebreide correspondentie nog een half dozijn speciale brieven, geschreven in een uiterst originele, half officiële en half schertsende stijl; elk was natuurlijk gezegeld met zijn wapen in een grote vierkante envelop, die rammelde als een rammelaar door de hoeveelheid zand die erin zat — het gebruik van vloeipapier was toen nog niet bekend. Hoe moeilijker de zaak lag, des te meer energie spreidde hij ten toon, tot hij de gunst verkreeg voor zijn beschermeling, die hij meestal nooit te zien kreeg.

Mijn vader hield ervan veel gasten in zijn huis te hebben. Ons diner werd om vier uur opgediend en om zeven uur verzamelde de familie zich om de samovar voor de thee. Iedereen die tot onze kennissenkring behoorde, kon op dat uur aan komen lopen en vanaf het moment dat mijn zusje Héléne weer bij ons was, ontbrak het ons niet aan bezoekers, oud en jong; allen maakten van dit voorrecht gebruik. Als door de ramen die op straat uitkeken helder licht naar buiten scheen, was dat al voldoende om de mensen te laten weten dat de familie thuis was en dat vrienden welkom waren.

Vrijwel iedere avond hadden we bezoekers. De groene tafels in de hal stonden klaar voor de kaartspelers, terwijl de dames en de jongelui in de salon verbleven of zich rond Héléne's piano verzamelden. Als de dames weg waren, ging het kaartspel door, soms tot in de kleine uurtjes van de ochtend en aanzienlijke sommen gelds veranderden van eigenaar tussen de spelers. Vader verloor onveranderlijk.

Maar het werkelijke gevaar dreigde voor hem niet thuis, maar op de Engelse club, waar de inzetten veel hoger waren dan thuis en met name als hij zich had laten verleiden tot een partijtje met 'zeer respectabele' mannen in een van de 'uiterst respectabele' huizen in het Oude Adjudantenkwartier, waar het gokken de hele nacht doorging. Bij dit soort gelegenheden leed hij met grote zekerheid zware verliezen.

Dansfeestjes kwamen nogal eens voor, om maar niet te spreken van een aantal verplichte bals 's winters. Vaders handelwijze was om bij dat soort gelegenheden alles in stijl te doen, wat de kosten ook mochten zijn. Maar tegelijkertijd heerste er zo'n ver doorgevoerde zuinigheid in ons huishouden in het dagelijks leven, dat men mij van overdrijving zou beschuldigen als ik het uit de doeken zou doen. Men heeft wel eens van een familie die aanspraak maakte op de Franse troon en die vermaard was om haar werkelijk vorstelijke jachtfestijnen gezegd, dat in het dagelijks leven zelfs de vetkaarsen zorgvuldig geteld werden. Hetzelfde soort vrekke zuinigheid heerste bij ons thuis met betrekking tot alles. Zelfs zozeer dat toen wij kinderen opgroeiden, we een afkeer hadden van elke vorm van sparen en rekenen. In het Oude Adjudantenkwartier echter deed het mijn vader alleen nog maar meer stijgen in de publieke achting. 'De oude prins,' zei men, 'schijnt thuis scherp op de kleintjes te letten, maar hij weet hoe een edelman behoort te leven.'

In onze kalme schone straten was dat het soort leven dat het meest bewonderd werd. Een van onze burens, generaal D... voerde een zeer grote stijl; en toch hadden iedere morgen de meest komische scènes plaats tussen hem en de kok. Als het ontbijt achter de rug was, bestelde de oude generaal in eigen persoon het diner, trekkend aan zijn pijp.

'Wel mijn jongen,' zei hij dan tegen de kok die in het sneeuwwit gehuld verschenen was, 'vandaag zijn we maar met een paar; slechts

een handjevol gasten. Maak maar een soepje voor ons, je weet wel, met allerlei voorjaarsgroenten — doperwtjes, sperzieboontjes en dergelijke. Je hebt dat tot nu toe nog niet voor ons klaargemaakt, en je weet het: madame houdt erg van een goede Franse voorjaarssoep.'

'Ja meneer.'

'Dan kies je maar wat uit als entrée.'

'Ja meneer.'

'Natuurlijk is het nu nog niet de tijd voor asperges, maar ik zag gisteren heel mooie bosjes in de winkel.'

'Ja meneer, acht shilling per bosje.'

'Precies! En dan zijn we jouw gegrilde kip en kalkoen zat.'

'Wat wildbraad misschien, meneer?'

'Ja, ja, alles is goed, als het maar wat anders is.'

En als de zes gangen voor het diner bepaald waren, vroeg de oude generaal: 'Welnu, hoeveel zal ik je geven voor de uitgaven van vandaag? Zes shilling is zeker wel genoeg, niet?'

'Een pond meneer.'

'Wat een onzin, m'n jongen! Hier zijn zes shilling; ik verzeker je dat dat ruim voldoende is.'

'Acht shilling voor de asperges, vijf voor de groente.'

'Nu moet je eens goed luisteren, mijn beste jongen; ik ga tot zeven shilling, zes pence; je moet wel zuinig zijn.'

En het gesjacher ging zo nog een half uur door tot die twee het eens werden op veertien shilling en zes pence, met dien verstande dat het diner van de volgende dag niet meer dan drie shilling zou kosten. Hierna stapte de generaal, opgetogen dat hij het zo voordelig geregeld had, in zijn slede en maakte een tour langs de chique zaken en keerde stralend van genoeg terug met een fles uitgelezen parfum voor zijn vrouw, waar hij in een Franse winkel een fabelachtige prijs voor betaald had en kondigde aan dat er die middag voor zijn enige dochter een nieuwe fluwelen mantel — 'iets heel eenvoudigs' en bijzonder kostbaar — zou komen om te passen.

Al onze verwanten, die zeer talrijk waren van mijn vaders kant, leefden op precies dezelfde manier; en als er soms een nieuwe stroming ontstond, nam die gewoonlijk de vorm aan van een religieuze passie. Zo gebeurde het dat een prins Gagárin jezuïet werd, en wederom sprake 'toute Moskou' er schande van; weer een andere jonge prins ging in een klooster, terwijl verscheidene oudere dames er vurig mee dweepten.

Er was slechts één uitzondering. Een van onze naaste verwanten, prins — laten we hem Mírsky noemen, had zijn jeugd in Sint-Petersburg doorgebracht als officier van de wacht. Hij interesseerde zich niet voor eigen kleermakers en meubelmakers, want zijn huis was in een imposante moderne stijl gemeubileerd en zijn kleding was afkomstig uit de beste winkels in Sint-Petersburg. Gokken deed hij nauwelijks — hij speelde alleen kaart als hij in damesgezelschap was; maar

zijn zwakke punt was zijn voorliefde voor een rijke tafel: hieraan gaf hij ongelooflijke hoeveelheden geld uit.

De Vasten en Pasen waren de tijd waarop hij zich aan extravagantiën te buiten ging. Als Grote Vasten aanbrak en het niet fatsoenlijk was om vlees, room of boter te eten, greep hij de gelegenheid aan om allerlei delicatessen van vis te laten bereiden. De beste winkels in de twee grote steden werden voor dat doel geplunderd; speciale koeriers werden van zijn landgoed naar de monding van de Volga gestuurd om per postpaard (in die tijd was er nog geen trein) een steur te halen van enorme afmetingen of een vis die op een speciale manier ingemaakt was. En als de Paastijd aanbrak, kwam er geen eind aan zijn culinaire bedenksels.

Pasen is in Rusland het feest waar het meeste werk van wordt gemaakt en dat ieder jaar met grote vrolijkheid gevierd wordt. Het is het grote voorjaarsfeest. De reusachtige hopen sneeuw die de hele winter langs de straten gelegen hebben, dooien snel weg en snelstromende beekjes zoeken hun weg over straat. De lente komt niet als een dief in het duister, met nauwelijks merkbare temperatuursverhogingen, maar frank en vrij — iedere dag zijn er duidelijke verschillen te merken in de hoeveelheid sneeuw en het zwellen van de knoppen aan de bomen. De nachtvorst zorgt ervoor dat de dooi binnen redelijke grenzen blijft. De laatste week van de Vasten, de Lijdensweek, werd in Moskou toen ik jong was met grote plechtigheid gevierd; het was een tijd van algemene droefenis en grote mensenmassa's gingen naar de kerk om te luisteren hoe die passages uit het evangelie, die betrekking hadden op het lijden van Christus, op indrukwekkende wijze voorgelezen werden. Men at niet alleen geen vlees, eieren en boter, maar men weigerde zelfs vis; de meest strenge gelovigen namen op Goede Vrijdag helemaal geen voedsel tot zich. Des te treffender was de tegenstelling als het Pasen was.

Op zaterdag bezocht iedereen de nachtmis die heel treurig begon. Dan werd om middernacht plotseling de opstanding aangekondigd. Alle kerken baadden terstond in het licht en een helder vrolijk klogelui weerklonk van honderden klokketorens. Alom heerste er dan vreugde. Iedereen kuste elkaar driemaal op de wangen, waarbij de woorden van de opstanding herhaald werden en de kerken, nu helder verlicht, sprankelden van kleur door de frisse toiletjes van de dames. Zelfs de armste vrouw droeg een nieuwe jurk; als ze zich maar eens per jaar een nieuwe jurk kon veroorloven, dan had ze hem voor die nacht aangeschaft.

Tegelijkertijd was en is Pasen nog steeds het sein voor werkelijke zwelgpertijen. Er worden speciale paasroomkaasjes (pascha) en paasbrood (koolitsj) toe bereid; en iedereen, hoe arm hij of zij ook mag zijn, heeft wel op z'n minst één kleine pascha en één kleine koolitsj, plus één roodgeschilderd ei om in de kerk te laten zegenen om later de Vasten mee te beëindigen. Bij de meeste oude Russen begon men

's nachts al te eten, na een korte Paasmis, direct nadat het gewijde voedsel uit de kerk naar huis gebracht was; maar in de huizen van de adel stelde men de ceremonie uit tot zondagochtend. Dan werd er een tafel gedekt met allerlei soorten vlees, kaas en banket en kwamen alle bedienden om met hun meesters de drie kussen en een roodgeschilderd ei te wisselen. Gedurende de hele Paasweek stond een tafel met Paasvoedsel in de grote zaal en iedere gast werd uitgenodigd er iets van te nemen.

Bij deze gelegenheid overtrof prins Mirsky zichzelf. Of hij nu in Sint-Petersburg of in Moskou was, boodschappers brachten van zijn landgoed speciaal toebereide roomkaas voor de pascha en zijn kok slaagde erin om er een waar kunstwerk van te maken. Andere boden werden naar Novgorod gestuurd om een berebout te halen, die speciaal voor de Paastafel van de prins was ingemaakt. En terwijl de prinses met haar twee dochters de meest strenge kloosters bezocht, waar de nachtmis drie tot vier uur aan één stuk duurde, en de hele lijdensweek uiterst sober leefde op slechts een stuk droog brood tussen de bezoeken in die ze aan Russische, katholieke en protestantse priesters bracht, maakte haar echtgenoot iedere morgen een ronde langs de bekende Miloetinwinkels in Sint-Petersburg, waar alle mogelijke delicatessen uit alle hoeken van de wereld bijeengebracht zijn. Daar koos hij dan de meest extravagante heerlijkheden uit voor zijn Paastafel. Honderden bezoekers kwamen naar zijn huis en werden uitgenodigd om 'eens te proeven' van dit of dat buitengewone hapje.

Het eind van het liedje was dat het de prins lukte om letterlijk een fortuin te consumeren. Zijn rijk gemeubileerde huis en prachtige landgoed werden verkocht en toen hij en zijn vrouw oud waren, hadden ze niets meer over, zelfs geen eigen huis en waren ze gedwongen bij hun kinderen in te trekken.

Het is dan ook geen wonder dat toen de lijfeigenen zich begonnen te roeren, vrijwel alle families in het Oude Adjudantenkwartier aan de grond zaten. Maar ik moet niet op de gebeurtenissen vooruitlopen.

VII

Om er in huis zo'n groot aantal bedienden op na te houden, zou ons eenvoudig tot de bedelstaf gebracht hebben als alle voorraden in Moskou gekocht moesten worden; maar in die tijd waarin het lijfeigenschap nog bestond regelde men dat soort zaken op eenvoudige wijze. Tegen de winter zette mijn vader zich aan zijn schrijftafel en schreef het volgende:

'Aan de beheerder van mijn landgoed, Nikolskoje, gelegen in het gouvernement Kaloega, district Mestsjovsk, aan de rivier de Sirena, van prins Aleksej Petrovitsj Kropotkin, kolonel en commandant met verschillende rangen.

Na ontvangst dezes en zodra de wegen begaanbaar zijn, verzoek ik u te sturen naar mijn huis, gelegen in de stad Moskou: vijftientig boerensleden, elk getrokken door twee paarden, één uit elk huis en één slee plus een man uit ieder tweede huis en ze te beladen met (zo en zoveel) haver, (zo en zoveel) tarwe en (zo en zoveel) rogge; evenzo alle kippen, ganzen en eenden, ingevroren, die deze winter geslacht moeten worden; ze dienen goed ingepakt te zijn en vergezeld te gaan van een volledige lijst, onder de supervisie van een betrouwbaar man.' En zo ging het nog een aantal bladzijden door, tot er eindelijk een punt kwam. Hierna volgde een opsomming van alle straffen die hun te wachten stonden voor het geval de voorraden het huis in die en die straat nummer zoveel niet op tijd zouden bereiken en als er iets aan mocht mankeren.

Enige tijd voor Kerstmis gleden de vijftientig boerensleden inderdaad onze poort binnen en vulden de ruime binnenplaats.

'Frol!' schreeuwde mijn vader, zodra men hem van deze grote gebeurtenis op de hoogte gesteld had. 'Kirjoesjka! Jegorka! Waar zitten jullie? Alles wordt nog gestolen! Frol, ga haver uitladen! Oeljana het gevogelte! Kirjoesjka, ga de prinses roepen!'

Het hele huis stond op zijn kop; de bedienden renden gejaagd heen en weer, van de hal naar de binnenplaats en weer terug, maar voornamelijk naar de meidenkamer om daar de laatste nieuwtjes uit Nikolskoje te vertellen: 'Pasja gaat na Kerstmis trouwen, Tante Anna is gaan hemelen', enzovoort. Ook waren er brieven van buiten gekomen en al gauw glipte dan een van de meiden mijn kamer binnen.

'Ben je alleen? Is de meester er niet?'

'Nee, hij is op de universiteit.'

‘Wees dan eens lief en lees me deze brief van mijn moeder voor.’

En dan las ik haar de simpele brief voor die altijd begon met de woorden: ‘Vader en moeder zenden je hun zegen, opdat een lang leven je deel moge zijn.’ Hierna kwamen de nieuwtjes: ‘Tante Eupraksie is ziek, al haar botten doen haar zeer, en je nichtje is nog niet getrouwd maar hoopt dat na Pasen wel te zijn; tante Stepanida’s koe is doodgegaan op Allerheiligen.’ Na de nieuwtjes volgden de groeten, twee bladzijden lang: ‘Broer Paul stuurt je zijn groeten en de zusjes Maria en Dárja sturen hun groeten en oom Dmitry zendt vele groeten,’ en zo verder. Maar hoe eentonig die opsomming ook mag lijken, iedere naam was wel aanleiding tot een paar opmerkingen: ‘Dan leeft ze nog, de arme ziel, als ze me de groeten laat doen; ze ligt al negen jaar verlamd.’ Of: ‘Oh, hij is me nog niet vergeten; dan is hij zeker terug met Kerstmis; zo’n aardige jongen. Je wilt wel een brief voor me schrijven, niet? En dan moet ik hem niet vergeten.’ Dat beloofde ik natuurlijk en als de tijd daar was schreef ik een brief in precies dezelfde stijl.

Wanneer de sleden uitgeladen waren, vulde de hal zich met boeren. Ze hadden hun mooiste jas aangetrokken over hun schapevachten en wachtten tot vader hen in zijn kamer riep om een praatje te maken over de sneeuw en de vooruitzichten voor de volgende oogst. Ze durfden nauwelijks met hun zware laarzen over de gewreven vloer te lopen. Een enkeling verstoutte zich te gaan zitten op het randje van een eiken bank; ze weigerden uitdrukkelijk om gebruik te maken van stoelen. Zo wachtten ze urenlang, waarbij ze telkens geschrokken opkeken als iemand vaders kamer in- of uitging.

Een tijdje later, meestal de volgende morgen, rende dan een van de bedienden stiekem de trap op naar de leskamer.

‘Ben je alleen?’

‘Ja.’

‘Ga dan vlug naar de hal. De boeren willen je zien; ze hebben iets voor je van je kinderjuffrouw.’

Als ik naar de hal was gegaan, gaf een van de boeren me een klein bundeltje, waar soms een paar rijstkoekjes, zes hardgekookte eieren en wat appels in zaten, met een bontgekleurde zakdoek eromheen. ‘Hier, dit stuurt uw kinderjuffrouw Vasilisa u. Kijk even of de appels niet bevroren zijn. Ik hoop van niet; ik heb ze de hele weg op mijn borst warm gehouden, maar het vroom zo vreselijk!’

En er verscheen een stralende glimlach op het brede gezicht, waarvan de baard glinsterde van de ijspegeltjes; daarbij toonde hij twee rijen prachtige witte tanden vanachter een hele wirwar van haar.

‘En dit is voor uw broer van zijn kinderjuffrouw Anna,’ zei dan een andere boer, terwijl hij me een gelijkvormig bundeltje gaf. ‘Arme jongen,’ zegt ze, ‘hij krijgt op school nooit genoeg.’

Ik bloosde en wist niet wat ik moest zeggen; ten slotte mompelde ik: ‘Zeg Vasilisa dat ik haar kus en Anna ook, van mijn broer.’ Waar-

op alle gezichten nog meer begonnen te stralen.

‘Ja, dat zal ik zeker zeggen.’

Dan fluisterde Kirila, die de wacht hield bij vaders deur, plotseling: ‘Vlug naar boven; je vader komt zo. Vergeet de zakdoek niet; die willen ze terug.’

Terwijl ik dan de versleten zakdoek zorgvuldig opvouwde, wenste ik vurig dat ik Vasilisa iets kon sturen. Maar ik had niets, zelfs geen stuk speelgoed, en zakgeld kregen we nooit.

Onze mooiste tijd brachten we natuurlijk op het platteland door. Zodra Pasen en Pinksteren voorbij waren, richtten we onze gedachten geheel en al op Nikolskoje. De tijd verstreek echter — de seringen waren vast al uitgebloeid in Nikolskoje — en vader had nog duizend en één dingen te doen in de stad. Eindelijk reden vijf of zes boerenwagens de binnenplaats op om allerlei spullen op te halen die naar ons landhuis vervoerd moesten worden. De grote oude koets en de andere rijtuigen waarin we de reis zouden maken, werden te voorschijn gehaald en nogmaals nagekeken. De koffers werden gepakt. Onze lessen vorderden maar traag: elk moment onderbraken we onze leraren om te vragen of dit of dat boek mee moest en ver voor alle anderen begonnen wij al vast onze boeken en leien in te pakken en het speelgoed dat we zelf gemaakt hadden.

Alles was gereed: de boerenwagens stonden zwaar beladen met meubels voor het landhuis, het keukengerei was in kisten verpakt met een ontelbare hoeveelheid lege glazen potten, die in de herfst weer mee terug gingen, gevuld met allerlei soorten ingemaakte groenten. De boeren wachtten iedere morgen urenlang in de hal, maar het bevel om te vertrekken liet op zich wachten. Vader bleef de hele morgen in zijn kamer zitten schrijven en verdween 's avonds. Uiteindelijk kwam mijn stiefmoeder tussenbeide, nadat haar dienstmeisje haar had verteld dat de boeren op hete kolen zaten, aangezien de hooitijd naderde.

De volgende dag werden Frol, de hoofdbutler, en Michael Alejev, de eerste violist, naar vaders kamer geroepen. Een zakje dat het ‘etensgeld’ — dat wil zeggen een paar kopeken per dag — bevatte voor ieder van de veertig of vijftig mensen die de familie zouden begeleiden naar Nikolskoje, werd met een bijgaande lijst aan Frol overhandigd. Iedereen stond op die lijst: het hele orkest, dan de koks en de onderkoks, de wasvrouwen, de onderwasvrouw die gezegend was met zes kleintjes, ‘Schele Polka’, ‘Domna de grote’, ‘Domna de kleine’ en de rest.

De eerste violist kreeg de ‘marsorder’. Die kende ik goed omdat, toen vader zag dat hij nooit klaar zou komen, hij mij de opdracht in het boek had laten overschrijven, waarin hij alle ‘uitgaande post’ placht te noteren:

‘Aan mijn bediende Michael Alevjev van prins Alexej Petrovitsj

Kropotkin, kolonel en commandant.

Ik geef je de opdracht om op 29 mei om zes uur 's namiddags op weg te gaan met mijn bezittingen van de stad Moskou naar mijn landgoed, gelegen in het gouvernement Kaloega, in het district Mesjtsjovsk aan de rivier de Sirena, hetgeen een afstand is van 250 kilometer vanaf dit huis; ik draag je op toe te zien op het gedrag van de mensen die aan je zijn toevertrouwd en als iemand van hen zich schuldig maakt aan wangedrag of dronkenschap of insubordinatie, dient deze voor de commandant van het garnizoensdetachement van het afzonderlijke korps van de binnenlandse garnizoenen gebracht te worden, met bijgesloten brief en verzocht dient te worden hem te bestraffen (de eerste violist wist wie er bedoeld werd) met slaag, als een voorbeeld voor de rest.

Verder draag ik je op om speciaal toe te zien op de veiligheid van de goederen die aan je zorgen zijn toevertrouwd en er dient als volgt gereisd te worden: eerste dag: stopplaats in het dorp X om de paarden te voederen; tweede dag: de nacht dient in de stad Podolsk doorgebracht te worden' en zo verder voor alle zeven of acht dagen, die de reis duurde.

De volgende dag, om tien uur in plaats van zes — stiptheid is geen Russische deugd ('Godzijdank, we zijn immers geen Duitsers' plachten echte Russen te zeggen) — verlieten de wagens het huis. De bedienden moesten de reis te voet maken, alleen de kinderen kregen een plaatsje in een badkuip of mand, bovenop een volgeladen kar en soms lukte het enkele vrouwen om even uit te rusten op de rand van een kar. De rest moest de volle 250 km te voet afleggen. Zolang ze door Moskou trokken bleef de discipline gehandhaafd: het was uitdrukkelijk verboden om kaplaarzen te dragen of een riem over de jas heen. Maar zo gauw ze de stad achter zich gelaten hadden en wij hen een paar dagen later inhaalden, leken de mannen en vrouwen, gehuld in de meest vreemdsoortige kleren, omgord met katoenen zakdoeken, verbrand door de zon of druipend van de regen, met zelfgesneden stokken om het gaan te vergemakkelijken — veeleer op een zwervende bende zigeuners dan op het personeel van een rijke landeigenaar; en dit was met name het geval als men wist dat vader nog enige dagen in Moskou zou blijven. Gelijksortige tochten werden in die tijd door ieder huishouden ondernomen en als we een rij bedienden door een van onze straten zagen marcheren, wisten we gelijk dat de Apóechtins of de Prijanisjnikovs ook naar buiten trokken.

De wagens waren weg, maar de familie bleef waar ze was. We waren allen het wachten moe; maar vader bleef doorgaan met het schrijven van eindeloze opdrachten aan de beheerders van zijn landgoederen en ik schreef ze ijverig over in het grote boek voor de 'uitgaande stukken'. Ten slotte werd dan toch het sein tot vertrek gegeven. We werden naar beneden geroepen. Mijn vader las hardop de 'marsorder' voor, gericht aan 'de prinses Kropotkin, vrouw van prins

Aleksej Petrovitsj Kropotkin, kolonel en commandant', waarin de stopplaatsen gedurende de vijfdaagse reis precies werden aangegeven. De order was echter geschreven voor 30 mei en het vertrek was vastgesteld op negen uur 's morgens, al was de maand mei al voorbij en al vond het vertrek 's middags plaats; dit bracht alle berekeningen weer in de war. Maar zoals dat gebruikelijk is bij militaire marsorders, was in deze situatie voorzien door de volgende paragraaf in te lassen — 'Als echter, tegen de verwachting in, het vertrek van uwe hoogheid niet op de genoemde dag en uur kan plaatsvinden, wordt u verzocht om te handelen naar uw beste weten om zodoende de genoemde reis tot een zo goed mogelijk einde te brengen.'

Dan zette iedereen die aanwezig was, familie en bedienden, zich voor een ogenblik neer, sloeg een kruis en nam afscheid van mijn vader. 'Ik verzoek je dringend, Aleksej, om niet naar de club te gaan,' fluisterde mijn stiefmoeder hem toe.

De grote koets, getrokken door vier paarden met een postiljon voorop, stond voor de deur, met het kleine trapje uitgekapt om het instappen te vergemakkelijken. De andere koetsen reden ook voor. Onze zitplaatsen werden in de 'marsorder' omschreven, maar onze stiefmoeder moest 'naar beste weten' handelen, zelfs bij het allereerste begin van de reis en zo vertrokken we naar een ieders tevredenheid.

De reis was een onuitputtelijke bron van vreugde voor ons kinderen. De etappes waren maar kort en we stopten tweemaal per dag om de paarden te voederen. Aangezien de dames het al uitgilden bij de geringste helling van de weg, vond men het prettiger iedere keer als de weg steeg of daalde, wat vrijwel voortdurend het geval was, uit te stappen. Wij profiteerden daarvan door een kijkje te nemen in de bossen langs de weg of door een eind te rennen langs een kristalhelder beekje. De prachtig onderhouden hoofdweg van Moskou naar Warschau, die we een eindweegs volgden, was ook nog afgeladen met een veelheid van interessante objecten: lange rijen volgestouwde wagens, groepjes pelgrims en mensen van allerlei slag. Tweemaal per dag stopten we in grote, drukke dorpen en na een uitgebreid onderhandelen over de prijzen voor hooi en haver, alsook voor de samovars, stegen we uit voor de poort van een herberg. De kok, Andrej, kocht een kip en maakte soep, terwijl wij intussen naar het dichtstbijzijnde bos renden of de binnenplaats van de grote herberg inspecteerden.

In Malojaroslavets, waar in 1812 slag geleverd was toen het Russische leger vergeefs geprobeerd had Napoleon te stoppen bij zijn terugtocht uit Moskou, brachten we gewoonlijk de nacht door. Poulain, die tijdens de Spaanse veldtocht gewond geraakt was, wist — of deed alsof — alles van de slag bij Malojoraslavets af. Hij nam ons mee naar het slagveld en legde uit hoe de Russen trachtten Napoleons voorsprong te niet te doen en hoe de Grande Armée hen verpletterde en zich een weg baande door de Russische linies. Hij vertelde het, als had hij zelf aan de slag deelgenomen. Hier ondernamen de kozakken

een poging tot 'un mouvement tournant', maar Davoust, of een andere maarschalk, joeg hen op de vlucht en zette hen na tot over de heuvels hier rechts. En daar verpletterde de linkervleugel van Napoleon de Russische infanterie en hier zette Napoleon zelf, aan het hoofd van de Oude Garde een aanval in op Koetoezovs centrum en overlaadde zichzelf en zijn wacht met onsterfelijke roem.

Eén keer volgden we de oude weg naar Kaloega en hielden stil bij Taroetino; maar hier was Poulain veel minder welbespraakt. Want op deze plaats was het dat Napoleon, die van plan was langs een zuidelijke weg terug te trekken, na een bloedige slag gedwongen werd om dit plan op te geven; hij was genoodzaakt de weg naar Smolensk te volgen, die door zijn leger vernield was tijdens zijn opmars naar Moskou. Maar, zoals Poulain ons vertelde, dat kwam doordat Napoleon door zijn maarschalken bedrogen werd; anders was hij wel rechtstreeks naar Kiev en Odessa opgerukt en dan zouden zijn adelaars zich boven de Zwarte Zee verheven hebben.

Voorbij Kaloega moesten we door een prachtig pijnbos heen, zeven kilometer breed, waaraan ik een van de prettigste herinneringen uit mijn jeugd heb overgehouden. In het zand van dat bos zakte je zo diep weg, dat het wel de Afrikaanse woestijn leek en de hele weg legden we te voet af, terwijl de paarden voortdurend stilhoudend de koetsen langzaam door het zand trokken. Toen ik zo'n jaar of tien was, vond ik het heerlijk om de hele familie achter me te laten en het hele eind alleen af te leggen. Reusachtige rode pijnbomen, eeuwenoud, verrezen aan beide kanten van de weg, en geen geluid was hoorbaar; alleen de stemmen van de hoge bomen. In een kleine kloof murmelde een frisse, kristalheldere bron, waarin een voorbijganger een trechtervormig kommetje van berkenbast had achtergelaten, met een gespleten stok als handvat, ten gerieve van degenen die na hem kwamen. Geruisloos rende een eekhoorn een boom in en het kreupelhout was even vol geheimen als de bomen. In dat bos voelde ik voor het eerst de liefde tot de natuur en werd ik mij voor het eerst vaag bewust van de onafgebroken kringloop ervan.

Na het bos staken we per veerpont de Oegra over, waarna we de hoofdweg verlieten en op smalle landweggetjes terechtkwamen, waar de groene halmen van de rogge zich naar de koets toe bogen. De paarden slaagden erin heel wat af te grazen aan de zijkanten van de weg, terwijl ze dicht tegen elkaar aangedrukt liepen over het smalle pad, dat eerder op een greppel leek. Ten slotte verschenen de wilgen in het gezicht, die aan het begin van ons dorp stonden en opeens zagen we de sierlijke bleekgele klokketoren van de kerk van Nikolskoje oprijzen.

Nikolskoje was uiterst geschikt voor het kalme leventje dat de landheren in die tijd plachten te leiden. Enige luxe was er niet (zoals op de rijkere landgoederen), maar gebouwen en tuinen waren op ar-

tistische manier gerangschikt, evenals de algehele ordening. Behalve het hoofdgebouw dat vader kortelings had laten bouwen, stonden rondom een ruime, goed onderhouden binnenplaats verschillende kleinere huisjes, die een grotere mate van vrijheid aan hun bewoners lieten en toch de nauwe familieband niet verbraken. Een reusachtige boomgaard stond vol met uitsluitend fruitbomen en aan het eind ervan lag de kerk; op het zuidelijke gedeelte van het land dat tot de rivier liep, was een wandelpark aangelegd, waar bloembedden afgewisseld werden door lanen met lindebomen, seringen en acacia's. Vanaf het balkon van het hoofdgebouw had je een prachtig uitzicht over de rivier, op de ruïnes van een oud aarden fort, waarin de Russen hardnekkig weerstand geboden hadden aan de Mongoolse invasie en verder nog op uitgestrekte gele korenvelden, aan de horizon omzoomd door bossen.

Toen ik nog heel jong was, woonden we met Poulain in een van de vrijstaande huisjes, helemaal op onszelf; en nadat zijn manier van opvoeden milder geworden was door tussenkomst van onze zuster Hélène, konden we het uitstekend met elkaar vinden. Vader was altijd van huis gedurende de zomer, die hij doorbracht met militaire inspecties, en onze stiefmoeder besteedde niet veel aandacht aan ons, vooral niet na de geboorte van haar eigen kind, Pauline. Zodoende waren we altijd samen met Poulain, die ten volle genoot van het verblijf op het land, en ons daardoor mee liet genieten: de bossen, de wandelingen langs de rivier, het klimmen over de heuvels naar het oude fort, dat Poulain voor ons deed herleven door te vertellen hoe de Russen het verdedigd hadden en hoe het tenslotte door de Tartaren werd ingenomen; de kleine avonturen, waarbij Poulain onze held werd door Alexander van de verdrinkingsdood te redden; een toevallige ontmoeting met wolven — er kwam geen eind aan alle nieuwe verrukkelijke indrukken die we opdeden.

Ook werden er grote partijen georganiseerd, waaraan de hele familie deelnam; soms was dat paddestoelen plukken in het bos, waarna we midden in het woud thee dronken bij een man van honderd jaar oud, die daar alleen met zijn kleinzoontje woonde en voor de bijen zorgde. Een andere keer gingen we naar een van vaders dorpen waar een grote vijver gegraven was, waarin duizenden goudkarpers zwommen. Die werden gevangen en een deel ervan ging naar de landheer, waarna de rest verdeeld werd onder de boeren. Mijn vroegere kinderjuffrouw woonde in dat dorp. Haar familie was een van de armste; behalve haar man had ze alleen een zoontje om haar te helpen en een dochtertje, mijn zoogzusje, dat later ging prediken en 'maagd' werd in de nonconformistische sekte, waartoe ze behoorden. Haar vreugdekende geen grenzen toen ik haar kwam opzoeken. Room, eieren, appels en honing was het enige dat ze te bieden had; maar de manier waarop ze dit aanbood, op heldere houten borden op een fijn tafellaken van sneeuw wit linnen van eigen maaksel (bij de Russische non-

conformisten is absolute reinheid een onderdeel van hun overtuiging), de hartelijke woorden die ze tot me richtte, als was ik haar eigen zoon, gaven me een warm gevoel in het hart. Hetzelfde kan gezegd worden van de verzorgsters van mijn oudere broers Nicolaas en Alexander, die behoorden tot de vooraanstaande families van twee andere nonconformistensekten in Nikolskoje. Maar weinigen weten welk een schat aan goedheid gevonden kan worden in de harten van Russische boeren, zelfs na eeuwenlange wrede onderdrukking, die tot verbittering had kunnen leiden.

Als het slecht weer was, had Poulain een overvloed van verhalen in voorraad om ons te vertellen, met name over de veldtocht in Spanje. Telkens weer opnieuw haalden wij hem over te vertellen hoe hij in de slag gewond raakte, en telkens als hij vertelde hoe hij het warme bloed in zijn laars voelde stromen, sprongen we op om hem te kussen en gaven we hem allerlei koosnaampjes.

Alles scheen er op uit om ons voor te bereiden op een militaire loopbaan: de voorkeur van mijn vader (het enige speelgoed dat hij, voor zover ik het mij herinner, ooit voor ons gekocht heeft, was een gewertje en een echt schildwachthuisje), de oorlogsverhalen van Poulain, ja, zelfs de boeken die tot onze beschikking stonden. Deze boeken hadden ooit aan generaal Repninsky behoord, de grootvader van mijn moeder, die een geleerd militair geweest was in de achttiende eeuw. Het waren hoofdzakelijk boeken over oorlogvoeren, rijk geïllustreerd en prachtig in leer gebonden. Als het slecht weer was, vermaakten we ons met het bekijken van de illustraties in deze boeken, waarop alle wapens afgebeeld stonden vanaf de tijd van de joden, plus kaarten van alle veldslagen die sinds Alexander van Macedonië geleverd waren. Deze zware boeken waren ook uitstekend geschikt om sterke forten van te bouwen, die de slagen van een stormram konden weerstaan, evenals de projectielen van een archimedische katalpult (die echter voortdurend stenen door de ramen slingerde en daarom al snel verboden werd). Toch werden noch Alexander noch ik militair. De literatuur uit de jaren zestig deed hetgeen we in onze kinderjaren geleerd hadden, vervagen.

Poulains opvattingen over revolutie waren die van de *Illustration Française*, waarvan hij oude nummers ontving en waarvan wij alle houtsneden kenden. Heel lang kon ik me een revolutie slechts voorstellen in de gestalte van de Dood op een paard, met de rode vlag in de ene hand en een zeis in de andere, links en rechts mensen neermaaiend. Zo werd het voorgesteld in de *Illustration*. Maar ik geloof nu dat Poulains afkeer zich beperkte tot de opstand van 1848, want een van zijn verhalen over de revolutie van 1789 maakte diepe indruk op me.

De titel van prins werd in ons huis te pas en te onpas gebruikt. Dit moet Poulain geschokt hebben, want op een keer begon hij ons te vertellen wat hij wist van de grote Revolutie. Ik herinner me nu niet

meer precies wat hij vertelde, maar één ding weet ik nog goed, namelijk dat graaf Mirabeau en andere edelen op een dag afstand deden van hun titels, en dat graaf Mirabeau, om zijn verachting kenbaar te maken voor de aristocratische pretenties, een winkel opende met het uithangbord 'Mirabeau, kleermaker'. (Ik geef het verhaal weer zoals Poulain het me vertelde.) Nog lange tijd daarna maakte ik me zorgen over het vak dat ik zou moeten kiezen, om te kunnen schrijven: 'Kropotkin, vakman in dat en dat ambacht'. Later stuurden mijn Russische leraar Nikolaj Pavlovitsj Smirnov en de algemene republikeinse tendens in de Russische literatuur me in diezelfde richting. En toen ik romans begon te schrijven — dat wil zeggen op mijn twaalfde jaar — deed ik dat dan ook onder de naam P. Kropotkin. Hieraan heb ik mij altijd gehouden, ondanks de protesten van mijn meerderen toen ik in militaire dienst was.

VIII

In de herfst van 1852 werd mijn broer Alexander naar het cadettenkorps gestuurd en van die tijd af zagen we elkaar alleen nog tijdens de vakanties en af en toe op zondagen. Het cadettenkorps was zeven kilometer van ons huis verwijderd en al hadden we twaalf paarden, toch was het altijd zo dat er geen paard meer vrij was als er een slee naar het korps gestuurd moest worden. Mijn oudste broer Nicolaas kwam maar zelden thuis. De betrekkelijke vrijheid die Alexander op school genoot en met name de invloed van twee van zijn leraren in de letterkunde, brachten zijn ontwikkeling snel op gang en verderop zal ik gelegenheid te over hebben om melding te maken van de weldadige invloed die hij uitoefende op mijn eigen ontwikkeling. Het is een groot voorrecht om een liefhebbende, intelligente oudere broer te hebben gehad.

Intussen bleef ik thuis. Ik moest wachten tot het mijn beurt was om toe te treden tot het pagekorps en dat gebeurde pas toen ik al bijna vijftien was. Poulain was ontslagen en in plaats daarvan was er een Duitse huisleraar aangesteld. Hij was een van die idealisten die men wel vaker onder Duitsers vindt, maar ik herinner me hem hoofdzakelijk door de enthousiaste manier waarop hij Schiller placht te declameren, terwijl hij zijn woorden vergezeld liet gaan van een uiterst naïeve manier van acteren. Hij bleef maar één winter bij ons.

De winter daarna werd ik naar het Moskouse gymnasium gestuurd; en ten slotte bleef ik alleen over met onze Russische leraar Smirnov. Al gauw werden we vrienden, vooral nadat mijn vader ons beiden meegenomen had op een reis naar zijn landgoed in Rjazan. Gedurende deze reis gaven we ons over aan alle soorten van genoegens en we bedachten grappige verhaaltjes bij de mensen en de dingen die we zagen; onderwijl voegden de indrukken die ik opdeed tijdens het rijden door het heuvelachtige landschap weer nieuwe en fijnere nuances toe aan mijn groeiende liefde voor de natuur. Door de impulsen die Smirnov mij gaf, begon mijn literaire smaak zich ook te ontwikkelen en gedurende de jaren 1854 tot 1857 had ik volop de gelegenheid om ze volledig te ontplooien. Mijn leraar, die omstreeks deze tijd zijn studies aan de universiteit beëindigd had, kreeg een klein klerkenbaantje bij het gerechtshof en bracht daar de ochtenden door. Zo was ik tot etenstijd aan mezelf overgelaten en nadat ik mijn lessen voorbereid had en een wandeling had gemaakt, had ik nog volop tijd

om te lezen en vooral te schrijven. In de herfst, toen mijn leraar naar zijn kantoor in Moskou terugkeerde terwijl wij op het platteland bleven, was ik weer op mezelf aangewezen en al verkeerde ik in de familiekring en bracht ik heel wat tijd door met het doen van spelletjes met mijn kleine zusje Pauline, in feite kon ik vrij over mijn tijd beschikken om te lezen en te schrijven.

Het lijfeigenschap liep in die tijd op z'n eind. Het ligt nog in een nabij verleden — het lijkt of het gisteren was. En toch beseffen slechts weinigen, zelfs in Rusland, wat het lijfeigenschap in werkelijkheid betekende. Men heeft een vaag idee dat de omstandigheden waaronder het tot stand kwam, heel slecht waren; maar die omstandigheden en hun effect op lichaam en geest van de mensen zijn niet algemeen bekend. Het is werkelijk verbijsterend om te zien hoe snel een dergelijke instelling met haar sociale consequenties in de vergetelheid raakt, als zij ophoudt te bestaan, en met welk een snelheid mensen en dingen veranderen. Ik zal proberen me de omstandigheden te herinneren rond het lijfeigenschap door te vertellen wat ik zelf gezien heb, en niet wat ik gehoord heb.

Oeljana, de huishoudster, staat in de gang voor de deur van mijn vaders kamer en slaat een kruis; ze durft noch naar binnen te gaan, noch weg te lopen. Eindelijk gaat ze de kamer binnen, na een gebedje te hebben gepreveld, en rapporteert op nauwelijks hoorbare toon dat de voorraad thee bijna uitgeput is; dat er nog maar twintig pond suiker over is en dat ook de andere voorraden bijna op zijn.

‘Dieven, rovers!’ schreeuwt mijn vader. ‘En jij, jij speelt met hen onder één hoedje!’ Zijn stem davert door het huis. Mijn stiefmoeder laat Oeljana de kastanjes uit het vuur halen. Maar vader schreeuwt: ‘Frol, roep de prinses! Waar is ze?’ En als ze binnenkomt ontvangt hij haar met dezelfde verwijten.

‘Jij heult ook met dat nageslacht van Ham; jij houdt hun de hand boven het hoofd;’ en zo gaat hij maar door, een half uur of nog langer.

Dan gaat hij zijn berekeningen controleren. Tegelijkertijd denkt hij aan het hooi. Frol wordt weggestuurd om te kijken hoeveel er nog over is en mijn stiefmoeder moet mee om het te controleren, terwijl vader berekent hoeveel er nog in de schuur moet liggen. Een aanzienlijke hoeveelheid hooi blijkt te zijn verdwenen en Oeljana kan een aantal pond van dit of dat niet verantwoorden. Vaders stem klinkt steeds dreigender; Oeljana beeft; maar nu krijgt de koetsier, die net binnenkomt, de wind van voren. Vader springt op hem af, slaat hem, maar deze blijft volhouden: ‘Uwe hoogheid moet een fout gemaakt hebben.’

Vader slaat opnieuw aan het rekenen, en deze keer blijkt er meer hooi in de stal aanwezig te zijn dan hij berekend had. Het schreeuwen gaat door: nu verwijt hij de koetsier dat hij de paarden niet hun da-

gelijks rantsoen gegeven heeft; maar de koetsier roept alle heiligen aan om te getuigen dat hij de dieren hun deel gegeven heeft en Frol wendt zich tot de Heilige Maagd om hem kracht te geven.

Maar vader laat zich niet sussen. Hij roept Makar binnen, de piano-stemmer en tweede butler, en brengt hem al zijn zonden in herinnering. Vorige week was hij dronken, en gisteren zal hij ook wel in de olie geweest zijn want hij heeft zes borden gebroken. In feite was het breken van die borden de werkelijke aanleiding tot alle opwinding: mijn moeder had het 's morgens aan mijn vader gemeld en daarom had hij Oeljana meer verwijten naar het hoofd geslingerd dan anders, daarom was hij het hooi gaan controleren, en daarom bleef vader maar roepen dat 'dit nageslacht van Ham' alle straffen ter wereld verdiende.

Plotseling bedaat de storm. Mijn vader gaat aan tafel zitten en schrijft een briefje: 'Breng Makar met dit briefje naar het politiebureau en laat hem honderd slagen toedienen met de berkenroede.'

Schrik en stomme verbijstering heersen alom in huis.

De klok slaat vier uur en we gaan allemaal aan tafel; maar niemand heeft trek en de soep blijft onaangeroerd op de borden. We zijn met z'n tienden aan tafel en achter elk van ons staat een violist of trombonist met een schoon bord in zijn linkerhand; maar Makar is er niet bij.

'Waar is Makar?' vraagt mijn stiefmoeder. 'Ga hem halen.'

Makar komt niet opdagen en de order wordt herhaald. Ten slotte komt hij binnen, bleek, met verwrongen gelaat, beschaamd met neergeslagen ogen. Vader staart naar zijn bord en mijn stiefmoeder, ziende dat niemand zijn soep heeft aangeraakt, probeert ons te bemoedigen.

'Vinden jullie ook niet kinderen,' zegt ze, 'dat de soep heerlijk is?'

Tranen verstikken me en zodra het diner voorbij is, ren ik weg om Makar in een donkere gang op te zoeken; ik probeer hem de hand te kussen, maar hij trekt die weg en zegt, als verwijt of als vraag: 'Laat me met rust; als je straks volwassen bent, zul jij dan ook niet precies zo zijn?'

'Nee, nee, nooit!'

Toch was vader niet de ergste onder de landeigenaars. Integendeel, de bedienden en boeren beschouwden hem als een van de beste. Wat we zojuist in ons huis zagen gebeuren, had overal plaats, op vaak veel wredere wijze. Het geselen van lijfeigenen was een normale taak voor politie en brandweer.

Op een keer merkte de ene landeigenaar tegen de andere op: 'Hoe komt het toch dat het aantal zielen op jouw landgoed zo langzaam toeneemt? Je let zeker niet op hun huwelijken.'

Een paar dagen later keerde de generaal terug naar zijn landgoed. Hij liet een lijst maken van alle inwoners van zijn dorp en pikte alle namen eruit van de jongens vanaf achttien en de meisjes die net zes-

tien geworden waren, — dat is in Rusland de wettelijke minimumleeftijd voor een huwelijk. Toen schreef hij op: 'Ivan trouwt met Anna, Pavel trouwt met Parasjka,' en zo door tot hij vijf paren bij elkaar had. 'De vijf huwelijken,' voegde hij eraan toe, 'moeten over tien dagen plaatsvinden, zondag over een week.'

Een algemene wanhoopskreet steeg op uit het dorp. Alle vrouwen, jong en oud, huilden; Anna had gehoopt met Gregory te trouwen; Pavels ouders hadden al eens met de Fedotovs gepraat over hun dochter, die al spoedig de huwbare leeftijd zou bereiken. Bovendien was het het seizoen voor ploegen, niet voor trouwen; en hoe kun je nu een huwelijk voorbereiden in tien dagen? Tientallen boeren gingen de landeigenaren opzoeken; boerenvrouwen stonden in groepjes bij de achteringang van het landgoed met fijn linnen voor de vrouw van de landeigenaar, in de hoop zich van haar voorspraak te verzekeren. Alles tevergeefs. De meester had vastgesteld dat de huwelijken op die en die dag voltrokken moesten worden en zó moest het gebeuren.

Op de vastgestelde dag trok de huwelijksstoet, die in dit geval meer op een begrafenisstoet leek, naar de kerk. De vrouwen slaakten luide kreten, zoals gebruikelijk is bij begrafenissen. Een van de huisknechten werd naar de kerk gestuurd om aan de meester verslag uit te brengen, zodra de huwelijken gesloten waren; maar al gauw kwam hij aanhollen met zijn muts in de hand, bleek en ontdaan.

'Parasjka,' zei hij, 'sputtert tegen; ze weigert met Pavel te trouwen. Vader (daarmee bedoelde hij de priester) vroeg haar: 'Stemt gij daarin toe?' maar ze antwoordde met luide stem. 'Nee, dat doe ik niet!'

De landeigenaar werd razend. 'Ga die langharige dronkelap (hij bedoelde de priester; de Russische priesters dragen hun haar lang) zeggen, dat als Parasjka niet meteen trouwt, ik hem als dronkaard bij de aartsbisschop ga melden. Hoe durft die kerkse smeerlap me te dwarsbomen! Zeg hem dat ik hem naar een klooster zal sturen om daar te verrotten en Parasjka's familie stuur ik naar de steppen.'

De huisknecht bracht de boodschap over. Parasjka's familie en de priester verdrongen zich om het meisje heen; haar moeder viel huilend voor haar op de knieën en smeekte haar om niet de hele familie in het ongeluk te storten. Het meisje bleef zeggen: 'Ik wil niet' maar het klonk steeds zwakker, toen fluisterde ze het, tot ze ten slotte zweeg. De huwelijkskroon werd haar op het hoofd gezet; ze bood geen tegenstand meer en de huisknecht rende zo hard hij kon naar het huis om mee te delen: 'Ze zijn getrouwd.'

Een half uur later weerklonken de belletjes van de huwelijksstoet bij de poort van het huis. De vijf paren stegen uit de wagens en gingen de hal binnen. De landeigenaar ontving hen en bood hun glazen wijn aan, terwijl de ouders hun huilende dochters bevalen zich ter aarde te buigen voor hun heer.

Gedwongen huwelijken kwamen zo algemeen voor dat telkens als een jongeman en een meisje van ons personeel voorzagen dat men

hen wel eens aan elkaar zou kunnen koppelen, al hadden ze geen speciale gevoelens in die richting, ze hun voorzorgen namen: ze zorgden er dan voor samen peetvader en -moeder te zijn bij de doop van een kind van een van de boerenfamilies. Dit maakt een huwelijk onmogelijk, volgens de Russische kerkelijke wet. Gewoonlijk had deze strategie succes, maar één keer liep het uit op een drama. Andrej, de kleermaker, werd verliefd op een meisje dat aan een van onze burens behoorde. Hij hoopte dat mijn vader hem toestemming zou verlenen om als vrij man zijn beroep uit te oefenen, in ruil voor een bepaalde som gelds per jaar, zodat hij door hard werken wat geld opzij zou kunnen leggen om het meisje vrij te kopen. Anders zou ze, door te trouwen met een van mijn vaders lijfeigenen, zelf gaan behoren aan haar mans meester. Aangezien Andrej en een van de meisjes van ons personeel voorzagen dat ze wel eens het bevel zouden kunnen krijgen om te trouwen, zorgden ze ervoor als peetvader en -moeder aanwezig te zijn bij de doop van een kind. Wat ze al gevreesd hadden, gebeurde: op een dag werden ze bij de meester geroepen en het gevreesde bevel werd gegeven.

‘We hebben ons altijd aan uw wil onderworpen,’ antwoordden ze, ‘maar een paar weken geleden zijn wij peetouders geweest bij een doop.’ En Andrej openbaarde toen ook zijn verlangens en ontvouwde zijn plan. Het resultaat was dat hij naar de rekruteringscommissie gestuurd werd om soldaat te worden.

Onder Nicolaas I bestond er geen algemene dienstplicht zoals nu. De adel en de kooplieden waren vrijgesteld en als er een nieuwe lichterding diende te komen, moesten de landeigenaars een bepaald aantal van hun lijfeigenen sturen. Gewoonlijk zorgden de boeren in hun dorpsgemeenschap zelf voor de rekruten, maar het huispersoneel was geheel overgeleverd aan de gunst van hun heer, en als hij over een van hen niet tevreden was, stuurde hij die naar de rekruteringscommissie, die een rekrutenkwitantie verstrekke die veel geld waard was, aangezien hij verkocht kon worden aan degene die als volgende aan de beurt was om soldaat te worden.

De militaire dienst in die tijd was vreselijk. Een man moest vijftwintig jaar onder de wapenen en het leven van een soldaat was buitengewoon hard. Soldaat worden betekende voorgoed weggerukt worden van de geboorteplaats en overgeleverd te zijn aan de willekeur van officieren als Timofejev, die ik al eerder genoemd heb. Het uitsdelen van slaag door officieren met berkenroeden en stokken om het minste of geringste, was een normale zaak, De wreedheid waaraan men blootstond tartte elke beschrijving. Zelfs in het cadettenkorps, waar alleen de zonen van de adel opgeleid werden, werden soms duizend stokslagen als straf gegeven, in aanwezigheid van het hele korps, voor een sigaret — dan stond de dokter bij de knaap die gemarteld werd en gaf pas bevel de straf te beëindigen als de pols zwakker werd. Het bloedende slachtoffer werd bewusteloos naar het hospitaal

gebracht. De commandant van de militaire scholen, groothertog Michael, placht de bevelhebber over een korps dat dit niet minstens éénmaal per jaar bij de hand had, snel te vervangen. 'Geen discipline,' schijnt hij gezegd te hebben.

Gewone soldaten waren nog veel slechter af. Als een van hen voor een krijgsraad moest verschijnen, luidde het vonnis vaak dat duizend man zich in twee rijen tegenover elkaar moesten opstellen, elk gewapend met een riet ter dikte van een pink (deze roeden waren onder de Duitse naam bekend: Spitzruthen, spitsroeden). De veroordeelde werd dan drie, vier, vijf, zeven keer tussen die twee rijen door gesleept, waarbij iedere soldaat hem een slag toediende. Sergeants zagen erop toe dat er uit alle macht geslagen werd. Nadat het slachtoffer een- of tweeduizend slagen te verwerken gehad had, werd hij bloedspuwend naar het ziekenhuis gebracht en verzorgd, om zodra hij zich enigszins hersteld had van de gevolgen van het eerste deel, de rest van de straf in ontvangst te nemen. Als hij tijdens deze martelgang stierf, werd het vonnis verder aan zijn lijk voltrokken. Nicolaas I en zijn broer Michael kenden geen medelijden; intrekking van het vonnis was onmogelijk. 'Ik zal je tussen de rijen doorsturen; ik laat je spitsroeden lopen' waren bedreigingen die deel uitmaakten van het dagelijks taalgebruik.

Een angstige dreiging verspreidde zich door ons huis toen bekend werd dat een van de bedienden gerekruteerd zou worden. De man werd geketend en onder bewaking in het kantoor opgesloten om zelfmoord te voorkomen. Een boerenkar werd tot vlak voor de deur gereden en de gedoemde werd tussen twee bewakers in naar buiten geleid. Alle bedienden verdrongen zich om hem heen. Hij maakte een diepe buiging en vroeg vergeving voor alle opzettelijke of niet-opzettelijke beledigingen, hen aangedaan. Als zijn vader en moeder in ons dorp woonden, kwamen ze afscheid nemen. Hij maakte dan een diepe buiging voor hen, waarop zijn moeder en andere vrouwelijke verwanten luidkeels begonnen te weklagen — iets dat leek op een lied en tegelijk op een verhaal: 'Voor wie verlaat je ons? Wie zal er in vreemde landen voor je zorgen? Wie zal je tegen wreedheden beschermen?' — op precies dezelfde wijze als ze weeklaagden op een begrafenis en met dezelfde bewoordingen.

En zo moest Andrej zich nu vijftientig jaar lang schikken in het lot van een soldaat: aan zijn hoopvolle fantasieën werd wreed een eind gemaakt.

Het lot van een van de meisjes, Pauline, of Polja, zoals ze genoemd werd, was nog tragischer. Ze was in de leer geweest bij fijne borduursters en ze was er een ware kunstenaar in. In Nikolskoje stond haar borduurraam in de kamer van mijn zusje Hélène en ze nam dikwijls deel aan de gesprekken tussen mijn zusje en een zusje van mijn stiefmoeder die bij Hélène logeerde. Alles bij elkaar, door haar

gedrag en haar manier van spreken, was Polja meer een ontwikkelde jonge vrouw dan een meid in ons huis.

Het ongeluk trof haar; ze beseftte dat ze spoedig moeder zou worden. Ze vertelde alles aan mijn stiefmoeder die een stroom van verwijten over haar losliet: 'Ik wil dat schepsel geen moment langer in mijn huis hebben! Ik duld een dergelijke schande niet in mijn huis!' en zo verder. De tranen van Hélène haalden niets uit. Polja's haar werd afgeknipt en ze werd naar het melkhuis verbannen; maar aangezien ze net een buitengewoon mooie rok aan het borduren was, moest ze die daar afmaken, in het melkhuis, een smerig hutje, bij een minuscuul raampje. Ze maakte die rok af en nog veel meer mooie borduurwerken, alles in de hoop op vergeving. Maar vergeving schonk men haar nooit.

De vader van haar kind, een bediende van een van onze burens, vroeg verlof om met haar te trouwen, maar aangezien hij geen geld te bieden had, werd zijn verzoek afgewezen. Polja's 'te deftige manieren' werden haar kwalijk genomen en men had een uiterst bitter lot voor haar in petto. Onder ons personeel bevond zich een man die wegens zijn geringe lengte als postiljon dienst deed; men noemde hem 'Flika met de o-benen'. Toen hij jong was had een paard hem getrapt en hij was niet verder gegroeid. Zijn benen waren krom, zijn voeten stonden naar binnen; hij had eens een gebroken neus gehad die nu scheef stond en zijn kaak was misvormd. Men besloot dat Polja met dit monster moest trouwen — en zij werd er met geweld toe gedwongen. Het paar werd naar mijn vaders landgoed in Rjazan gestuurd om daar te gaan boeren.

Menselijke gevoelens werden niet erkend; men dacht er niet eens aan als het om lijfeigenen ging en toen Toergenjev zijn korte verhaal 'Moemoe' publiceerde en Grigorovitsj zijn aangrijpende romans begon uit te geven, waarin hij zijn lezers tranen deed storten om het ongelukkige lot van de lijfeigenen, was dit voor heel veel mensen een schokkende openbaring. 'Ze beminnen net als wij! Hoe is dat mogelijk?' riepen de sentimentele dames uit, die geen Franse roman konden lezen zonder hete tranen te schreien om het zorgelijke lot van de edele helden en heldinnen.

De opleiding die de landeigenaars soms aan een van hun lijfeigenen gaven, vormde slechts een andere bron van ongeluk voor de laatsten. Mijn vader haalde eens uit een van de boerenfamilies een schrandere jongen en liet hem opleiden tot doktersassistent. De jongen was leer gierig en na een paar jaar werd het een doorslaand succes. Toen hij naar huis terugkeerde, kocht mijn vader alles wat nodig was voor een goed uitgeruste apotheek, die hij in een van de bijhuizen van Nikolskoje liet inrichten. 's Zomers was Sasja de dokter — dat was de naam waaronder hij bij het personeel bekend was — druk bezig met het verzamelen en bereiden van allerlei geneeskrachtige kruiden, en

binnen korte tijd was hij wijd en zijd bekend in de omtrek van Nikolskoje. De zieke boeren kwamen zelfs uit naburige dorpen en mijn vader was trots op het succes van zijn apotheek. Maar deze toestand duurde niet voort. Eens, in een winter, ging mijn vader naar Nikolskoje, bleef daar een paar dagen en vertrok weer. Die avond schoot Sasja, de dokter, zichzelf dood — per ongeluk naar men zei; maar er lag een liefdesgeschiedenis aan ten grondslag. Hij was verliefd op een meisje waar hij niet mee kon trouwen, daar ze aan een andere landeigenaar behoorde.

Het geval van een andere jongeman, Gerasim Kroeglov, die mijn vader aan het landbouwkundig instituut te Moskou liet opleiden, was bijna even triest. Hij legde zijn examens op briljante wijze af, kreeg een gouden medaille, waarna de directeur van het instituut alle mogelijke moeite deed om mijn vader te bewegen hem de vrijheid te geven om hem de universiteit te laten bezoeken — lijfeigenen liet men daar niet toe. 'Het staat vast dat hij een opmerkelijk mens wordt,' zei de directeur, 'misschien wel een van de roemrijke mannen van Rusland en u zal die eer te beurt vallen, aangezien u zijn capaciteiten herkend hebt en hem in de gelegenheid gesteld hebt zich aan de Russische wetenschap te wijden.'

'Ik heb hem op mijn eigen landgoed nodig,' antwoordde mijn vader op de vele verzoeken die hem ter wille van de jongeman bereikten. In werkelijkheid was Gerasim Kroeglov absoluut nutteloos bij de primitieve landbouwmethoden die men toen gebruikte en waarvan mijn vader nooit zou afwijken. Hij bracht verslag uit over het landgoed, maar toen dat gebeurd was, beval men hem om in de bediendenkamer te gaan zitten en met een bord bij de tafel te staan als het etens-tijd was. Gerasim verafschuwde dit uiteraard; zijn dromen voerden hem naar de universiteit, naar wetenschappelijk werk. Zijn gezicht drukte zijn misnoegen uit en mijn stiefmoeder scheen er een speciaal genoegen in te vinden hem, waar mogelijk, te beledigen. Op een dag in de herfst had een stormvlaag de poort opengerukt. Ze riep hem toe: 'Garaska, doe de poort dicht.'

Dat was de druppel die de emmer deed overlopen. Hij antwoordde: 'Daar hebt u een portier voor,' en vervolgde zijn weg.

Mijn stiefmoeder rende mijn vaders kamer binnen en riep: 'Jouw bedienden beledigen me in jouw huis!'

Gerasim werd onmiddellijk gearresteerd en in de boeien geslagen om als soldaat weggestuurd te worden. Het afscheid van zijn oude vader en moeder was een van de meest aangrijpende scènes die ik ooit gezien heb.

Deze keer echter nam het lot zijn keer. Nicolaas I stierf en de militaire dienst werd draaglijker. Gerasims grote gaven werden spoedig opgemerkt en binnen enkele jaren was hij een van de hoofdleraren en de werkelijke drijfkracht in een van de departementen van het ministerie van Oorlog. Intussen overtrad mijn vader, die strikt

eerlijk was, en — in een tijd waarin bijna iedereen steekpenningen aannam en zo fortuin maakte — nooit een cent aannam, de strenge regels van de dienst om de commandant van het korps waartoe hij behoorde een dienst te bewijzen: hij stond toe dat er een of andere onregelmatigheid plaatshad. Het kostte hem bijna zijn bevordering tot generaal; dat ene doel waarnaar hij steeds gestreefd had tijdens zijn vijfendertigjarige diensttijd leek voorgoed verloren. Mijn stiefmoeder ging naar Sint-Petersburg om de moeilijkheden uit de weg te ruimen, en op een dag, na vele pogingen, zei men haar dat er maar één manier was om te krijgen wat ze verlangde: ze moest zich tot een speciale klerk wenden op een bepaald departement. Hoewel hij slechts een klerk was, was hij het echte hoofd van zijn superieuren, en hij kon alles gedaan krijgen. De naam van deze man was... Gerasim Ivanovitsj Kroeglov!

‘Denk je toch eens in, onze Geraska!’ zei ze later tegen me. ‘Ik heb altijd al geweten dat hij grote capaciteiten bezat. Ik ben hem gaan opzoeken en heb met hem over de zaak gesproken en hij zei: ‘Ik heb niets tegen de oude prins en ik zal voor hem doen wat ik kan.’

Gerasim hield woord: hij schreef een gunstig rapport en mijn vader werd bevorderd. Eindelijk kon hij dan de lang begeerde rode broek aantrekken met de roodgevoerde overjas en kon hij de pluim op zijn helm dragen.

Dit waren dingen die ik zelf in mijn jeugd gezien heb. Als ik echter zou vertellen wat ik in de loop van de jaren gehoord heb, zou het een nog veel gruwelijker verhaal worden: verhalen over mannen en vrouwen die van hun familie en dorp weggerukt werden en verkocht, of verloren werden bij het gokken, of geruild voor een stel jachthonden en vervolgens naar een afgelegen streek van Rusland getransporteerd om daar een nieuw landgoed te stichten. Een verhaal van kinderen, weggehaald bij hun ouders en verkocht aan wrede, zedeloze meesters; een verhaal over ranselpartijen ‘in de stallen’, hetgeen iedere dag met ongehoorde wreedheid plaatshad; over een meisje dat als enige redmiddel nog de verdrinkingsdood zag; over een oude man, vergrijsd in dienst van zijn meester, die zichzelf ophing onder diens raam; een verhaal over opstanden van lijfeigenen, die door de generaals van Nicolaas I werden neergeslagen door elke vijfde of tiende man uit de rij dood te slaan en het betreffende dorp met de grond gelijk te maken, zodat de inwoners, na een dergelijk militair optreden, om voedsel moesten gaan bedelen in de naburige provincies. Wat de armoede betreft die ik gedurende onze reizen naar bepaalde dorpen zag, vooral in die dorpen die tot het keizerlijk bezit behoorden, die is met geen pen te beschrijven voor mensen die het niet zelf gezien hebben.

De vrijheid was het enige waar de lijfeigenen van droomden — een droom die niet gemakkelijk waar gemaakt kon worden, want er was

een flinke som gelds voor nodig om een landeigenaar zover te krijgen dat hij een lijfeigene liet gaan.

‘Weet je,’ zei mijn vader eens tegen me, ‘dat je moeder me na haar dood verschenen is? Jullie jongeren geloven niet in dit soort dingen, maar het was wel zo. Op een nacht zat ik nog heel laat hier in deze stoel achter mijn schrijftafel te dommelen; opeens zag ik haar binnenkomen, helemaal in het wit gekleed en erg bleek, met glanzende ogen. Toen ze stervende was, smeekte ze me te beloven dat ik haar meid Masja de vrijheid zou geven en ik gaf haar mijn woord; maar door allerlei omstandigheden verstreek er bijna een heel jaar zonder dat ik mijn belofte vervulde. Toen verscheen ze en zei met een lage stem tegen mij: ‘Alexis, je hebt me beloofd Masja de vrijheid te geven; ben je dat vergeten?’ Ik was erg geschrokken; ik sprong uit mijn stoel maar ze was al verdwenen. Ik riep de bedienden maar niemand had iets gezien. De volgende morgen ben ik naar haar graf gegaan en heb een litanie laten zingen en toen Masja haar vrijheid gegeven.’

Toen mijn vader stierf, kwam Masja naar zijn begrafenis en sprak ik met haar. Ze was getrouwd en leidde een gelukkig leven met haar gezin. Mijn broer Alexis vertelde haar op schertsende wijze wat mijn vader gezegd had en we vroegen haar wat zij ervan wist.

‘Dat is allemaal al lang geleden gebeurd,’ antwoordde ze, ‘en nu kan ik jullie wel de waarheid vertellen. Ik zag dat jullie vader zijn belofte helemaal vergeten was en dus kleepte ik me in het wit en praatte net als jullie moeder. Ik bracht hem de belofte in herinnering die hij haar gedaan had — dat nemen jullie me toch niet kwalijk?’

‘Natuurlijk niet!’

Tien of twaalf jaar na de gebeurtenissen die ik eerder in dit hoofdstuk beschreven heb, zat ik eens op een avond in mijn vaders kamer met hem over het verleden te praten. De lijfeigenschap was afgeschaft en mijn vader beklagde zich over de nieuwe situatie, zij het niet erg van harte; hij had die situatie zonder al te veel moeilijkheden geaccepteerd.

‘U bent het toch wel met me eens vader,’ zei ik, ‘dat u uw bedienden vaak wreed bestrafte en vaak ook zonder reden?’

‘Met dat volk kon ik niet anders handelen,’ antwoordde hij, terwijl hij in gedachten verzonken achterover leunde in zijn gemakkelijke stoel.

‘Maar wat ik deed was nauwelijks de moeite,’ zei hij na een lange pauze. ‘Neem nu bijvoorbeeld die Sablev: hij ziet er zo zachtvaardig uit en spreekt met zo’n dun stemmetje, maar hij gedroeg zich afschuwelijk tegenover zijn lijfeigenen. Hoe vaak ze al niet het plan hebben gehad hem te vermoorden, weet ik niet! Ik heb in ieder geval nooit van de vrouwelijke lijfeigenen geprofiteerd, terwijl die ouwe duivel T. zo vreselijk tekeering, dat de boerinnen een afschuwelijke straf voor hem in petto hadden... Goede nacht, *bonne nuit!*’

IX

De Krimoorlog herinner ik me nog goed. In Moskou merkten de mensen er nauwelijks iets van. Natuurlijk werden in ieder huis pluksel en zwachtels gemaakt voor de gewonden, maar slechts een klein deel ervan bereikte de Russische legers: enorme hoeveelheden werden gestolen en aan de vijand verkocht. Mijn zusje Hélène en de andere jonge dames zongen vaderlandslievende liederen, maar de algemene toon in het society-leven bleef vrijwel onveranderd, ondanks de zware strijd die er woedde. In het land echter bracht de oorlog grote droefheid teweeg. De lichten rekruten volgden elkaar snel op en we hoorden de boerenvrouwen onafgebroken hun grafliederen zingen. Het Russische volk beschouwt de oorlog als een ramp die de Voorzienigheid hun aandoet, en ze aanvaardden deze oorlog met een plechtige houding die vreemd afsteekt bij de luchthartigheid die ik elders gezien heb onder dezelfde omstandigheden. Zo jong als ik was, had ik toch al enig besef van de plechtige overgave die ik in onze dorpen opmerkte.

Mijn broer Nicolaas was net als vele anderen door de oorlogskoorts aangestoken en voor hij zijn opleiding bij het korps beëindigd had, sloot hij zich aan bij het leger in de Kaukasus. Ik heb hem nooit weergezien.

In de herfst van het jaar 1854 voegden twee zusters van mijn stiefmoeder zich bij ons gezin. Ze hadden een eigen huis en wijngaarden in Sebastopol bezeten, maar nu waren ze alles kwijt en kwamen bij ons wonen. Toen de geallieerden op de Krim landden, werd de bewoners van Sebastopol verteld dat ze niet bang hoefden te zijn en konden blijven waar ze waren; maar na de nederlaag bij Alma moesten ze in allerijl vertrekken omdat de stad binnen een paar dagen belegerd zou worden. Er waren maar een paar huurrijtuigen en de wegen waren niet berijdbaar door de troepen die zuidwaarts marcheerden. Het was vrijwel onmogelijk een wagen te huren en de twee dames die alles wat ze bezaten onderweg verloren hadden, maakten een moeilijke tijd door voor ze Moskou bereikten.

Ik sloot al vlug vriendschap met de jongste van de twee zusters, een jonge vrouw van om en nabij de dertig, die de ene sigaret na de andere rookte en me over alle verschrikkingen van hun reis placht te vertellen. Met tranen in haar ogen sprak ze over de prachtige oorlogsschepen die tot zinken gebracht moesten worden in de haven van

Sebastopol en ze kon maar niet begrijpen hoe de Russen in staat waren Sebastopol via land te verdedigen: er was nauwelijks sprake van enige muur of versterking.

Ik was twaalf jaar toen Nicolaas I stierf. Het was laat in de middag van de 18de februari (= 2 maart), toen de politie in alle huizen in Moskou een bulletin uitgaf, waarin de ziekte van de tsaar meegedeeld werd en waarin een uitnodiging stond om in de kerken te gaan bidden voor zijn herstel. Op dat moment was hij al dood en de autoriteiten wisten dat, aangezien er een telegrafische verbinding bestond tussen Moskou en Sint-Petersburg; maar omdat er tevoren met geen woord over zijn ziekte gerept was, dachten ze dat het volk langzaam voorbereid moest worden op de aankondiging van zijn dood. We gingen allemaal naar de kerk en baden uiterst vroom.

De volgende dag, zaterdag, deed men hetzelfde en zelfs op zondagmorgen kwamen er nieuwsbulletins uit over de gezondheidstoestand van de tsaar. Het nieuws van de dood van Nicolaas bereikte ons pas 's middags, via enige bedienden die naar de markt geweest waren. Een ware schok voer door ons huis en door dat van verwanten, naarmate de informatie zich verspreidde. Men zei dat de mensen op de markt zich op een vreemde manier gedroegen; dat ze niet bedroefd waren maar zich overgaven aan gevaarlijke praatjes. Volwassen mensen spraken fluisterend en mijn stiefmoeder bleef maar herhalen: 'Zeg niets waar anderen bij zijn,' terwijl de bedienden onder elkaar fluisterden, mogelijk over de komende 'vrijheid'. De adel verwachtte ieder ogenblik een opstand van de lijfeigenen — de verrijzenis van een nieuwe Poegatsjov.

In Sint-Petersburg omhelsden mensen van de ontwikkelde klasse elkaar midden op straat, terwijl ze het nieuws aan elkaar doorgaven.

Iedereen beseftte dat het einde van de oorlog en het einde van de afschuwelijke toestanden die er heersten onder de 'ijzeren despoot' nabij waren. Men sprak over vergif, te meer daar het lichaam van de tsaar zo snel tot ontbinding overging, maar de ware reden lekte pas later uit: een te zware dosis van een versterkende medicijn die Nicolaas ingenomen had.

In het land werd de heldhaftige strijd die in de zomer van het jaar 1855 om Sebastopol gevoerd werd, met plechtige belangstelling gevolgd: men hield bij hoe er gestreden werd om iedere meter grond, om iedere steen van zijn ontmantelde bastions. Tweemaal per week werd er iemand van ons huis naar de districtshoofdstad gestuurd om de kranten te halen; en als hij terugkeerde, werden ze nog vóór hij afgestegen was uit zijn handen gerukt en geopend. Hélène of ik lazen ze hardop aan de familie voor en het nieuws werd dadelijk doorgegeven aan de bedienden en ging via hen naar de keuken, het kantoor, het huis van de priester en de huizen van de boeren. Het nieuws dat ons bereikte over de laatste dagen van Sebastopol, over het vreselijke bombardement en over de uiteindelijke evacuatie van de stad door

onze troepen, werd met tranen vernomen. In ieder huis in de omtrek werd er gerouwd over het verlies van Sebastopol, als ging het om een nabije verwant, hoewel iedereen begreep dat de oorlog nu spoedig voorbij zou zijn.

X

In augustus 1857, toen ik bijna vijftien was, kwam mijn beurt om in het pagekorps te treden en men bracht mij naar Sint-Petersburg. Toen ik het huis verliet, was ik nauwelijks meer dan een kind; maar het karakter wordt gewoonlijk op jongere leeftijd al gevormd, eerder dan men denkt, en ik ben er zeker van dat ik onder mijn kinderlijk uiterlijk al veel leek op de man die ik later zou worden. Mijn smaak, mijn voorkeur lagen al vast.

De eerste stoot tot mijn intellectuele ontwikkeling was gegeven door mijn Russische leraar, zoals ik al eerder verteld heb. Het is in Russische families een uitstekende gewoonte — die jammer genoeg nu aan het verdwijnen is — om een student in huis te hebben die de jongens en meisjes helpt met hun lessen, ook al zijn ze op het gymnasium. Voor een betere verwerking van wat ze op school leren en voor het verruimen van hun blik aangaande de stof is zijn hulp van onschatbare waarde. Bovendien brengt hij een intellectueel element in de familie en wordt hij een oudere broer voor de jongeren — vaak zelfs nog meer dan een oudere broer, omdat de student een zekere verantwoording draagt voor de vooruitgang van zijn leerlingen; en aangezien de methoden van onderwijzen snel veranderen, van de ene generatie op de andere, kan hij zijn leerlingen beter begeleiden dan de meest ontwikkelde ouders.

Nikolaj Pavlovitsj Smirnov had een voorkeur voor de literatuur. In die tijd, onder de willekeurige censuur van Nicolaas I, konden vele onschuldige werken van de hand van onze beste schrijvers niet gepubliceerd worden; andere werken werden zo verminkt dat vele passages geen betekenis meer hadden. In de geniale komedie van Gribojedov *Verdriet door verstand*, die op één lijn staat met de beste komedies van Molière, moest kolonel Skalozoeb 'meneer Skalozoeb' genoemd worden, al schaadde dat de betekenis en zelfs de versmaat; want het optreden van een kolonel in een komisch stuk werd als een belediging beschouwd voor het leger. Van een zo onschuldig boek als Gogols *Dode zielen* mocht het tweede deel niet uitgegeven worden en het eerste deel mocht niet worden herdrukt, hoewel het allang uitverkocht was. Talloze verzen van Poesjkin, Lermontov, Tolstoj, Rylgev en andere dichters mochten niet verschijnen; om maar niet te spreken van gedichten die enige politieke betekenis hadden of enige kritiek uitten op de heersende toestanden. Al dit soort dingen rouleerde in de vorm

van een manuscript en Smirnov placht hele boeken van Gogol en Poesjkin te kopiëren voor zichzelf en zijn vrienden, een werkje waarbij ik hem af en toe hielp. Als een echt kind van Moskou koesterde hij een diepe verering voor de schrijvers die in Moskou woonden — sommigen zelfs in het Oude Adjudantenkwartier. Met eerbied wees hij mij het huis van gravin Saljas (Eugénie Tour), die onze naaste buur was, terwijl het huis van de beruchte balling Alexander Herzen altijd gevoelens opwekte van respect en ontzag. Het huis waar Gogol woonde was voor ons een object van diep respect en hoewel ik nog geen negen was toen hij stierf (in 1851) en ik nog geen letter van hem gelezen had, herinner ik me toch nog goed hoe bedroefd men in Moskou was toen hij stierf. Toergenjev gaf uitdrukking aan deze gevoelens in een kort stuk, waarna Nicolaas I hem onder arrest liet stellen en in ballingschap sturen naar zijn landgoed.

Poesjkins grote ballade in verzen, *Jevgény Onjégin*, maakte maar weinig indruk op me en nog steeds bewonder ik de schitterende eenvoud en schoonheid van zijn stijl meer dan de inhoud. Maar Gogols werken, die ik las toen ik elf of twaalf was, maakten diepe indruk op mij en mijn eerste literaire essays waren een imitatie van zijn humoristische schrijfwijze. Een historische roman van Zagoskin, *Joeri Miloslavsky*, over de grote opstand van 1612, Poesjkins *De kapiteinsdochter*, hetgeen zich afspeelde tijdens de opstand van Poegetsjav en 'Koningin Marguerite' van Dumas, wekten mijn blijvende belangstelling voor de geschiedenis. Wat andere Franse romans betreft, die ben ik pas gaan lezen toen Daudet en Zola aan het firmament verschenen. De poëzie van Nekrasov was al van jongs af aan mijn favoriete literatuur; vele van zijn gedichten leerde ik van buiten.

Nikolaj Pavlovitsj liet me al vroeg verhalen schrijven en met zijn hulp schreef ik de lange *Geschiedenis van een stuiver*, waartoe we allerlei karakters bedachten die de stuiver in hun bezit kregen. Mijn broer Alexander was toen veel poëtischer aangelegd. Hij schreef uiterst romantische verhalen en begon al vroeg gedichten te maken, hetgeen hij met een wonderbaarlijk gemak deed in een zeer muzikale, vlotte stijl. Als hij niet achtereenvolgens door natuurkunde en filosofie in beslag genomen was, zou hij zonder twijfel een dichter van naam geworden zijn. In die tijd was zijn meest geliefde plek om inspiratie op te doen het schuin aflopende dak onder ons raam. Dit wekte mijn voortdurende plaaglust op. 'Daar zit de dichter onder de schoorsteenpijp en poogt zijn verzen te schrijven,' placht ik te zeggen en dat geplaag liep altijd uit op een hevige vechtpartij, die mijn zuster Hélène tot wanhoop bracht. Maar Alexander was zó ontbloot van wraakzucht dat de vrede weer snel getekend werd en we weer gek op elkaar waren. Tussen jongens schijnen vechtpartijen en liefde hand in hand te gaan.

Zelfs toen al had ik een voorliefde voor de journalistiek. Toen ik elf was begon ik een dagblad uit te geven. Papier was niet zo maar te bemachtigen bij ons thuis en mijn krant was maar op agendafor-

maat. Aangezien de Krimoorlog nog niet was uitgebroken en de enige krant die mijn vader altijd kreeg die van de Moskouse politie was, had ik niet veel keus als voorbeeld. Het resultaat was dat mijn eigen krant slechts uit korte paragraafjes bestond, waarin het nieuws van de dag werd gemeld, zoals 'Gingen naar het bos. N. P. Smirnov schoot twee lijsters', enzovoort.

Dit bevredigde me al spoedig niet meer en in 1855 begon ik maandelijks een blad uit te geven waarin opgenomen waren: Alexanders verzen, mijn nouvelles en wat 'gevarieerd' nieuws. Het materiaal voor dit blad was geen enkel probleem, want het had vele abonnees; dat wil zeggen dat de redacteur zelf en Smirnov, die geregeld zijn abonnementsgeld betaalde, zelfs nadat hij het huis al verlaten had, garant stonden voor een vast aantal pagina's. Ik schreef op mijn beurt altijd een getrouwe tweede kopie uit voor mijn vaste abonnee.

Toen Smirnov ons verliet en een student in de medicijnen, N. M. Pavlov, zijn plaats innam, hielp deze laatste me bij mijn redactionele plichten. Hij bemachtigde voor mijn maandblad een gedicht van de hand van een van zijn vrienden, en — wat nog belangrijker was — de inleidende les tot de fysische geografie door een van de Moskouse professoren. Vanzelfsprekend was deze les nog niet eerder gedrukt: dat zou ik nooit geprobeerd hebben in mijn blad.

Ik hoefde niet te zeggen dat Alexander een levendige belangstelling aan de dag legde voor mijn blad, en de faam ervan reikte al spoedig tot het cadettenkorps. Enkele jonge schrijvers, op weg naar roem en bekendheid, begonnen een concurrerend blad uit te geven. Het was ernst: wat gedichten en romans betreft konden we ze wel aan, maar zij hadden een 'criticus'! En een criticus die naar aanleiding van bepaalde personages uit een nieuwe roman allerlei dingen schrijft over het dagelijks leven en duizend vragen oproept, die anders nooit gesteld zouden worden, dat is pas het zout in de pap voor een Russisch blad! Zij hadden een criticus en wij niet! Hij schreef een artikel voor het eerste nummer en dit artikel liet men mijn broer lezen. Het was nogal aanmatigend en zwakjes. Alexander schreef meteen een tegenkритiek, waarin hij de criticus belachelijk maakte en op hardhandige manier de grond in boorde. Er ontstond hevige beroering in het vijandelijke kamp toen ze hoorden dat deze tegenkритiek in onze volgende uitgave zou verschijnen. Ze stopten met hun edities, hun beste schrijvers sloten zich bij ons aan en wij kondigden triomferend aan dat er in de toekomst een 'exclusieve samenwerking' zou zijn van een groot aantal vermaarde schrijvers.

In augustus 1857 moesten we de uitgave van ons blad opschorten na een bestaan van bijna twee jaar. Er wachtte mij een nieuwe omgeving en een geheel ander leven. Ik vertrok met verdriet in mijn hart van huis, te meer daar de afstand tussen Moskou en Sint-Petersburg mij van Alexander zou scheiden en ik beschouwde het nu al als een ramp dat ik een militaire opleiding moest gaan volgen.

DEEL TWEE

HET PAGEKORPS

I

De langgekoesterde wens van mijn vader ging dus in vervulling. Er was een plaats vrij in het pagekorps, die ik kon bezetten voor ik te oud was om toegelaten te worden en men bracht mij naar Sint-Petersburg, waar ik mijn intrede deed op de school. Slechts honderdvijftig jongens — voor het grootste deel kinderen uit adellijke families die aan het hof vertoefden — werden opgeleid in dit elitekorps, dat het karakter had van een militaire school, begunstigd met speciale voorrechten, én van een hofinstelling, nauw verbonden met de keizerlijke familie. Na een verblijf van vier of vijf jaar in het pagekorps werden zij die het eindexamen gehaald hadden, tot officier benoemd in een van de regimenten van de wacht of welke legerafdeling ze ook maar kozen, ongeacht of daar nu lege plaatsen waren of niet. En ieder jaar werden de eerste zestien leerlingen uit de hoogste klas benoemd tot *pages de chambre*; dat wilde zeggen dat ze werden toegevoegd aan de leden van de keizerlijke familie — de keizer, de keizerin, de groothertoginnen en de groothertogen. Men beschouwde dat uiteraard als een grote eer. En bovendien kregen de jongemannen, aan wie die eer te beurt viel, bekendheid aan het hof en hadden zo later alle kans om benoemd te worden tot adjudant van de keizer of van een van de groothertogen en zodoende stond iedere weg voor hen open om een briljante carrière te maken in staatsdienst. De ouders uit families die connecties in hofkringen hadden, zagen er dan ook nauwlettend op toe dat hun zoons in het pagekorps terechtkwamen, ook al ging dat ten koste van andere kandidaten, die nooit aan de beurt kwamen. Nu ik toegetreden was tot het korps, kon mijn vader zijn ambities de vrije teugel laten.

Het korps bestond uit vijf klassen, waarvan de hoogste klas de eerste was en de laagste de vijfde en de bedoeling was dat ik in de vierde zou komen. Daar echter bij de toelatingsexamens bleek dat ik niet voldoende op de hoogte was met decimale breuken en ook omdat er in de vierde klas dat jaar meer dan veertig leerlingen zaten, terwijl er maar twintig in de vijfde waren, kwam ik in de laagste klas terecht.

Ik was daar erg boos om. Ik was al met tegenzin naar een militaire school gegaan en nu moest ik er nog vijf jaar blijven ook, in plaats van vier. Wat had ik in de vijfde klas te zoeken, nu ik al alles kende wat daar onderwezen werd? Met tranen in mijn ogen sprak ik erover

met de inspecteur (het hoofd van het departement van Onderwijs), maar hij antwoordde me met een grapje. 'Je weet,' merkte hij op, 'wat Caesar gezegd heeft — beter de eerste in een dorp dan de tweede man in Rome', waarop ik uit de grond van mijn hart antwoordde dat ik met het grootste genoegen de allerlaatste wilde zijn als ik de militaire school maar mocht verlaten. 'Misschien ga je de school na een tijdje wel leuk vinden,' merkte hij op en vanaf die dag waren we vrienden.

De leraar algebra, die mij ook probeerde te troosten, gaf ik mijn erewoord dat ik nooit één blik in het boek zou werpen en ik verzekerde hem 'dat u me toch de hoogste punten zult moeten geven'. Ik hield me aan mijn woord; maar als ik er nu aan terugdenk, moet ik toch bekennen dat ik als leerling niet al te volgzaam was.

En toch, terugkijkend op dit verre verleden, kan ik alleen maar dankbaar zijn dat ik in de laagste klas terechtgekomen ben. Doordat ik slechts hoefde te herhalen wat ik al wist in dat eerste jaar, maakte ik er een gewoonte van mijn lessen te leren door uitsluitend te luisteren naar wat de leraren in de klas vertelden. En als de lessen eenmaal voorbij waren, had ik tijd in overvloed om naar hartelust te lezen en te schrijven. Ik bereidde me nooit voor op examens en placht de tijd die daarvoor bestemd was door te brengen met het hardop voorlezen aan een paar vrienden van drama's van Shakespeare of Ostrovsky. Toen ik in de hogere, 'speciale' klassen kwam, was ik er ook beter op voorbereid om me de veelheid van studie-objecten eigen te maken. Bovendien bracht ik die eerste winter meer dan de helft van de tijd door in het ziekenhuis. Net als alle kinderen die niet in Sint-Petersburg geboren waren, moest ik zware tol betalen aan 'de hoofdstad in de moerassen van Finland', in de gedaante van diverse cholera-aanvallen en ten slotte van tyfus.

Toen ik mijn intrede deed in het pagekorps, voltrokken zich net grondige veranderingen in het karakter van de school. Heel Rusland ontwaakte op dat moment uit een diepe sluimer en uit de verschrikkelijke nachtmerrie van de regering van Nicolaas I. Ook op onze school was het effect van die wederopleving merkbaar. In feite weet ik niet wat er van mij terecht zou zijn gekomen als ik een of twee jaar eerder in het pagekorps opgenomen zou zijn. Of men had mijn wil gebroken, óf ik zou de school hebben moeten verlaten, met alle gevolgen van dien. Gelukkig was die overgangperiode in het jaar 1857 al in volle gang.

De directeur van het korps was een fantastische, oudere man, generaal Zjeltoechin, maar hij was alleen in naam het hoofd. De werkelijke leiding berustte bij 'de kolonel' — kolonel Girardot, een Fransman in Russische dienst. Men zei dat hij een jezuïet was en volgens mij klopte dat wel. Zijn gedrag werd in ieder geval duidelijk bepaald door de richtlijnen van Loyola en zijn manier van lesgeven kwam uit een Frans jezuïetencollege.

Stel u voor: een kleine, broodmagere man, met donkere, doordringende ogen die heimelijk rondspiedden; hij droeg een korte snor, hetgeen hem op een kat deed lijken. Hij was heel kalm en gedecideerd; niet bijzonder intelligent, maar uiterst sluw, een despoot tot in het diepst van zijn ziel. Een man die in staat was de jongen die niet in zijn ban raakte, te haten, intens te haten en hij gaf uitdrukking aan die haat, niet door dwaze strafmaatregelen, maar onophoudelijk, door al zijn gedragingen: door een terloops gevallen woord, een gebaar, een glimlach, een interruptie. Hij sloop meer dan hij liep en de loerende blikken die hij in het rond wierp zonder zijn hoofd te draaien, voltooiden het beeld. Er lag een kille uitdrukking om zijn dorre lippen, zelfs als hij er goedgehumeurd trachtte uit te zien en die trek werd nog harder als hij zijn mond vertrok tot een ontevreden of verachtelijke glimlach. Dit alles maakte toch dat hij er hoegenaamd niet uitzag als een tiran; je zou eerder denken, zo op het eerste gezicht, aan een welmenende vader die met zijn kinderen spreekt, als waren het volwassenen. Maar al spoedig merkte je dan dat alles en iedereen voor zijn wil moest buigen. Wee de jongen die zijn gedragingen niet aanpaste aan het humeur van de kolonel.

Het woord 'kolonel' lag voortdurend op ieders lippen. Andere officieren werden met hun bijnaam aangeduid, maar niemand durfde Girardot een bijnaam te geven. Er hing een waas van geheimzinnigheid om hem heen, alsof hij alwetend was en alomtegenwoordig. Het was inderdaad zo dat hij de hele dag en een deel van de avond op school doorbracht. Zelfs als we in de klassen zaten, sloop hij rond en neusde in onze laden die hij met zijn eigen sleutels opende. Wat de avond betreft: hij bracht het grootste deel ervan door met het noteren in kleine boekjes — waarvan hij een hele bibliotheek bezat — en in aparte kolommetjes van alle deugden en ondeugden van iedere jongen op school; en dat deed hij met speciale lettertekentjes en met verschillende kleuren inkt.

Aan spel, grapjes en conversatie kwam abrupt een eind zodra we hem langzaam door onze ruime kamers zagen sluipen, hand in hand met een van zijn favorieten, licht wiegend met zijn lichaam van voor naar achter. Dan glimlachte hij tegen de ene jongen, keek een volgende scherp aan, wierp een onverschillige blik op een derde en trok even licht met zijn lippen bij een vierde; en hieruit wist iedereen dat hij de eerste jongen graag mocht, dat de tweede hem koud liet, dat hij de derde opzettelijk niet 'zag' en dat hij een hekel aan de vierde had. De meeste slachtoffers waren als de dood voor zijn ongenoegen — te meer daar er geen reden voor was. Erg ontvankelijke jongens werden tot wanhoop gedreven door die stille maar onophoudelijk betoonde afkeer en die argwanende blikken. In anderen bracht het een totale willoosheid teweeg, zoals een van de leden van de familie Tolstoj — Theodor, ook een leerling van Girardot — heeft beschreven in een autobiografische roman, *De zwakheden van de wil*.

De sfeer in het korps was ellendig onder de kolonel. Op alle kostscholen worden de nieuwkomers onderworpen aan goedaardige plagerijen. De 'groentjes' worden op die manier uitgeprobeerd. Wat zijn ze waard? Zijn het geen verklikkers? En verder laten de ouderejaars graag zien hoe superieur ze zijn met hun hechte vriendschapsbanden. Zo gaat het op alle scholen en in alle gevangenissen. Maar onder Girardot ging dit alles veel harder toe: de plagerijen kwamen niet van klasgenoten, maar ze werden aangedaan door jongens uit de eerste klas — de pages, die als onderofficier door Girardot in een uitzonderlijke, superieure positie geplaatst waren. Zijn systeem was hun *carte blanche* te geven; hij deed alsof hij niets afwist van de terreur die ze uitoefenden en zodoende handhaafde hij via hen een strenge discipline. Een klap beantwoorden van een page zou in de tijd van Nicolaas I betekend hebben weggestuurd te worden naar een bataljon soldatenzonen, als het bekend werd. En als je ook maar enigszins in opstand kwam tegen de grillen van een page, betekende dat, dat de twintig leerlingen uit de eerste klas, gewapend met hun zware eikenhouten linialen, zich verzamelden in de kamer van één van hen en met Girardots stilzwijgende instemming een flink pak slaag gaven aan de jongen die van insubordinatie had blijk gegeven.

Het is duidelijk dat de jongens van de eerste klas deden wat hun inviel; en nog de winter vóór mijn komst bestond een van hun favoriete spelletjes hieruit, dat ze de groentjes 's nachts in één kamer verzamelden, waarna ze in hun nachthemd moesten ronddraven als paarden in een circus, terwijl de pages met de zware rubberzweepen meedogenloos op de jongens insloegen vanuit het midden en vanaf de zijkanten. Gewoonlijk eindigde het 'circus' in afschuwelijke seksuele uitpattingen. De morele opvattingen die in die tijd heersten en de vuile praatjes die de ronde deden op school over wat er na een 'circus' gebeurde, waren zodanig dat ieder woord erover te veel is.

De kolonel wist van dit alles af. Hij beschikte over een perfect georganiseerd net van spionnen en niets ontsnapte aan zijn aandacht. Maar zolang hij verondersteld werd het niet te weten, was het in orde. Zijn ogen sluiten voor wat de eerste klas uitvoerde, was de grondslag van zijn manier om de orde te handhaven.

Er was echter een frisse wind door de school gewaaid en slechts enkele maanden voor ik er kwam had er een omwenteling plaatsgevonden. Dat jaar verschilde de derde klas van wat die tot dan toe geweest was. Er zat een aantal jongelui in die werkelijk studeerden en die veel lazen; sommigen van hen werden later mannen van aanzien. Mijn eerste kennismaking met een van hen — ik zal hem von Schauff noemen — was, toen hij Kants *Kritiek van de zuivere rede* aan het lezen was. Daar kwam nog bij dat in die klas de sterkste jongens van de school zaten. De grootste behoorde tot die klas, evenals een bijzonder sterke jongeman, Kosjtov, een dikke vriend van Schauff. Die derde klas verdroeg de spelletjes van de pages niet met dezelfde lijd-

zaamheid als hun voorgangers; ze verafschuwden de gangbare praktijken en tengevolge van een incident dat ik liever niet beschrijf, vond er een gevecht plaats tussen de derde en de eerste klas, met als resultaat dat de pages een flinke aframmeling kregen van hun 'ondergeschikten'. Girardot stopte de zaak in de doofpot, maar het gezag van de eerste klas was gebroken. De rubberzweepen bleven, maar werden nooit meer gebruikt. Circus en dergelijke behoorden voortaan tot het verleden.

Dat was al heel wat gewonnen; maar de laagste klas, de vijfde, bestond voornamelijk uit heel jonge pages, net op school en zij moesten nog steeds de grillen verdragen van de *pages de chambre*. Er was een prachtige tuin vol met oude bomen, maar de jongens van de vijfde klas konden er nauwelijks van genieten: ze werden gedwongen in het rond te hollen, terwijl de pages rustig zaten te babbelen of ze moesten de ballen teruggooien als de heren wensten te kegelen. Toen ik nog maar net op school gekomen was, merkte ik hoe het er in de tuin toeging en ik besloot er nooit heen te gaan, maar boven te blijven. Ik was aan het lezen toen een page met peenhaar en een gezicht vol sproeten binnenkwam en me beval onmiddellijk naar de tuin te gaan en daar rondjes te rennen.

'Ik denk er niet over; je ziet toch dat ik aan het lezen ben!' was mijn antwoord.

Zijn toch al niet te plezierige gezicht vertrok van woede, en hij wilde zich op me werpen. Ik nam een verdedigende houding aan. Hij probeerde me in mijn gezicht te slaan met zijn pet. Ik ontweek de slagen zo goed als ik kon. Toen smeed hij zijn pet op de grond.

'Raap op!'

'Raap hem zelf maar op!'

Een dergelijke ongehoorzaamheid was ongehoord op school. Waarom hij me niet ter plaatse een pak slaag gaf weet ik niet, want hij was veel ouder en sterker dan ik.

De volgende dag en de dag daarop kreeg ik hetzelfde bevel te horen, maar ik bleef koppig weigeren. Toen begonnen ze een ware pesterijcampagne tegen me — voldoende om iemand tot wanhoop te drijven. Gelukkig nam ik het allemaal nogal gemakkelijk op en maakte er grapjes over of liet het langs me heen gaan.

Bovendien kwam er snel een eind aan. Het begon te regenen en we bleven meestal binnen. In de tuin rookte de eerste klas naar hartelust, maar als we binnen waren, vond het roken plaats in 'de toren'. Deze plaats werd pijnlijk goed schoongehouden en er brandde altijd een haardvuur. De pages straffen elke jongen streng wanneer ze hem zagen roken, maar zelf zaten ze voortdurend bij het haardvuur te kletsen en te genieten van hun sigaretten. Hun meest geliefde rook-uurtje was na tien uur 's avonds, als we werden verondersteld in bed te liggen; zij bleven dan tot half twaalf op en beschermden zichzelf tegen een onverwacht bezoek van Girardot door ons op de uitkijk te

laten staan. De kleintjes uit de vijfde klas werden om de beurt uit hun bed gehaald, telkens twee tegelijk, en zij moesten dan tot half twaalf door het trappenhuis patrouilleren om te kunnen waarschuwen als de kolonel er aankwam.

We besloten aan deze nachtwacht een eind te maken. Er ontstonden hooglopende discussies en we vroegen raad aan de hogere klassen. Uiteindelijk werd het volgende besloten: 'Allemaal moeten jullie weigeren op wacht te staan, en als ze jullie gaan slaan, wat ze zeker zullen doen, moeten jullie zo veel mogelijk bij elkaar gaan staan en Girardot roepen. Hij weet er alles van, maar dan is hij genoodzaakt er een eind aan te maken.' De vraag of dat geen 'verraad' was, werd negatief beantwoord door experts op het gebied van eer: de pages gedroegen zich immers niet als kameraden ten opzichte van de rest.

Die nacht was Sjachovskoj, een oudgediende, aan de beurt om wacht te lopen en Selanov, een nieuweling en uiterst verlegen, die zelfs met een meisjesachtig stemmetje sprak. Sjachovskoj werd eerst uit zijn bed gehaald, maar toen hij weigerde lieten ze hem met rust. Toen gingen twee pages op de bedeesde Selanov af die ook al in bed lag; toen ook hij weigerde te gehoorzamen, begonnen ze hem met bruto geweld te slaan met hun zware leren koppels. Sjachovskoj maakte enkele vrienden wakker die vlakbij lagen en met z'n allen renden ze weg om Girardot te gaan halen.

Ik lag ook in bed toen de twee pages me bevel gaven op wacht te gaan staan. Ik weigerde. Daarop grepen ze ieder een koppel — we legden onze kleren altijd keurig opgevouwen op een bank bij het bed, met de koppel bovenop en de das eroverheen — en begonnen me te slaan. Rechtop in bed beschermde ik me met mijn handen, maar ik had al een aantal flinke klappen te pakken toen het bevel klonk: 'De eerste klas naar de kolonel!' De felle vechtersbazen kwamen ogenblikkelijk tot bedaren en brachten gehaast mijn spullen weer in orde.

'Geen woord hierover,' fluisterden ze.

'De das eroverheen, zoals het hoort,' zei ik tegen hen, terwijl mijn schouders en armen brandden van de slagen.

Wat Girardot met de eerste klas besprak, kwamen we niet te weten; maar de volgende dag, toen we opgesteld stonden om af te marcheren naar de eetzaal, sprak hij ons op sombere wijze toe; hij zei dat het droevig was dat pages een jongen lastig gevallen hadden die in zijn recht stond met zijn weigering. Een nieuweling nog wel, en dan zo'n timide jongetje als Selanov. De hele school walgde van deze jezuïetentoespraak.

Onnodig te zeggen dat dit het einde betekende van het wachtlopen en dat er weer een last van de schouders van de nieuwkomers genomen werd, en zo is het verder gebleven.

Het betekende niet in de laatste plaats een gevoelige klap voor het

gezag van Girardot, en hij verfoeide dit. Hij bezag onze klas en mij in het bijzonder met de grootste minachting (de affaire over het rondjes lopen in de tuin was hem bekend) en hij gaf daar bij elke gelegenheid blijk van.

Gedurende de eerste winter van mijn verblijf in Sint-Petersburg lag ik geregeld in het ziekenhuis. Nadat ik tyfus gehad had, waarbij de directeur en de dokter me met werkelijk vaderlijke zorg omringden, kreeg ik hevige aanvallen van maagpijn. Girardot, die dagelijks de ronde deed door het ziekenhuis, zag me daar vaak en begon toen iedere morgen tegen me te zeggen, half schertsend, in het Frans: 'Kijk, hier hebben we een jongeman die zo gezond is als een vis en toch hangt hij maar rond in het ziekenhuis.' Enkele keren antwoordde ik met een grapje, maar ten slotte doorzag ik de boosaardige opzet van hem, met zijn voortdurend herhalen van dit gezegde; ik verloor mijn geduld en werd kwaad.

'Hoe durft u dat te zeggen?' riep ik uit. 'Ik zal de dokter vragen u te verbieden hier binnen te komen,' enzovoort.

Girardot deinsde achteruit; zijn donkere ogen fonkelden en zijn dunne lippen werden strakker. Ten slotte zei hij: 'Ik heb je beledigd, nietwaar? Nu, we hebben in de hal twee artilleriegeweren: zullen we soms duelleren?'

'Ik maak geen grapjes, en ik zeg u dat ik die insinuaties van u niet langer verdraag,' ging ik verder.

Hij herhaalde zijn grapje niet meer, maar bezag me met nog grotere minachting dan voorheen.

Iedereen sprak over de grote hekel die Girardot aan me had, maar ik besteedde er geen aandacht aan en mogelijk maakte mijn onverschilligheid zijn afkeer nog heviger. Achttien maanden lang weigerde hij mij de epauletten te geven, die gewoonlijk aan iedere nieuwe jongen worden uitgereikt als ze een of twee maanden op school zijn en de grondbeginselen geleerd hebben van het exerceren. Maar ik voelde me heel gelukkig zonder die militaire versierselen. Ten slotte kreeg ik apart les van een officier, de beste leraar in het exerceren bij ons op school, een man die eenvoudig bezeten was van exercities. En toen ik alle trucs tot zijn volle tevredenheid ten uitvoer kon brengen, waagde hij het me te introduceren bij Girardot. De kolonel weigerde opnieuw, tweemaal achtereen, hetgeen de officier als een persoonlijke belediging opvatte. En toen de directeur op een dag vroeg waarom ik geen epauletten had, antwoordde hij botweg: 'Met die jongen is niets aan de hand; het is de kolonel die hem niet mag,' waarna Girardot me zelf bij zich riep om me te examineren, vermoedelijk na een opmerking van de directeur, en nog diezelfde dag kreeg ik de epauletten.

Maar de invloed van de kolonel nam snel af. Het hele karakter van de school was aan het veranderen. Twintig jaar lang had Girardot zijn ideaal kunnen verwezenlijken, dat eruit bestond dat alle jongens er mooi gekamd en gekruld uitzagen en een meisjesachtig uiter-

lijk hadden; en dan stuurde hij pages naar het hof, zo verfijnd als hovelingen van Lodewijk XIV. Of ze nu wel of niet wat leerden liet hem koud; zijn favorieten waren diegenen die het grootste assortiment nagelborstels en parfumflesjes in hun toiletas hadden zitten, wier 'privé'-uniform (dat we aan mochten als we 's zondags naar huis gingen) van buitengewone snit was en die het meest elegant een *salut oblique* konden maken. Vroeger, wanneer Girardot hofceremonies oefende door een van de pages in gestreept rood katoen te hullen (een laken van ons bed), waarna de jongen de keizerin moest voorstellen op een *baisemain*, naderden de jongens uiterst plechtig de zogenaamde keizerin, kusten 'haar' werkelijk de hand en trokken zich vervolgens met een uiterst elegante buiging terug. Maar nu was dat anders; hoewel ze zich aan het hof zeer elegant gedroegen, maakten ze op de repetities zulke onmogelijke buigingen dat iedereen brulde van het lachen en Girardot furieus werd. Vroeger was het de gewoonte dat de jongere jongens hun haar zo lang mogelijk in de krul hielden, nadat ze naar een receptie ten hove geweest waren. Nu echter haastten ze zich, zodra ze uit het paleis terug waren, hun hoofden onder de kraan te houden en de krullen eruit te kammen. Om een verwijfd uiterlijk werd gelachen. Naar een receptie ten hove gestuurd te worden, daar staan als decoratie, werd nu als een vervelend werkje beschouwd, in plaats van als een gunst. En toen een van de kleinere jongens, die af en toe naar het paleis gestuurd werden om met de kleine groothertogen te spelen, opmerkte dat een van dezen altijd een harde zweep van zijn zakdoek maakte en er maar op los sloeg, deed een van ons hetzelfde en sloeg de groothertog tot hij huilde. Girardot was des duivels, terwijl de oude admiraal, die de begeleider was van de groothertog, onze kameraad alleen maar prees.

Een nieuwe geest, ondernemend en serieus, ontplooië zich in het korps, evenals op alle andere scholen. In vroegere jaren hielden de pages zich in de eerste klassen nauwelijks met studeren bezig, aangezien ze er zeker van waren dat ze op de een of andere manier toch wel de noodzakelijke punten kregen om officier van de wacht te worden; pas in de laatste twee klassen begonnen ze iets te doen. Nu echter studeerden de lagere klassen hard. Ook de morele opvattingen verschilden totaal van die van vroeger. Seksuele uitpattingen werden met afkeer gezien en een enkele poging om weer op die oude gewoonten terug te vallen, resulteerde in schandaaltjes die de Sint-Peterburgse salons haalden. Girardot werd ontslagen. Men stond hem toe zijn kamer in het gebouw van de school te behouden en nadien zagen we hem nog dikwijls rondsluipen, gehuld in zijn lange militaire jas en in gedachten verzonken — bedroefd, veronderstel ik, omdat hij niet méér kon doen dan de nieuwe geest, die zich snel in ons korps ontplooië, vervloeken.

II

Overal in Rusland praatte men over onderwijs. Zodra de vrede in Parijs getekend was en de censuur minder streng werd, begon men druk allerlei onderwijsaangelegenheden te bespreken. De onwetendheid van de grote massa, de moeilijkheden die iemand die wilde studeren tot nu toe altijd op zijn weg gevonden had, de afwezigheid van scholen op het platteland, de verouderde onderwijsmethoden en de middelen tegen al deze kwalijke zaken werden het onderwerp van gesprek in ontwikkelde kringen, in de pers en zelfs in de salons van de aristocratie. De eerste middelbare scholen voor meisjes waren in 1857 geopend, met een uitstekend leerplan en een uitnemende staf docenten. Als bij toverslag kwam een aantal mannen en vrouwen voor het voetlicht, die niet alleen hun hele leven aan het onderwijs wijdde, maar die ook uitmuntende pedagogen bleken te zijn: hun geschriften zouden een ereplaats krijgen in iedere beschaafde literatuur, als men ze maar zou kennen in het buitenland.

Ook het pagekorps ondervond de gevolgen van die opleving. Afgezien van enkele uitzonderingen was de algemene tendens in de drie laagste klassen dat men hard studeerde. Het hoofd van het departement van Onderwijs, inspecteur Winkler, was een ontwikkeld man, kolonel bij de artillerie, een goed mathematicus en iemand met progressieve ideeën; hij zorgde er op uitstekende wijze voor dat die geest gestimuleerd werd. In plaats van de onverschillige leraren die vroeger les gaven in de laagste klassen, ijverde hij ervoor om de beste die hij kende aan te stellen. Volgens hem was zelfs een professor niet te goed om de jongste jongens de eerste grondbeginselen van een vak bij te brengen. Zo kwam het dat hij een eerste klas mathematicus en geboren leraar, kapitein Soechónin, uitnodigde om de vierde klas de eerste beginselen van algebra te onderwijzen. Het resultaat was dat de klas een voorliefde kreeg voor algebra. Overigens was het ook nog zo, dat deze Soechónin de leraar was van de troonopvolger (Nikoláj Aleksándrovitsj, die op tweeëntwintigjarige leeftijd stierf) en deze kwam eenmaal per week naar het pagekorps om de algebralessen van kapitein Soechónin bij te wonen. Keizerin Maria Aleksándrovna, die zelf een ontwikkelde vrouw was, dacht dat het contact met ijverige jongens haar zoon misschien zou stimuleren om te gaan studeren. Hij zat in ons midden en moest net als alle anderen vragen beantwoorden. Maar meestal maakte hij, terwijl de leraar sprak, zeer fraaie tekenin-

gen, of fluisterde hij allerlei gekkigheden tegen zijn burenen. Hij was vriendelijk van aard en erg zachtmoedig, maar oppervlakkig waar het leren betrof en nog meer in zijn gevoelsleven.

Voor de vijfde klas arrangeerde de inspecteur twee opmerkelijke mannen. Op een dag kwam hij stralend onze klas binnen en vertelde dat we buitengewoon boften. Professor Klasovsky, een groot classicus en deskundige op het gebied van de Russische literatuur, had erin toegestemd om ons Russische grammatica te geven en hij zou alle vijf klassen lang bij ons blijven. Een andere professor aan de universiteit, Herr Becker, bibliothecaris in de keizerlijke bibliotheek, zou hetzelfde doen, maar dan voor de Duitse taal. Professor Klasovsky, voegde hij eraan toe, had die winter een wankele gezondheid, maar de inspecteur was ervan overtuigd dat we ons heel rustig zouden houden tijdens zijn lessen. Zo'n mooie gelegenheid mocht niet verknoeid worden.

Hij had goed gedacht. We waren er erg trots op dat onze leraren professoren waren aan de universiteit, en ook al kwamen er stemmen uit Kamtsjatka (in Rusland worden de achterste banken in iedere klas aangeduid met de naam van dat afgelegen, ongeciviliseerde schiereiland) die zeiden dat 'die worstenmaker' (dat was de Duitser) te allen tijde onder de duim gehouden moest worden, toch was de overgrote meerderheid in onze klas vóór de professoren.

'De worstenmaker' won al dadelijk onze sympathie. Er kwam een lange man met een hoog voorhoofd en zeer vriendelijke, intelligente ogen met een zweempje humor erin onze klas binnen; hij vertelde ons in goed Russisch dat hij van plan was onze klas in drieën te verdelen. De eerste groep zou uit Duitsers bestaan, die de taal kenden en aan wie hij hoge eisen zou stellen; aan de tweede groep zou hij grammatica en later Duitse literatuur geven, overeenkomstig het normale programma; en de derde groep, besloot hij met een charmante glimlach, zou gevormd worden door de Kamtsjatka. 'Van jullie vraag ik alleen dat jullie iedere les vier regels overschrijven die ik voor jullie uit een boek zal kiezen. Als je dat gedaan hebt, kun je gaan doen waar je zin in hebt; houd alleen de rest niet van het werk af. En ik beloof jullie dat je in die vijf jaar toch iets zult leren van het Duits en de Duitse literatuur. Welnu, wie komt er in de Duitse groep? Jij, Stackelberg? Jij, Lamsdorf? Misschien ook een van de Russische jongens? En wie gaan de Kamtsjatka vormen?' Vijf of zes jongens die geen woord Duits kenden, betrokken dit schiereiland. Zeer nauwgezet kopieerden ze hun vier regels — in de hogere klassen waren het er twaalf of twintig — en Becker koos deze regels zo zorgvuldig uit en besteedde zoveel aandacht aan de jongens dat ze aan het eind van die vijf jaar werkelijk iets wisten van de taal en de literatuur.

Ik sloot me aan bij de Duitsers. Mijn broer Alexander drong er in zijn brieven zo op aan dat ik Duits moest leren, aangezien daarin rijke literatuur bestaat en ieder boek van enige betekenis in het

Duits vertaald werd, dat ik me ijverig aan de studie zette. Ik vertaalde een beschrijving van een onweersbui en bestudeerde de tekst grondig. Ik leerde de vervoegingen, de bijwoorden en de voorzetsels van buiten, zoals de leraar me aangeraden had, en hierna begon ik te lezen. Dit is een uitstekende manier om een taal te leren. Becker raadde me ook nog aan om een abonnement te nemen op een goedkoop geïllustreerd weekblad, zodat de illustraties en de verhaaltjes erin een voortdurende verleiding vormden om een paar regels of een kolom te lezen. Al snel beheerste ik de taal.

Tegen het eind van de winter vroeg ik de heer Becker om me Goethe's *Faust* te lenen. Ik had het al in een Russische vertaling gelezen en ik had ook Toergenjevs prachtige roman *Faust* gelezen; en nu wilde ik graag het grote werk in de oorspronkelijke taal lezen. 'Je zult er niets van begrijpen, het is veel te filosofisch', zei Becker met zijn vriendelijke glimlach. Maar niettemin bracht hij een klein vierkant boekje voor me mee, waarvan de bladeren door de ouderdom vergeeld waren en waarin het onsterfelijke drama stond. Hij beseftte nauwelijks welk een immense vreugde mij dat kleine vierkante boekje verschafte. Ik dronk de betekenis en de muzikaliteit van iedere regel in, al van de allereerste verzen af. Al spoedigkende ik hele bladzijden van buiten. Fausts monoloog in het bos en vooral de regels waar hij spreekt over zijn begrijpen van de natuur

De kennis die gij verschaft
Is niet kil, niet verbijsterend.
Maar een blik in uw diepste innerlijk
Vergunt ge me als in het hart van een
goede vriend.

brachten me eenvoudigweg in extase en tot op heden blijft het me boeien. Iedere versregel werd geleidelijk aan een dierbare vriend. En bovendien, is het niet zo dat het een waar esthetisch genoegen is om poëzie te lezen in een taal die je nog niet volledig beheerst? Het geheel wordt omgeven door een licht waas, dat uitstekend bij poëzie past. Woorden verstoren met hun triviale betekenis, als je de taal van huis uit kent, soms het poëtisch beeld dat ze moeten overdragen, terwijl ze nu hun subtiele, verheven betekenis behouden; en het muzikale effect van de poëzie wordt des te sterker gehoord.

De eerste les van professor Klasovsky was een openbaring. Het was een kleine man, ongeveer vijftig jaar oud, met zeer snelle bewegingen en heldere, intelligente ogen, waarin een licht sarcasme besloten lag, en hij had het hoge voorhoofd van een dichter. Toen hij binnenkwam voor de eerste les, zei hij met zachte stem dat hij aan een langdurige kou leed en daarom niet hard kon spreken; hij verzocht ons dus om dichterbij hem te komen zitten. Hij zette zijn stoel vlak bij de eerste

rij tafels en wij dromden als een zwerm bijen om hem heen.

Hij zou ons Russische grammatica geven, maar in plaats van de saaie grammaticalesen hoorden we iets volkomen anders. Het was inderdaad grammatica, maar hij maakte vergelijkingen met Oudrussische volksuitdrukkingen; hij haalde Homerus erbij of regels uit de Sanskriettekst Mahabharata, waarvan hij de schoonheid weergaf in Russische bewoordingen. Dan weer kwam hij aandragen met een versregel van Schiller of maakte een sarcastische opmerking over het een of ander vooroordeel in de moderne maatschappij; dan weer degelijke grammaticalesen, doorspekt met uitgebreide poëtische of filosofische generalisaties.

Natuurlijk was er veel dat we niet begrepen of waarvan we de diepere betekenis misten. Maar ligt niet juist de aantrekkingskracht van alle studies daarin, dat ze voortdurend nieuwe, onverwachte horizonnen voor ons ontsluiten? Weliswaar zijn ze nog onbekend voor ons, maar ze verlokken ons om steeds verder door te dringen in wat op het eerste gezicht slechts een vaag beeld is. Sommigen stonden met hun handen geleund op de schouders van anderen; een paar leunden over de tafels op de eerste rij en weer anderen stonden vlak achter Klasovsky. Allemaal hingen we met glinsterende ogen aan zijn lippen. Als tegen het eind van het uur zijn stem steeds zwakker werd, luisterden we nog ademlozer toe om maar niets te missen. De inspecteur deed de deur van de klas open om te kijken hoe we ons gedroegen bij onze nieuwe leraar, maar toen hij dat ademloze groepje zag, trok hij zich op zijn tenen terug; zelfs Daoerov, een rusteloze jongen, staarde naar Klasovsky alsof hij zeggen wilde: 'Wat ben jij voor een bijzonder mens?' Zelfs von Kleinau, een hopeloos botte Tsjerkes met een Duitse naam, zat onbeweeglijk te luisteren. De meeste anderen voelden iets goeds en verhevens diep in hun hart ontwaken, alsof ze een visioen hadden aanschouwd van een onvoorziene wereld. Klasovsky had op mij een bijzonder grote invloed, die met de jaren nog toenam. Winklers voorspelling dat ik de school nog wel eens leuk zou gaan vinden, was uitgekomen.

In West-Europa en mogelijk ook in Amerika schijnt dit type leraar niet algemeen bekend te zijn, maar in Rusland is er geen man of vrouw van betekenis, in de literatuur of de politiek, die de eerste aanzet tot een hogere graad van ontwikkeling niet te danken heeft aan zijn of haar leraar literatuur. Iedere school ter wereld zou zo'n leraar moeten hebben. Iedere leraar op school heeft zijn eigen vak en er is geen verband tussen die verschillende vakken. Slechts de leraar literatuur, die losjes gebonden is aan een algemeen programma en die vrij is in zijn werkwijze, kan de afzonderlijke historische en menswetenschappen verenigen door een brede filosofische en humane kijk en hij kan hogere ideeën en aspiraties losmaken in de hoofden en de harten van jonge mensen. In Rusland is dat de taak van de leraar Russische literatuur geworden. Als hij spreekt over de ontwikkeling van

de taal, over de inhoud van de vroege epische poëzie, over volksliederen en muziek en later over de moderne belletrïe, over de wetenschappelijke, politieke en filosofische literatuur van zijn eigen land, en over de diverse esthetische, politieke en filosofische stromingen die hun invloed uitgeoefend hebben, dan moet hij wel die algemene opvatting erin brengen over de ontwikkeling van het menselijk denken, aangezien dat de gemeenschappelijke achtergrond is van alle vakken die apart onderwezen worden.

Hetzelfde zou ook voor de natuurwetenschappen moeten kunnen. Het is niet voldoende om fysica, chemie, astronomie en meteorologie, plant- en dierkunde te geven. De filosofie achter die natuurwetenschappen — een algemene kijk op de natuur in haar geheel, iets als het eerste deel van von Humboldts *Kosmos* — moet de leerlingen en studenten onderwezen worden, hoe uitgebreid of beknopt de natuurwetenschappen ook op school gegeven worden. De filosofie en de poëzie van de natuur, de methodologie van alle exacte vakken en een geïnspireerde kijk op het leven van de natuur moeten deel uitmaken van een ieders opleiding. Misschien zou de leraar aardrijkskunde deze taak voorlopig kunnen vervullen, maar dan zouden we een heel ander soort leraren moeten hebben en een heel ander soort professoren op de universiteiten. Wat nu onderwezen wordt onder de naam aardrijkskunde is alles behalve aardrijkskunde.

Een andere leraar veroverde onze nogal lastige klas op een heel andere manier. Het was de leraar schrijven, de laatste van onze staf docenten. Werden de 'heidene' — daarmee werden de Duitse en Franse leraren aangeduid — al met weinig respect bekeken, des te erger was het met onze leraar schrijven, Ebert, die een Duitse jood was. Onbeschaamd gedrag jegens hem was haast een soort *chique* onder de pages. Zijn armoede moet de enige reden geweest zijn waarom hij zijn lessen op onze school bleef geven. De oudgedienden die al twee of drie jaar in de vijfde klas zaten zonder ooit over te gaan, behandelden hem erg slecht. Maar op de een of andere manier had hij een overeenkomst met hen gesloten: 'Eénmaal per les kun je iets uithalen, maar niet méér' — een overeenkomst waar we ons niet altijd even strikt aan hielden, vrees ik.

Op een dag doorweekte een van de 'bewoners van het afgelegen schiereiland' de bordenspons met inkt en krijt en gooide die naar de schoonschrijvende martelaar. 'Vangen, Ebert!' riep hij met een stompzinnig lachje. De spons raakte Eberts schouder, waardoor de vuile inkt op zijn gezicht en op zijn witte hemd spatte.

We waren ervan overtuigd dat Ebert deze keer de klas zou verlaten en het gebeurde aan de directeur zou melden. Maar het enige wat hij uitriep, terwijl hij zijn katoenen zakdoek pakte en zijn gezicht afveegde, was: 'Heren, één grapje — vandaag niet meer!' 'Het hemd is bedorven', voegde hij er met zachtere stem aan toe, en toen ging hij

verder met het corrigeren van iemands werk.

We stonden verstomd en voelden ons beschaamd; in plaats van ons aan te geven, had hij dadelijk aan de overeenkomst gedacht. De mening van de klas veranderde in zijn voordeel. 'Dat was stom, wat jij gedaan hebt,' verweten we onze klasgenoot. 'Hij is arm en nu heb je zijn hemd bedorven! Schaam je!' riep iemand.

De dader ging dadelijk zijn excuses aanbieden. 'Men moet leren en nog eens leren,' was het enige dat Ebert erop zei, met droevige stem.

Iedereen werd hierna stil en tijdens de volgende les, alsof we het van tevoren afgesproken hadden, schreven de meesten zo goed mogelijk in hun schriften en brachten ze naar Ebert met de vraag of hij ze wilde corrigeren. Hij straalde, die dag was hij gelukkig.

Deze gebeurtenis maakte diepe indruk op me en is me ook altijd bijgebleven. Tot op de dag van vandaag ben ik deze opmerkelijke man dankbaar voor zijn lessen.

Met onze tekenleraar, die Ganz heette, konden we nooit goed overweg. Hij rapporteerde voortdurend iedereen die tijdens zijn les zat te spelen, bij de directeur. Volgens ons had hij daar het recht niet toe, omdat hij slechts tekenleraar was, maar vooral omdat hij niet eerlijk was. In de klas besteedde hij weinig aandacht aan ons en bracht het grootste deel van de tijd door met het bijwerken van tekeningen van diegenen die privé-les bij hem namen of hem betaalden, opdat zij bij de examens een goede tekening zouden laten zien en een goed cijfer zouden krijgen. Tegen die klasgenoten koesterden we geen wrok. Integendeel, we vonden het heel juist dat zij die geen aanleg hadden voor wiskunde of aardrijkskunde en slechte cijfers hiervoor haalden, hun puntentotaal opvijzelden door een tekening of een topografische kaart te bestellen bij een vakman, waarvoor ze een 'dikke tien' zouden krijgen. Alleen voor de beste twee leerlingen van de klas zou het niet eerlijk geweest zijn om zulke middelen te gebruiken, maar de rest kon dat rustig en met een schoon geweten doen. Een leraar echter hoort zich niet voor dit soort zaakjes te lenen, en als hij dat wel doet, hoort hij het rumoer en het kattenkwaad van zijn leerlingen met berusting te verdragen. In plaats daarvan diende hij zeker iedere les een klacht in en werd hij met de dag arroganter.

Zodra we overgegaan waren naar de vierde klas en onszelf als gevestigde leden van het korps zagen, besloten we hem het mes op de keel te zetten. 'Het is jullie eigen schuld,' zeiden onze oudere collega's, 'dat hij zich dat allemaal met jullie permitteert! *Wij* hielden hem wel onder de duim.' En zo besloten we hem te onderwerpen.

Op een dag gingen twee goede vrienden uit onze klas naar Ganz toe met een sigaret in hun mond en vroegen hem om een vuurtje. Natuurlijk was dat bedoeld als een grapje — niemand zou het in zijn hoofd halen om in de klas te roken — en volgens onze normen had

Ganz de twee jongens gewoon weg moeten sturen. Maar hij noteerde hun namen in het klasseboek en ze werden streng gestraft. En dat was de druppel die de emmer deed overlopen. We besloten hem op een 'gastconcert' te trakteren, wat wil zeggen dat op een dag de hele klas, gewapend met linialen die we geleend hadden van de hogere klassen, een hels kabaal maakte door ermee op de tafels te slaan, zodat de leraar gedwongen werd de klas te verlaten. Dit plan leverde echter nogal wat moeilijkheden op. We hadden in onze klas een heel stel 'zoeterdjes', die aanvankelijk wel beloofden om mee te doen maar op het laatste moment zenuwachtig werden en zich dan terugtrokken, en dan zou de leraar de rest erbij lappen; eensgezindheid is in dit soort zaken onontbeerlijk. De straf, wat die ook mag zijn, is immers altijd gemakkelijker te dragen als je die met de hele klas moet ondergaan in plaats van met een paar.

We kwamen de moeilijkheden te boven met een ware Machiavelli oplossing. Op een gegeven signaal zouden we ons allemaal met onze rug naar Ganz draaien en dan met linialen, die al klaar lagen op de tafels van de volgende rij, het vereiste lawaai produceren. Op deze manier zouden ook de zoeterdjes niet bang worden van Ganz' blikken. Maar het teken? Fluiten zoals in roversverhalen, schreeuwen of zelfs niezen kon niet: Ganz zou dan weten wie gefloten of geniesd had. Het teken moest stilzwijgend gegeven worden. Een van ons, die goed kon tekenen, zou zijn tekening aan Ganz laten zien en op het moment dat hij terugkwam en ging zitten, moest het gebeuren!

Alles liep gesmeerd. Nesadov pakte zijn tekening op en Ganz verbeterde die in een paar minuten, die ons een eeuwigheid toeschenen. Eindelijk liep hij terug naar zijn plaats; hij bleef even staan, keek ons aan en ging zitten... De hele klas draaide zich plotseling om en de linialen ratelden vrolijk op de tafels, terwijl sommigen van ons onderwijl schreeuwden: 'Weg met Ganz! Weg met hem!' Het lawaai was oorverdovend. De hele school wist dat Ganz zijn 'gastconcert' kreeg. Hij stond maar wat te mompelen en liep ten slotte weg. Een officier kwam binnen: het lawaai bleef aanhouden; toen stormde de onderinspecteur binnen en achter hem de inspecteur zelf. Het lawaai hield onmiddellijk op en het ondervragen begon.

'De oudste onmiddellijk onder arrest!' commandeerde de inspecteur, en ik werd naar de zwarte cel gebracht omdat ik het eerst in de klas gekomen was en dus de oudste was. Dat bespaarde me te zien wat er nog volgde. De directeur kwam; hij vroeg Ganz naar de namen van de leiders, maar die kon hij niet noemen. 'Ze draaiden zich allemaal om en begonnen met dat lawaai,' was zijn antwoord. Hierop werd de klas naar beneden gestuurd en hoewel slaan niet meer voorkwam op onze school kregen de twee die op rapport geweest waren omdat ze om een vuurtje gevraagd hadden, slaag met de berkenroede, in de mening dat ons concert een wraakoefening was geweest voor hun straf.

Dat hoorde ik tien dagen later, toen ik terug mocht naar de klas. Mijn naam, die op het rode bord in de klas gestaan had, werd er weer afgewist, maar dit alles liet me koud. Wel moet ik bekennen dat de tien dagen in de cel zonder boeken erg lang duurden, zodat ik maar een gedicht maakte (in afschuwelijke verzen), waarin de daden van de vierde klas geroemd werden.

Natuurlijk waren we de helden van de school. Een maand lang moesten we de hele affaire vertellen en nog eens vertellen aan de andere klassen, en we ontvingen felicitaties omdat we zo eensgezind geweest waren, dat niemand apart gepakt was. En toen kwamen de zondagen — alle zondagen tot Kerstmis — waarop de hele klas op school moest blijven en niet naar huis mocht. Omdat we met z'n allen waren, slaagden we erin er een gezellige boel van te maken. De moeders van de 'zoeterdjes' brachten bergen snoep; zij die wat geld hadden, besteedden dat aan ontelbare pasteitjes — iets hartigs voor het eten en zoetheid erna; en 's avonds smokkelden onze vrienden uit andere klassen grote hoeveelheden fruit naar binnen voor de dappere vierde klas.

Ganz liet voortaan na iemand te rapporteren, maar van tekenen kwam niet veel meer terecht: niemand wilde tekenen leren van die leugenachtige man.

III

Mijn broer Alexander was in die tijd in Moskou in een cadettenkorps en we onderhielden een levendige correspondentie. Zolang ik nog thuis woonde, was dat onmogelijk geweest, omdat mijn vader het als zijn voorrecht beschouwde om alle brieven te lezen die aankwamen, en hij zou al snel een eind gemaakt hebben aan iedere briefwisseling die afweek van de gebruikelijke gemeenplaatsen. Nu waren we vrij om te schrijven wat we wilden. De enige moeilijkheid was het geld om postzegels te kunnen kopen. Maar al spoedig leerden we zo klein te schrijven dat we een ongelooflijk groot aantal zaken konden bespreken in één brief. Alexander had een prachtig handschrift en hij slaagde erin om vier gedrukte bladzijden op één enkel velletje bloknootpapier te krijgen, en zijn microscopisch kleine lettertjes waren nog net zo goed leesbaar als het beste drukwerk. Het is jammer dat deze brieven, die hij als een kostbaar aandenken bewaarde, verdwenen zijn. De staatspolitie beroofde hem, tijdens een van hun invallen, zelfs van deze kleine schat.

Onze eerste brieven handelden voornamelijk over kleine details in mijn nieuwe omgeving, maar al spoedig kreeg onze correspondentie een meer serieus karakter. Mijn broer kon niet schrijven over onbevalligheden. Zelfs in de maatschappij kwam hij pas tot leven als er iets serieus besproken werd en hij klaagde over 'een doffe pijn in mijn hoofd' — een fysieke pijn, zoals hij altijd zei — als hij met mensen omging die alleen maar om kletspraatjes gaven. Hij was me ver vooruit in zijn intellectuele ontwikkeling en hij sleepte me mee door steeds weer nieuwe wetenschappelijke en filosofische vragen te bedenken en hij raadde me bepaalde boeken aan om te lezen of te bestuderen. Wat een geluk om zo'n broer te hebben! — een broer die ook nog dol op me was. Aan hem dank ik het beste deel van mijn ontwikkeling.

Soms raadde hij mij aan poëzie te lezen en dan stuurde hij me grote aantallen versregels en hele gedichten die hij uit zijn hoofd opschreef. 'Lees poëzie,' schreef hij, 'van poëzie wordt de mens beter.' Hoe dikwijls heb ik in mijn latere leven niet beseft hoe waar deze opmerking was: lees poëzie, men wordt er beter van. Hij was zelf dichter en bezat een wonderlijk talent voor het schrijven van muzikale verzen. Ik vind het nog steeds een groot verlies dat hij zich niet aan de poëzie gehouden heeft. Maar de beweging die zich tegen de kunst richtte en

die in het begin van de jaren zestig ontstond onder de Russische jeugd (door Toergenjev weergegeven in de held van *Vaders en zonen* Bazarov) brachten hem ertoe met verachting neer te zien op zijn gedichten en hij stortte zich hals over kop in de natuurwetenschappen. Ik moet zeggen dat mijn favoriete dichter niet iemand was die hij met zijn talent, zijn muzikaal gehoor en zijn filosofische inslag als de beste beschouwde. Zijn favoriete Russische dichter was Venevitinov, terwijl ik het meest van Nekrasov hield, wiens verzen heel dikwijls niet muzikaal klonken, maar recht naar mijn hart gingen door hun medegevoel voor 'de vertrapten en mishandelden'.

'Een mens moet een vast doel hebben in het leven,' schreef Alexander mij eens. 'Zonder een doel is het leven geen leven.' En hij raadde me aan een doel te kiezen dat het leven de moeite waard zou maken. Ik was toen nog te jong om er een te vinden, maar er ontstond door zijn opmerking iets onbestemds, iets vaags, 'iets goeds', zelfs al kon ik niet zeggen wat dat 'goede' zou moeten zijn.

Mijn vader gaf ons maar heel weinig zakgeld en ik had nooit genoeg om ook maar één boek te kunnen kopen; maar als Alexander een paar roebels kreeg van een of andere tante, gaf hij er nooit iets van uit voor zijn eigen plezier, maar kocht hij een boek en stuurde het me toe. Maar hij maakte bezwaar tegen het klakkeloos lezen van allerlei boeken. 'Je moet lezen om een antwoord te vinden op vragen die je jezelf gesteld hebt,' schreef hij mij. Toen echter kon ik deze opmerking nauwelijks waarderen en niet zonder verbijstering denk ik nog wel eens terug aan het aantal boeken, dikwijls over heel gespecialiseerde onderwerpen, die ik te lezen kreeg, en met name over de geschiedenis. Ik verdeed mijn tijd niet met Franse romans, want Alexander had ze jaren terug eens gekarakteriseerd met één bot zinnetje: 'Ze zijn stompzinnig en staan vol slechte taal.'

De grote vraagstukken aangaande de voorstelling die we ons moesten maken van het heelal — onze *Weltanschauung*, zoals de Duitsers zeggen — vormden natuurlijk de voornaamste onderwerpen van onze brieven. In onze jeugd waren we nooit erg godsdienstig geweest. Men had ons meegenomen naar de kerk, maar in een Russische kerk, in een kleine parochie of in een dorp, is de plechtige houding van de mensen indrukwekkender dan de mis zelf. Van alles wat ik ooit in de kerk gehoord heb, maakten slechts twee dingen diepe indruk op me: de twaalf passages uit de evangeliën, die betrekking hebben op het lijden van Christus en die in Rusland tijdens de avonddienst op Goede Vrijdag gelezen worden en het korte gebed waarin de geest der tirannie veroordeeld wordt en dat tijdens de grote vasten gelezen wordt; dit gebed is werkelijk prachtig in zijn eenvoudige, pretentieloze bewoordingen en gevoelens. Poesjkin heeft het in Russische verzen overgezet.

Later in Sint-Petersburg ging ik verscheidene malen naar een rooms-katholieke kerk, maar het theatrale karakter van de dienst en

het ontbreken van echt gevoel schokten me, te meer daar ik zag met welk een eenvoudig geloof een oude Poolse soldaat of een boerin hun gebeden opzeiden in een stil hoekje. Ik bezocht ook een protestantse kerk; maar toen ik eruit kwam, betrapte ik mezelf erop dat ik Goethes woorden mompelde:

‘Maar nooit zul je harten binden
tenzij de banden uit het diepst van je hart ontspringen.’

Intussen was Alexander met de hem eigen hartstocht tot het lutherse geloof overgegaan. Hij had Michelets boek over Servetus gelezen en had voor zichzelf een geloof ontworpen naar de ideeën van die grote vechter. Hij bestudeerde enthousiast de verklaring van Augsburg, die hij overschreef en naar me opstuurde, en onze brieven stonden nu vol over genade en met teksten van de apostelen Paulus en Johannes. Ik volgde mijn broers voorbeeld, maar theologische discussies interesseerden me eigenlijk matig. Sinds ik hersteld was van tyfus, was ik heel andere dingen gaan lezen.

Mijn zuster Hélène was inmiddels getrouwd en woonde in Sint-Petersburg, en iedere zaterdagavond ging ik naar haar toe. Haar man bezat een uitgebreide bibliotheek, waarin de Franse filosofen van de vorige eeuw en de moderne Franse historici vertegenwoordigd waren en ik stortte me op deze literatuur. Deze boeken waren in Rusland verboden en ik kon ze dus niet mee naar school nemen. Zodoende bracht ik iedere zaterdagavond door met lezen: de werken van de encyclopedisten, het filosofisch woordenboek van Voltaire, de geschriften van de Stoïcijnen, vooral Marcus Aurelius en ga maar door. De immense oneindigheid van het heelal, de grootsheid van de natuur, de poëzie erin, haar altijd fel kloppende hart, dit alles imponeerde me meer en meer. En dat nooit eindigende leven in harmonie schonk me de bewonderende extase waar de jonge ziel naar dorst, terwijl mijn favoriete dichters me voorzagen van een uitdrukkingvermogen voor die ontluikende liefde voor de mensheid en het geloof in de vooruitgang, die het mooiste deel van de jeugd vormen en een levenlang meegaan.

Intussen was Alexander geleidelijk aan tot een kantiaans agnosticisme gekomen, en de ‘betrekkelijkheid van de waarnemingen’, ‘waarnemingen in ruimte en tijd, en tijd alleen’, en dergelijke vulden hele bladzijden van onze brieven, die we steeds kleiner gingen schrijven, naarmate de onderwerpen belangrijker werden. Maar toen en ook later lukte het mijn broer niet om me over te halen een volgeling van de Königsbergse filosoof te worden, al brachten we urenlang door met discussiëren over Kants filosofie.

De natuurwetenschappen — wiskunde, fysica en astronomie — vormden mijn belangrijkste studieobjecten. In het jaar 1858, voordat Darwin zijn onsterfelijke werk uitbracht, publiceerde een professor in de zoölogie aan de universiteit van Moskou, Roulier, drie lezingen over de evolutieleer, en mijn broer nam onmiddellijk diens ideeën

over de veranderlijkheid van de soort over. Hij had echter niet voldoende aan bewijzen die bij benadering gegeven werden en hij begon een aantal gespecialiseerde boeken te bestuderen over de erfelijkheid en aanverwante zaken. In zijn brieven deelde hij mij de voornaamste feiten mee, samen met zijn ideeën en zijn twijfels. Het verschijnen van *The Origin of Species* nam zijn twijfels niet op alle punten weg, maar wierp slechts nieuwe vragen op, die hem weer ertoe dreven om verder te studeren. Later discussieerden we — en die discussie duurde vele jaren voort — over de verschillende vragen die betrekking hebben op de oorsprong van die veranderlijkheid, hun kans om doorgegeven en meer geprononceerd te worden; kortom, we praatten over die vragen, die pas veel later geponceerd werden in de controverse tussen Weismann en Spencer, in Galtons onderzoeken en in de werken van de moderne neolamarckianen. Dank zij zijn filosofische en kritische geest had Alexander onmiddellijk het fundamentele belang opgemerkt van deze vragen voor de theorie over de veranderlijkheid van de soorten, zelfs al werden die zo vaak over het hoofd gezien door vele biologen.

Ik moet ook nog melding maken van een kortstondig uitstapje naar het gebied van de politieke economie. In de jaren 1858 en 1859 had iedereen in Rusland de mond vol van politieke economie. Lezingen over vrije handel en beschermende invoerrechten trokken horden mensen, en mijn broer, die toen nog niet helemaal in beslag genomen werd door de veranderlijkheid van de soorten, stelde een levendig maar kortstondig belang in economische aangelegenheden en stuurde me het tijdschrift *Politieke economie* van Jean Baptiste Say. Ik las er maar een paar hoofdstukken van: tarieven en banktransacties interesseerden me hoegenaamd niet; maar Alexander wierp zich zo vol vuur op deze zaken dat hij zelfs brieven naar onze stiefmoeder schreef, waarin hij haar belangstelling probeerde te wekken voor het ingewikkelde systeem van de douaneverplichtingen. Later in Siberië, toen we een aantal van de brieven uit die tijd herlazen, lachten we hartelijk om een van zijn brieven waarin hij zich beklagde over zijn stiefmoeders onvermogen om zich zelfs door dergelijke brandende vragen te laten opstoken en waarin hij tekeering tegen een groentehandelaar, die hij op straat ontmoet had en die — ‘je gelooft het niet!’ schreef hij met een uitroep — ‘een koppige onverschilligheid bleef volhouden tegenover vragen met betrekking tot tarieven, hoewel hij toch een handelaar was.’

Iedere zomer ging ongeveer de helft van de pages naar een kamp in Petershof. De lagere klassen hoefden niet en zo bracht ik twee jaar lang de zomer in Nikolskoje door. De school verlaten, op de trein naar Moskou stappen en daar Alexander ontmoeten was zo'n heerlijk vooruitzicht, dat ik altijd de dagen aftelde tot die feestelijke ontmoeting. Maar bij één gelegenheid wachtte me een grote teleurstelling in

Moskou. Alexander had zijn examens niet gehaald en moest nog een jaar in dezelfde klas blijven. In feite was hij te jong om al in de speciale klassen te komen; maar mijn vader was niettemin erg kwaad op hem en stond niet toe dat we elkaar ontmoetten. Ik was erg teleurgesteld. Ik probeerde toestemming te krijgen om naar tante Soelima te mogen gaan, waar ik Alexander eventueel zou kunnen ontmoeten, maar het werd me beslist geweigerd. Nadat mijn vader hertrouwd was, kregen we nimmer toestemming om mijn moeders verwanten op te zoeken.

Die lente was ons huis in Moskou vol gasten. Iedere avond baadden de salons in het licht, het orkest speelde, de banketbakker maakte allerlei ijsgerechten en gebak, en in de grote hal werd tot laat in de nacht gekaart. Ik doolde doelloos door de schitterend verlichte kamers en voelde me ongelukkig.

Op een avond na tien en wenkte een bediende me naar de hal te komen. Ik ging erheen. 'Ga maar naar het koetsiershuis,' fluisterde de oude hoofdbutler me toe. 'Alexander Aleksejevitsj is er.'

Ik vloog de binnenplaats over, de trap op naar de koetsierswoning en de ruime halfdonkere kamer binnen, waar ik Alexander zag zitten aan de reusachtige eettafel van de bedienden.

'Sasja, hoe kom jij hier?' en we vlogen elkaar in de armen, terwijl we van emotie haast niet konden spreken.

'St, st! Ze zouden jullie kunnen horen,' zei de kokkin, Praskovja, terwijl ze met haar schort haar tranen droogde. 'Arme wezen! Als jullie moeder nog geleefd had...'

Ook de oude Frol stond met gebogen hoofd wat te snotteren. 'Luister, Petja, geen woord hierover; tegen niemand,' zei hij terwijl Praskovja een kom vol pap voor Alexander op tafel zette.

Hij blaakte van gezondheid in zijn cadettenuniform en begon al over van alles en nog wat te praten, terwijl hij snel de kom leeg at. Ik kreeg nauwelijks de kans om hem te vragen hoe hij hier gekomen was op zo'n laat uur. We woonden toen vlakbij de Smolenskyboulevard, op een steenworp afstand van het huis waar onze moeder gestorven was, en het cadettenkorps bevond zich aan de andere kant van Moskou, ruim acht kilometer verder.

Hij had een pop gemaakt van beddegoed en die in zijn bed onder de dekens gelegd; toen was hij naar de toren gegaan en uit een raam geklommen, waarna hij onopgemerkt weg kon komen en het hele eind naar huis lopend had afgelegd.

'Was je niet bang, zo 's nachts in de verlaten velden rond jullie school?' vroeg ik.

'Waar zou ik bang voor moeten zijn? Ik kreeg alleen een hoop honden achter me aan, die ik zelf opgejaagd had. Morgen zal ik mijn zwaard meenemen.'

De koetsier en de andere bedienden liepen in en uit; ze zuchtten als ze naar ons keken en gingen een eindje van ons vandaan zitten,

langs de muur, en spraken op gedempte toon om ons niet te storen; terwijl wij tweeën, met de armen om elkaar heengeslagen, daar tot middernacht bleven zitten praten over nevelvlekken, Laplace's hypothese, het wezen der dingen, de moeilijkheden onder Bonifatius III met de keizerlijke macht en zo verder.

Van tijd tot tijd kwam een van de bedienden haastig binnenhollen met de woorden: 'Petinka, ga gauw naar de hal en laat jezelf zien; ze zijn aan het rondwandelen en kunnen wel eens naar je vragen.'

Ik smeekte Sasja de volgende avond niet te komen, maar hij kwam toch — echter niet nadat hij het aan de stok gehad had met de honden, tegen wie hij nu zijn zwaard meegenomen had. Ik reageerde met koortsachtige haast toen ik nog vroeger dan de dag ervoor naar de koetsierswoning geroepen werd. Alexander had een deel van de tocht per huurrijtuig gemaakt. De avond ervoor had een van de bedienden hem gegeven wat hij van de kaartspelers als fooi ontvangen had en hij had hem gevraagd het aan te nemen. Hij pakte wat kleingeld aan om een huurrijtuig te kunnen nemen en zo was hij er nog vroeger dan de dag ervoor.

Hij was van plan de volgende avond ook nog te komen, maar dat zou wel eens gevaar kunnen opleveren voor de bedienden en daarom besloten we tot de herfst afscheid van elkaar te nemen. Een kort 'officieel' briefje vertelde me een dag later dat zijn nachtelijke escapades onopgemerkt gebleven waren. De straf zou afschuwelijk geweest zijn als het ontdekt was! Ik moest er niet aan denken: afgeranseld worden tot hij bewusteloos weggedragen werd op een zeil, waarna hij gedegradeerd zou worden tot een bataljon gewone soldaten — alles was mogelijk in die tijd.

Wat de bedienden te wachten had gestaan voor het feit dat ze ons verborgen hadden, zou al even afschuwelijk zijn geweest als mijn vader ervan gehoord had. Maar ze wisten een geheim te bewaren en zouden elkaar nooit verraden. Ze wisten allemaal van de bezoeken van Alexander af, maar niemand fluisterde er ook maar één woord over tegen de familie. Zij en ik waren de enigen in huis die er ooit iets van afwisten.

IV

Datzelfde jaar begon ik voor het eerst het volksleven aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Dit bracht me een stap dichterbij onze boeren, en ik ging ze in een ander licht zien; later heeft me dat in Siberië heel veel geholpen.

Ieder jaar in juli, op de dag van 'de Heilige Maagd van Kazan', die de patroonheilige van onze kerk was, werd er in Nikolskoje een grote markt gehouden. Handelaren kwamen uit alle naburige stadjes en vele duizenden boeren stroomden van vijftig kilometer in de omtrek in ons dorp samen, dat gedurende een paar dagen een uiterst geanimeerd beeld bood. Dat jaar was er een opmerkelijke beschrijving gepubliceerd door de Slavofiel Aksakov van de dorpsmarkten in Zuid-Rusland, en mijn broer, die zich toen net op het hoogtepunt van zijn politiek-economische enthousiasme bevond, raadde me aan een statistische beschrijving te maken van onze markt: ik moest dan de opbrengst van de gekochte en verkochte goederen vaststellen. Ik volgde zijn raad op en tot mijn grote verbazing slaagde ik er ook nog in: mijn schatting van de opbrengst, voor zover ik dat nu kon beoordelen, was niet onbetrouwbaarder dan vele soortgelijke schattingen in statistische boeken.

Onze markt duurde nauwelijks vierentwintig uur. Aan de vooravond van het feest was de grote open ruimte, bestemd voor de markt, vol levendigheid en drukte. Lange rijen kraampjes voor de verkoop van katoen, linten en allerlei vrouwenspulletjes werden haastig in elkaar getimmerd. Het restaurant, een omvangrijk stenen gebouw, werd van tafels, stoelen en banken voorzien en op de vloer werd helder wit zand gestrooid. Drie wijnwinkels werden opgezet en pasgemaakte bezems, op hoge palen gebonden, rezen hoog op in de lucht om de boeren van een afstand al tot gids te dienen. Vele rijen kleinere kraampjes voor de verkoop van aardewerk, laarzen, potten, gemberbrood en allerlei kleine dingetjes verrezen als bij toverslag uit de grond, terwijl in een speciaal hoekje van de markt grote gaten in de grond werden gegraven waar enorme ketels in kwamen te staan, waarin schepels gierst en hele schapen gekookt werden, om de duizenden bezoekers te voorzien van soep en brij. Tegen de middag waren de vier wegen die naar de markt leidden, geblokkeerd door honderden boerenwagen, en hopen aardewerk, tonnen met teer, granen en vee werden langs de weg ten toon gesteld.

De avonddienst op de avond voor het feest werd met grote plechtigheid in onze kerk gehouden. Een half dozijn priesters en diakenen uit de naburige dorpen namen eraan deel en hun voorzangers, versterkt door jonge kooplui, zongen zo prachtig als men anders alleen bij de bisschop in Kaloega kon horen. De kerk was stampvol en iedereen bad vurig. De kooplieden wedijverden met elkaar om het aantal en de grootte van de waskaarsen die ze opstaken voor de ikonen, als offerande voor de plaatselijke heiligen om succes bij hun zaken af te smeken; de menigte was zo groot dat de laatkomers niet bij het altaar konden komen en zo werden kaarsen in soorten en maten — dik en dun, wit en geel, al naar gelang de rijkdom van de gever — naar voren doorgegeven met een gefluisterd: ‘Voor de Heilige Maagd van Kazan, onze beschermster’; ‘voor Nicolaas’, ‘voor Frol en Laoer’ (de heiligen van de paarden — dat was van mensen die paarden te verkopen hadden); of eenvoudigweg voor ‘De heiligen’ zonder nadere aanduiding.

Onmiddellijk nadat de avonddienst voorbij was, begon de ‘voormarkt’ en nu moest ik hard aan het werk om honderden mensen te vragen wat de waarde was van de goederen die ze bij zich hadden. Tot mijn stomme verbazing lukte het me wonderwel. Natuurlijk stelde men mij ook vragen, zoals: ‘Waarom doe je dit? Is het soms voor de oude prins, dat hij de marktprijzen wil verhogen?’ Maar de verzekering dat de ‘oude prins’ er niets van afwist en er ook nooit iets van te horen zou krijgen (hij zou het een onbehoorlijk tijdverdrijf gevonden hebben) zette alle twijfels meteen aan de kant. Al snel had ik de juiste toon te pakken en nadat ik een half dozijn kopjes thee gedronken had in het restaurant met een aantal kooplieden (o schrik, als mijn vader daarachter gekomen was!) liep alles op rolletjes. Vasily Ivanov, de oudste van Nikolskoje, een pracht van een boerenkerel, met een fijn, intelligent gezicht en een zijdeachtige, blonde baard, stelde belang in mijn werk. ‘Wel, als u het nodig hebt voor uw studie, vraag dan maar; u wilt ons later dan wel vertellen wat u gevonden hebt,’ was zijn conclusie, en hij vertelde aan de mensen dat het ‘in orde’ was.

Kortom, de aangevoerde goederen kreeg ik heel behoorlijk op papier. Maar de volgende dag leverde de verkoop wat meer moeilijkheden op, vooral waar het de handelaren in manufacturen betrof, die zelf nog niet wisten wat ze verkocht hadden. Op de dag van de markt ondernamen de jonge boerinnen eenvoudig een stormloop op de winkels; elk van hen had wat linnen van eigen maaksel verkocht en kocht nu stukken bedrukt katoen en een bonte halsdoek voor zichzelf, een kleurige zakdoek voor hun man, misschien wat kant, een of twee linten en wat kleine cadeautjes voor oma, opa en de kinderen die thuisgebleven waren. Wat de boeren betreft die aardewerk, gemberkoeken, vee of hennep verkochten: zij wisten dadelijk wat ze al verkocht hadden, vooral de oude vrouwen. ‘Goede zaken, grootmoeder?’

vroeg ik dan. 'Ik heb geen klagen, m'n zoon. Waarom zou ik God vertoornen? Ik heb bijna alles verkocht.' En uit al die kleine bedragjes groeide een enorme som van duizenden roebels in mijn notitieboekje. Slechts één ding bleef onzeker. Er was een grote open ruimte, bestemd voor vele honderden boerenvrouwen, die daar in de brandende zon stonden met een lap handgeweven linnen, soms buitengewoon fijn, die ze ten verkoop aanboden. Tientallen kopers met zigeunergezichten en scherpe blik bewogen zich tussen de menigte om te keuren en te kopen. Van deze verkoop kon ik slechts een ruwe schatting maken.

Op dat ogenblik dacht ik niet verder na over deze nieuwe ervaring; ik was alleen erg blij dat het niet op een mislukking was uitgelopen. Maar het gezonde verstand en het zuivere oordeel van de Russische boeren die ik gedurende deze paar dagen opmerkte, lieten een blijvende indruk op me na. Later, toen we socialistische leerstellingen verspreidden onder de boeren, verwonderde ik me erover hoe het toch kwam dat sommigen van mijn vrienden, die meer democratisch ingesteld waren dan ikzelf, niet wisten hoe ze met de boeren moesten praten of met de fabrieksarbeiders uit het land. Zij probeerden het 'boerentaaltje' na te doen door hun taal te doorspekken met zogenaamde 'populaire zinnnetjes', maar daardoor werden ze alleen nog maar onbegrijpelijker.

Niets van dat alles is nodig, of je nu met boeren spreekt of voor ze schrijft. De Grote Russische Boer begrijpt de taal van de ontwikkelde man donders goed, mits er niet te veel woorden uit vreemde talen gebruikt worden. Wat de boer niet begrijpt, is een abstract begrip, tenzij het geïllustreerd wordt door een concreet voorbeeld. Maar mijn ervaring is, dat wanneer je gewoon met de Russische boer spreekt en uitgaat van concrete feiten — en ditzelfde geldt voor dorpsbewoners van alle nationaliteiten — er geen enkele generalisatie bestaat op het gebied van de wetenschap (sociale of natuurwetenschappen) die je niet bij kunt brengen aan iemand met een normale intelligentie, mits je zelf precies weet waar het om gaat. Het voornaamste verschil tussen een ontwikkeld man en iemand die geen hoger onderwijs genoten heeft, is volgens mij dat de laatste niet in staat is een hele serie gevolgtrekkingen te doorzien. Hij begrijpt de eerste, en misschien de tweede, maar bij de derde wordt hij het moe, als hij niet ziet waar je naartoe wilt. Maar hoe vaak zien we niet dezelfde moeilijkheid bij ontwikkelde mensen?

Er was nog iets anders dat indruk op me maakte tijdens dit bovenbeschreven werk; een indruk die ik pas later onder woorden bracht en die misschien vele lezers zal verbazen. Het is de geest van gelijkheid die heel sterk heerst onder de Russische boeren en in feite onder de plattelandsbevolking overal ter wereld. De Russische boer is in staat tot heel serviel gedrag tegenover de landheer en de politie; hij buigt zich slaafs voor hun wil; maar hij beschouwt ze niet als

superieur en als even later dezelfde landheer of politie-agent met dezelfde boer over het hooi of de eenden praat, zal de laatste hem als zijns gelijke antwoorden. Ik heb in Rusland nog nooit bij een boer die slaafsheid gezien, die een tweede natuur is geworden bij kleine kantoorclerkjes als ze met een meerdere spreken of bij een huisknecht tegenover zijn heer. De boer zwicht al te snel voor geweld, maar hij verafgoedt het niet.

Die zomer keerde ik op een nieuwe manier terug van Nikolskoje naar Moskou. Aangezien er geen spoorweg was tussen Kaloega en Moskou, reden er een soort koetsen tussen die twee steden heen en weer, die eigendom waren van een man die Buck heette. Mijn familie dacht er niet aan om van deze koetsen gebruik te maken: ze hadden immers hun eigen paarden en rijtuigen. Maar toen mijn vader voorstelde, half schertsend, om alleen te reizen en wel in zo'n koets, om mijn stiefmoeder een dubbele tocht te besparen, nam ik zijn voorstel met beide handen aan.

De enige medereizigers waren een koopmansvrouw, oud en erg dik, en ikzelf op de achterbank, en een koopman of handwerksman op de voorbank. Ik vond de reis heel aangenaam — ten eerste omdat ik alleen reisde (ik was nog geen zestien) en ten tweede omdat de oude vrouw voor de driedaagse reis een reusachtige mand vol proviand had meegenomen en me trakteerde op allerlei zelfgemaakte heerlijkheden. De omgeving gedurende de reis was prachtig. Vooral één avond herinner ik me nog heel goed. We kwamen aan in een van de grotere dorpen en stopten bij een herberg. De oude vrouw bestelde een samovar, terwijl ik de straat opliep en rondwandelde. Een kleine 'witte herberg', waar alleen voedsel geserveerd wordt maar geen drank, trok mijn aandacht en ik ging naar binnen. Een groot aantal boeren zat rondom kleine tafeltjes, die gedekt waren met witte kleedjes en ze genoten van hun thee. Ik volgde hun voorbeeld.

Alles daarbinnen was nieuw voor me. Het was een dorp waarin 'kroonboeren' woonden, dat wil zeggen dat deze boeren nooit lijfeigenen waren geweest; ze leefden in betrekkelijke welstand, vermoedelijk dank zij het weven van linnen, dat zij als huisindustrie bedreven. Men voerde een trage, ernstige conversatie waar af en toe een lach doorheen klonk en na de gebruikelijke inleidende vragen was ik al gauw in gesprek met een twaalftal boeren over de gewassen in onze omgeving en ik beantwoordde allerlei vragen. Ze wilden alles weten over Sint-Petersburg en vooral over de geruchten die rondgingen over de komende afschaffing van het lijfeigenschap. Een gevoel van eenvoud en een natuurlijk idee van gelijkheid en hartelijke welwillendheid, die ik ook later ondervond in hun huizen, doorstroomde me die avond in de herberg. Er gebeurde die avond eigenlijk niets bijzonders, zodat ik me zelfs afvroeg of het gebeurde wel de moeite van het beschrijven waard is. En toch, die warme avond in het dorp,

die kleine herberg, het gesprek met de boeren en de levendige belangstelling die ze koesterden voor talloze dingen die ver buiten hun eigen wereldje lagen, dit alles maakte een armzalige 'witte herberg' aantrekkelijker dan het beste restaurant dat ik ooit ter wereld bezocht heb.

V

Er braken stormachtige tijden aan voor ons korps. Toen Girardot zijn ontslag kreeg, werd zijn plaats ingenomen door een van onze officieren, kapitein B. Hij was vóór alles een gemoedelijk man, maar hij had zich in het hoofd gezet dat hij door ons niet met de noodzakelijke hoogachting die bij zijn positie hoorde, behandeld werd en hij probeerde ons meer respect en ontzag af te dwingen. Hij begon over allerlei onbenulligheden te ruziën tegen de hoogste klassen en — wat volgens ons nog veel erger was — hij probeerde onze 'vrijheden' te beknotten. Deze waren in 'lang vervlogen tijden' ons deel geworden en waren ons daarom zeer dierbaar, ook al hadden ze in wezen niet veel om het lijf.

Het resultaat was dat de hele school enige dagen lang openlijk rebelleerde, waarna een massale bestraffing volgde en de uitsluiting uit het korps van twee van onze favoriete pages.

Toen begon diezelfde kapitein de klassen met een bezoek lastig te vallen, wanneer we 's morgens bezig waren onze lessen voor te bereiden, voordat de school begon. Er werd dan toezicht gehouden door onze docenten en wij waren blij om even niets te maken te hebben met militairen. We hadden een gloeiende hekel aan die inbreuk op onze vrijheid en op een dag gaf ik hardop lucht aan mijn verontwaardiging door de kapitein te vertellen dat dit de plaats van de inspecteur van de klassen was en niet de zijne. Wekenlang verbleef ik in arrest voor deze openhartigheid en ik zou misschien van school gestuurd zijn als de inspecteur, zijn collega en zelfs onze oude directeur niet van mening geweest waren dat ik per slot van rekening alleen maar hardop gezegd had wat ieder in stilte al had gedacht.

Deze moeilijkheden waren nog niet voorbij of de dood van de keizerin-douairière, de weduwe van Nicolaas I, zorgde voor een nieuwe onderbreking van ons werk.

De begrafenis van gekroonde hoofden werd altijd zo opgezet dat de meeste indruk op het volk werd gemaakt. Het lichaam van de keizerin werd van Tsarskoje Seló waar ze gestorven was, naar Sint-Petersburg gebracht en hier, gevolgd door de keizerlijke familie, werd het van het station naar de burcht gebracht, waar het een aantal weken bleef opgebaard. Alle hoogwaardigheidsbekleders van de staat, vele duizenden functionarissen en ambtenaren, voorafgegaan door honderden geestelijken en koren, vergezelden de baar door de hoofd-

straten. Honderdduizend man van de wacht werden langs de straten geplaatst en duizenden mensen in de meest schitterende uniformen omringden de overledene in een plechtige optocht. Op ieder belangrijk kruispunt werden litanieën gezongen en het luiden van kerkklokken, het gezang van de reusachtige koren en de treurmuziek van de militaire kapellen droegen ertoe bij dat het volk zou geloven dat die reusachtige mensenmassa werkelijk treurde om het verlies van de keizerin.

Zolang het lichaam in de kathedraal van de vesting opgebaard lag, moesten onder meer de pages er dag en nacht bij waken. Drie pages en drie hofdames stonden voortdurend vlakbij de kist, die op een verhoging geplaatst was, terwijl er zo'n twintig pages op het platform stonden, waar iedere dag tweemaal litanieën gezongen werden, in aanwezigheid van de keizer en zijn hele familie. Dientengevolge werd iedere week zowat de helft van het korps naar de vesting gebracht om daar verblijf te houden. Om de twee uur werden we afgelost en overdag viel de dienst ons niet zwaar; maar als we 's nachts op moesten staan, onze gala-uniformen aantrekken en dan over de donkere, sombere binnenplaats naar de kathedraal lopen bij het spookachtig gelui van de klokken, liep er een koude rilling over mijn rug bij de gedachte aan alle gevangenen die ergens in deze Russische bastille zaten opgesloten. 'Wie weet,' dacht ik, 'misschien kom ik daar op een dag ook wel terecht.'

De begrafenis verliep niet zonder een incident dat ernstige gevolgen had kunnen hebben. In het kerkgewelf was een reusachtig baldakijn opgericht boven de kist: in de hoogte verrees een enorme vergulde kroon waarvan een reusachtige purperen mantel, afgezet met hermelijn, neerhing op de vier dikke steunberen in het kerkgewelf. Het was allemaal erg indrukwekkend, maar wij waren er al gauw achter dat de kroon van verguld karton en hout was, dat alleen het onderste stuk van de mantel van fluweel was en verder van rood katoen, terwijl de hermelijnen bontrand eenvoudig uit katoenflanel bestond of zwanedons, waarop zwarte eekhoornstaarten genaaid waren; de blaizen met de wapens van Rusland, gesluierd met zwarte crêpe, waren gewoon van karton. Maar het volk, dat gedurende enkele uren 's nachts langs de kist mocht schuifelen en een haastige kus mocht drukken op het goudbrokaat waarmee deze bedekt was, had beslist geen tijd om het flanellen hermelijn of de kartonnen wapenschilden goed te bekijken, en het verlangde effect werd verkregen, zelfs met deze goedkope middelen.

Als in Rusland een litanie gezongen wordt, houden alle aanwezigen een brandende kaars in de hand, die na het lezen van bepaalde gebeden gedoofd moet worden. De keizerlijke familie had ook een brandende kaars in de hand en op een dag zag de jongste zoon van groothertog Constantijn dat de anderen hun kaars doofden door hem

op zijn kop te houden en hij volgde hun voorbeeld. De zwarte tule die achter hem neerhing van een wapenschild vatte vlam en in een oogwenk stonden het wapenschild en het katoen in lichterlaaie. Een reusachtige vurige tong schoot omhoog langs de zware plooien van de zogenaamde hermelijnen mantel.

De dienst werd stopgezet. Aller ogen waren vol afgrijzen gevestigd op de vurige tong die hoger en hoger lekte naar de bordpapieren kroon en het houtwerk dat de hele constructie ondersteunde. Er begonnen brandende deeltjes naar beneden te komen die de zwarte tulen sluiers van de dames in brand dreigden te steken.

Alexander II verloor slechts enkele ogenblikken zijn tegenwoordigheid van geest maar hij herstelde zich onmiddellijk en zei met vaste stem: 'De kist moet weg!' De pages legden dadelijk het dikke goudbrokaten dekkleed erover en wij kwamen allen naderbij om de kist op te tillen. Maar intussen had de grote vuurtong zich in kleinere vlammetjes verdeeld, die nu langzaam alleen de donzige buitenkant van het katoen verteerden. Aangezien er boven meer stof en roet in de stof zat doofde het vuur in de plooien langzaam uit.

Ik weet niet wat het meest mijn aandacht trok: het oplaaiende vuur of de statige, slanke gestalten van de drie dames die bij de kist stonden; de lange slepen van hun zwarte japonnen afhankelijk over de trap naar het platform en de zwarte kanten sluiers die over hun schouders hingen. Geen van drieën had ook maar de geringste beweging gemaakt: ze stonden daar als drie prachtige beelden. Ik zag alleen dat er in de donkere ogen van een van hen, mademoiselle Gamaleja, tranen glinsterden. Ze was een dochter van Zuid-Rusland en ze was de enige werkelijk mooie vrouw onder de hofdames.

In het korps stond alles op zijn kop. De lessen liepen spaak; degenen onder ons die terugkwamen uit de vesting, huisden in tijdelijke onderkomens en omdat we niets te doen hadden, brachten we de tijd door met allerlei streken uit te halen. Zo lukte het ons eens een kast open te maken waarin een schitterende collectie opgezette dieren stond voor de natuurkundeles. Dat was tenminste de bedoeling, maar we hadden er nooit iets van te zien gekregen en nu we er zelf de hand op gelegd hadden, gebruikten we de verzameling op onze eigen manier. Met behulp van een menselijke schedel die ook in de collectie zat, maakten we een soort spook om onze vrienden en officieren's nachts schrik aan te jagen. Wat de dieren betreft, die groepeerden we in de meest lachwekkende opstellingen: apen bovenop leeuwen, schapen spelend met luipaarden, de giraf dansend met de olifant, enzovoort. Het ergste was dat enige dagen later een van de Pruisische prinsessen die voor de begrafenis gekomen waren (ik geloof dat het de latere keizer Frederik was), een bezoek aan onze school kwam brengen en men toonde hem alles wat met onze opleiding te maken had. Onze directeur liet niet na hoog op te geven van de schitterende onderwijsvoorzieningen die aanwezig waren en bracht zijn gast naar die

bewuste kast. Toen de Duitse prins onze geheel eigen zoölogische klassificatie zag, trok hij een zuur gezicht en draaide zich snel om. De directeur stond verstijfd: hij kon geen woord uitbrengen en wees alleen nog maar zwijgend naar een paar zeesterren die in glazen potten langs de muur stonden. Het gevolg van de prins probeerde te doen alsof het niets gezien had en wierp slechts snelle blikken op de aanleiding van al die opschudding, terwijl wij, bengels, ons in allerlei bochten wongen om niet in lachen uit te barsten.

VI

De schooljaren van Russische kinderen verschillen zozeer van die op Westeuropese scholen, dat ik nog wat langer moet stilstaan bij mijn eigen schooltijd. Russische jongens stellen gewoonlijk al belang in een uitgebreid terrein van sociale, politieke en filosofische zaken als ze nog op het lyceum zijn of op een militaire opleidingsschool. Het valt niet te ontkennen dat het pagekorps de minst geschikte plaats was voor een dergelijke ontplooiing, maar in de jaren dat er een algehele opleving plaatsvond, drongen ook hier wat ruimere opvattingen door en een aantal van ons liet zich erdoor meeslepen; dit alles verhinderde echter niet dat we het allemaal erg druk hadden met 'liefdadigheidsvoorstellingen' en meer van dat soort ijdele vermaken.

Toen ik in de vierde klas zat, werd mijn belangstelling voor de geschiedenis gewekt en met behulp van aantekeningen die ik tijdens de lessen maakte en dank zij veel lezen schreef ik voor eigen gebruik een heel handboek voor de vroege middeleeuwen. Het jaar daarop werd mijn aandacht getrokken door de strijd tussen Bonifatius VIII en de keizerlijke macht en nu streefde ik ernaar als lezer toegelaten te worden tot de Keizerlijke Bibliotheek, om die grootse strijd te kunnen bestuderen. Deze wens was in strijd met de regels van de bibliotheek: leerlingen van middelbare scholen werden niet toegelaten; onze goede Herr Becker echter ruimde alle moeilijkheden uit de weg en ik mocht ten slotte binnentreden in dit heiligdom en plaats nemen aan een van de kleine leestafeltjes op een van de rood fluwelen sofa's, die toen deel uitmaakten van het meubilair in de leeskamer.

Uit allerlei lesboeken en uit boeken uit onze eigen bibliotheek kwam ik al snel achter de bronnen. Hoewel ik geen Latijn kende, ontdekte ik niettemin toch een rijke voorraad materiaal in Oudduits en Oudfrans en putte ik een esthetisch genoeg uit de geheel eigen structuur en het beeldend vermogen van het oude Frans in de kronieken. Ik leerde een geheel nieuwe maatschappelijke structuur kennen en een wereld vol ingewikkelde relaties ging voor mij open. Vanaf deze tijd leerde ik de originele bronnen van de geschiedenis meer waarderen dan de werken vol gemoderniseerde generalisaties, waarin de vooroordelen van moderne politiek, of zelfs van op dat moment geldende regels in de plaats komen van het werkelijke leven uit die tijd. Niets is een betere stimulans voor iemands geestelijke ontwikkeling dan het een of ander zelfstandig uitgevoerd onderzoek en deze

studies van mij hebben me later erg geholpen.

Jammer genoeg moest ik ermee ophouden toen we in de tweede klas kwamen (de op een na hoogste). De pages moesten gedurende die laatste twee jaar vrijwel alles bestuderen wat op andere militaire scholen in drie jaar gegeven werd en zodoende hadden we het erg druk. Natuurwetenschappen, wiskunde en krijgskunde drongen noodzakelijkerwijze de geschiedenis op de achtergrond.

In de tweede klas begonnen we serieus met de studie van natuurkunde. We hadden een uitnemende leraar, een zeer intelligent man met een sarcastische inslag; hij haatte het als we dingen van buiten leerden en slaagde erin ons te laten *denken* in plaats van domweg feitjes te leren. Hij was een goed wiskundige en onderwees ons natuurkunde op wiskundige basis, waarbij hij op bewonderenswaardige wijze zowel de gangbare ideeën op het gebied van natuurwetenschappelijk onderzoek uitlegde als de fysische hulpmiddelen. Sommige van zijn vraagstukken waren zo origineel en zijn uitleg zo goed, dat ze voorgoed vastgelegd zijn in mijn herinnering.

Ons natuurkundeboek was niet slecht (de meeste leerboeken op militaire scholen waren in die tijd geschreven door de beste mensen), maar het was nogal oud en onze leraar, die zijn eigen systeem had, begon een korte samenvatting op te stellen van zijn lessen — een soort geheugensteuntje. Na een paar weken echter gebeurde het dat het schrijven van deze korte inhoud mijn taak werd, en onze leraar — die een goed pedagoog was — liet het allemaal aan mij over; hij las alleen de paar kladjes. Toen we aan de hoofdstukken kwamen over warmte, elektriciteit en magnetisme bleek dat die volledig herschreven moesten worden, met allerlei uitbreidingen; dit deed ik, zodat ik een bijna volledig natuurkundeboek schreef, dat later gedrukt werd voor eigen gebruik op school.

In de tweede klas begonnen we eveneens met chemie en ook hiervoor hadden we een eersteklas leraar — een enthousiast wetenschapsman, die zelf veel waardevol onderzoek verricht had. De jaren 1859—1861 waren jaren waarin een ieders belangstelling opnieuw gewekt werd voor de exacte vakken. Grove, Clausius, Joule en Séguin toonden aan dat warmte en alle andere natuurkrachten slechts verschillende vormen van beweging zijn; Helmholtz begon in die tijd met zijn geruchtmakende onderzoeken over geluid; Tyndall bracht in zijn populaire colleges de atomen en de moleculen binnen ieders bereik. Gerhardt en Avogadro introduceerden de substitutietheorie, en Mendelejev, Lothar Meyer en Newlands ontdekten het periodiek systeem van de elementen; Darwin bracht met zijn *Origin of Species* een revolutie teweeg in alle biologische wetenschappen, terwijl Karl Vogt en Moleschott, in navolging van Claude Bernard, de grondslagen legden voor de ware psychologie in de fysiologie. Het was een tijd van wetenschappelijke bloei en de stroming die de menselijke

geest meevoerde naar de natuurwetenschappen, was onstuitbaar. Een groot aantal uitstekende boeken werd in die tijd in Russische vertaling gepubliceerd en al spoedig begreep ik dat, wat je verder ook wilde bestuderen, een grondige kennis van de natuurwetenschappen en bekendheid met de methoden die daarbij gebruikt worden, de grondslag van alles vormen. Een man of vijf, zes vormden een groepje om een eigen laboratorium te krijgen, en met de basisapparatuur die in Stöckhardts uitstekende leerboek wordt aangeraden voor beginners, richtten we een laboratorium in in een kleine slaapkamer van twee van onze vrienden, de broers Zasetsky. Hun vader, een oude admiraal in ruste, was verrukt dat zijn zoons zich zo nuttig bezighielden en hij had er geen enkel bezwaar tegen dat we ons 's zondags en tijdens vakanties daar verzamelden, in de kamer naast zijn studeervertrek. Met Stöckhardts boek als leidraad deden we systematisch alle proeven. Ik moet bekennen dat we één keer bijna het huis in brand staken en dat we meer dan eens alle kamers vergiftigden met chloor en soortgelijke stoffen. Maar de oude admiraal nam het heel goed op toen we het hem bij het avondeten vertelden en deed ons het verhaal hoe hij en zijn vrienden ook bijna eens een huis in brand gestoken hadden bij een veel minder nuttige bezigheid, namelijk het bereiden van punch. De moeder zei slechts tussen haar hoestbuien door: 'Natuurlijk, als het *echt* nodig is dat jullie met zulke vies ruikende dingen leren omgaan, dan valt er niets aan te doen!'

Na het avondeten nam ze gewoonlijk achter de piano plaats en tot laat op de avond zongen we dan duetten, trio's en stukken uit opera's. Of we namen de partituur van een Italiaanse of Russische opera en zongen hem van het begin tot het eind — waarbij moeder en dochter als de prima-donna's optraden en wij met wisselend succes alle andere rollen vertolkten. Zo gingen chemie en muziek hand in hand.

Hogere wiskunde nam ook een groot deel van mijn tijd in beslag. Verscheidenen van ons hadden al besloten om niet bij een regiment van de wacht te gaan, waar we al onze tijd zouden moeten besteden aan militaire oefeningen en parades. We wilden na onze bevordering naar een van de militaire academies — artillerie of genie. Om toegelaten te worden moesten we ons bekwamen in hogere meetkunde, differentiaal rekenen en de beginselen van integraal rekenen, en voor dit doel namen we privé-lessen. In diezelfde tijd kregen we les in de elementaire astronomie, die bij ons mathematische geografie genoemd werd, en vooral tijdens mijn laatste schooljaar stortte ik me op allerlei astronomieboeken. Het nimmer eindigende leven van het heelal, dat ik als *leven* ondervond en als evolutie, werd voor mij een onuitputtelijke bron van hogere dichterlijke gevoelens en geleidelijk aan werd de betekenis van de eenheid van de mens met de natuur, zowel bezield als onbezield — de poëzie van de natuur — de filosofie van mijn leven.

Als het onderwijs bij ons op school zich beperkt had tot de onderwerpen die ik hier genoemd heb, zou onze tijd al druk bezet geweest zijn. Maar we moesten ons ook nog bezighouden met de menswetenschappen, met geschiedenis, rechten — dat wil zeggen de hoofdzaken van het Russisch wetboek — en met politieke economie, althans de essentiële basisprincipes, met inbegrip van een cursus vergelijkende statistiek; verder moesten we een groot aantal cursussen in krijgskunde volgen: tactiek, militaire geschiedenis (de veldtochten van 1812 en 1815 tot in de kleinste details), artillerie en veldversterking. Als ik nu terugkijk op deze opleiding, geloof ik dat afgezien van de onderwerpen die met oorlogvoering te maken hadden en waarvoor meer gedetailleerde studies in de exacte vakken in de plaats gesteld hadden kunnen worden, het vakkenpakket niet te zwaar was voor de gemiddelde jongen. Dank zij een zeer goede basiskennis van wis- en natuurkunde die we ons in de lagere klassen eigen gemaakt hadden, slaagden de meesten van ons erin de school af te maken. Sommige onderwerpen werden door de meesten verwaarloosd, met name rechten en moderne geschiedenis, waarvoor we ongelukkigerwijze een ouwe knar als leraar hadden, die enkel en alleen gehandhaafd werd om zijn volle pensioen te kunnen krijgen. Verder werd ons wel enige vrijheid gelaten in de keuze van onze lievelingsvakken, en terwijl we streng geëxamineerd werden in deze zelf gekozen vakken, was men welwillender bij het resterende deel. Maar het relatieve succes dat op school behaald werd, was voornamelijk te danken aan het onderwijs dat zo praktisch mogelijk gegeven werd. Zodra we elementaire meetkunde in theorie gehad hadden, leerden we het in de praktijk met paaltjes en de landmetersmaat, vervolgens met de sextant, het kompas en een landmeterstabel. Na een dergelijke concrete opleiding leverde de elementaire astronomie geen moeilijkheden meer op, terwijl de metingen zelf een eindeloze bron van plezier waren.

Hetzelfde systeem werd toegepast bij fortificatie. 's Winters losten we allerlei problemen op, zoals: je hebt duizend man en veertien dagen tot je beschikking, bouw de sterkste vesting die je kunt maken om de brug te beschermen voor een terugtrekkend leger. Wij voerden dan verhitte discussies met onze leraar over onze ontwerpen die hij bekritiseerde. 's Zomers pasten we onze kennis buiten toe. Aan deze praktische oefeningen schrijf ik het gemak toe waarmee de meesten van ons zich zo'n verscheidenheid van onderwerpen eigen maakten op de leeftijd van zo'n zeventien, achttien jaar.

Ondanks dit alles hadden we genoeg tijd voor amusement en andere soorten afleiding. Onze beste tijd hadden we als de examens voorbij waren en we drie of vier weken vrij hadden voor we naar het kamp gingen of als we terugkwamen uit het kamp, voor de lessen weer begonnen. Enkelen onder ons die dan op school bleven, waren tijdens de vakanties vrij om te gaan en te staan waar ze wilden en er stond

altijd een bed en een maaltijd voor hen klaar op school. Ik werkte in de bibliotheek of bezocht de schilderijengalerijen van de Hermitage, waar ik een voor een de beste schilderijen bestudeerde van elke school afzonderlijk. Of ik ging naar de diverse bedrijven van de kroon, waar speelkaarten, katoen, ijzer, porselein en glas gefabriceerd werden en die open waren voor publiek. Soms gingen we roeien op de Neva en brachten de hele avond op de rivier door; en dan weer gingen we met vissers de Finse Golf op — een melancholieke, noordelijke avond, als het ochtendgloren zich verenigt met de gloed van de ondergaande zon en je buiten om middernacht een boek kunt lezen. Voor dit alles hadden we ruimschoots de tijd.

Na mijn bezoeken aan de fabrieken kreeg ik belangstelling voor sterke, perfecte machines. Ik ging de poëzie van machines begrijpen, toen ik zag hoe een reusachtige klauw uit een keet een balk greep uit de Neva, deze naar binnen trok en onder de zagen legde die hem in planken zaagden, of hoe een enorme, roodgloeiende ijzeren staaf in een rail veranderde na het passeren van twee cilinders. In onze huidige fabrieken is het machinewerk moordend voor de arbeider, omdat hij voor zijn hele leven afhankelijk is van een bepaalde machine, hetgeen nooit verandert. Maar dit is meer een kwestie van slechte organisatie en heeft niets te maken met de machine zelf. Te lang achter elkaar moeten werken en levenslange eentonigheid zijn even slecht, of het werk nu met de hand gedaan wordt, met eenvoudige werktuigen of met een machine. Maar afgezien daarvan heb ik ten volle begrip voor het plezier dat de mens kan hebben in het bewustzijn dat hij zijn machine beheerst, het besef dat hij intelligent werk doet; plezier in de handigheid van zijn bewegingen en de correctheid van wat hij doet; en ik denk dat William Morris' haat tegen machines alleen bewees dat dit grote poëtische genie het gevoel miste voor de macht en de gratie van de machine.

Ook muziek speelde een heel grote rol in mijn ontwikkeling. Daar aan ontleende ik zelfs nog meer vreugde en enthousiasme dan aan de poëzie. De Russische opera bestond nog nauwelijks in die tijd. Maar de Italiaanse opera, waarin een aantal eerste klas sterren zong, was de populairste instelling in Sint-Petersburg. Toen de prima-donna Bosio ziek werd stonden duizenden mensen, voornamelijk jongelui, tot laat in de nacht voor de deur van haar hotel, in de hoop op nieuws over haar. Ze was niet mooi, maar als ze zong was ze zo aanbiddelijk dat vele honderden jongemannen waanzinnig verliefd op haar waren. Toen ze stierf, kreeg ze een begrafenis als nooit tevoren in Sint-Petersburg was voorgekomen. Heel Sint-Petersburg was toen verdeeld in twee partijen: de bewonderaars van de Italiaanse opera en zij die het Franse toneel adoreerden, waarin zelfs toen al iets merkbaar was van de onsmakelijke offenbachiaanse stroming die enkele jaren later heel Europa zou besmetten. Onze klas was ook verdeeld in deze twee kampen en ik behoorde tot het eerste. We kon-

den nooit plaatsen nemen op de parterre of het balkon, aangezien alle plaatsen in de Italiaanse opera al maanden tevoren besproken waren en in sommige families als een soort onontvreemdbaar bezit beschouwd werden. Maar het lukte om op zaterdagavond toegelaten te worden tot het schellinkje waar we dan stonden bij een temperatuur die veel weg had van een Turks bad; om onze uitgaansuniformen te verbergen, droegen we dan zwarte overjassen die gewatteerd waren en een bontkraag hadden en die we tot boven toe dichtgeknoopt hielden, ondanks de hitte. Het is nog een wonder dat geen van ons ooit longontsteking kreeg, vooral als we oververhit door de ovaties die we onze favoriete zangers plachten te brengen, buiten kwamen om bij de artiesteningang te blijven wachten om een glimp op te vangen van onze favorieten en ze toe te juichen. De Italiaanse opera was in die tijd op een eigenaardige manier nauw betrokken bij de radicale beweging, en de revolutionaire teksten uit *Wilhelm Tell* en *De Puriteinen* werden altijd begroet met een stormachtig applaus en geschreeuw dat het hart van Alexander II goed deed. En op de schellinkjes, in de rookkamer van de opera en bij de artiesteningang verzamelde zich de bovenlaag van de Petersburgse jeugd, gedreven door een gemeenschappelijke idealistische verering voor de schone kunsten. Dit alles mag misschien kinderlijk lijken, maar vele hogere ideeën en zuivere inspiratie werden in ons gewekt door deze verering voor onze geliefde kunstenaars.

VII

Iedere zomer gingen we in Petershof op kamp, samen met de andere militaire scholen uit het district Sint-Petersburg. Over het algemeen verliep ons leven daar erg plezierig en het was zeker uitstekend voor onze gezondheid: we sliepen in ruime tenten, zwommen in zee en brachten een groot deel van de zes weken in de open lucht door.

Op militaire scholen was het verblijf in het kamp in hoofdzaak bedoeld om te exerceren, iets waar we allemaal een grote hekel aan hadden. Af en toe echter werd de sleur doorbroken als we aan manoeuvres mochten deelnemen. Op een avond toen we naar bed gingen, wekte Alexander II het hele kamp door het alarmsein te laten gaan. Binnen enkele minuten was het hele kamp in rep en roer — duizenden jongens die zich achter hun vaandels schaarden en de geweren van de artillerieschool ratelend in de stille nacht. Alles wat militair was in Petershof kwam aangalopperen, maar door een of ander misverstand kreeg de keizer geen paard. Ordonnansen vlogen links en rechts om een paard voor hem te bemachtigen, maar er was er geen en daar hij geen goed ruiter was, weigerde hij op een paard te rijden dat niet tot zijn eigen stal behoorde. Hij was erg kwaad en liet zijn woede de vrije loop. ‘Idioot, heb ik soms maar één paard?’ hoorde ik hem tegen een ordonnans schreeuwen, die meldde dat zijn paard in een ander kamp was.

Toen de duisternis inviel, de geweren knetterden en de cavallerie voorbijdreunde, raakten wij, jongens, erg opgewonden en toen Alexander bevel gaf tot een charge, deden we pardoes een aanval op hem. Dicht opeengepakt, met vooruitgerichte bajonet, moeten we een dreigende aanblik geboden hebben; en ik zag hoe de keizer, die nog steeds te voet was, zich met drie enorme sprongen uit de voeten maakte. Toen begreep ik de betekenis van een colonne die in gesloten formatie oprukt bij opwindende marsmuziek. Daar voor ons stond de keizer, onze commandant die we allen adoreerden, maar ik voelde dat in deze oprukkende horde geen page of cadet een stap opzij zou doen of stil zou blijven staan om plaats voor hem te maken. Wij kwamen opmarcheren en hij was slechts een obstakel en de colonne zou over hem heen gelopen zijn. ‘Wat deed hij daar dan ook?’ zeiden de pages later. Jongens met een geweer in de hand zijn in die gevallen gevaarlijker dan volwassen soldaten.

Het jaar daarop namen we deel aan de manoeuvres van het Peters-

burgse garnizoen en toen zag ik enkele keerzijden van de oorlogsmedaille. Twee dagen achtereen deden we niets anders dan heen en weer marcheren in een gebied van zo'n dertig kilometer lengte, zonder dat we ook maar enigszins wisten wat er rondom ons aan de hand was, of met welk doel we marcheerden. Kanonnen dreunden nu eens dichtbij, dan weer veraf; scherp musketvuur klonk ergens vanuit de heuvels en de bossen; ordonnansen galoppeerden heen en weer en brachten nu eens het bevel om op te rukken en dan weer om terug te trekken. En wij marcheerden, marcheerden en marcheerden, zonder enige zin te kunnen ontdekken in al die bewegingen en tegenbewegingen. Hele groepen cavallerie waren over dezelfde weg getrokken en hadden een diep spoor in het mulle zand achtergelaten, waardoor wij een aantal keren moesten oprukken en terugtrekken, totdat ten slotte onze colonne iedere discipline verloor en meer op een samengeraapte troep pelgrims leek dan op een militaire eenheid. Alleen de vaandeldrager bleef op de weg lopen, de rest sleepte zich moeizaam voort langs de kant van de weg door het bos. De orders en de smeekbeden van de officieren baatten niets meer.

Plotseling weerklonk van achter ons een schreeuw: 'De keizer komt! De keizer!' De officieren renden heen en weer en smeekten ons om in het gelid te gaan: niemand luisterde.

De keizer kwam en gaf bevel om nogmaals terug te trekken. 'Rechtsomkeert!' werd er gebruld. 'De keizer is vlak achter ons, draai nu toch om,' fluisterden onze officieren, maar het bataljon schonk nauwelijks enige aandacht aan het bevel en niemand trok zich iets aan van de aanwezigheid van de keizer. Gelukkig was Alexander II geen militair fanaticus en nadat hij een paar woorden tot ons gezegd had om ons moed in te spreken, gaf hij de belofte dat we spoedig zouden kunnen rusten en galoppeerde weg.

Toen begreep ik hoeveel er in oorlogstijd afhangt van het moreel van de troepen en hoe weinig alleen discipline uithaalt als er een meer dan normale prestatie van de soldaten geëist wordt. Wat voor nut heeft discipline als vermoeide troepen een topprestatie moeten leveren om op een bepaalde tijd op het slagveld aanwezig te zijn! Daar valt dan absoluut niets mee te bereiken; alleen enthousiasme en vertrouwen kunnen op zulke momenten de soldaten ertoe brengen 'het onmogelijke' te doen en het is het onmogelijke dat voortdurend gedaan moet worden om succes te garanderen. Hoe vaak heb ik later in Siberië niet aan deze praktijkles gedacht, toen we ook 'het onmogelijke' moesten volbrengen tijdens onze wetenschappelijke expedities!

Verder werd er echter relatief weinig tijd besteed aan militaire oefeningen en manoeuvres tijdens ons verblijf in het kamp. Het grootste deel ervan werd aan praktische werkzaamheden besteed, aan landmeten en versterkingen bouwen. Na een paar inleidende oefeningen gaf men ons een spiegelkompas met de woorden: 'Ga maar een kaart

maken van, laten we zeggen, dat meer daar of die wegen of dat artilleriepark, en meet de hoeken met het kompas en de afstanden met passen.' Vroeg in de morgen, na een haastig naar binnen gewerkt ontbijt, stopte dan een van de jongens de grote zakken van zijn militaire uniform vol sneden roggebrood, waarna hij vier, vijf uur lang in de weer was in het artilleriepark, kilometers verderop met het in kaart brengen van het gebied met zijn kompas en zijn stappen tellend langs de prachtige, beschaduwde wegen, de beekjes en de meren. Naderhand werd zijn werk vergeleken met nauwkeurige kaarten en er werden prijzen toegekend, die uit meet- en tekeninstrumenten bestonden, al naar gelang de keus van de betreffende jongen. Voor mij vormden deze tochten een onuitputtelijke bron van vreugde. Het maakte allemaal een onuitwisbare indruk op me: het zelfstandig werken, de eenzaamheid onder de eeuwenoude bomen, het leven in het bos waar ik ongestoord van kon genieten, terwijl tegelijk het werk mijn aandacht opeiste. En toen ik landmeter in Siberië werd en verschillende van mijn vrienden in Centraal-Azië aan het werk gingen, bleek dat deze tochten een uitnemende voorbereiding geweest waren.

Ten slotte, in de hoogste klas, werden er om de twee dagen vier jongens naar een dorp gebracht op aanzienlijke afstand van het kamp en daar moesten ze een aantal vierkante kilometers nauwkeurig in kaart brengen, met behulp van een landmeterstabel en een rekenliniaal. Van tijd tot tijd kwamen officieren van de generale staf om hun werk te controleren en om raad te geven. Dit leven te midden van de boeren in de dorpen had een heel goed effect op de intellectuele en morele ontwikkeling van de jongens.

Tegelijkertijd werd er geoefend in het bouwen van doorsneden van versterkingen op ware grootte. Een officier nam ons mee naar het open veld en daar moesten we de omtrek maken van een bastion, of van een ingewikkeld bruggehoofd, waarbij we balken en palen op precies dezelfde manier aan elkaar klonken als werkers aan een spoorweg doen. Toen we aangeland waren bij de affuiten en schietgaten moest er heel wat gerekend worden om de helling van de diverse delen goed te krijgen en nadien leverde meetkunde geen enkele moeilijkheid meer voor ons op.

We genoten van dit soort werk en eens toen we in de stad waren, vonden we in de tuin een hoop klei en grint en begonnen wij een echt fort te bouwen in klein formaat, met nauwkeurig berekende rechte en schuine schietgaten. We voerden alles tot in de perfectie uit en nu was ons streven nog om wat planken te krijgen om platforms voor de kanonnen van te maken, zodat we de kleine modelkanonnen uit onze klas erop konden zetten. Maar helaas! Onze broeken legden getuigenis af: 'Wat doen jullie daar?' riep onze kapitein uit. 'Kijk toch eens hoe jullie eruit zien, jullie lijken wel grondwerkers!' (En dat was nu precies waar we trots op waren.) 'En wat als de groot-hertog nu eens kwam en jullie zo aantrof?'

‘Dan laten we hem ons fort zien en vragen we of hij hout en gereedschap voor ons heeft om platforms te maken.’

Al deze protesten waren vergeefs. De volgende dag kreeg een twaalftal werklieden opdracht ons prachtige bouwsel op te ruimen alsof het slechts om een hoop klei ging!

Ik vertel dit om te laten zien hoe kinderen en jonge mensen staan te popelen om in praktijk te brengen wat ze op school in theorie geleerd hebben, en hoe dom die opvoeders zijn die niet zien welk een machtig hulpmiddel ze hier in handen hebben om hun leerlingen begrip bij te brengen van wat ze leren. Op onze school was alles erop gericht ons te trainen voor het oorlogvoeren. We zouden echter met hetzelfde enthousiasme gewerkt hebben aan een spoorweg, een blok-hut of aan het bebouwen van tuin of veld. Maar dat verlangen van kinderen en jonge mensen naar *echt* werk wordt verspild, enkel en alleen omdat onze opvatting van de school nog middeleeuws is, het middeleeuwse klooster!

VIII

In de jaren 1857—1861 breidde de intelligentsia in Rusland zich sterk uit. Alles wat de afgelopen tien jaar fluisterend de ronde gedaan had in de beslotenheid van vriendschappelijke bijeenkomsten bij monde van de generatie die in de Russische literatuur vertegenwoordigd wordt door Toergejev, Tolstoj, Herzen, Bakoenin, Ogarjov, Kavelin, Dostojevsky, Grigorovitsj, Ostrovsky en Nekrasov begon nu geleidelijk aan in de pers te verschijnen. De censuur was nog steeds heel streng, maar wat nog niet openlijk in politieke artikelen gezegd kon worden, werd wel in de vorm van korte verhalen, humoristische sketches of verhuld commentaar op Westeuropese gebeurtenissen binnengesmokkeld en iedereen las tussen de regels door en begreep het.

Omdat ik geen kennissen had in Sint-Petersburg, afgezien van de school en de kleine kring van verwanten, stond ik buiten de radicale beweging uit die tijd — in feite stond ik er mijlen ver vanaf. En toch was misschien juist dit het voornaamste kenmerk van de beweging: dat ze zo sterk was dat zelfs op onze school de invloed merkbaar was en de echo ervan weerklonk tot in de kringen waarin mijn Moskouse familie verkeerde.

In die tijd bracht ik mijn zondagen en vakanties altijd door ten huize van mijn tante, die ik in een van de vorige hoofdstukken aangeduid heb als prinses Mirski. Prins Mirski dacht alleen maar aan extravagante lunches en diners, terwijl zijn vrouw en dochter een vrolijk leventje leidden. Mijn nichtje was een knap meisje van negentien jaar, uiterst beminnelijk en vrijwel al haar neven waren stapelverliefd op haar. Zij werd op haar beurt verliefd op een van hen en wilde met hem trouwen. Maar een huwelijk tussen neef en nicht wordt in de Russische kerk als een grote zonde beschouwd en de oude prinses trachtte vergeefs speciale toestemming te krijgen van de hoge kerkelijke autoriteiten. Nu had ze haar dochter naar Sint-Petersburg gebracht in de hoop dat ze zich uit haar vele bewonderaars een meer geschikte echtgenoot zou kiezen dan haar eigen neef. Het was verspilde moeite moet ik zeggen, maar hun prachtige appartement was altijd vol briljante jongelui uit de Wacht en de diplomatieke dienst.

Een dergelijk huis was wel het laatste dat je zou verwachten als je aan revolutionaire ideeën dacht; en toch was het daar dat ik voor het eerst kennis maakte met de revolutionaire literatuur uit die tijd. De beroemde vluchteling Herzen had net in Londen een begin gemaakt

met zijn tijdschrift *De Poolster*, dat nogal wat opschudding teweegbracht in Rusland, zelfs in vorstelijke kringen en dit tijdschrift deed uitgebreid de ronde in Sint-Petersburg, weliswaar in het geheim. Mijn nichtje had het op de een of andere manier in handen gekregen en wij plachten het samen te lezen. Haar hart kwam in opstand tegen de obstakels die haar geluk in de weg stonden en ze stond daardoor des te meer open voor de geladen kritiek die de grote schrijver uitoefende op de Russische autocratie en het hele wrakke systeem van de regering. Met een gevoel dat veel weg had van verering, keek ik altijd naar het embleem dat op het omslag van *De Poolster* was afgedrukt en waarop de edele trekken van de vijf Dekabristen stonden, die door Nicolaas I waren opgehangen na de opstand van 14 december 1825 — Bestoezjev, Kachovsky, Pestel, Rylejev en Moeravjov-Apostol.

De schoonheid van Herzens stijl — over wie Toergenjev terecht zei dat hij met tranen en bloed schreef zoals geen andere Rus ooit tevoren — zijn brede opvattingen en zijn diepe liefde voor Rusland, namen bezit van mij en ik las en herlas zijn werk, eerder met mijn hart dan met mijn verstand.

In 1859 of in begin 1860 begon ik mijn eerste revolutionaire geschrift uit te geven. Wat kon ik op die leeftijd anders zijn dan een constitutionalist? — en mijn geschrift propageerde de noodzaak van een constitutie voor Rusland. Ik schreef over de dwaze uitgaven aan het hof, de bedragen die in Nice uitgegeven werden om een heel eskader van de marine te kunnen handhaven als erewacht voor de keizerin-douairière die in 1860 al gestorven was. Ik maakte melding van de misstappen van hoge functionarissen, die mij steeds weer ter ore kwamen en ik drong aan op een grondwettelijke regeling. Ik maakte drie kopieën van mijn geschrift en legde ze heimelijk in de kastjes van drie vrienden uit de hogere klassen, van wie ik dacht dat ze wel geïnteresseerd zouden zijn in staatszaken. Ik vroeg mijn lezers hun opmerkingen achter de Schotse klok te leggen in onze bibliotheek.

Met kloppend hart ging ik de volgende dag kijken of er iets voor me lag achter de klok. En inderdaad: er waren twee briefjes. Twee vrienden schreven dat ze volledig achter mijn geschrift stonden maar dat ze me wel aanraadden niet te veel te riskeren. Ik schreef een tweede nummer waarin ik nog vuriger aandrang op de noodzaak alle krachten te bundelen in naam van de vrijheid. Maar deze keer lag er geen antwoord achter de klok. In plaats daarvan kwamen de twee vrienden naar me toe.

‘We zijn ervan overtuigd,’ zeiden ze, ‘dat jij het bent die dat blad schrijft, en we willen er met je over praten. We zijn het helemaal met je eens en we zijn gekomen om je te zeggen: “Laten we vrienden zijn.” Je blad heeft zijn werk gedaan, het heeft ons samengebracht; maar het heeft geen zin ermee door te gaan. Op de hele school zijn er hoogstens nog twee anderen die zich voor dit soort zaken interes-

seren, terwijl de gevolgen verschrikkelijk zullen zijn voor ons allemaal als bekend wordt dat er zo'n blad bestaat. Laten we een gespreksgroep vormen en over al dat soort dingen praten; misschien lukt het ons om nog enkele anderen erbij te halen.'

Dit was zo verstandig gesproken dat ik het er alleen maar mee eens kon zijn en we bezegelden onze eensgezindheid met een warme handdruk. Vanaf die tijd werden we grote vrienden en plachten we samen veel te lezen en te discussiëren over allerlei onderwerpen.

De afschaffing van de lijfeigenschap was toen een kwestie die de aandacht van alle mensen opeiste.

De revolutie van 1848 had iets wakker geschud in de harten van de Russische boerenbevolking en vanaf het jaar 1850 begonnen de opstanden van rebellerende lijfeigenen ernstige vormen aan te nemen. Toen de Krimoorlog uitbrak en door heel Rusland soldaten gemobiliseerd werden, breidden deze opstanden zich uit met een felheid als nog nooit tevoren. Verscheidene heren werden door hun lijfeigenen gedood en de boerenopstanden werden zo hevig dat er hele regimenten met artillerie op afgestuurd moesten worden om ze met geweld neer te slaan, terwijl vroeger een klein detachement soldaten al voldoende zou zijn geweest om de boeren tot gehoorzaamheid te dwingen.

Deze uitbarstingen enerzijds en de diepe afkeer voor de lijfeigenschap, die gekoesterd werd door de generatie die met de komst van Alexander II naar voren kwam anderzijds, maakten de emancipatie van de boeren meer en meer tot een onontkoombaar feit. De keizer, die zelf tegen de lijfeigenschap was, deed de eerste stappen in die goede richting, daarbij gesteund of liever gezegd beïnvloed door zijn vrouw, zijn broer Constantijn en groothertogin Hélène Pavlovna. Zijn bedoeling was dat het initiatief tot de hervorming afkomstig zou zijn van de adel, degenen die zelf lijfeigenen hadden, maar in geen enkele provincie in Rusland kon de adel zover gebracht worden dat ze een petitie hierover naar de tsaar stuurden. In maart 1856 sprak hij zelf met de Moskouse adel over de noodzaak van een dergelijke stap; maar een koppig zwijgen was het enige antwoord, zodat Alexander II bijzonder kwaad werd en zijn rede beëindigde met de gedenkwaardige woorden van Herzen: 'Het is beter dat het van boven komt dan te wachten tot het van onder komt.' Zelfs deze woorden hadden geen uitwerking en men nam zijn toevlucht tot de provincies in Oud-Polen — Grodno, Vilno en Kovno — waar Napoleon I (op papier) de lijfeigenschap in 1812 had afgeschaft. De gouverneur-generaal van die provincies, Nazimov, slaagde erin de verlangde toestemming van de Poolse adel te krijgen. In november 1857 werd het beroemde 'edict' uitgevaardigd aan de gouverneur-generaal van de Litouwse provincies, waarin stond dat de keizer van plan was de lijfeigenschap af te schaffen en met tranen in de ogen lazen we het prachtige artikel van

Herzen: 'Gij hebt gewonnen, Galileeër,' waarin de vluchtelingen in Londen verklaarden dat ze Alexander II niet langer als vijand zouden beschouwen, maar dat ze hem zouden steunen bij zijn grootse werk voor de ontwikkeling van de boeren.

De houding van de boeren was zeer opmerkelijk. Zodra het nieuws bekend werd dat de lang verbeide bevrijding in aantocht was, hielden de opstandigen vrijwel meteen op. De boeren wachtten nu af en tijdens een reis die Alexander door Midden-Rusland maakte, verdrongen ze zich om hem heen en smeekten hem om hun vrijheid te bewerkstelligen — een verzoek echter dat Alexander met grote terughoudendheid aanhoorde. Het is zeer opvallend — zo sterk is de kracht der traditie — dat het gerucht ging onder de boeren dat het Napoleon III was, die van de tsaar geëist had, in het vredesverdrag, dat de boeren voortaan vrij zouden zijn. Ik heb dit gerucht vaak gehoord; en nog aan de vooravond van hun bevrijding schenen ze eraan te twijfelen of alles tot stand zou komen zonder druk van buitenaf. 'Er gebeurt niets, tenzij Garibaldi komt,' was het antwoord van een boer in Sint-Petersburg aan een vriend van mij, die met hem over de 'komende vrijheid' sprak.

Maar na deze ogenblikken van algemene blijdschap volgden jaren van onzekerheid en onrust. Speciaal daartoe ingestelde commissies in de provincies en in Sint-Petersburg bespraken het voorstel tot bevrijding van de lijfeigenen, maar de bedoelingen van Alexander II leken onzeker. De pers had een voortdurend publikatieverbod om te voorkomen dat er details bekend zouden worden. Vreemde geruchten deden de ronde in Sint-Petersburg en drongen door tot in ons korps.

Er was geen gebrek aan jonge mensen uit de adel die hard werkten aan de openlijke afschaffing van de oude dienstbaarheid; maar de partij die vóór handhaving was, omsingelde de keizer steeds nauwer en kreeg de macht over hem. Ze fluisterden hem in het oor dat op de dag dat de lijfeigenschap afgeschaft zou worden, de boeren hun heren bij bosjes zouden vermoorden en dat Rusland getuige zou zijn van een nieuwe Poegatsjovopstand, nog vreselijker dan die van 1773. Alexander was een man met een slap karakter en leende maar al te graag het oor aan dit soort voorspellingen. Maar de reusachtige machine die de wet tot afschaffing van de lijfeigenschap moest maken, was in beweging gezet. De commissies hielden zitting; vele ontwerpen, gericht aan de keizer, werden in geschreven vorm rondgestuurd of in Londen gedrukt. Herzen, in samenwerking met Toergenjev, die hem op de hoogte hield van alles wat er in politieke kringen gaande was, besprak in *De Klok* en *De Poolster* de details van de verschillende ontwerpen, evenals Tsjernysjevsky in *De Tijdgenoot*. De Slavofielen, met name Aksakov en Bjeljajev, hadden geprofiteerd van de aanvankelijke vrijheid die de pers had en ze hadden de zaak wijde bekendheid gegeven in Rusland. Ook bespraken ze de verschillende kanten van de bevrijding met grote kennis van de technische aspecten.

ten ervan. De gehele intelligentsia van Sint-Petersburg stond achter Herzen en vooral achter Tsjernysjevsky en ik herinner me nog goed hoe de officieren van de bereden Wacht, die ik iedere zondag zag, zich na de parade aan de zijde scharden van Tsjernysjevsky, de leider van de vooruitstrevende partij voor de strijd om de bevrijding; en dit alles gebeurde ten huize van mijn neef Dmitri Nikolajevitsj Kropotkin, die adjudant was van dat regiment en adjudant van de keizer. De hele stemming in Sint-Petersburg, in de salons en op straat, was zodanig dat er geen terug meer was. De bevrijding van de lijfeigenen moest voltooid worden; en er werd nog op een belangrijk punt winst geboekt: de vrije lijfeigene zou behalve zijn huis ook het land moeten behouden dat hij tot nu toe bewerkt had.

De partij echter van de oude adel verloor de moed niet. Ze concentreerden zich op een uitstel van de hervormingen, op vermindering van de toewijzingen en ze wilden de bevrijde lijfeigene zo'n hoge afkoopsom voor het land opleggen, dat diens economische vrijheid een farce werd. En hierin slaagden ze volledig. Alexander II ontsloeg het werkelijke hart van de hele beweging, Nicolaas Miloetin (een broer van de minister van Oorlog) met de woorden: 'Het spijt me dat ik je weg moet sturen, maar het moet; de adel zegt dat je een van de Roden bent.' De commissies die het eerst de ontwerpen voor de bevrijding uitgewerkt hadden, werden ook naar huis gestuurd en nieuwe commissies werkten de hele zaak om in het voordeel van de landeigenaars. De pers werd opnieuw de mond gesnoerd.

Het zag er allemaal zeer somber uit. Men vroeg zich nu af of de bevrijding nog wel zou doorgaan. Ik volgde de strijd koortsachtig en elke zondag als mijn vrienden van huis naar school terugkeerden, vroeg ik wat hun ouders gezegd hadden. Tegen het eind van het jaar 1860 werd het nieuws al slechter en slechter. 'De Valoejevpartij heeft de overhand.' 'Ze willen het hele ontwerp veranderen.' 'De verwanten van prinses X (een vriendin van de tsaar) oefenen zware druk op hem uit.' 'De bevrijding zal uitgesteld worden: ze vrezen een revolutie.'

In januari 1861 klonken de geruchten weer wat opgewekter en algemeen hoopte men dat er weer iets over de bevrijding bekendgemaakt zou worden op de dag waarop de troonsbestijging van de keizer herdacht werd, 19 februari.

De 19de kwam, maar er gebeurde niets. Die dag was ik in het paleis. Er was geen grote receptie, slechts een kleine ontvangst, en pages uit de tweede klas werden naar dergelijke ontvangsten gestuurd om aan de gang van zaken in het paleis gewend te raken. Die dag was het mijn beurt. Toen ik een van de groothertoginnen naar buiten begeleidde, kwam haar echtgenoot niet opdagen en ik ging hem halen. Hij werd weggeroepen uit de studeerkamer van de keizer en ik vertelde op schertsende toon over de verbazing van zijn vrouw, zon-

der dat ik ook maar enig vermoeden had van de belangrijke zaken die misschien besproken waren in de studeerkamer. Afgezien van enkele ingewijden vermoedde niemand in het paleis dat het manifest die 19de februari getekend was. Het werd echter veertien dagen stilgehouden omdat de zondag daarop, de 26ste, het carnaval begon en men vreesde dat door het overmatig drankgebruik in de dorpen boerenopstanden zouden uitbreken. Zelfs de carnivalsmarkt die altijd op het plein bij het winterpaleis in Sint-Petersburg gehouden werd, werd dat jaar naar een ander plein verplaatst uit angst dat er relletjes in de hoofdstad zouden ontstaan. De meest afschuwelijke bevelen werden aan het leger gegeven, voor het geval boerenopstanden neergeslagen moesten worden.

Veertien dagen later, op de laatste zondag van het carnaval (5 maart of 17 maart volgens de nieuwe kalender) was ik in het korps omdat ik deel moest nemen aan de militaire parade in de manege. Ik lag nog in bed toen mijn militaire bediende Ivanov met het theeblad binnenstormde en uitriep: 'Prins, de vrijheid! Het manifest hangt bij de Gostinoi Dvor' (de winkels tegenover het korps).

'Heb je het zelf gezien?'

'Ja. Het staat er vol mensen; de een leest en de rest luistert. Het *betekent* echt vrijheid!'

Binnen een paar minuten was ik aangekleed en liep ik buiten. Een van mijn vrienden kwam aanlopen.

'Kropotkin, vrijheid!' riep hij. 'Hier is het manifest. Mijn oom hoorde gisteravond dat het voorgelezen zou worden onder de vroegmis in de Isaäkkathedraal en dus gingen we erheen. Er waren niet veel mensen, alleen boeren. Het manifest werd voorgelezen en na de mis uitgedeeld. Ze begrepen heel goed wat het wilde zeggen. Toen ik uit de kerk kwam, stonden er twee boeren bij de uitgang en zeiden op zo'n grappige manier: "Wel meneer? Zijn ze allemaal al weg?"' En hij deed voor hoe ze hem de weg naar buiten gewezen hadden. Jarenlang wachten lag er besloten in dat gebaar waarmee ze de meester wegzonden.

Ik las en herlas het manifest. Het was in een verheven stijl gesteld door de metropoliet van Moskou, Philarète, maar het bestond uit een nutteloos mengsel van Russische en oud-kerkoslavische zinnen, die het geheel niet begrijpelijker maakten. Het betekende inderdaad de vrijheid, maar nóg niet: de boeren moesten nog twee jaar in lijfeigenschap blijven, tot 19 februari 1863. Ondanks dit alles was één ding duidelijk: de lijfeigenschap was afgeschaft en de vrije boeren zouden het land en de huizen krijgen. Ze zouden ervoor moeten betalen, maar de oude smet van slavernij was verwijderd. Ze zouden niet langer lijfeigenen zijn; de tegenpartij had het pleit *niet* gewonnen.

We gingen naar de parade; en toen al het militaire eerbetoon voorbij was riep Alexander II vanaf zijn paard: 'Alle officieren hierheen!' Ze verzamelden zich rondom hem en hij begon met luide stem een

toespraak over de grote gebeurtenis van die dag.

‘De officieren... de vertegenwoordigers van de adel in het leger...’ — deze flarden van zinnen bereikten onze oren — ‘er is een eind gekomen aan eeuwen van onrechtvaardigheid... ik verwacht offers van de adel... de trouwe edelen zullen zich rond de troon scharen...’ enzovoort. Enthousiaste toejuichingen klonken onder de officieren toen hij eindigde.

We renden meer terug dan we liepen en haastten ons om op tijd te zijn voor de Italiaanse opera, die die middag zijn laatste voorstelling zou geven. Er zou zeker een of andere manifestatie plaatsvinden. Onze militaire uitrusting werd in grote haast uitgetrokken en een groot aantal van ons rende hals over kop naar het schellinkje. Het was stampvol.

Tijdens de eerste pauze vulde de rookkamer van de opera zich met opgewonden jongelui, die allemaal tegen elkaar praatten, of ze elkaar nu kenden of niet. We spraken meteen af om terug te gaan naar de hal en met het hele publiek als een massaal koor het lied ‘God behoeft de tsaar’ te zingen.

Flarden muziek drongen echter al tot ons door en wij haastten ons terug naar de hal. Het orkest van de opera speelde het lied al, maar de muziek was onhoorbaar door het enthousiaste geschreeuw van het publiek. Ik zag Baveri, de dirigent, met zijn stokje zwaaien, maar er drong geen geluid van het grote orkest tot ons door. Toen Baveri stopte, hield het gejuich aan en even later zag ik opnieuw zijn stokje door de lucht zwaaien. Ik zag de strijkstokken bewegen en musici op hun instrumenten blazen, maar opnieuw wonnen de toejuichingen het van het orkest. Baveri begon het lied nogmaals te dirigeren, maar pas de derde keer werden wat klanken, afkomstig van de koperblazers, hoorbaar door het rumoer van de stemmen heen.

Op straat was men al even enthousiast. Hele horden boeren en ontwikkelde mensen stonden voor het paleis en schreeuwden toejuichingen, en de tsaar kon niet verschijnen of hij werd door een enthousiaste menigte omgeven die achter zijn rijtuig aanholde. Herzen had gelijk toen hij twee jaar later, toen Alexander de Poolse opstand in bloed smoorde en ‘Moeravjov de beul’ deze op het schavot bedwong, schreef: ‘Alexander Nikolajevitsj, waarom bent u die dag niet gestorven? Uw naam zou de geschiedenis ingegaan zijn als die van een held.’

Waar waren nu de opstanden die de voorstanders van de lijfeigenschap voorspeld hadden? Vagere voorwaarden dan die welke de Polozjenie (de wet tot vrijmaking van de lijfeigene) gecreëerd had, waren haast niet denkbaar. Als er iets was dat opstand had kunnen uitlokken, dan waren het wel die verbijsterend vage condities, die de nieuwe wet geschapen had. En toch bleef het rustig in Rusland, afgezien van twee opstandjes en enkele onregelmatigheden, die geheel te wijten waren

aan wanbegrip en meteen weer tot rust kwamen; het was rustiger dan ooit. Met hun gebruikelijke scherpzinnigheid hadden de boeren begrepen dat de lijfeigenschap afgeschaft was en dat 'de vrijheid gekomen was' en ze aanvaardden de voorwaarden die hun gesteld werden, ook al waren die erg zwaar.

Ik was in augustus 1861 in Nikolskoje en eveneens in de zomer van 1862 en ik werd getroffen door de kalme, intelligente wijze waarop de boeren de nieuwe voorwaarden aanvaard hadden. Ze wisten heel goed hoe moeilijk het zou zijn de afkoopsom te betalen, die in werkelijkheid een schadeloosstelling voor de adel was, nu ze hun land en lijfeigenen kwijt waren. Maar ze waardeerden de afschaffing van hun persoonlijke lijfeigenschap zozeer, dat ze de onmogelijke lasten accepteerden — niet zonder morren, maar ze zagen het als een harde noodzaak — op het moment dat hun persoonlijke vrijheid een feit werd. De eerste maanden hielden ze tweemaal per week vakantie, met de bewering dat het zondig was om ook op vrijdag te werken; maar toen het zomer werd hernamen ze met dubbele energie het werk.

Toen ik onze boeren in Nikolskoje zag, vijftien maanden na hun bevrijding, kon ik niet anders dan ze bewonderen. Hun ingeboren goedmoedigheid en zachtaardigheid hadden ze behouden, maar alle sporen van serviliteit waren verdwenen. Ze spraken met hun meesters als met gelijken, alsof ze nooit een andere relatie gehad hadden. Bovendien maakten ze duidelijk aanspraak op hun rechten. De Polozjenie was een groot en moeilijk boekwerk en het kostte me heel wat tijd eer ik het begreep; maar toen Vasily Ivanov, de dorpsoudste van Nikolskoje, me op een dag kwam vragen hem de een of andere onduidelijkheid uit te leggen, merkte ik dat hij bewonderenswaardig goed de weg wist tussen alle voetangels en klemmen van de nieuwe wet, terwijl hij niet eens vlot kon lezen.

Het 'huispersoneel' — dat wil zeggen de bedienden — kwamen er het slechtst van allemaal af. Ze hadden geen land en zouden ook nauwelijks geweten hebben wat ze ermee aan moesten. Ze kregen hun vrijheid en verder niets. In onze omgeving verlieten ze bijna allen hun meesters; geen enkele bijvoorbeeld bleef voor mijn vader werken. Ze gingen elders een baan zoeken en een aantal van hen vond dadelijk werk bij de middenstand, die er prat op ging om de koetsier van prins zus-en-zo in dienst te hebben, of de kok van generaal die-en-die. Degenen die een vak geleerd hadden, vonden werk in de steden: mijn vaders huisorkest bijvoorbeeld bleef een orkest en verdiende heel behoorlijk in Kaloega, waar ze nog een goede relatie met ons bleven onderhouden. Maar zij die geen vak kenden, kregen het zwaar te verduren. En toch gaf de meerderheid er de voorkeur aan in armoede te leven, liever dan dat ze bij hun oude meesters bleven.

Wat de landeigenaren betreft: terwijl de rijkeren alle mogelijke moeite deden om in Sint-Petersburg de oude toestand weer te laten

herleven (onder Alexander III slaagden ze daar tot op zekere hoogte ook in), legde verreweg de meerderheid zich bij de afschaffing van de lijfeigenschap neer, als was het een soort onvermijdelijke ramp. De jongere generatie zorgde voor een opmerkelijke staf 'vredesbemiddelaars' en vrederechters, die zoveel bijgedragen hebben tot de vreedzame uitvoering van de wet in Rusland. Wat de oudere generatie betreft: de meesten van hen liepen al vooruit op de aanzienlijke sommen geld die ze van de boeren te goed hadden voor het land dat hun toegewezen was en dat ver boven de marktprijs getaxeerd was; ze hielden zich druk bezig met de vraag of ze dat geld in de restaurants van de hoofdstad zouden uitgeven of aan de groene speeltafel. En ze smeten het bijna allemaal over de balk, zodra ze het in handen kregen.

Voor vele landheren was de bevrijding een uitstekende financiële transactie. Land dat mijn vader voor de bevrijding verkocht voor elf roebel per Russische hectare, werd nu op veertig roebel geschat voor de boeren — drieëneenhalf maal boven de marktwaarde — en dat was schering en inslag in onze omgeving. Op het landgoed van mijn vader op de steppen, Tambov, huurde de *mir* — dat wil zeggen de dorpsgemeenschap — al zijn land voor de komende twaalf jaar, voor een prijs die tweemaal zo hoog was als het land opbracht toen het nog zijn eigendom was.

Elf jaar na die gedenkwaardige dag ging ik naar het landgoed Tambov, dat ik van mijn vader geërfd had. Ik bleef er enige weken en op de avond van mijn vertrek ging de dorpspriester — een intelligent man met een geheel eigen mening, zoals men in onze zuidelijke provincies wel eens meer ontmoet — een wandeling door het dorp maken. Het was een schitterende zonsondergang; een heerlijke geur kwam uit de steppen aandrijven. Hij zag een bejaarde boer — Anton Saveliev — even buiten het dorp in een psalmenboek lezen. De boer wist nauwelijks hoe je moest spellen in het oud-kerkslavisch en vaak las hij het boek van achteren naar voren; het was het hele leesproces waar hij plezier in had en soms gebeurde het dat hem een woord in het oog sprong en dan herhaalde hij het voor zich heen. Hij was nu een psalm aan het lezen, waarvan iedere regel begon met de woorden 'verheugt u'.

'Wat ben je aan het lezen?' vroeg de priester.

'Wel vader, dat zal ik u zeggen,' was zijn antwoord. 'Veertien jaar geleden kwam de oude prins hierheen. Het was in de winter. Ik was net thuisgekomen en was bijna bevroren. Er woedde een sneeuwstorm. Ik was net mijn jas aan het uittrekken, toen we op het raam hoorden kloppen: het was de dorpsoudste, die riep: "Ga naar de prins! Hij vraagt naar je!" We stonden allemaal als door de bliksem getroffen, mijn vrouw en de kinderen. "Wat zou hij van je willen?" riep mijn vrouw angstig. Ik sloeg een kruis en ging op weg. De sneeuwstorm verblindde me haast toen ik de brug overstak. Wel, het

liep allemaal goed af. De oude prins deed zijn middagdutje en toen hij wakker werd, vroeg hij mij of ik pleisterwerk kon doen. Hij zei me alleen maar: "Kom morgen het pleisterwerk in die kamer repareren." Dus ik ging heel blij weer naar huis terug. Toen ik bij de brug kwam, trof ik daar mijn vrouw aan. Ze had daar de hele tijd in de sneeuwstorm op mij staan wachten, met de baby in haar armen. "Wat is er gebeurd, Savelitsj?" riep ze. "Wel," zei ik, "niets aan de hand; hij wilde alleen maar dat ik wat reparaties ga doen." En dat, vader, gebeurde onder de oude prins. En nu kwam gisteren de jonge prins hier. Ik ging hem opzoeken en trof hem aan in de tuin, aan de theetafel, in de schaduw van het huis. U zat bij hem, vader, en de oudste met zijn burgemeestersketen op zijn borst. "Wil je thee, Savelitsj?" vroeg hij me. "Neem een stoel Pjotr Grigorjev," zegt hij tegen de oude man — "geef nog eens een stoel!" En Pjotr Grigorjev — u weet wat een vreselijk mens hij voor ons was, toen hij nog de zaken behartigde voor de oude prins — bracht een stoel en zo zaten we allemaal rond de tafel te praten, terwijl hij thee voor ons inschonk. Wel vader, de avond is zo prachtig, een heerlijke geur komt van de steppen aandrijven en ik zit hier en lees "verheugt u, verheugt u!"

En dit was nu de betekenis die de afschaffing van de lijfeigenschap had voor de boeren.

IX

In juni 1861 werd ik bevorderd tot sergeant van het pagekorps. Ik moet bekennen dat een aantal officieren hier niet erg gelukkig mee was, omdat ze vonden dat ik nooit de 'discipline' zou kunnen handhaven; maar er was niets aan te doen. Gewoonlijk werd namelijk de beste leerling uit de hoogste klas sergeant gemaakt en ik was al verscheidene jaren achtereen de beste van de klas. Deze benoeming was erg begerenswaardig, niet alleen omdat de sergeant een bevoorrechte positie innam op school en behandeld werd als officier, maar vooral omdat hij gedurende die tijd als persoonlijke page aan de keizer werd toegevoegd. En het feit dat de keizer je persoonlijk kende, werd vanzelfsprekend als springplank beschouwd tot verdere erebaantjes. Voor mij was echter het belangrijkste dat ik vrijgesteld werd van alle saaie karweitjes op school, die altijd op de pages uit de hoogste klassen terechtkwamen. Verder kreeg ik een aparte studeerkamer, waar ik me in alle rust terug kon trekken. Er waren ook wel nadelen: ik had het altijd vervelend gevonden door onze kamers heen en weer te lopen, vele malen per dag, en daarom rende ik altijd zo hard ik kon, iets dat ten strengste verboden was. Nu moest ik heel statig schrijden met het kerkboek onder mijn arm, in plaats van te rennen! Ik belegde zelfs een vergadering met een aantal van mijn vrienden over deze ernstige aangelegenheid en we besloten dat ik van tijd tot tijd op mijn geliefde manier kon rennen; wat mijn relaties tot de anderen betreft: het was aan mij om nieuwe vriendschapsbanden aan te knopen, en dat deed ik dus.

De pages moesten vaak in het paleis zijn bij de grote en kleine ontvangsten, de bals, de recepties, de galadiners, enzovoort. Tijdens het kerstfeest, nieuwjaar en Pasen werden we vrijwel iedere dag naar het paleis gestuurd, soms zelfs tweemaal op één dag. Bovendien moest ik in mijn functie van sergeant iedere zondag tijdens de parade in de manege aan de keizer melden dat 'alles in orde was in het pagekorps', zelfs als één derde van de school ziek lag door de een of andere besmetting. 'Zal ik vandaag melden dat alles niet erg in orde is?' vroeg ik de kolonel bij die gelegenheid. 'Goeie God,' was zijn antwoord, 'dat moet je alleen zeggen als er een opstand is!'

Het leven aan het hof heeft ongetwijfeld vele leuke kanten. Met zijn elegante, verfijnde manieren — ook al zijn ze dan oppervlakkig — zijn strikte etiquette en zijn schitterende omgeving, is alles in ieder

geval bedoeld om indruk te maken. Een grote ontvangst is een prachtige vertoning en zelfs een eenvoudige audiëntie van een paar dames bij de keizerin wordt iets heel anders dan een gewoon bezoek, als het plaatsvindt in een rijk ingerichte salon in het paleis — de gasten die door lakeien in met goud bestikte uniformen binnengeleid worden, de gastvrouw die door schitterend geklede pages en hofdames gevolgd wordt, dit alles met uiterste plechtigheid volvoerd. Deel te nemen aan de hofceremonies en belangrijke personen te begeleiden betekende voor een jongen van mijn leeftijd nog wel iets meer dan alleen het bevredigen van mijn nieuwsgierigheid. Bovendien beschouwde ik Alexander II toen nog als een held: een man die geen waarde hechtte aan de plechtigheden van het hof, maar die in deze periode van zijn regering zijn werkdag om zes uur 's morgens begon en in een heftige strijd gewikkeld was met een machtige oppositiepartij om een serie hervormingen door te zetten, waarvan de afschaffing van de lijfeigenschap nog maar de eerste stap was.

Maar langzamerhand, toen ik meer zag van de spectaculaire zijde van het hofleven, ving ik nu en dan een glimp op van dingen die zich achter de schermen afspeelden en toen ging ik niet alleen beseffen hoe futiel deze voorstellingen waren en wat ze moesten verhullen, maar ook begreep ik dat al deze onbenulligheden het hof zo in beslag namen dat zaken van werkelijk groot belang geen aandacht kregen. De werkelijkheid ging vaak verloren door al de ceremonies. En toen verdween geleidelijk het aureool waarmee ik in mijn verbeelding Alexander II omringd had, zodat tegen het eind van het jaar elke illusie die ik gekoesterd had ten aanzien van enige nuttige activiteit binnen het paleis verdwenen was.

Op iedere belangrijke feestdag, op de verjaardagen en naamdagen van de keizer en de keizerin, op de kroningsdag en dergelijke werd er een grote receptie gehouden in het paleis. Duizenden generaals en officieren van alle rangen tot kapitein toe, evenals de hoge functionarissen uit de civiele dienst, werden in lange rijen opgesteld in de reusachtige hal van het paleis om te buigen als de keizer met zijn familie plechtig voorbischreed op weg naar de kerk. Alle leden van de keizerlijke familie kwamen op die dagen naar het paleis en zaten vrolijk met elkaar te babbelen in de salon, tot het moment kwam dat ze hun plechtige gezicht weer moesten trekken. Dan werd de stoet geformeerd. De keizer reikte de keizerin de hand en zij openden de rij. Hij werd gevolgd door zijn persoonlijke page en die weer door de hoofdadjudant, de adjudant die die dag dienst had en het hoofd van het keizerlijk huishouden. De keizerin, of liever de immense sleep van haar japon, werd bijgestaan door haar twee pages die de sleep de hoek om moesten dragen en daarna weer in al zijn schoonheid uitspreiden. De troonopvolger, een jongeman van een jaar of achttien, en alle andere groothertogen en -hertoginnen kwamen hierna in de rangorde van hun recht op troonopvolging en elk van de grootherto-

ginnen werd gevolgd door haar page. Hierna kwam een lange stoet hofdames, oud en jong, allen gekleed in wat een oudrussisch kostuum moest voorstellen: een avondjapon die in de verte gelijkenis vertoonde met de kleding van de vrouwen in het Oude Rusland.

Terwijl de stoet langsschreed, kon ik zien hoe iedere oudere militair of functionaris, voor hij zijn buiging maakte, de blik van de keizer probeerde te vangen, en als de tsaar glimlachte of nauwelijks merkbaar knikte of de man in kwestie een enkel woord toevoegde, dan keek hij vol trots naar degenen die naast hem stonden, in afwachting van hun felicitaties.

Van de kerk naar het paleis verliep de stoet op dezelfde wijze en hierna haastte een ieder zich terug naar zijn eigen zaken. Afgezien van een paar dweepers en enkele jonge vrouwen beschouwden alle aanwezigen deze recepties als een vervelende verplichting.

Twee- of driemaal werden er 's winters bals gegeven in het paleis en er werden duizenden mensen voor uitgenodigd. Nadat de keizer het bal geopend had met een polonaise, was iedereen vrij om zijn tijd zo plezierig mogelijk te besteden. Er was meer dan genoeg ruimte in de reusachtige, helder verlichte zalen, waar jonge meisjes gemakkelijk aan het waakzame oog van hun ouders en tantes konden ontsnappen en velen genoten van het dansen en het souper, dat de jongelui met elkaar mochten gebruiken.

Mijn taak op deze bals was nogal moeilijk. Alexander II danste niet en ging evenmin zitten, maar hij bewoog zich voortdurend tussen zijn gasten door, waarbij zijn page hem moest volgen op een afstand dat hij nog gemakkelijk geroepen kon worden, maar zo dat hij toch ook niet al te dichtbij was. De combinatie van afwezigheid en aanwezigheid was niet zo gemakkelijk vol te houden, en de keizer stelde er ook geen prijs op: hij zou er de voorkeur aan gegeven hebben helemaal zijn eigen gang te kunnen gaan, maar de traditie eiste het nu eenmaal en daar moest hij zich aan onderwerpen. Het moeilijkste was het als hij een dichte groep dames naderde die zich opgesteld hadden rond de plek waar de groothertogen dansten. Het viel niet mee om me een weg te banen door deze levende tuin, die zich opende om de keizer door te laten, maar zich onmiddellijk achter hem weer sloot. In plaats van zelf te dansen stonden daar honderden vrouwen en meisjes, dicht opeengepakt, te wachten in de hoop dat een van de groothertogen haar misschien op zou merken en ten dans vragen. De invloed van het hof op de society van Sint-Petersburg was zo groot dat als een van de hertogen zijn oog liet vallen op een meisje, haar ouders al het mogelijke deden om hun kind dolverliefd te laten worden op die hoge persoon, zelfs al wisten ze heel goed dat er toch nooit een huwelijk van kon komen: de Russische groothertogen mochten niet trouwen met 'onderdanen' van de tsaar. De gesprekken die ik eens hoorde in een 'respectabele' familie die wel eens aan het hof kwam, nadat de troonopvolger twee- of driemaal met een meisje

van zeventien gedanst had, en de gevoelens van hoop die door haar ouders geuit werden, sloegen alles wat ik maar had kunnen denken.

Iedere keer als we in het paleis waren, lunchten of dineerden we er en de lakeien fluisterden ons nieuwtjes toe uit het 'boulevardblad' van het paleis, of we dat nu wilden of niet. Ze waren op de hoogte van alles wat er zich in de verschillende paleizen afspeelde — dat was hun terrein. Ter wille van de waarheid moet ik bekennen dat in het jaar dat ik dienst had er niet zoveel schandaaltjes waren als in de jaren zeventig. De broers van de tsaar waren nog maar net getrouwd en zijn zonen waren nog klein. Maar over de relatie van de keizer zelf met prinses X, die Toergenjev zo prachtig beschreven heeft in *Rook* onder de naam Irène, werd door de bedienden vrijer gesproken dan door de Petersburgse adel. Op een dag echter, toen we de kamer binnenkwamen waar we ons altijd verkleedden, vertelde men ons: 'X heeft vandaag haar congé gekregen en deze keer voorgoed!' Een half uur later zagen we de dame in kwestie tijdens het bijwonen van de mis, met roodgezwollen ogen van het huilen en haar tranen bedwingend, terwijl de andere vrouwen zich op een afstand hielden om haar als het ware voor schut te zetten. De lakeien waren al op de hoogte van het incident en leverden op hun eigen manier commentaar. Er was iets weerzinwekkends in de praatjes van deze mannen, die de dag tevoren nog gekropen hadden voor dezelfde vrouw.

De spionage in het paleis en met name van de keizer zelf zal een leek haast ongelooflijk voorkomen. Het volgende incident geeft enig idee van de mate waarin er gespioneerd werd. Enige jaren later kreeg een van de groothertogen een lesje van een Petersburgse heer. De laatste had de groothertog de toegang tot zijn huis ontzegd en toen hij deze bij zijn onverwachte thuiskomst toch in zijn salon aantrof, vloog hij met opgeheven stok op hem af. De jongeman vloog de trap af en wilde net in zijn rijtuig springen toen zijn achtervolger hem te pakken kreeg en hem een oplawaai gaf met zijn stok. De agent die bij de deur stond zag het gebeuren en rende naar het hoofd van politie, generaal Trepov, om het te rapporteren. Deze sprong op zijn beurt in zijn rijtuig en haastte zich naar de keizer om hem als eerste op de hoogte te stellen van dit 'betreurenswaardige' incident. Alexander II liet de groothertog op het matje komen en had een onderhoud met hem. Enige dagen later vertelde een oudere functionaris die tot de derde sectie van de kanselarij van de keizer behoorde (dat was de staatspolitie) en die tevens een huisvriend was van de ouders van een van mijn vrienden, het hele gesprek na. 'De keizer,' briefde hij over, 'was heel kwaad en zei tot besluit tegen de groothertog: "je moet beter weten hoe je je zaakjes regelt!"' We vroegen hem natuurlijk hoe hij van dit privé-gesprek op de hoogte kon zijn, en zijn antwoord was heel kenmerkend: 'De woorden en de meningen van de keizer moeten bij ons bekend zijn. Hoe kon anders zo'n delicaat orgaan als

de staatspolitie bestaan? Je kunt ervan verzekerd zijn dat de keizer de best geobserveerde persoon is in heel Sint-Petersburg.'

En dit was geen grootspraak. Iedere minister, iedere gouverneur-generaal sprak, voor hij de studeerkamer van de keizer binnenging om rapport uit te brengen, even met de privé-lakei van de keizer, om te weten hoe de keizer die dag gehumeurd was; en afhankelijk van die stemming legde hij de keizer dan een netelige kwestie voor of liet dit maar achterwege in afwachting van een gelukkiger moment. De gouverneur-generaal van Oost-Siberië stuurde, als hij naar Sint-Petersburg kwam, altijd zijn adjudant met een cadeau voor de lakei van de keizer. 'Er zijn dagen,' placht hij te zeggen, 'dat de keizer in woede ontsteekt en een onderzoek laat instellen naar alles en iedereen als ik hem op zondag bepaalde rapporten zou voorleggen; terwijl op andere dagen alles gladjes verloopt. De privé-lakei is erg waardevol!' Van dag tot dag op de hoogte blijven van de gemoedstoestand van de keizer was een wezenlijk onderdeel van de kunst een hoge plaats te behouden — een kunst die graaf Sjoevalov en generaal Trepov later tot in de perfectie beheersten. Ook graaf Ignatjev verstond die kunst, zelfs zonder de hulp van de lakei, voor zover ik dat tenminste kon bekijken.

Toen ik pas begon, had ik een grote bewondering voor Alexander II, de bevrijder van de lijfeigenen. Fantasie sleept een jongen vaak mee en in die tijd was mijn gemoedstoestand zodanig dat ik de tsaar met mijn lichaam beschermd zou hebben, als er een aanslag op hem gepleegd zou worden. Op een dag, begin januari 1862, zag ik hem de stoet verlaten en snel naar de zaal lopen waar onderdelen van alle regimenten van het Petersburgse garnizoen voor een parade stonden opgesteld. Deze parade werd gewoonlijk buiten gehouden, maar deze keer zou zij binnen plaatsvinden vanwege de kou en Alexander II, die gewoonlijk in volle galop zijn troepen inspecteerde, moest nu te voet langs zijn regimenten lopen. Ik wist dat mijn verplichtingen aan het hof eindigden zodra de keizer in zijn functie van militair bevelhebber optrad, en dat ik hem dus tot deze plaats moest volgen en geen stap verder. Toen ik echter rondkeek zag ik dat hij helemaal alleen was: zijn twee adjudanten waren verdwenen en niemand van zijn gevolg was in de buurt. 'Ik laat hem niet alleen!' zei ik bij mezelf en ik liep hem achterna.

Of Alexander II die dag erg gehaast was of om andere redenen wenste dat de inspectie zo snel mogelijk voorbij zou zijn, weet ik niet, maar hij marcheerde met zo'n snelheid langs de troepen en met zulke grote, snelle stappen — hij was heel groot — dat ik de grootste moeite had hem te volgen; soms moest ik hollen om hem bij te kunnen houden. Hij haastte zich alsof hij wegvluchtte voor gevaar. Zijn opwinding deelde zich ook aan mij mee en elk ogenblik stond ik klaar om vóór hem te springen en het speet me alleen dat ik mijn ordonnans-

zwaard bij me had en niet mijn eigen, met een Toledoblad dat door koper heen sneed en dat een veel beter wapen was. Pas toen hij het laatste bataljon gepasseerd was, vertraagde hij zijn pas en bij het binnentreden van de volgende zaal keek hij rond en zag mij met glinsterende ogen van het hollen staan. De jongste adjudant rende zo hard hij kon naar ons toe, twee zalen achter. Ik verwachtte een ernstige berisping te krijgen maar in plaats daarvan zei Alexander II, zijn gedachten verradend: 'Jij hier? Flinke kerel!' en terwijl hij langzaam wegliep, kreeg hij die problematische, afwezige blik in zijn ogen die ik steeds vaker was gaan opmerken.

Zo was het toen met me gesteld. Maar vele kleine voorvalletjes, alsmede het reactionaire karakter dat het beleid van Alexander II steeds duidelijker kreeg, brachten me meer en meer aan het twijfelen. Ieder jaar op 6 januari wordt er in Rusland een half christelijk, half heidens feest gevierd, namelijk het wijden van het water. Ook in het paleis wordt dit gedaan. Bij de rivier de Neva, tegenover het paleis wordt een paviljoen gebouwd en de keizerlijke familie, voorafgegaan door de priesters, begeeft zich dan van het paleis over de prachtige boulevard naar het paviljoen, waar een Te Deum gezongen wordt en het kruis in het water van de rivier gedompeld. Duizenden mensen staan dan op de boulevard en op het ijs van de Neva, om uit de verte getuige te kunnen zijn van de plechtigheid. Iedereen woont de dienst met ontbloot hoofd bij. Dit jaar moest vanwege de strenge vorst een oude generaal een pruik opzetten en door de haast waarmee hij zijn cape had omgeslagen was de pruik scheefgezakt zonder dat hij er erg in had. Groothertog Constantijn had het gezien en lachte de hele tijd dat het Te Deum gezongen werd, samen met de jongere hertogen, terwijl ze steeds in de richting van de ongelukkige generaal keken, die dom grijsde zonder te begrijpen waarom hij aanleiding gaf tot zoveel hilariteit. Constantijn fluisterde het ten slotte tegen de keizer die ook naar de generaal keek en lachte.

Even later, toen de stoet opnieuw de boulevard overstak op weg terug naar het paleis, werkte zich een oude boer door de dubbele rij soldaten die de weg afzetten en viel vlak voor de voeten van de keizer op de knieën. Hij hield een petitie omhoog en riep met tranen in zijn ogen: 'Vader, verdedig ons!' Eeuwen van onderdrukking lagen in deze woorden besloten; maar Alexander II, die enkele minuten tevoren nog gelachen had om een pruik die scheef zat, liep de boer voorbij zonder ook maar de geringste aandacht aan hem te schenken. Ik liep vlak achter hem en zag hem even huiveren toen de boer plotseling voor hem opdook; maar daarna vervolgde hij zijn weg zonder ook maar één blik te werpen op de menselijke gestalte aan zijn voeten. Ik keek om me heen. De adjudanten waren er niet. Groothertog Constantijn, die achter de keizer liep, besteedde evenmin aandacht aan de boer; er was niemand die de petitie ook maar wilde aannemen en daarom nam ik ze aan, al wist ik dat ik ervoor berispt zou wor-

den. Het was mijn taak niet petitie aan te nemen, maar ik bedacht me wat het de boer gekost moest hebben om naar de hoofdstad te komen en door de afzetting van politie en soldaten heen te breken. Net als alle boeren die petitie aanbieden aan de tsaar zou hij gearresteerd worden, en voor hoe lang wist niemand.

Op de dag dat de lijfeigenen vrij werden, werd Alexander II aanbeden in Sint-Petersburg; maar het is zeer merkwaardig dat, afgezien van dat moment van algemeen enthousiasme, hij niet de stad achter zich had. Zijn broer Nicolaas — niemand wist waarom — was tenminste nog zeer geliefd bij de kleine handelaartjes en koetsiers; maar noch Alexander II noch zijn broer Constantijn, de leider van de hervormingspartij, noch hun broer Michael hadden het hart gewonnen van enige klasse van de Petersburgse bevolking. Alexander II had te veel van het despotische karakter van zijn vader geërfd, en nu en dan kwam er iets van naar buiten door zijn gewoonlijk goedmoedige aard heen. Hij verloor snel zijn geduld en behandelde zijn hovelingen op uiterst minachtende wijze. Hij was niet bepaald een betrouwbaar man, noch in zijn beleid, noch in zijn persoonlijke voorkeuren, en hij was wraakzuchtig. Ik betwijfel of hij iemand oprecht was toegedaan. Sommige mannen in zijn naaste omgeving waren van het laagste alloo: bijvoorbeeld graaf Adlerberg, die hem steeds weer opnieuw zijn enorme schulden liet betalen, en nog anderen die berucht waren om hun diefstal op grote schaal. Vanaf het begin van het jaar 1862 begon hij blijk te geven van het feit dat hij in staat was de gruwelijke praktijken uit zijn vaders regering te doen herleven. Men wist dat hij nog steeds een aantal belangrijke hervormingen in de rechtsorganisatie en het leger wilde doorvoeren; dat de vreselijke lijfstraffen op het punt stonden afgeschaft te worden en dat er een soort plaatselijk zelfbestuur en misschien een of andere vorm van grondwet zou komen. Maar de minste of geringste vorm van onrust werd op zijn bevel met brute strengheid onderdrukt; elke activiteit vatte hij op als een persoonlijke belediging, zodat men ieder moment de meest reactionaire maatregelen van hem kon verwachten. De wanordelijkheden die uitbraken op de universiteiten van Sint-Petersburg, Moskou en Kazan in oktober 1861 werden met steeds toenemende strengheid de kop ingedrukt. De universiteit van Sint-Petersburg werd gesloten en hoewel er vrije cursussen gestart werden door de meeste professoren in het stadhuis, werden ook deze weer snel stopgezet en een paar van de beste professoren verlieten de universiteit. Onmiddellijk na het vrij worden van de lijfeigenen ontstond er een grote beweging die zich inzette voor de opening van de zondagsscholen. Deze werden overal opgezet door particulieren en instellingen — alle leraren waren overigens vrijwilligers — en de boeren en arbeiders, oud en jong, stroomden toe. Officieren, studenten en zelfs een paar pages wierpen zich op als leraren; en men ontwikkelde zulke uitstekende methodes (het Russisch

heeft een fonetische spelling) dat we erin slaagden een boer te leren lezen in negen of tien lessen. Maar plotseling werden alle zondagscholen, waar vele boeren binnen enkele jaren hadden kunnen leren lezen, zonder dat het de staat een cent kostte, gesloten. In Polen was een reeks patriottische evenementen aan de gang en de keizer stuurde hier de kozakken op af om met hun zwepen de menigte uiteen te jagen; honderden mensen werden met de gewone wreedheid in de kerken gearresteerd. Tegen het eind van het jaar 1861 werden er mensen doodgeschoten in de straten van Warschau en, ten einde een paar boerenopstandjes te onderdrukken, werd het afschuwelijke 'spitsroedenlopen' door een dubbele rij soldaten — de favoriete straf van Nicolaas I — weer in ere hersteld. De tiran die Alexander II werd in de jaren 1870—1881, kondigde zich al aan in 1862.

Het sympathiekste lid van de keizerlijke familie was ongetwijfeld keizerin Maria Alexandrovna. Ze was oprecht en als ze iets vriendelijks zei, meende ze het ook. De manier waarop ze me eens bedankte voor een kleine hoffelijkheid (nadat ze de ambassadeur van de Verenigde Staten ontvangen had) maakte diepe indruk op me: het was niet het maniertje van een vrouw die bedorven is door allerlei hoffelijkheden, zoals je zou verwachten bij een keizerin. Ze was beslist niet gelukkig in haar huiselijk leven en evenmin was ze geliefd bij de dames die aan het hof verkeerden: ze vonden haar te streng en begrepen maar niet waarom ze zich de slippertjes van haar man zo aantrok. Het is nu bekend dat ze een geenszins onbelangrijke rol gespeeld heeft bij de afschaffing van de lijfeigenschap. Maar in die tijd was men nauwelijks op de hoogte van haar invloed in die richting; groothertog Constantijn en groothertogin Hélène Pavlovna, die de voornaamste steunpilaar was aan het hof voor Nicolaas Miloetin, werden in hofkringen beschouwd als de twee leiders van de hervormingspartij. De keizerin had algemene bekendheid gekregen door de beslissende rol die ze gespeeld had bij de oprichting van middelbare scholen (gymnasia) voor meisjes, welke al vanaf het begin bijzonder goed georganiseerd waren en een uitgesproken democratisch karakter hadden. Haar vriendschappelijke relaties met Oesjinsky, een groot pedagoog, bespaarden deze het lot dat alle mensen van betekenis in die tijd boven het hoofd hing — te weten: ballingschap.

Maria Alexandrovna was zelf zeer ontwikkeld en deed al het mogelijke om haar oudste zoon een goede opleiding te geven. De beste mensen op alle gebied werden aangezocht als leraar en ze vroeg zelfs Kavelin, hoewel ze heel goed op de hoogte was van zijn vriendschappelijke relaties met Herzen. Toen hij met haar over die vriendschap sprak, antwoordde ze dat ze geen wrok koesterde tegen Herzen, afgezien van zijn krachtige taal over de keizerin-douairière.

De kroonprins was bijzonder knap — misschien wel wat al te verwijfd. Hij was niet in het minst trots en tijdens recepties babbelde hij

altijd heel kameraadschappelijk met de pages. (Ik herinner me zelfs dat ik hem tijdens de ontvangst van de diplomatieke dienst op nieuwjaar probeerde aan te praten dat het eenvoudige uniform van de ambassadeur van de Verenigde Staten mooier was dan de bonte papegaaiepakken van de anderen.) Zij die hem goed kenden, beschreven hem echter als een grote egoïst, iemand die absoluut niet in staat was een relatie met iemand te hebben. Deze trek voerde de boventoon in hem, zelfs nog meer dan bij zijn vader. Wat zijn opleiding betreft: alle moeite die door zijn moeder gedaan werd, was vergeefs. In augustus 1861 liep zijn examen, dat in tegenwoordigheid van zijn vader afgenomen werd, op een grote mislukking uit. En ik herinner me nog hoe Alexander II op een parade waar de kroonprins het bevel voerde, luid uitriep, zodat iedereen het kon horen: 'Zelfs dat kun je niet,' toen hij een fout maakte. Zoals bekend stierf hij op tweeëntwintigjarige leeftijd aan een aandoening van de ruggegraat.

Zijn broer Alexander, die in 1865 kroonprins werd en later Alexander III, was een verschil van dag en nacht met Nicolaas Alexandrovitsj. Hij deed me zozeer denken aan Pavel I, door zijn gezicht, zijn figuur en zijn bespiegelingen over zijn eigen grootheid, dat ik altijd zei: 'Als hij ooit gekroond wordt, zal er een tweede Pavel I in het Gatsjinapaleis zijn en hij zal op dezelfde manier aan zijn einde komen als zijn overgrootvader, namelijk door de hand van zijn eigen hovelingen.' Hij weigerde koppig om te studeren. Het gerucht ging dat Alexander II zoveel moeilijkheden gehad had met zijn broer Constan-tijn, die beter ontwikkeld was dan hijzelf, dat hij al zijn aandacht gegeven had aan de kroonprins en de opvoeding van zijn andere zoons verwaarloosd had. Ik betwijfel echter of dit het geval was: Alexander Alexandrovitsj moet al van kindsbeen af afkerig geweest zijn van iedere vorm van opleiding. Zijn spelling bijvoorbeeld, waarvan ik een staaltje zag in de telegrammen die hij aan zijn verloofde in Kopenhagen stuurde, was onvoorstelbaar slecht. Ik kan hier zijn Russisch niet weergeven, maar in het Frans schreef hij: '*Ecri à oncle à propos parade... les nouvelles sont mauvaises*' enzovoort.

Men zegt dat zijn manieren tegen het eind van zijn leven wat verbeterden, maar in 1870 en ook later toonde hij zich een ware afstameling van Pavel I. Ik kende in Sint-Petersburg een officier van Zweedse afkomst (uit Finland) die naar de Verenigde Staten gezonden werd om geweren te bestellen voor het Russische leger. Bij zijn terugkeer moest hij rapport uitbrengen over zijn missie aan Alexander Alexandrovitsj, die tot supervisor was benoemd over de herbewapening van het leger. Tijdens dit onderhoud liet de tsarevitsj zijn gewelddadig karakter de vrije loop en begon de officier uit te schelden. Deze zal waarschijnlijk met waardigheid geantwoord hebben, waarop de prins zijn zelfbeheersing helemaal verloor en woedend de officier op grove toon beledigingen toevoegde. De officier die tot het type uiterst trouwe officieren behoorde, met zelfrespect, een soort dat men

vaak tegenkomt onder de Zweedse adel in Rusland, ging onmiddellijk weg en schreef een brief waarin hij de kroonprins vroeg binnen vierentwintig uur zijn verontschuldigen aan te bieden; hij voegde eraan toe dat, indien hij zijn verontschuldigen niet aanbood, hij zich zou doodschieten. Het was een soort Japans duel. Alexander Alexandrovitsj bood zijn excuses niet aan en de officier hield woord. Ik zag hem ten huize van een goede vriend van mij, ook zijn intieme vriend, toen hij verwachtte iedere minuut bericht te ontvangen. De volgende morgen was hij dood. De tsaar was woedend op zijn zoon en beval hem de baar te volgen van de officier toen deze begraven werd. Maar zelfs deze afschuwelijke les genas de jongeman niet van zijn hooghartigheid en gewelddadigheid die hij van de Romanovs geërfd had.

DEEL DRIE

SIBERIË

I

Half mei 1862, enige weken voor onze bevordering, vroeg de kapitein me op een dag om een definitieve lijst te maken van de regimenten die ieder gekozen had. We hadden de keus uit alle regimenten van de Wacht, waarbij we ons met onze rang van eerste officier konden aansluiten, en in het leger hadden we de rang van derde luitenant. Ik nam een lijst en ging al mijn kameraden langs. Ieders besluit stond al vast ten aanzien van het regiment waar hij zich bij zou aansluiten en de meesten droegen al de officierspet van dat betreffende regiment.

‘Harer majesteits kurassiers,’ ‘de lijfwacht Preobrazjensky’, ‘de bereden Wacht’ waren enkele antwoorden.

‘Maar jij Kropotkin? De artillerie? De kozakken?’ vroeg men mij van alle kanten. Ik kon deze vragen niet uitstaan en ten slotte vroeg ik een van mijn vrienden de lijst af te maken en ging zelf naar mijn kamer om mijn uiteindelijke besluit nog eens te overdenken.

Dat ik me niet zou voegen bij een regiment van de Wacht, waar ik mijn hele leven bezig zou moeten zijn met parades en hofbals, stond allang vast. Ik droomde ervan naar de universiteit te gaan — om te studeren en deel te nemen aan het studentenleven. Dat betekende natuurlijk een breuk met mijn vader, die heel andere ambities had, waardoor ik zelf in mijn levensonderhoud zou moeten voorzien met wat ik kon verdienen met lesgeven. Duizenden Russische studenten leefden zo en een dergelijke levenswijze boezemde me in het geheel geen schrik in. Maar hoe moest ik dat alles aanleggen? Binnen een paar weken moest ik de school verlaten, mezelf kleden, eigen onderdak hebben en ik zag geen mogelijkheid om aan het kleine beetje geld te komen dat nodig zou zijn voor een zeer bescheiden begin. Toen dus de universiteit afviel, had ik nog even gedacht aan de academie voor artillerie. Dat zou me nog twee jaar uit de vervelende militaire dienst houden en naast de krijgswetenschappen zou ik wis- en natuurkunde kunnen studeren. Maar de reactionaire wind was opgestoken en de officieren op de academies waren de afgelopen winter als schooljongens behandeld; op twee academies hadden ze geprotesteerd en in een daarvan waren ze gezamenlijk opgestapt.

Mijn gedachten gingen meer en meer uit naar Siberië. Het gebied van de Amoer was onlangs bij Rusland gekomen; ik had alles gelezen over de Mississippi van het Oosten, over de bergen die ze doordringt, de subtropische vegetatie van haar zijrivier, de Oesoeri, en mijn ge-

dachten gingen verder — naar de tropische gebieden die door Humboldt zijn beschreven en de grote algemene beschouwingen van Ritter, die ik met groot genoeg las. Bovendien, zo redeneerde ik, ligt er in Siberië een enorm werkgebied voor de toepassing van de grote hervormingen die tot stand gekomen zijn of nog op til zijn: er zouden daar maar weinig werkers zijn en ik zou vast wel iets naar mijn zin vinden. Het ergste was dat ik van mijn broer Alexander zou moeten scheiden; maar hij was gedwongen geweest de universiteit van Moskou te verlaten na de laatste ongeregelheden en over een of twee jaar vermoedde ik (en mijn vermoeden was juist) dat we op de een of andere manier weer samen zouden zijn. Dan bleef alleen nog de keus: welk regiment moest ik daar in het Amoergebied kiezen. De Oesoer sprak me het meest aan; maar helaas! Bij de Oesoer bevond zich slechts één infanterieregiment, de kozakken. Een kozak zonder paard — dat was te veel voor de jongen die ik nog altijd was en ik werd het met mezelf eens over ‘de bereden kozakken van de Amoer’.

Dit schreef ik op de lijst, tot grote ontsteltenis van al mijn vrienden. ‘Daar heb je het,’ zeiden ze, terwijl mijn vriend Daoerov het officiershandboek pakte en tot afgrijzen van alle aanwezigen voorlas: ‘Uniform zwart met een effen rode kraag zonder tressen; bontmuts van hondebont of welk ander bont ook; broek: grijs.’

‘Kijk nu toch eens naar dat uniform!’ riep hij uit. ‘Alleen die muts is de moeite waard; je kunt bere- of wolvebont nemen; maar denk je eens in: die broeken! Grijs, als een gewoon soldaatje.’ De verwarring steeg ten top toen hij dit stukje had voorgelezen.

Ik maakte er grapjes over en bracht de lijst naar de kapitein.

‘Kropotkin moet weer eens leuk zijn!’ riep hij uit. ‘Ik heb je toch gezegd dat deze lijst nog vandaag naar de groothertog gestuurd moest worden!’

Verbijstering en medelijden tekenden zich af op zijn gezicht toen ik hem vertelde dat wat er op de lijst stond werkelijk mijn bedoeling was.

De volgende dag echter kwam ik bijna op mijn beslissing terug, toen ik zag hoe Klasovsky mijn keuze opvatte. Hij had gehoopt dat ik naar de universiteit zou gaan en had me met die bedoeling lessen Grieks en Latijn gegeven; ik durfde hem niet te vertellen wat me in werkelijkheid afhiel van de universiteit. Ik wist dat als ik hem de waarheid vertelde, hij mij zou aanbieden het weinige dat hij bezat samen te delen.

Toen telegrafeerde mijn vader naar de directeur dat hij mij verbood naar Siberië te gaan en de zaak werd aan de groothertog voorgelegd, die het hoofd was van de militaire scholen. Ik werd bij zijn assistent geroepen en sprak met hem over de vegetatie van de Amoer en meer van dat soort dingen, omdat ik goede reden had te geloven dat, als ik zei dat ik naar de universiteit wilde maar er geen geld voor had, een van de leden van de keizerlijke familie me een beurs zou

aanbieden en dat was iets dat ik te allen tijde wenste te vermijden.

Het is onmogelijk te zeggen hoe dit afgelopen zou zijn als een belangrijke gebeurtenis — de grote brand in Sint-Petersburg — niet indirect een oplossing had gebracht van mijn moeilijkheden.

Op de maandag van het feest van de Heilige Drieëenheid — de dag van de Heilige Geest, die dat jaar op 26 mei volgens de oude kalender viel — brak er een vreselijke brand uit in de zogeheten Apraksin-dvor. De Apraksin-dvor was een reusachtige ruimte met een oppervlakte van bijna één vierkante kilometer, die helemaal volgebouwd was met kleine winkeltjes — eigenlijk een soort houten kraampjes — waar allerhande spullen verkocht werden, uit de tweede of derde hand. Oude meubels en beddegoed, tweedehands japonnen en boeken, uit alle delen van de stad hier samengebracht, lagen opgestapeld in de kleine stalletjes in de ruimten ertussen en zelfs op het dak. Deze opeenhoping van brandbaar materiaal werd aan de achterzijde begrensd door het ministerie van Binnenlandse Zaken met zijn archieven, waar alle papieren inzake de bevrijding van de lijfeigenen bewaard werden; en aan de voorzijde bevond zich de Nationale Bank, met ernaast een rij winkels uit steen opgetrokken. Een smalle straat, ook met stenen winkels, scheidde de Apraksin-dvor van een vleugel van het gebouw van het pagekorps, waar op de benedenverdieping kruidenierswinkels en oliewinkeltjes waren en boven de appartementen van de officieren. Vrijwel tegenover het ministerie van Binnenlandse Zaken, aan de overzijde van een kanaal, bevonden zich uitgestrekte houtopslagplaatsen. Dit doolhof van kleine kraampjes en de houtopslagplaatsen vatten vlam, en wel om vier uur 's middags.

Als er die dag wind gestaan had, zou de halve stad in de as gelegd zijn, met inbegrip van de Bank, verschillende ministeries, de Gastnoidvor (een andere grote winkelgalerij aan de Nevsky Prospekt), het pagekorps en de Nationale Bibliotheek.

Ik was die middag in het korps en dineerde ten huize van een van onze officieren. We haastten ons naar de plaats des onheils, zodra we uit het raam de eerste rookwolken vlakbij zagen opstijgen. Het was een angstaanjagend gezicht. Als een reusachtige slang kronkelde het vuur zich in alle richtingen, rechts en links, omgaf de kraampjes en verhief zich plotseling in de hoogte met vurige tongen die nog meer kraampjes met hun inhoud verslonden. Wervelwinden van rook en vuur ontstonden; en toen wervelwinden vol brandende veren uit het beddegoed over het plein geblazen werden, was het onmogelijk om nog langer op de brandende markt te blijven. Alles moest achtergelaten worden.

De autoriteiten waren volkomen van streek. In die tijd was er in heel Sint-Petersburg geen enkel stoomblusapparaat en het waren werkluidie suggereerden er een te laten komen van de ijzerfabrieken in Kolpino, dertig kilometer per spoor van de hoofdstad. Toen de ma-

chine op het station aankwam, was het de bevolking die hem naar de brand sleepte. Van de vier slangen was er één beschadigd door onbekende oorzaak; de overige drie richtte men op het ministerie van Binnenlandse Zaken.

De groothertogen kwamen naar de plaats en gingen weer weg. Later op de avond, toen de bank buiten gevaar was, verscheen ook de keizer en zei — wat iedereen al wist — dat het pagekorps nu het strategische punt was en koste wat kost gered moest worden. Het was duidelijk dat als het korps in brand was geraakt, de Nationale Bibliotheek en de halve Nevsky Prospekt verloren zouden zijn gegaan.

Het was de bevolking, die alles deed om te voorkomen dat het vuur zich steeds verder verspreidde. Er was één ogenblik dat de Bank ernstig gevaar liep. De goederen uit de winkels ertegenover had men in de Sadóvajastraat gegooid en daar lagen ze nu in grote stapels tegen de muren van de linkervleugel van de bank. De goederen op straat vatten voortdurend vlam, maar de mensen, bijna verbrandend in de haast ondraaglijke hitte, wisten te voorkomen dat het vuur oversprong naar de stapels goederen aan de andere kant van de muur. Ze vloekten op alle autoriteiten toen ze zagen dat er geen pomp op die plaats was. ‘Wat gaan we doen daar op het ministerie van Binnenlandse Zaken als de Bank en het Weeshuis vlam vatten? Ze zijn gek geworden!’ ‘Waar is het hoofd van de politie? Kan hij geen brandweerkorps naar de Bank sturen?’ zeiden ze. Ik kende het hoofd, generaal Anjenkov, persoonlijk, aangezien ik hem een paar keer ontmoet had ten huize van onze onderinspecteur, waar hij wel kwam met zijn broer, de bekende criticus, en ik bood aan hem te gaan zoeken. Ik vond hem inderdaad, terwijl hij doelloos over straat liep. En toen ik hem meldde hoe de zaken ervoor stonden, gaf hij mij, een jongen, ongelooflijk genoeg, opdracht een van de brandweerkorpsen van het ministerie naar de Bank te sturen. Natuurlijk riep ik uit dat de mannen nooit naar me zouden luisteren en ik vroeg om een geschreven bevel. Maar generaal Anjenkov had geen stukje papier bij zich, of deed maar alsof, zodat ik een van onze officieren, L. L. Gosse, vroeg om met me mee te gaan om het bevel over te brengen. Het lukte ons uiteindelijk de kapitein van een van de brandweerkorpsen over te halen — die de hele wereld en al zijn chefs stijf vloekte — om met zijn mannen naar de Bank te gaan.

Het ministerie zelf stond niet in brand. Het waren de archieven die brandden en vele jongens, voornamelijk cadetten en pages, samen met een aantal klerken, droegen stapels papier uit het brandende gebouw en laadden die in rijtuigen. Regelmatig vielen daar bundels uit en dan kreeg de wind vat op de bladen en verstrooide ze over het hele plein. Door de rook heen was te zien hoe een loeiend vuur tekeering in de houtopslagplaatsen aan de overzijde van het kanaal.

Het smalle straatje dat het pagekorps scheidde van de Apraksindvor verkeerde in een miserabele toestand. De winkels ernaast lagen

vol zwavel, olie, terpentijn en immense veelkleurige tongen van vuur, oplaaiend door ontploffingen, lekten langs de daken van de zijvleugel van het korps, dat de grens vormde met de straat aan de andere kant. De raamkozijnen en de steunbalken onder het dak begonnen al te smeulen, terwijl de pages en een aantal cadetten, na de kamers te hebben ontruimd, water spoten met behulp van een kleine blusmachine die met onderbrekingen schaarse hoeveelheden water kreeg uit ouderwetse tonnen die met schoepen gevuld werden. Een paar brandweermannen die op het hete dak stonden, riepen: 'Water! Water!' op hartverscheurende toon. Ik kon dit niet langer aanhoren en holde de Sadovajastraat in, waar ik de koetsier op een van de vaten die aan het politiebrandweerkorps behoorden, met geweld dwong onze binnenplaats op te rijden en onze spuit van water te voorzien. Maar toen ik dit nog eens probeerde, stuitte ik op een pertinente weigering van de koetsier. 'Ik kom voor het gerecht,' zei hij. 'als ik jou gehoorzaam.' Aan alle kanten drongen mijn vrienden aan: 'Ga iemand zoeken — het hoofd van de politie, de groothertog, wie dan ook — en zeg hem dat we het korps aan het vuur moeten prijsgeven als we geen water krijgen.' 'Moeten we niet naar onze directeur?' merkte iemand op. 'Laat toch gaan! Die vind je heus niet! Ga zelf maar op zoek!

Ik ging nogmaals op zoek naar generaal Anjenkov en tenslotte zei men mij dat hij bij de Bank moest zijn. Verscheidene officieren stonden daar met een generaal in wie ik de gouverneur-generaal van Sint-Petersburg, prins Soevorov, herkende. De poort was echter op slot en een van de medewerkers van de Bank stond erbij en weigerde me erin te laten. Ik hield aan, dreigde en werd tenslotte toegelaten. Hierna liep ik recht op prins Soevorov af die een briefje aan het schrijven was op de schouder van zijn adjudant.

Toen ik hem de stand van zaken meldde, was zijn eerste vraag: 'Wie heeft je gestuurd?' 'Niemand — m'n vrienden,' antwoordde ik. 'Dus volgens jou zal het korps spoedig in brand staan?' 'Ja.' Hij ging meteen tot actie over, greep op straat een lege hoedendoos en bedekte zijn hoofd ermee, waarna hij zo snel hij kon naar de straat rende. Lege vaten, stro, houten kisten en dergelijke lagen overal verspreid in de straat tussen de vlammen uit de oliewinkels aan de ene kant en de gebouwen van ons korps, waarvan de raamkozijnen en steunbalken smeulden aan de andere kant. Prins Soevorov trad resoluut op: 'In jullie tuin bevindt zich een compagnie soldaten.' zei hij tegen mij. 'Neem een detachement en ruim deze straat op en wel onmiddellijk. Er komt dadelijk een slang van het blusapparaat hier. Zorg dat die blijft spuiten. Daar stel ik jou persoonlijk verantwoordelijk voor.'

Het was niet eenvoudig de soldaten uit onze tuin te krijgen. Ze hadden de vaten en kisten gelegegd en met hun zakken vol koffie en suikerklontjes onder hun muts genoten ze van de warme avond onder de bomen, onderwijl noten etend. Niemand wilde een voet verzetten tot

een officier tussenbeide kwam. De straat werd opgeruimd en de spuit bleef aan het werk. Mijn vrienden waren verrukt en om de twintig minuten werden de mannen die de waterstraal richtten, staande in een verzengende hitte, afgelost.

Om een uur of drie, vier in de morgen bleek dat wij het vuur meester waren; het gevaar dat het zich zou uitbreiden was voorbij en nadat we onze dorst met een zestal glazen thee gelest hadden in een kleine 'witte herberg' die toevallig nog open was, vielen we halfdood van vermoeidheid op het eerste het beste bed neer dat nog vrij was in het ziekenhuis van ons korps.

De volgende dag werd ik vroeg wakker en ging ik naar de plaats van de brand. Bij mijn terugkeer ontmoette ik groothertog Michael, die ik op zijn ronde begeleidde, wat mijn plicht was. De pages, met zwarte gezichten door de rook, met gezwollen ogen en geschroeiide oogleden en sommigen met verbrand haar, tilden hun hoofd van het kussen. Het was moeilijk ze te herkennen. Ze waren echter trots op het feit dat ze niet alleen hadden toegekeken om hun handen niet vuil te maken, maar net als de anderen hard gewerkt hadden.

Dit bezoek van de groothertog ruimde al mijn moeilijkheden uit de weg. Hij vroeg me hoe ik er toch bij kwam om naar de Amoer te willen — had ik er soms vrienden zitten? Kende de gouverneur-generaal me? En toen hij hoorde dat ik geen verwanten of kennissen in Siberië bezat, riep hij uit: 'Maar hoe moet je daar dan heen? Ze kunnen je wel naar een afgelegen kozakkengehucht sturen, en wat moet je daar nu? Ik kan maar beter een briefje over jou naar de gouverneur-generaal daar schrijven, om je aan te bevelen.'

Tegen zo'n aanbod zouden mijn vaders bezwaren zeker niet bestand zijn, en inderdaad. Ik was vrij om naar Siberië te gaan.

Deze grote brand werd een keerpunt niet alleen in het beleid van Alexander II, maar ook in de geschiedenis van het Rusland van die tijd. Dat het niet zo maar een toevallige gebeurtenis was, stond vast. Het feest van de Drieëenheid en de Heilige Geest zijn belangrijke dagen in Rusland, en zo kwam het dat er vrijwel niemand op de markt was, met uitzondering van een paar bewakers. Bovendien laaide het vuur op hetzelfde ogenblik op bij de opslagplaatsen en op de Apraksinmarkt en de brand in Sint-Petersburg werd door gelijksoortige rampen in verschillende provinciesteden gevolgd. Het vuur werd door iemand aangestoken, maar door wie? Deze vraag is tot op heden onbeantwoord gebleven.

Katov, de ex-liberaal, die een persoonlijke haat koesterde tegen Herzen en vooral tegen Bakoenin, met wie hij eens een duel moest voeren, beschuldigde op de dag na de brand de Polen en de Russische revolutionairen ervan; en deze opvatting overheerste in Sint-Petersburg en Moskou.

Polen bereidde zich in die tijd voor op de revolutie die in januari

zou uitbreken en de geheime revolutionaire regering had een verbond gesloten met de ballingen in Londen. Ze hadden hun mannetjes zelfs tot in het hart van de Sint-Petersburgse administratie zitten. Korte tijd na de grote brand werd er door een Russische officier een aanslag gepleegd op de onderkoning van Polen, graaf Lüders; en toen groot-hertog Constantijn benoemd werd in zijn plaats (men zei dat het de bedoeling was van Polen een apart koninkrijk voor Constantijn te maken) werd er ook meteen op hem geschoten, op 26 juni. In augustus werden ook aanslagen gepleegd op markies Wielepolsky, de Poolse leider van de pro-Russische eenheidspartij. Napoleon III hield bij de Polen de hoop levend op een gewapende interventie ten gunste van hun onafhankelijkheid. Onder dergelijke omstandigheden, gezien hun moeilijke militaire positie, kan het hun een goede strategie geleken hebben om de Russische Bank en verschillende ministeries in de as te leggen. Maar er is nooit het minste of geringste bewijs te voorschijn gekomen dat deze hypothese kon steunen.

Aan de andere kant zagen de vooruitstrevende partijen in Rusland wel in dat ze iedere verwachting die ze gehad hadden in Alexanders hervormingsbeleid aan de kant konden zetten: hij dreef duidelijk af naar het reactionaire kamp. Voor mensen met enig inzicht in de situatie was het duidelijk dat de bevrijding van de lijfeigenen met de voorwaarden die hun opgelegd waren, hun zekere ondergang betekende. In mei werden er daarom revolutionaire proclamaties uitgevaardigd in Sint-Petersburg, waarin de bevolking en het leger werden opgeroepen tot algemeen verzet, terwijl de intelligentsia verzocht werd aan te dringen op een nationale conventie. Onder dergelijke omstandigheden kan het een aantal revolutionairen goed geleken hebben om de machine van de staat een spaak in het wiel te steken.

Ten slotte wil ik nog vermelden dat het losvaste karakter van de afschaffing van de lijfeigenschap heel wat aan het gisten gebracht had onder de boeren, die een aanzienlijk deel uitmaken van de bevolking in alle Russische steden; en door de hele geschiedenis van Rusland heen hebben zulke gistingen altijd geleid tot anonieme brieven, waarin branden voorspeld werden, en uiteindelijk ook tot brandstichting.

Het is mogelijk dat het idee om de Apraksinmarkt in brand te steken bij enkele mannen in het revolutionaire kamp afzonderlijk was opgekomen; maar noch de meest grondige onderzoeken, noch de arrestaties op grote schaal die onmiddellijk na de brand door heel Rusland en Polen verricht werden, brachten ook maar iets aan het licht dat in die richting wees. Als er ook maar iets gevonden was, zou de reactionaire partij er haar voordeel meegegaan hebben. Vele memoires en briefwisselingen uit die tijd zijn sindsdien gepubliceerd, maar nooit staat er iets in dat deze verdenking steunt.

Integendeel zelfs: toen gelijksoortige branden uitbraken in verschillende steden aan de Volga, met name in Saratov, en de tsaar Zjdanov,

een senaatslid, ernaar toe stuurde om een onderzoek in te stellen, kwam hij terug in de vaste overtuiging dat de brand in Saratov het werk was van de reactionaire partij. In die partij geloofde men algemeen dat het mogelijk was Alexander II zover te krijgen dat hij de definitieve afschaffing van de lijfeigenschap, die 19 februari 1863 zou geschieden, uit zou stellen. Ze kenden zijn slappe karakter en dadelijk na de grote brand in Sint-Petersburg begonnen ze een felle campagne om uitstel te bewerkstelligen en om de praktische toepassingen van de wet te doen herzien. In goed ingelichte kringen ging het gerucht dat senator Zjdanov in feite teruggekeerd was met positieve bewijzen van de schuld van de reactionairen in Saratov. Maar hij stierf op zijn weg terug, zijn papieren verdwenen en zijn nooit meer teruggevonden.

Hoe het ook zij, de Apraksinbrand had de meest betreuenswaardige gevolgen: Alexander II gaf zich erna volledig over aan de reactionairen en — wat nog veel erger was — de publieke opinie van dat deel van de society in Sint-Petersburg en vooral in Moskou dat het meeste gewicht in de schaal legde bij regeringsbesluiten, gooide plotseling zijn liberale kleed af en keerde zich niet alleen tegen de meest progressieve afdeling van de hervormingspartij, maar zelfs ook tegen de gematigde vleugel ervan. Enige dagen na de brand ging ik 's zondags mijn neef bezoeken, die adjudant van de keizer was en in wiens huis ik vaak de officieren van de bereden Wacht had horen sympathiseren met Tsjernysjevsky. Mijn neef was tot die tijd een toegewijd lezer geweest van *De Tijdgenoot* (het orgaan van de progressieve hervormingspartij). Nu nam hij een aantal nummers van *De Tijdgenoot* en legde ze op tafel met de woorden: 'Wel, hierna wil ik niets meer te maken hebben met dat stelletje brandstichters; het is mooi geweest,' en deze woorden gaven wel zo ongeveer de mening weer van 'heel Sint-Petersburg'. Het werd als ongepast beschouwd om over hervormingen te spreken. De hele atmosfeer was geladen met een reactionaire geest. *De Tijdgenoot* en gelijksoortige tijdschriften werden verboden; de zondagsscholen, in welke vorm ook, werden gesloten; men begon op grote schaal arrestaties te verrichten.

In de hoofdstad heerste de staat van beleg.

Veertien dagen later, op 13(25) juni, brak dan eindelijk de dag aan waar wij, pages en cadetten, zo lang naar uitgekeken hadden. De keizer nam ons een soort militair examen af, waarbij we het bevel moesten voeren over de compagnieën en ik op een paard voor het bataljon paradeerde. Daarna werden we tot officier bevorderd.

Toen de parade voorbij was, riep Alexander II: 'De zojuist bevorderde officieren hierheen!' en we verzamelden ons om hem heen. Hij bleef te paard zitten.

Hier zag ik hem in een heel ander licht. De man die zich het jaar daarop zou ontpoppen als een bloeddorstig en wraakzuchtig onderdrukker van de Poolse opstand, toonde nu al iets van zijn ware ge-

daante in de toespraak die hij voor ons hield.

Hij begon heel rustig. 'Ik wens jullie geluk: jullie zijn nu officieren.' Hij sprak over militaire verplichtingen en trouw, zoals altijd gedaan wordt bij dit soort gelegenheden. 'Maar als iemand van jullie,' ging hij verder, ieder woord met nadruk uitsprekend, terwijl zijn gezicht plotseling van woede vertrok, 'maar als iemand van jullie — wat God verhoede — onder welke omstandigheid dan ook ontrouw is aan de tsaar, de troon of het vaderland — en laat dit goed tot je doordringen — dan zal hij met de grootste gestrengheid gestraft worden, zonder het geringste me-de-dogen!'

Zijn stem begaf het; zijn gezicht stond op storm en er lag die uitdrukking van blinde woede op die ik in mijn jeugd gezien had op het gezicht van landheren als ze hun lijfeigenen dreigden met de spitsroeden. Hij gaf zijn paard wild de sporen en reed uit onze groep weg. De volgende morgen, 14 juni, werden er op zijn bevel drie officieren doodgeschoten in Modlin in Polen, en werd een soldaat, Szoer geheeten, doodgeranseld.

'Dit is de reactie: volle kracht achteruit,' zei ik bij mezelf toen we terugliepen naar het korps.

Ik zag Alexander nog eenmaal voor ik Sint-Petersburg verliet. Een paar dagen na onze bevordering waren alle pas benoemde officieren ten paleize om aan hem voorgesteld te worden. Mijn meer dan eenvoudige uniform met de opvallende grijze broek trok ieders aandacht en steeds weer moest ik de nieuwsgierigheid van officieren van alle rangen bevredigen, wanneer ze me kwamen vragen welk uniform het was dat ik droeg. Aangezien de Amoerkozakken het jongste regiment vormden van het Russische leger, stond ik ergens aan het eind van de lange rij officieren die aanwezig waren. Alexander II zag me en vroeg: 'Dus je gaat naar Siberië? Heeft je vader er uiteindelijk toch mee ingestemd?' Ik antwoordde bevestigend. 'Ben je niet bang zover weg te gaan?' Ik antwoordde vurig: 'Nee, ik wil graag werken. Er is zoveel te doen in Siberië om de grote hervormingen die gaan komen, tot stand te brengen!' Hij keek me recht aan en er kwam een peinzende blik in zijn ogen. Ten slotte zei hij: 'Wel, ga maar; men kan overal nuttig werk verrichten,' en op zijn gezicht verscheen een uitdrukking van zo'n sterke afmatting, van zo'n volledige lusteloosheid dat het meteen door me heen schoot: 'Deze man is totaal op; hij staat op het punt zich bij alles neer te leggen.'

Sint-Petersburg zag er angstaanjagend uit: soldaten marcheerden door de straten, kozakkenpatrouilles reden rond het paleis en de vesting zat vol gevangenen. Overal zag ik hetzelfde: de overwinning van de reactionairen. Ik verliet Sint-Petersburg zonder spijt.

Iedere dag ging ik naar de administratie van de kozakken met het verzoek haast te maken met mijn papieren, en zodra ze klaar waren, haastte ik me naar Moskou, naar mijn broer Alexander.

II

De vijf jaar die ik in Siberië doorbracht gaven me een beter inzicht in het leven en het karakter van de mens. Ik kreeg contacten met mensen uit alle rangen en standen: de besten en de slechtsten, zij die boven aan de maatschappelijke ladder stonden en zij die in de goot vegeteerden — vagebonden en de zogenaamde onverbeterlijke misdadigers. Ik had volop de gelegenheid de zeden en de gewoonten van de boeren te observeren in het dagelijks leven, en ik had nog meer gelegenheid op te merken hoe weinig de staat hun kon geven, zelfs al had hij de beste bedoelingen. En dan waren er nog mijn uitgebreide reizen, gedurende welke ik een afstand aflegde van 75.000 kilometer in karren, aan boord van stoomboten, in roeiboten, maar voornamelijk te paard. Deze reizen hadden een bijzonder gunstige werking op mijn gezondheid en leerden me ook hoe weinig een mens werkelijk nodig heeft, zodra hij zich niet langer bevindt binnen de tovercirkel van de conventionele beschaving. Met een paar broden en wat thee in een leren zakje, een ketel, een bijl hangend aan het zadel en een deken eronder om bij het kampvuur uit te spreiden op een bed verse sparretakken, voelt een mens zich heerlijk onafhankelijk, zelfs te midden van onbekende bergen, overdekt met wouden of bedekt met sneeuw. Ik zou over dit deel van mijn leven alleen al een boek kunnen schrijven, maar ik moet er snel aan voorbijgaan, aangezien er zoveel meer te vertellen is over de latere periodes.

Siberië is niet het ijzige land, bedekt met sneeuw en bevolkt door uitsluitend ballingen, zoals men het zich altijd voorstelt, zelfs in Rusland. Het zuidelijke gedeelte ervan is even rijk aan grondstoffen als de zuidelijke streken van Canada, waarop het zoveel lijkt in zijn natuurkundige structuur. En buiten een half miljoen mensen die de oorspronkelijke bevolking uitmaken, wonen er nog meer dan vier miljoen Russen. De zuidelijke delen van West-Siberië zijn net zo Russisch als de provincies ten noorden van Moskou. In 1862 was de leiding in Siberië veel meer verlicht en veel algemener georiënteerd dan waar ook in Rusland. Een aantal jaren achtereen was de post van gouverneur-generaal van Oost-Siberië bekleed door een opmerkelijk man, graaf N. N. Moeravjov, die de streek rond de Amoer bij Rusland trok. Hij was zeer intelligent, bijzonder actief, uiterst beminnelijk en wilde werken voor het welzijn van het land. Net als alle mannen van de daad uit de regeringsschool, was hij een despoot tot in het diepst

van zijn hart. Maar hij had progressieve denkbeelden, en een democratie zou hem niet helemaal bevredigd hebben. Hij was er uitstekend in geslaagd om zich te ontdoen van de oude staf van burgerambtenaren, die Siberië beschouwden als een provincie die geplunderd moet worden, en hij had een aantal jonge ambtenaren om zich heen verzameld, die eerlijkheid betrachtten en gedreven werden door dezelfde hoogstaande gevoelens als hijzelf. In zijn eigen studeerkamer discussieerden de jonge officieren, onder wie zich ook de balling Bakoenin bevond (hij ontsnapte in de herfst van 1861 uit Siberië) over de kansen om de Verenigde Staten van Siberië te stichten, geallieerd met de Verenigde Staten van Amerika aan de overzijde van de Atlantische Oceaan.

Toen ik aankwam in Irkoetsk, de hoofdstad van Oost-Siberië, had de golf van reactionaire gevoelens die ik in Sint-Petersburg had zien ontstaan, deze afgelegen provincies nog niet bereikt. Ik werd heel hartelijk ontvangen door de jonge gouverneur-generaal Korsakov, die onlangs Moerajov was opgevolgd, en hij vertelde me dat hij erg blij was om mensen om zich heen te hebben met liberale opvattingen. Wat de commandant van de generale staf Koekjel betreft, een jonge generaal van nog geen vijfendertig jaar oud, wiens persoonlijke adjudant ik werd: hij nam me dadelijk mee naar een kamer in zijn huis, waar ik behalve de beste Russische tijdschriften de complete edities aantrof van de Londense revolutionaire geschriften van Herzen. Al spoedig waren we dikke vrienden.

Generaal Koekjel bekleedde in die tijd maar tijdelijk de post van gouverneur van Transbaikalja en een paar weken later staken we het prachtige Baikalsee over en trokken we verder door naar het oosten, naar het kleine stadje Tsjita, de hoofdstad van de provincie. Daar moest ik me met hart en ziel wijden aan de grote hervormingen die toen net besproken werden; er was geen tijd te verliezen. De Petersburgse ministeries hadden zich tot de plaatselijke autoriteiten gewend met het verzoek plannen uit te werken voor de volledige hervorming van het bestuur van de provincies, de organisatie van de politie, de tribunalen, de gevangenen, het systeem van verbanning, het zelfbestuur van de gemeenten — en dit alles op breed-liberale basis, zoals vastgelegd was door de keizer in zijn manifesten.

Koekjel, bijgestaan door een intelligent, praktisch man, kolonel Pedasjenko, en een aantal goedwillende burgerambtenaren, werkte de hele dag en vaak nog een deel van de nacht. Ik werd secretaris van twee commissies: die voor de hervorming van de gevangenen, welke zich tevens bezighield met het hele systeem van de verbanning, en die voor het opstellen van een plan voor plaatselijk zelfbestuur. Ik stortte me op het werk met al het enthousiasme van een negentienjarige. Ik las veel over de historische groei van deze instellingen in Rusland en over de toestand in het buitenland: uitstekende boeken en geschriften

over deze onderwerpen werden door de ministeries van Binnenlandse Zaken en Justitie gepubliceerd. Maar wat we in Transbaikalja deden was geenszins alleen maar theoretiseren. Eerst besprak ik de algemene opzet en vervolgens ieder detail met praktische mensen, die goed op de hoogte waren met de werkelijke behoeften en de plaatselijke mogelijkheden; en voor dat doel sprak ik met een groot aantal mensen, zowel uit de stad als uit de provincie. De uitkomsten die we kregen werden opnieuw doorgesproken met Koekjel en Pedasjenko. Toen ik de resultaten voorlopig vastgelegd had, werd ieder punt ervan nogmaals grondig bekeken door de commissies. Een van deze commissies, die welke het gemeentebestuur zou hervormen, was samengesteld uit burgers van de stad Tsjita, die door de hele bevolking van de stad gekozen waren, net zo vrij als hadden de verkiezingen in de Verenigde Staten plaatsgehad. Om kort te gaan, we hadden zeer verantwoordelijk werk. En zelfs nu, wanneer ik er na zoveel jaar op terugkijk, kan ik met het grootste vertrouwen stellen, dat als toen zelfbestuur gerealiseerd was, in de bescheiden vorm die wij hun toegedacht hadden, de steden in Siberië er heel anders zouden hebben uitgezien. Maar er kwam niets van terecht, zoals we spoedig zullen zien.

Er was geen gebrek aan andere bezigheden. We moesten geld zien te krijgen om de charitatieve instellingen te kunnen steunen; er moest een economische beschrijving van de provincie opgesteld worden in verband met een plaatselijke landbouwtentoonstelling, of er moest een of ander onderzoek ingesteld worden. 'Het is een grote tijd waarin we leven; werk, mijn vriend; bedenk dat je de secretaris bent van alle bestaande en toekomstige commissies,' zei Koekjel soms tegen me — en ik hervatte het werk weer met dubbele energie.

Ik zal een paar voorbeelden geven ten aanzien van de resultaten. Er was in onze provincie een 'districtshoofd' — dat is een officier van politie met veelomvattende, vage bevoegdheden — die niet veel meer dan een boef was. Hij beroofde de boeren en liet ze links en rechts afranselen — zelfs vrouwen, hoewel dat bij de wet verboden was. En als hij een misdadazaak behandelde, liet hij deze maandenlang liggen, terwijl hij in de tussentijd mensen opgesloten hield tot ze hem met steekpenningen omkochten. Koekjel zou de man al lang ontslagen hebben als de gouverneur-generaal er niet tegen geweest was, daar de man machtige beschermers had in Sint-Petersburg. Na lang aarzelen besloot men ten slotte dat ik een onderzoek ter plaatse zou gaan instellen om bewijsmateriaal tegen hem te verzamelen. Dat was geenszins eenvoudig, omdat hij de boeren terroriseerde, die het oude Russische spreekwoord: 'God is ver weg, terwijl je chef je naaste buur is' goed in hun oren geknoopt hadden en niet durfden te getuigen. Zelfs de vrouw die hij afgetuigd had, was aanvankelijk bang een geschreven verklaring af te leggen. Pas nadat ik veertien dagen bij de boeren doorgebracht had en hun vertrouwen had gewonnen, konden de misdaden van hun chef aan het licht worden gebracht. Ik verza-

melde bewijsmateriaal dat klonk als een klok en het districtshoofd werd ontslagen. We wensten onszelf geluk dat we van die plaag bevrijd waren. Hoe groot was dan ook onze verbazing toen we enige maanden later hoorden dat deze zelfde man benoemd was op een hogere post in Kamtsjatka! Daar kon hij de mensen zonder enige controle plunderen en dat deed hij dan ook. Een paar jaar later keerde hij als een rijk man naar Sint-Petersburg terug. De artikelen die hij nu en dan in de reactionaire pers schreef stonden vol 'patriottische' gedachten, zoals te verwachten was.

Zoals ik al eerder gezegd heb, had de golf van reactionaire gevoelens Siberië nog niet bereikt en de politieke ballingen konden nog steeds rekenen op een soepele behandeling, zoals dat ook onder Moerajov het geval geweest was. Toen in 1861 de dichter Michailov tot dwangarbeid veroordeeld werd wegens een revolutionaire proclamatie die hij uitgegeven had, en naar Siberië gestuurd werd, gaf de gouverneur van de eerste stad op zijn weg in Siberië, Tobolsk, een diner te zijner ere, waarbij alle mensen van betekenis aanwezig waren. In Transbaikalja hoefde hij geen dwangarbeid te verrichten, maar hij kreeg officieel toestemming om in het gevangenis-hospitaal van een klein mijnwerkersdorp te verblijven. Aangezien hij in een erg slechte gezondheidstoestand verkeerde — hij stierf aan de tering enige maanden later — gaf generaal Koekjel hem toestemming in het huis van zijn broer te wonen, een mijnbouwingenieur die op eigen rekening een goudmijn gepacht had van de kroon. Officieus was iedereen in Siberië daarvan op de hoogte. Maar op een dag hoorden we uit Irkoetsk dat, tengevolge van een geheime aanklacht, de generaal van de gendarmerie (de staatspolitie) op weg was naar Tsjita om een streng onderzoek naar deze zaak in te stellen. Een adjudant van de gouverneur-generaal bracht ons het nieuws. Ik werd in allerijl naar Michailov gestuurd om hem te waarschuwen en te vertellen dat hij onverwijld naar het gevangenis-hospitaal terug moest gaan, terwijl wij de generaal van de gendarmerie in Tsjita ophielden. Aangezien deze heer iedere avond aanzienlijke sommen geld won aan de speeltafel in Koekjels huis, besloot hij al snel dit prettige tijdverdrijf niet op te geven voor een lange reis naar de mijnen in een temperatuur die toen zo'n 12 graden onder het vriespunt lag en ten slotte ging hij weer terug naar Irkoetsk, in hoge mate tevreden over zijn lucratieve missie.

De storm kwam echter al nader en nader en vaagde alles weg, spoedig na het uitbreken van de opstand in Polen.

III

In januari 1863 kwam Polen in opstand tegen de Russische overheersing. Opstandelingen sloten zich aaneen en er brak een oorlog uit die achttien maanden lang duurde. De vluchtelingen in Londen hadden de Poolse revolutionaire comités gesmeekt de opstand uit te stellen. Ze voorzagen dat hij neergeslagen zou worden en een eind zou maken aan de periode van hervormingen in Rusland. Maar het was onafwendbaar. De onderdrukking van de nationalistische manifestaties in 1861 in Warschau en de wrede, zinloze executies die volgden, brachten Polen tot verbittering. De teerling was geworpen.

Nooit tevoren had de Poolse zaak zoveel sympathisanten in Rusland als toen. Ik heb het nu niet over de revolutionairen; maar zelfs in de meer gematigde sector van de Russische maatschappij was men van mening dat het een weldaad voor Rusland zou zijn om Polen als een vriendelijk buurland te hebben in plaats van als vijandige onderdaan; en men sprak deze mening ook openlijk uit. Polen zal nooit zijn nationaliteitsgevoel kwijtraken, daarvoor is het te sterk ontwikkeld. Het heeft een eigen literatuur, een eigen kunst en industrie. Rusland kan het land slechts door geweld en onderdrukking onder de duim houden — een omstandigheid die tot nu toe bevorderd heeft en ook zal blijven bevorderen dat er ook onderdrukking zal heersen in Rusland zelf. Zelfs de vreedzame Slavofielen waren die mening toegedaan. En toen ik nog op school was, begroette de Petersburgse maatschappij met grote instemming de ‘droom’ die de Slavofiel Ivan Aksakov met veel moed had laten afdrukken in zijn tijdschrift *De Dag*. Zijn droom was dat de Russische troepen Polen zouden verlaten en hij sprak over de schitterende dingen die daarvan het gevolg zouden zijn.

Toen de revolutie van 1863 uitbrak, weigerden verschillende Russische officieren tegen Polen op te trekken, terwijl anderen openlijk partij kozen en of op het schavot stierven of op het slagveld. Er werd een fonds opgericht voor de opstand en uit heel Rusland kwam geld binnen — ook uit Siberië, waar het heel openlijk toeging — en op de Russische universiteiten zorgden de studenten voor de uitrusting van hun kameraden die zich bij de revolutionairen gingen aansluiten.

Te midden van al deze drukte verspreidde zich toen over heel Rusland het nieuws dat in de nacht van 10 januari groepen opstandelingen de soldaten hadden overvallen die ingekwartierd waren in de dor-

pen en hen in hun bed vermoord hadden, hoewel de verhouding van de troepen met de Polen tot die dag heel vriendelijk had geleken. Het rapport bevatte enige overdrijving maar helaas ook de waarheid en de indruk die dit voorval op Rusland maakte, was meer dan rampzalig. De oude antipathieën tussen de twee landen, zo nauw verwant in hun afstamming maar zo verschillend van aard, laaiden weer op.

Langzamerhand zakten deze gevoelens weer wat weg. De heroïsche strijd van de immer moedige zonen van Polen en de ontembare energie waarmee ze een immens leger het hoofd boden, won ieders sympathie voor dat heldhaftige land. Maar het werd bekend dat het Poolse revolutionaire comité, in zijn eis om zijn oude grenzen weer in ere hersteld te krijgen, Klein-Rusland ofwel de Oekraïense provincies wilde annexeren; de Grieks-orthodoxe bevolking hiervan haatte haar Poolse overheersers en er waren in de afgelopen drie eeuwen al meer dan eens op grote schaal slachtingen onder hen aangericht. Bovendien begon Napoleon III Rusland te dreigen met een nieuwe oorlog — een loze bedreiging die de Polen meer kwaad deed dan al het andere te zamen. En ten slotte zagen de radicale elementen in Rusland met spijt dat, nu de zuiver nationalistische groepering van Polen de boventoon voerde, de revolutionaire regering hoegenaamd geen enkele poging ondernam om het land aan de lijfeigenen te schenken — een blunder waar de Russische regering haar voordeel mee deed, door zich voor te doen als beschermster van de boeren tegen hun Poolse landheren.

Toen de revolutie in Polen uitbrak, geloofde men in Rusland algemeen dat het een democratische, republikeinse kant op zou gaan, en dat de bevrijding van de lijfeigenen op een brede democratische basis het eerste zou zijn wat een revolutionaire regering, die vocht voor de onafhankelijkheid van haar land, tot stand zou brengen.

De wet tot vrijmaking van lijfeigenen, zoals die in 1861 in Sint-Petersburg was opgesteld, bood volop gelegenheid voor een dergelijke handelwijze. Aan de persoonlijke verplichtingen van de lijfeigenen tegenover hun heer kwam pas op 19 februari 1863 een eind. Toen moest er nog een lang proces doorgemaakt worden om een soort overeenkomst tot stand te brengen tussen de heren en hun lijfeigenen aangaande de grootte en de plaats van de stukken land die de bevrijde lijfeigenen zouden krijgen. De jaarlijkse betalingen voor deze grond (naar verhouding veel te hoog) werden wettelijk vastgelegd op zo- en zoveel per hectare. Maar de boeren moesten ook nog een som geld betalen voor hun huizen en voor dit bedrag was alleen een maximum vermeld in het statuut — men had gedacht dat de landheren overgehaald zouden kunnen worden om af te zien van die extra betaling of zich tevreden zouden stellen met een deel ervan. Wat het zogenaamde 'vrijkopen' van land betreft — dan betaalde de regering de landheer de volle waarde in staatsobligaties en de boeren moesten

dan negenenveertig jaar lang zes procent rente en annuïteit betalen over de som — deze betalingen waren niet alleen buitengewoon hoog en ruïneerden de boeren, maar er werd geen termijn gesteld voor dat vrijkopen. Dat werd aan de willekeur van de landheer overgelaten en in een groot aantal gevallen waren de afkoopregelingen twintig jaar na de afschaffing van de lijfeigenschap nog niet begonnen.

Onder dergelijke omstandigheden had een revolutionaire regering volop gelegenheid om de Russische wet enorm te verbeteren. Het was bedoeld om rechtvaardigheid te betrachten tegenover de lijfeigenen — die in Polen onder vaak nog slechtere omstandigheden leefden dan in Rusland — door hun betere en nauwkeuriger omschreven termen voor hun vrijheid te geven. Maar er gebeurde niets van dit alles. De zuiver nationalistische partij en de aristocraten kregen de overhand en deze fundamenteel belangrijke zaak liet men verder rusten. Dit maakte het voor de Russische regering niet zo moeilijk om de boeren voor zich te winnen.

Men trok ten volle profijt van deze fout toen Nicolaas Miloetin door Alexander II naar Polen gestuurd werd met de opdracht de boeren vrij te maken op de manier die men in Rusland ook wilde gebruiken — of de landheren daar nu door geruïneerd werden of niet, was niet belangrijk. ‘Ga naar Polen en voer daar je Rode Programma uit tegen de Poolse landheren,’ zei Alexander II tegen hem. En Miloetin, samen met prins Tsjerkasky en vele anderen, deden oprecht hun best het land af te nemen van de landheren en behoorlijke stukken aan de boeren te geven.

Ik ontmoette eens een van de Russische functionarissen die naar Polen geweest waren, onder wie Miloetin en prins Tsjerkasky. ‘We hadden de volledige vrijheid het land aan de boeren over te dragen,’ zei hij tegen mij. ‘Gewoonlijk riep ik de boerenraad bijeen.’ ‘Vertel me eerst eens,’ zei ik dan, ‘hoeveel land jullie op het ogenblik hebben?’ Dan wezen ze het me aan. ‘Is dit al het land dat jullie ooit gehad hebben?’ vroeg ik dan. ‘Zeker niet!’ riepen ze dan uit één mond. ‘Jaren geleden waren deze weiden ook van ons; dit bos was eens in ons bezit, deze velden ook,’ zeiden ze dan. Ik liet ze dus uitspreken en vroeg vervolgens: ‘Welnu, wie van jullie kan onder ede verklaren dat dit land of die grond ooit van hem geweest is?’ Natuurlijk kwam er nooit iemand naar voren — het was allemaal al veel te lang geleden. Tenslotte werd er dan een oude man naar voren geschoven met de woorden: ‘Hij weet er alles van; hij kan een eed afleggen.’ De oude man begon dan een lang verhaal over wat hij zich nog uit zijn jeugd herinnerde of wat hij van zijn vader gehoord had, maar ik maakte korte metten met zijn relaas... ‘Verklaar onder ede welk land vroeger eigendom geweest is van de *Gmina* (de dorpsgemeenschap) en het land is van jullie.’ Zodra hij de eed afgelegd had — en op die eed kon je onvoorwaardelijk vertrouwen — schreef ik de papieren uit en verklaarde tegenover de raad: ‘Het land is nu van jullie.’

Jullie hebben verder geen enkele verplichting meer tegenover jullie vroegere heren: jullie zijn nu gewoon hun burenen; het enige dat jullie moeten doen, is de aflossing betalen, zo- en zoveel per jaar, aan de regering. Jullie huizen horen bij het land: die krijgen jullie erbij.” ’

Men kan zich voorstellen welk effect een dergelijke handelwijze op de boeren had. Een neef van mij, Pjotr Nikolajevits Kropotkin, een broer van de adjudant die ik al eerder genoemd heb, was in Polen of in Litouwen met zijn regiment ulanen van de Wacht. De revolutie was zo ernstig dat zelfs de regimenten van de Wacht uit Sint-Petersburg erop afgestuurd waren. Nu weet men dat toen Michael Moeravjov naar Litouwen gestuurd werd en afscheid kwam nemen van keizerin Maria, zij tegen hem zei: ‘Behoud ten minste Litouwen voor Rusland!’ Polen werd als verloren beschouwd.

‘De gewapende groepen opstandelingen hadden het land in handen,’ zei mijn neef tegen mij, ‘en we stonden machteloos, we konden ze niet verstaan, we wisten zelfs niet eens waar ze waren. Kleine groepen vielen steeds weer onze kleinere detachementen aan en daar ze bewonderenswaardig goed vochten, het land kenden en steun van de bevolking kregen, kwamen ze vaak als overwinnaars uit die schermutselingen. Zo waren we gedwongen om in lange colonnes te marcheren. We doorkruisten een gebied, marcheerden door de bossen zonder enig spoor te vinden van de opstandelingen; maar als we dan teruggingen, zagen we dat ze achter ons weer opgedoken waren; dat ze de te betalen belasting verhoogd hadden. En als een boer op een of andere manier hulp verleend had aan onze troepen, vonden we hem opgehangen aan een boom door de revolutionairen. Zo ging het maanden door, zonder dat er enige verbetering optrad, tot Miloetin en Tsjerkasky kwamen, de boeren vrij maakten en land gaven. Toen was alles voorbij. De boeren schaarden zich aan onze kant; ze hielpen ons de opstandelingen gevangen te nemen en zo kwam er een eind aan de opstand.’

Ik sprak vaak met Poolse ballingen in Siberië over dit onderwerp, en sommigen begrepen welke fout er gemaakt was. Een revolutie moet vanaf het allereerste begin een daad van rechtvaardigheid zijn tegenover ‘de vertrapten en de verdrukten’ en geen belofte dat het later beter zal worden. Anders is zij gedoemd te mislukken. Ongelukkig genoeg gebeurt het vaak dat de leiders zozeer in beslag genomen worden door allerlei militaire vraagstukken, dat ze aan het voornaamste voorbijgaan. Voor revolutionairen staat het vast dat hun zaak verloren is als ze er niet in slagen de massa ervan te overtuigen dat er werkelijk een nieuw tijdperk voor hen is aangebroken.

De rampzalige gevolgen voor Polen zijn bekend, ze maken deel uit van de ons bekende geschiedenis. Hoeveel duizenden mannen zijn omgekomen in de strijd, hoeveel honderden werden opgehangen en hoeveel duizenden naar verschillende provincies van Rusland en

Siberië gedeporteerd werden, is nog niet eens ten volle bekend. Maar zelfs de officiële cijfers die enige jaren geleden in Rusland vrijgegeven werden, laten zien dat alleen al in de Litouwse provincies — om maar niet te spreken van Polen zelf — door die afschuwelijke man Michael Moeravjov, voor wie de Russische regering net een monument heeft opgericht in Wilno, 128 Polen werden opgehangen op zijn bevel en 9423 mannen en vrouwen naar Rusland en Siberië werden gedeporteerd. Officiële lijsten die ook in Rusland gepubliceerd zijn, zeggen dat er 18.672 mannen en vrouwen uit Polen naar Siberië verbannen zijn, van wie er 10.407 naar Oost-Siberië gestuurd werden. Ik herinner me dat de gouverneur-generaal van Oost-Siberië mij over een zelfde aantal sprak, ongeveer 11.000 mensen, die tot dwangarbeid waren veroordeeld of in ballingschap gestuurd in zijn gebied. Ik zag ze daar en was getuige van hun lijdensweg. Alles bij elkaar werden zo'n 60.000 of 70.000 mensen, op z'n minst, uit Polen weggerukt en gedeporteerd naar de verschillende provincies van Rusland, naar de Oeral, de Kaukasus en Siberië.

Voor Rusland waren de gevolgen even desastreus. De Poolse opstand betekende het definitieve einde van de periode der hervormingen. Weliswaar werden de wet voor provinciaal zelfbestuur (Zjemstvo's) en de hervorming van de gerechtshoven afgekondigd in 1864 en 1866, maar alles daarvoor lag al klaar in 1862 en bovendien gaf Alexander II op het laatste moment de voorkeur aan een ontwerp voor zelfbestuur dat door de reactionaire partij van Valdejev opgesteld was, boven het ontwerp van Nicolaas Miloetin. En onmiddellijk na de afkondiging van de beide hervormingen werd hun belang afgezwakt en in sommige gevallen te niet gedaan doordat allerlei plaatselijke verordeningen werden uitgevaardigd.

Maar het ergste van alles was dat de publieke opinie nog een stap terug deed. De held van dat moment was Katkov, de leider van degenen die vóór lijfeigenschap waren, die nu naar buiten optrad als een Russische 'patriot' en het grootste deel van de Petersburgse en Moskouse gemeenschap met zich meesleepte. Na die tijd werden zij die het waagden over hervormingen te spreken, onmiddellijk door Katkov als 'verraders van Rusland' geclassificeerd.

De golf van reactionaire gevoelens bereikte al spoedig ook onze afgelegen provincie. Op een dag in maart werd er door een speciale boodschapper een stuk gebracht uit Irkoetsk. Het was gericht aan generaal Koekjel en zei dat hij de post van gouverneur van Transbaikalja direct moest verlaten en zich naar Irkoetsk moest begeven om daar verdere orders af te wachten. Verder zei het nog dat hij niet weer de post mocht bekleden van commandant voor de generale staf.

Waarom niet? Wat had dit te betekenen? Er stond geen enkele verklaring bij. Zelfs de gouverneur-generaal, een persoonlijke vriend van Koekjel, had het risico niet durven nemen een enkel woord aan dit

geheimzinnige bevel toe te voegen. Betekende dit dat Koekjel tussen twee gendarmes naar Sint-Petersburg zou worden gevoerd en daar opgesloten in die reusachtige doodkist, de vesting van Sint-Petrus en Sint-Paulus? Alles was mogelijk. Later hoorden we dat dit inderdaad de bedoeling was. En het zou ook gebeurd zijn als graaf Nicolaas Moeravjov, de 'Veroveraar van de Amoer', niet op energieke wijze tussenbeide gekomen was, door er persoonlijk bij de tsaar op aan te dringen Koekjel dit lot te besparen.

Het afscheid van Koekjel en zijn vriendelijke gezin had veel weg van een begrafenis. Mijn hart was zwaar. Ik raakte in hem niet alleen een dierbare persoonlijke vriend kwijt, maar ik voelde ook dat dit afscheid het einde betekende van een heel tijdperk, vol lang gekoesterde gevoelens van hoop — 'vol illusie' zoals men later placht te zeggen.

En zo was het. Er kwam een nieuwe gouverneur — een goedmoedige 'laat-me-met-rust'-man. Met hernieuwde energie, aangezien ik zag dat er geen tijd te verliezen was, voltooidde ik onze plannen voor de hervorming van het systeem van verbanning en provinciale zelfbesturen. De gouverneur maakte voor de vorm enkele bezwaren, maar ondertekende ze ten slotte toch, waarna de stukken naar het hoofdkwartier gestuurd werden. Maar in Sint-Petersburg waren hervormingen niet langer gewenst. Daar liggen onze voorstellen nu nog, samen met honderden andere uit alle delen van Rusland. Enkele 'verbeterde' gevangnissen, die nog verschrikkelijker waren dan de oude, werden in de hoofdstad gebouwd, om tijdens congressen over gevangenen getoond te worden aan deftige buitenlanders. Maar al het overige en het hele systeem van verbanning werden door George Kennan in 1886 nog in precies dezelfde staat aangetroffen als ik ze in 1862 verlaten had. Nu pas, nadat er vijfendertig jaar verstreken zijn, voeren de autoriteiten de hervormde tribunalen in en een soort parodie op zelfbestuur in Siberië, en opnieuw zijn er commissies benoemd om een onderzoek in te stellen naar het systeem van verbanning.

Toen Kennan van zijn reis naar Siberië in Londen teruggekeerd was, lukte het hem om de dag na zijn aankomst Stepnjak, Tsjaikovsky, mijn persoon en nog een Russische vluchteling op te trommelen. 's Avonds ontmoetten we elkaar in Kennans kamer in een klein hotelletje nabij Charing Cross. We zagen hem voor het eerst, en omdat we niet al te veel vertrouwen stelden in ondernemende Engelsen die zich voorgenomen hadden alles te weten te komen over de gevangnissen in Siberië, zonder ook maar één woord Russisch te leren, onderwierpen we hem aan een waar kruisverhoor. Tot onze stomme verbazing sprak hij niet alleen uitstekend Russisch, hij wist ook alles wat de moeite van het weten waard was over Siberië. Deze en gene van ons was bekend met het grootste deel van alle politieke ballingen in Siberië en we bestookten hem met vragen: 'Waar is die en die? Is hij

getrouwd? Heeft hij een gelukkig huwelijk? Heeft hij nog steeds van die frisse ideeën?' Al snel merkten we tot onze tevredenheid dat Kennan alles over iedereen wist.

Toen dit kruisverhoor voorbij was en we op het punt stonden weg te gaan, vroeg ik: 'Weet u misschien, meneer Kennan, of ze in Tsjita een wachttorens gebouwd hebben voor de brandweer?' Stepnjak keek me aan met een verwijtende blik die zei dat ik misbruik van Kennans bereidwilligheid maakte. Kennan echter begon te lachen en al gauw deed ik mee. En onder veel gelach riepen we elkaar vragen en antwoorden toe: 'Hé, weet u daar ook vanaf?' 'Ja, u ook?' 'Is hij al gebouwd?' 'Ja, de prijzen zijn verdubbeld!' en zo verder, tot ten slotte Stepnjak tussenbeide kwam en met goedmoedige strengheid opperde: 'Vertel ons dan tenminste waar jullie om lachen!' Waarop Kennan het verhaal vertelde van de wachttorens, dat zijn lezers zich zeker nog zullen herinneren: in 1859 wilde de bevolking van Tsjita een wachttorens bouwen en bracht het geld ervoor bijeen. Maar de geschatte kosten moesten aan Sint-Petersburg ter goedkeuring voorgelegd worden. Dus gingen de papieren naar het ministerie van Binnenlandse Zaken; maar toen ze twee jaar later goedgekeurd en wel terugkwamen, waren de prijzen voor hout en arbeiders gestegen in deze opkomende, jonge stad. Dit gebeurde in 1862, toen ik in Tsjita was. Men maakte nieuwe berekeningen en stuurde ze weer naar Sint-Petersburg, en de geschiedenis herhaalde zich vijftientig jaar achtereen, tot de bevolking van Tsjita haar geduld verloor en de geschatte onkosten bijna verdubbelde. Deze vreemde berekeningen werden in Sint-Petersburg plechtig bekeken en goedgekeurd en zo kwam Tsjita aan zijn wachttorens.

Men heeft altijd gezegd dat Alexander II een grote fout beging, waardoor hij zijn eigen ondergang bewerkstelligde toen hij zoveel verwachtingen wekte waaraan hij later niet voldeed. Uit wat ik verteld heb — en het verhaal van het kleine Tsjita was het verhaal van heel Rusland — is duidelijk te zien dat wat hij deed veel erger was. Het was niet alleen het feit dat hij verwachtingen wekte. Toen hij zich korte tijd liet meeslepen door de publieke opinie om hem heen, drong hij er bij vele mensen in heel Rusland op aan de hervormingen die zo hard nodig waren in praktijk te brengen, uit het land van dromen en hoop weg te halen en hij liet ze die hervormingen met één vinger aanraken. Hij liet ze zich beraden over wat meteen kon gebeuren en hoe eenvoudig het was om het te doen; hij drong erop aan die ideeën op te geven die niet onmiddellijk te realiseren waren en alleen dat te willen wat op dat moment haalbaar was. En toen ze vorm gegeven hadden aan hun ideeën en ze omgewerkt hadden tot wetten die alleen nog zijn handtekening behoeften om werkelijkheid te worden, weigerde hij die handtekening te zetten. Geen enkele reactionair kon zijn stem verheffen om te verklaren dat wat er nu overbleef — de niet-hervormde tribunalen, de afwezigheid van provinciaal zelfbestuur of

het systeem van verbanning — goed was en de moeite van het handhaven waard: niemand heeft dat ooit durven zeggen. En toch werd uit angst om iets te ondernemen, alles bij het oude gelaten. Vijfendertig jaar later werden zij die het waagden te spreken over de noodzaak van een verandering, behandeld als ‘verdachte personages’, en zo konden instellingen waarover iedereen het eens was dat ze slecht waren, blijven bestaan, alleen door het feit dat men dat verafschuwde woord ‘hervorming’ niet meer wilde horen.

IV

Omdat ik zag dat ik in Tsjita niets meer kon doen aan hervormingen, nam ik met genoegen het aanbod aan de Amoer te bezoeken in diezelfde zomer van 1863.

Het geweldige gebied aan de linker (noordelijke) oever van de Amoer en het stuk langs de Stille Oceaan zuidelijk tot aan de baai van Peter de Grote (Vladivostok) waren door graaf Moeravjov bij Rusland getrokken, haast tegen de wil van de Petersburgse autoriteiten in en in ieder geval zonder veel hulp van hun kant. Toen hij dit stoutmoedige plan had opgevat om bezit te nemen van de grote rivier, voor wier zuidelijke positie en vruchtbare landen de Siberische bevolking zich de laatste tweehonderd jaar al geïnteresseerd had, en toen hij aan de vooravond van de openstelling van Japan voor Europa besloot Rusland een sterke positie te bezorgen langs de kust van de Stille Oceaan en een verbond te sluiten met de Verenigde Staten, was vrijwel iedereen in Sint-Petersburg tegen hem: het ministerie van Oorlog, dat geen mensen ter beschikking had; het ministerie van Financiën, dat geen geld voor annexaties had en vooral het ministerie van Buitenlandse Zaken, dat zich altijd liet leiden door zijn vooroordeel nooit ingewikkelde 'diplomatieke kwesties' op te roepen. Moeravjov moest daarom op eigen verantwoordelijkheid handelen en op de karige middelen steunen, die het dun bevolkte Oost-Siberië voor deze grote onderneming bijeen wist te brengen. Bovendien moest alles in grote haast geschieden, om de Westeuropese diplomaten, die zeker protest zouden aantekenen, voor een voldongen feit te stellen.

Een nominale bezetting zou geen nut hebben en hij had het plan om over de hele lengte van de grote rivier en haar zuidelijke zijtak, de Oesoeri — ruim 4200 kilometer — een keten van zichzelf bedruipende nederzettingen te vestigen om zodoende een geregelde communicatie tot stand te brengen tussen Siberië en de Stille Oceaan. Voor deze nederzettingen waren mensen nodig en aangezien de schaarse bevolking van Oost-Siberië deze niet kon leveren, was Moeravjov gedwongen ongewone maatregelen te nemen. Vrijgelaten veroordeelden die hun tijd uitgezeten hadden en nu in de keizerlijke mijnen moesten werken, werden daaruit bevrijd en georganiseerd als Transbaikalkozakken, die voor een deel langs de Amoer en de Oesoeri gelegd werden, waar ze op hun beurt weer twee nieuwe kozakkendorpen vormden. Toen bedong Moeravjov de vrijlating van zo'n duizend

dwangarbeiders (voor het grootste deel dieven en moordenaars) die zich als vrije mensen moesten vestigen bij het begin van de Amoer. Hijzelf kwam om hen te zien vertrekken en toen ze op weg gingen, sprak hij ze toe vanaf de oever: 'Ga, mijn kinderen en wees daar vrij, bewerk het land en maak het tot Russische grond, begin een nieuw leven', enzovoort. De Russische boerenvrouwen volgden vrijwel altijd uit eigen vrije wil hun mannen, als die tot dwangarbeid veroordeeld werden in Siberië en velen van deze aspirant-kolonisten werden zodoende door hun gezin vergezeld. Maar zij die alleen waren, waagden het tegen Moeravjov op te merken: 'Wat is nu een boer zonder vrouw? We horen getrouwd te zijn.' Waarop Moeravjov bevel gaf alle vrouwen vrij te laten die tot dwangarbeid veroordeeld waren — ongeveer honderd — en hen uit de mannen te laten kiezen. Maar er was geen tijd te verliezen; het hoge waterpeil van de rivier zakte snel en de vlotten moesten spoedig vertrekken en daarom vroeg Moeravjov de mensen in paren naast elkaar te gaan staan; hij zegende hen en sprak: 'Ik trouw jullie, mijn kinderen. Wees goed voor elkaar; jullie mannen, mishandel je vrouw niet — en wees gelukkig.'

Ik zag deze pioniers zo'n zes jaar na hun vertrek. Hun dorpen waren arm, het land waar ze zich op moesten vestigen, hadden ze vrij moeten maken van nog ongerepte bossen; maar alles bij elkaar was hun nederzetting geen mislukking. En de Moeravjovhuwelijken waren niet minder gelukkig dan huwelijken in het algemeen zijn. Die prachtige intelligente man Innocentus, bisschop van de Amoer, erkende later deze huwelijken evenals de kinderen die eruit werden geboren, als volkomen wettig, en hij liet ze inschrijven in de kerkregisters.

Moeravjov had echter minder succes met een andere groep mannen die hij naar Oost-Siberië stuurde. In zijn dringende behoefte aan mensen had hij een paar duizend soldaten uit strafbataljons gehaald. Ze werden als 'geadopteerde zonen' in de kozakkengezinnen geplaatst of kregen een plaats in de dorpen van Siberiërs. Maar tien of twintig jaar in een barak onder straffe discipline van Nicolaas I waren beslist geen goede voorbereiding voor het boerenbestaan. De 'zonen' verlieten hun adoptievaders en vormden de loslopende bevolking van de steden; ze leefden van de hand in de tand met af en toe een baantje, waarbij ze hun verdiensten voornamelijk in drank omzetten, waarna ze zo onbezorgd als vogels op een nieuw baantje wachtten.

Deze bonte menigte van Transbaikalkozakken, ex-gedetineerden en 'zonen' — die zich allemaal inderhaast gevestigd hadden, vaak maar op goed geluk, langs de oevers van de rivier de Amoer — brachten het beslist niet tot welvaart, vooral niet meer stroomafwaarts van de Amoer en de Oesoeri, waar bijna iedere vierkante meter land aan een nog ongerept subtropisch woud onttrokken moest worden: enorme regenvloeden ten tijde van de moeson in juli brachten op grote schaal overstromingen teweeg, miljoenen trekvogels en dergelijke vernielden

voortdurend de oogst, waardoor ten slotte hele groepen mensen tot wanhoop gedreven werden en in een soort apathie vervielen.

Grote voorraden zout, meel, ingemaakt vlees en dergelijke moesten daarom ieder jaar per schip aangevoerd worden om zowel de troepen als de nederzettingen meer stroomafwaarts aan de Amoer te steunen. Met dat doel werden er jaarlijks honderdvijftig aken gebouwd in Tsjita en bij hoog water vroeg in de lente voeren ze de Ingoda, de Sjikka en de Amoer af. De hele vloot werd onderverdeeld in groepen van twintig of dertig aken, die onder bevel stonden van een aantal kozakken en officieren in overheidsdienst. De meesten wisten niet veel van navigatie af, maar men kon er in ieder geval op vertrouwen dat ze de voorraden niet zouden stelen en dan als vermist opgeven. Ik werd benoemd tot assistent van de opzichter over de hele vloot; ik zal hem hier majoor Marovsky noemen.

Mijn eerste ervaringen in mijn nieuwe hoedanigheid als navigator waren geen onverdeeld succes. Het kwam zo uit dat ik met een paar aken zo snel mogelijk naar een bepaalde plaats van de rivier moest gaan, waar ik mijn boten over moest dragen. Voor dat doel moest ik mannen huren uit de 'zonen' die ik al eerder genoemd heb. Geen van allen had enige ervaring met het varen op een rivier, net zomin als ik. Op de ochtend van ons vertrek moest mijn bemanning uit de kroegen vandaan gehaald worden en de meesten waren zo dronken op dat vroege uur dat ze in de rivier gedompeld moesten worden om ze weer bij hun positieven te brengen. Toen we eenmaal voeren, moest ik hen alles leren wat er moest gebeuren. Maar toch liep alles de hele dag vrij behoorlijk: de aken werden door een snelle stroming mee de rivier afgesleept en mijn bemanning toonde geen belangstelling voor aanleggen aan de oever: dat zou namelijk weer extra inspanning gekost hebben. Maar toen de schemer viel en het tijd werd onze enorme, zwaar beladen aken naar de kant te loodsen en aan te leggen voor de nacht, kon één ervan, die ver vooruit was op de boot waar ik op zat, pas gestopt worden toen hij vast op een rots zat, aan de voet van een ontzagwekkend hoge, onbeklimbare klip. Daar lag hij dan onwrikbaar, terwijl het waterpeil dat tijdelijk door regen hoog was, nu snel zakte. Mijn tien mannen konden er duidelijk geen beweging in krijgen. Ik roeide verder naar het dichtstbijzijnde dorp om de hulp in te roepen van de kozakken en tegelijkertijd stuurde ik een boodschapper naar een vriend van me, een kozakkenofficier, die zo'n dertig kilometer verderop verbleef en ervaring had met dit soort zaken.

De morgen brak aan; een honderdtal kozakken, mannen en vrouwen, waren me te hulp gekomen, maar er was geen enkele mogelijkheid om tussen de aak en de oever een verbinding te slaan, zodat we de aak zouden kunnen uitladen. Het water naast de klip was veel te diep. En zodra we probeerden hem van de rots te duwen, brak de bodem en stroomde het water vrij naar binnen, het meel en zout mee-

nemend. Tot mijn grote afschuw zag ik een massa kleine visjes door het gat naar binnen zwemmen, terwijl ik daar hulpeloos stond zonder te weten wat me nu te doen stond. Voor zulke noodgevallen bestaat een heel simpele en doeltreffende oplossing. Een zak meel wordt in het gat geduwd, terwijl het deeg dat in de zak gevormd wordt, het water verhindert binnen te dringen. Maar dat wist niemand op dat moment.

Gelukkig voor mij zagen we enkele minuten later een aak de rivier af komen zakken, in onze richting. De verschijning van de zwaan die Lohengrin meevoerde, werd niet met groter enthousiasme begroet door de wanhopige Elsa, dan die logge boot door mij. De mist die over de prachtige Sjlka hing op dat vroege uur maakte het gehele beeld nog sprookjesachtiger. Het was mijn vriend, de kozakkenofficier, die uit mijn beschrijving opgemaakt had dat geen menselijke kracht in staat was mijn aak van de rots te krijgen, dat hij als verloren beschouwd moest worden en daarom had hij een lege aak meegenomen, die toevallig bij de hand was, om de lading van mijn vermoemde vaartuig over te nemen.

Nu werd het gat gedicht, het water eruit gepompt en de lading werd in de andere aak overgebracht, zodat ik de volgende dag mijn reis kon vervolgen. Deze kleine ervaring had me veel geleerd en al spoedig bereikte ik mijn bestemming op de Amoer zonder verdere noemenswaardige avonturen. Iedere avond vonden we wel een aanlegplaats waar de kust steil was maar relatief laag, zodat we onze aken konden afmeren. Al snel brandden dan onze vuren op de oever van de snelstromende, heldere rivier, te midden van een schitterend berglandschap. Overdag kon je je nauwelijks iets prettigers voorstellen dan een reisje aan boord van een aak, die rustig afdrijft, zonder het lawaai van een stoomboot. Af en toe maakten we een of twee slagen met de enorme roeiriem die aan de achtersteven bevestigd was, om de aak in de hoofdstroom te houden. Voor een natuurliefhebber vormen het lager gelegen deel van de Sjlka en het hogere deel van de Amoer, waar je kunt zien hoe een schitterende, brede en snelstromende rivier tussen bergen doorvloeit, die zich in steile, beboste klippen honderden meters boven het water verheffen, een van de mooiste landschappen ter wereld. Maar dezelfde klippen maken de verbinding per paard over land, langs een smal pad, uitermate moeilijk. Dat ondervond ik diezelfde herfst tot mijn eigen nadeel. In Oost-Siberië stonden de laatste zeven stations langs de Sjlka (zo'n 180 kilometer) bekend als de Zeven Doodzonden. Dit stuk van de Transsiberische spoorweg — als het ooit aangelegd wordt — zal ongelooflijk veel geld kosten; veel meer dan het gedeelte van de Canadian-Pacific-spoorweg door de Rocky Mountains, in de canyon van de Fraser Rivier, gekost heeft.

Nadat ik mijn aken afgeleverd had, voer ik nog zo'n 1500 kilometer de Amoer af op een van de postboten die op de rivier gebruikt wor-

den. De achtersteven was overdekt en onder de huif bevond zich een kist gevuld met aarde waarop we een vuur brandend hielden om voedsel op te bereiden. Mijn bemanning bestond uit drie man. We moesten voortmaken en daarom roeiden we de hele dag om beurten, terwijl we de boot 's nachts op de stroom lieten meedrijven en ik drie of vier uur lang de wacht hield om de boot midden op de rivier te houden en te voorkomen dat hij in een of andere zijtak terechtkwam. Deze uren wacht — met de volle maan aan de hemel en donkere heuvels die weerspiegeld werden in de rivier — waren onbeschrijflijk mooi. Mijn roeiers had ik betrokken uit de al eerder genoemde 'zonen'; het waren drie misdadigers die de reputatie hadden onverbeterlijke dieven en rovers te zijn — en ik had een zware zak vol bankpapier, zilver en koper bij me. In West-Europa zou men zo'n reis op een eenzame rivier als zeer riskant beschouwd hebben, maar in Oost-Siberië niet. Ik maakte de reis met als enige wapen een oud pistool en ik merkte dat mijn drie bandieten heel geschikt waren. Alleen toen we Blagovjesjtsjensk naderden, werden ze onrustig. 'De Chansjina (Chinese cognac) is daar heel goedkoop,' zeiden ze met diepe zuchten. 'Maar we raken zeker in moeilijkheden! Het is goedkoop en in een mum van tijd ben je zo lam als wat, omdat je er niet van af kunt blijven!' Ik bood aan om het geld dat ze nog te goed hadden bij een vriend achter te laten die hen op de eerste stoomboot terug zou zetten. 'Dat zou ons niet helpen,' antwoordden ze bedroefd. 'Iemand biedt een glas aan — het is immers goedkoop! — en één glas is al te veel!' bleven ze maar zeggen. Ze waren werkelijk uit hun doen en toen ik een paar maanden later door de stad kwam, hoorde ik dat een van 'mijn zoons', zoals de mensen hen noemden, inderdaad in moeilijkheden was geraakt. Toen hij zijn laatste paar laarzen verkocht had om aan het giftige drankje te komen, had hij iets gestolen en was opgesloten. Mijn vriend kreeg hem ten slotte vrij en stuurde hem terug.

Alleen zij die de Amoer gezien hebben of de Mississippi of de Jangtse kennen, kunnen zich voorstellen wat een immense watervlakte de Amoer wordt nadat ze zich samengevoegd heeft met de Soengari; en alleen zij beseffen welke enorme golven over hun beddingen aanrollen als het stormt. Als het regenseizoen, veroorzaakt door de moesson, in juli aanbreekt, zijn de Soengari, de Oesoeri en de Amoer gezwollen door onvoorstelbare hoeveelheden water. Duizenden lage eilandjes, gewoonlijk bedekt met struikgewas, staan onder water of worden weggespoeld, en de rivier bereikt op sommige plaatsen een breedte van drie, vier en zelfs zeven kilometer. Water stort zich in de zijrivieren en de meren, die zich in de lagere gedeelten langs de hoofdstroom vormen. En als een frisse wind uit het oosten waait, komen enorme golven stroomopwaarts rollen, nog hoger dan die in de trechtermonding van de St.-Lawrence te zien zijn. Ze worden opgestuwd naar de

hoofdrivier en de zijtakken. Nog erger is het als een tyfoon uit de Chinese Zee waait en zich verspreidt over de Amoerstreek.

We hebben zo'n tyfoon meegemaakt. Ik was toen aan boord van een grote boot met majoor Marovsky, bij wie ik me in Blagovjesjt-sjensk had aangesloten. Hij had zijn boot zo opgelooft dat we strak aan de wind voeren en toen de storm opstak, lukte het ons de boot aan de lijzijde van de rivier te brengen en een toevlucht te vinden in een kleine zijrivier. Daar bleven we twee dagen, terwijl de storm met zo'n razernij tekeering dat, toen ik me een paar honderd meter in het omringende bos waagde, ik snel weer terug moest omdat de storm talloze reusachtige bomen om me heen omverblies. We begonnen ons ongerust te maken over onze aken. Het stond vast dat als ze die morgen van wal gestoken waren, ze nooit de beschutte zijde van de rivier hadden kunnen halen. De storm moest ze wel naar een zandbank gedreven hebben, waar ze blootgesteld waren aan de volle kracht van de wind die ze onmiddellijk vernietigd zou hebben. De ramp was zo goed als zeker al geschied.

We zeilden uit zodra het ergste van de storm wat bedaard was. We wisten dat we binnen korte tijd twee detachementen aken moesten tegenkomen, maar we zeilden één dag, twee dagen, en vonden geen spoor van de boten. Mijn vriend Marovsky had zijn slaap en eetlust verloren en zag eruit alsof hij een ernstige ziekte achter de rug had. Hij zat hele dagen op het dek, onbeweeglijk voor zich uit te mompelen: 'Alles is weg, alles is weg.' De dorpen zijn schaars en liggen ver uit elkaar langs dit deel van de Amoer en niemand kon ons enige informatie verschaffen. Er stak een nieuwe storm op en uiteindelijk, toen we bij het aanbreken van de dag een dorp bereikten, hoorden we dat er geen boten gepasseerd waren, maar dat ze de vorige dag grote hoeveelheden wrakhout de rivier hadden zien afdrijven. Het was duidelijk dat op zijn minst veertig boten, die een gezamenlijke lading van tweeduizend ton hadden, verloren gegaan waren. Dat hield in dat er de komende lente in de benedenloop van de Amoer zeker honger zou heersen, als er niet tijdig voorraden gebracht werden, want het was laat in het seizoen en spoedig zou er geen scheepvaart meer mogelijk zijn; bovendien was er toen nog geen telegraaf langs de rivier.

We beraadslaagden en besloten dat Marovsky zo snel mogelijk naar de monding van de rivier de Amoer zou zeilen. Misschien kon hij nog wat graan in Japan kopen voor het scheepsverkeer sloot. In de tussentijd moest ik zo snel mogelijk stroomopwaarts trekken om de verliezen vast te stellen, waarna ik de drieduizend kilometer langs de Amoer en de Sjikka af moest leggen, in boten, op paarden of met een stoomboot als ik die toevallig tegenkwam om de autoriteiten in Tsjita te waarschuwen. Want hoe eerder ik daar was, des te sneller konden nog aanwezige voorraden provisie verzonden worden. Een deel ervan zou misschien nog dezelfde herfst de bovenloop van de Amoer bereiken, waar het gemakkelijker zou zijn om ze per schip naar de

lagere landen te vervoeren, als de lente eenmaal aanbrak. Als maar een paar weken of zelfs een paar dagen gewonnen konden worden, zou dat een enorm verschil maken als er honger heerste.

Ik begon mijn drieduizend kilometer lange reis in een roeiboot, waarbij ik in ieder dorp van roeiers wisselde, om de dertig kilometer. Ik schoot langzaam op, maar het duurde misschien wel veertien dagen voor er een stoomboot de rivier op zou komen en in de tussentijd kon ik de plaatsen alvast bereiken waar de wrakstukken van de boten terechtgekomen waren en nagaan of er nog voorraden gered waren. Dan kon ik bij de monding van de Oesoeri (Chabarevsk) altijd nog een stoomboot nemen. De boten die ik in de dorpen aantrof, waren miserabel slecht en het weer was nog erg stormachtig. We bleven natuurlijk dicht onder de kust, maar we moesten enkele vertakkingen van de Amoer oversteken die een aanzienlijke breedte hadden en de golven, opgezweept door de harde wind, dreigden ons notedopje gedurig te verzwelgen. Op een dag moesten we een zijarm van de rivier oversteken die bijna een kilometer breed was. Woedende golven rezen hoog in de zijtak. Mijn roeiers, twee boeren, werden doodsbang en trokken wit weg. Hun blauwe lippen beefden terwijl ze gebeden mompelden. Maar een jongen van vijftien, die het roer hield, hield kalm het oog op de golven gericht. Hij gleed ertussendoor op het moment dat ze om ons heen leken weg te zinken, maar als hij ze dreigend op zag rijzen voor de boeg, liet hij de boot even iets wenden en stuurde hij hem veilig door de golven heen. De boot schepte bij iedere golf water en ik hoosde met een leeg olieblok, waarbij ik opmerkte dat we sneller water schepten dan ik het eruit kon gooien. Op een gegeven moment toen de boot erg veel water schepte door twee enorme golven die overkwamen, maakte ik op een teken van een van de bevende roeiers de zware zak los, vol koper en zilver, die ik over mijn schouder droeg... Vele dagen achtereen moesten we zulke oversteken maken. Ik dwong mijn mannen nooit, maar omdat ze wisten waarom ik haast had, besloten ze altijd zelf op een bepaald moment dat we een poging moesten ondernemen. 'Je kunt geen zeven doden sterven in je leven, en die ene kun je toch niet ontkomen,' zeiden ze dan, waarna ze zich bekruisten, de riemen grepen en trokken.

Al spoedig bereikte ik de plaats waar het grootste deel van onze boten vernield was. Vierenveertig waren door de storm vergaan. Het was onmogelijk geweest de lading te lossen en maar heel weinig van de voorraden was gespaard. Tweeduizend ton meel was verloren gegaan en met dit nieuws zette ik mijn reis voort.

Een paar dagen later haalde een stoomboot, die langzaam de rivier op voer, me in en toen ik aan boord ging, vertelden de passagiers me dat de kapitein zichzelf een delirium gedronken had en overboord gesprongen was. Men had hem echter weten te redden en nu lag hij ziek in zijn kajuit. Ze vroegen me het commando over de stoomboot op me te nemen en ik moest wel akkoord gaan. Maar al snel merkte

ik tot mijn grote verbazing dat alles op zo'n geroutineerde wijze verliep, dat ik, hoewel ik de hele dag op de brug paradeerde, vrijwel niets te doen had. Afgezien van enkele minuten echte verantwoordelijkheid, als de stoomboot aan moest leggen om hout in te slaan als brandstof, en enkele bemoedigende woorden die ik af en toe tot de stokers richtte opdat ze, zodra de omtrekken van de oevers vaag te zien waren in het ochtendgloren, aan de gang zouden gaan, liep alles vanzelf. Een loods die de kaart kon lezen, had het even goed geklaard.

Ik legde de afstand verder per stoomboot en te paard af en ten slotte kwam ik in Transbaikalja aan. De gedachte aan de hongersnood die komende lente misschien zou uitbreiden aan de benedenloop van de Amoer dwong me voortdurend op te schieten. Ik vond dat de kleine stoomboot op de Sjlka niet snel genoeg vooruit kwam, en daarom ging ik van boord en reed met een kozak enkele honderden kilometers de Argoen langs, aan de voet van een van de meest onherbergzame rotsmassieven in Siberië. We stegen pas af om ons kampvuur aan te steken toen het al middernacht was. Zelfs de tien of twintig uur die ik met deze krachttoer misschien won, waren meegenomen, want iedere dag bracht het einde van het scheepvaartseizoen naderbij; 's nachts vormde zich al ijs op de rivier. Eindelijk ontmoette ik de gouverneur van Transbaikalja en mijn vriend kolonel Pedasjenko op de Sjlka, bij de nederzetting van veroordeelden in Kara, en laatstgenoemde zette zich aan de taak onmiddellijk alle beschikbare voorraden te verschepen. Wat mijzelf betreft: ik vertrok meteen om over deze zaak rapport te gaan uitbrengen in Irkoetsk.

De mensen in Irkoetsk verwonderden zich erover dat ik erin geslaagd was deze lange reis in zo'n korte tijd te maken, maar ik was dan ook behoorlijk uitgeput. Ik herstelde snel door een week lang zoveel uur te slapen dat ik me nu zou schamen het aantal te noemen.

'Ben je voldoende uitgerust?' vroeg de gouverneur-generaal me ongeveer een week na mijn aankomst. 'Kun je morgen naar Sint-Petersburg vertrekken als koerier om daar zelf verslag uit te brengen over het verlies van de boten?'

Dat hield in dat ik twintig dagen — en geen dag meer — een afstand van 4800 kilometer moest afleggen van Irkoetsk naar Nizjni Novgorod, waar ik de trein naar Sint-Petersburg kon nemen. Ik moest dag en nacht in postkoetsen rijden en overstappen omdat geen enkel rijtuig bestand was tegen zo'n lange rit met volle snelheid over bevroren wegen. Maar de gedachte dat ik mijn broer Alexander weer zou zien was te aantrekkelijk om het aanbod van de officier af te slaan en ik vertrok de volgende avond. Toen ik de laaglanden van West-Siberië en de Oeral bereikte, werd de reis een ware kwelling. Er waren dagen dat de wielen van de rijtuigen bij iedere stopplaats gebroken bleken door de bevroren groeven in de weg. De rivieren waren aan het bevroren en ik moest de Ob oversteken in een bootje te

midden van allemaal drijfijis, dat ieder ogenblik ons kleine scheepje dreigde te verpletteren. Toen ik bij de rivier de Tom was gekomen, was het drijfijis net de nacht ervoor aan elkaar gevroren en de boeren weigerden aanvankelijk me over te zetten. Ze vroegen me hun een 'bewijsje' te geven.

'Wat voor bewijsje bedoel je?'

'Nu, u schrijft op een papier: "Ik, ondergetekende, verklaar hierbij dat het Gods wil was dat ik verdronk en niet de fout van de boeren" en dat papier geeft u aan ons.'

'Met plezier — aan de overkant.'

Eindelijk zetten ze me over. Een jongen — een moedige, schrandere knaap die ik zelf uitgezocht had — ging voorop en probeerde met een stok uit hoe sterk het ijs was. Ik volgde hem met de kist papieren op mijn schouders en wij waren verbonden door lange touwen die vijf boeren vasthielden op enige afstand van ons vandaan — een van hen droeg een bundel stro dat op het ijs gegooid werd op plaatsen waar het niet sterk genoeg leek.

Ten slotte kwam ik in Moskou aan, waar ik door mijn broer van het station gehaald werd en vandaar gingen we meteen door naar Sint-Petersburg.

Jeugd is iets groots. Na zo'n reis die vierentwintig dagen en nachten geduurd had en waarbij ik 's morgens vroeg in Sint-Petersburg aankwam, ging ik toch diezelfde dag nog mijn papieren afgeven, waarbij ik zelfs niet verzuimde een tante te bezoeken, of liever gezegd een nichtje van me. Ze vond het enig. 'We hebben voor vanavond een dansfeest georganiseerd. Kom je ook?' zei ze. Natuurlijk! En ik kwam niet alleen, maar danste ook nog tot vroeg in de morgen.

Toen ik in Sint-Petersburg was en bij de autoriteiten aanklopte, begreep ik waarom ze mij gestuurd hadden om rapport uit te brengen. Niemand geloofde dat het mogelijk was dat zoveel boten verloren gegaan waren. 'Ben je ter plaatse geweest? Heb je de wrakstukken met eigen ogen gezien? Ben je er wel heel zeker van dat "ze" niet eenvoudigweg de voorraden gestolen hebben en jou de wrakstukken van wat boten hebben laten zien?' Dat soort vragen kreeg ik te beantwoorden.

De hoge functionarissen die aan het hoofd stonden van de Siberische aangelegenheden in Sint-Petersburg waren gewoon vertederend in hun onschuldige onwetendheid ten aanzien van Siberië. '*Mais non, cher,*' zei een van hen tegen me — hij sprak altijd Frans — 'hoe is het nu mogelijk dat veertig boten vergaan op de Njeva, zonder dat er iemand te hulp schiet!' 'De Njeva,' riep ik uit, 'leg maar drie of vier Njeva's naast elkaar en dan heb je de benedenloop van de Amoer!'

'Is die werkelijk zo breed?' En twee minuten later babbelde hij in uitstekend Frans over allerlei andere dingen.

'Wanneer heb je Schwartz, de schilder, voor het laatst gezien? Vind

je zijn "Ivan de Verschrikkelijke" niet prachtig? Weet je waarom ze Koekjel wilden arresteren!' en hij vertelde me alles over een brief die hij ontvangen had, waarin zijn steun gevraagd werd voor de Poolse Opstand. 'Weet je dat Tsjernysjevsky gearresteerd is? Hij zit nu in de vesting opgesloten.'

'Waarvoor? Wat heeft hij gedaan?' vroeg ik.

'Niets bijzonders, niets! Maar, *mon cher*, je weet wel — uit staats-overwegingen...! Zo'n intelligente man, uiterst intelligent! En de invloed die hij op de jeugd heeft! Je begrijpt dat een regering dat niet kan toestaan: dat is onmogelijk. *Intolérable, mon cher, dans un Etat bien ordonné!*

Graaf Ignatjev stelde niet zulke vragen: hij kende de Amoer goed — even goed als Sint-Petersburg. Tussen allerlei grapjes en rake opmerkingen over Siberië door zei hij tegen mij: 'Het is een geluk dat jij daar ter plaatse geweest bent en de wrakstukken gezien hebt. En het was heel verstandig van "ze" om jou met het rapport te sturen. Goed gedaan! Eerst wilde niemand het verhaal over onze boten geloven. "Weer een nieuwe zwendel," dacht men. Maar nu zeggen de mensen dat je als page goed bekend stond en dat je maar een paar maanden in Siberië bent; je zou die mensen daar niet de hand boven het hoofd houden als het zwendelaars waren! Ze vertrouwen je!'

De minister van Oorlog, Dmitri Miloetin, was de enige hoge functionaris in Sint-Petersburg die de zaak serieus opnam. Hij stelde me vele vragen en alle zeer ter zake. Hij had de zaak dadelijk in de vingers en ons hele gesprek werd gevoerd in korte zinnen, ongehaast, maar zonder één woord te veel. 'De nederzettingen aan de kust worden vanuit zee bevoorraad? De rest alleen vanuit Tsjita? Goed. Maar als er volgend jaar nu weer zo'n storm opsteekt — heeft er dan opnieuw zo'n ramp plaats?' 'Niet als er twee kleine sleepboten meegaan met de aken.' 'Is dat afdoende?' 'Ja, met één sleepboot erbij zouden de verliezen niet half zo groot geweest zijn.'

'Dat zou best eens kunnen. Schrijf me, als je wilt; noteer alles wat je hier verteld hebt; heel eenvoudig, geen formaliteiten.'

V

Ik bleef niet lang in Sint-Petersburg; dezelfde winter nog ging ik terug naar Irkoetsk. Mijn broer zou zich daar binnen enkele maanden bij me voegen: hij was benoemd tot officier bij de Irkoetskkozakken.

Een reis door Siberië gedurende de winter wordt verondersteld een afschuwelijke ervaring te zijn. Maar welbeschouwd is het eigenlijk gerieflijker dan in welk ander seizoen ook. De besneeuwde wegen zijn uitstekend en ook al is de koude fel, zij is goed te verdragen. In mijn volle lengte uitgestrekt op de slede, zoals dat gebruikelijk is in Siberië, gewikkeld in pelsdekens met bont aan de binnen- en de buitenkant, voelde ik niet zoveel van de kou, zelfs wanneer de temperatuur daalde tot veertig of vijftig graden Celsius onder nul. Reizend als koerier — dat wil zeggen dat bij iedere stopplaats de paarden snel verwisseld werden en dat we slechts eenmaal per dag een uur lang stopten om te eten — bereikte ik Irkoetsk negentien dagen na mijn vertrek uit Sint-Petersburg. Driehonderd kilometer per dag is de normale snelheid in dergelijke gevallen en ik herinner me dat ik de laatste duizend kilometer van mijn reis aflegde in zeventig uur. De vorst was toen niet zo streng meer en de wegen waren uitstekend begaanbaar; de koetsiers bleven in een prima humeur door een extraatje, bestaande uit zilveren munten, terwijl het driespan van kleine, lichte paardjes genoeg scheen te hebben in de tocht over heuvels en dalen, over rivieren die staalhard bevroren waren en door bossen die glinsterden met een zilveren pracht door de stralen van de zon.

Ik werd nu toegevoegd aan de gouverneur-generaal voor kozakken-aangelegenheden van Oost-Siberië en moest in Irkoetsk wonen, waar echter niets bijzonders te doen was. 'Laat alles bij het oude, en praat niet meer over hervormingen,' was het voorschrift dat we uit Sint-Petersburg ontvingen. Ik nam daarom met graagte het aanbod aan om geografisch onderzoek te gaan doen in Mantsjoerije.

Als men een blik werpt op de kaart van Azië, is te zien hoe de Russische grens, die in Siberië ongeveer ter hoogte van de 50ste breedtegraad loopt, in Transbaikalja plotseling naar het noorden afbuigt, en 450 kilometer langs de rivier de Argoen loopt, waar zij vanaf de Amoer zuidoostwaarts gaat. De stad Blagovjesjtsjenk, die de hoofdstad was van het land langs de Amoer, ligt weer ongeveer op de 50ste breedtegraad. Tussen de zuidoostelijk gelegen hoek van Transbaikalja (Nieuw Tsoeroechajtoe) en Blagovjesjtsjenk aan de Amoer liggen

maar 750 kilometer, maar langs de Argoen en de Amoer is het meer dan 1500 kilometer. Bovendien is de verbinding via de Argoen, die niet bevaarbaar is, uiterst moeilijk. In de meer stroomafwaarts gelegen delen is er slechts een moeilijk begaanbaar pad door de bergen.

Transbaikalja is zeer rijk aan vee en de kozakken die in het zuidoostelijk gedeelte wonen en rijke veefokkers zijn, wilden een rechtstreekse verbinding tot stand brengen met het middegebied van de Amoer, waar een goede markt was voor hun vee. Ze dreven altijd handel met de Mongolen en hadden van hen gehoord dat het niet moeilijk was om bij de Amoer te komen, als ze oostwaarts trokken door de Grote Chingan. Als ze recht naar het oosten trokken, zo werd hun gezegd, zouden ze op een oude Chinese weg stuiten die door de Chingan liep naar de stad Merghen in Mantsjoerije (aan de rivier de Nonni, een zijrivier van de Soengari), vanwaar een uitstekende weg naar de Midden-Amoer loopt.

Ik kreeg het aanbod de leiding op me te nemen van een handelskaravaan die de kozakken wilden uitsturen om die weg te vinden en ik nam het met beide handen aan. Geen enkele Europeaan had dit gebied ooit betreden en een Russische topograaf die die kant een paar jaar geleden was opgegaan, was vermoord. Slechts twee jezuiten waren ten tijde van keizer Kan-si vanuit het zuiden doorgedrongen tot Merghen en hadden vastgesteld op welke breedtegraad deze stad zich bevond. Het hele immense gebied ten noorden ervan, 750 kilometer breed en 1000 kilometer lang, was volkomen onbekend terrein. Ik raadpleegde alle beschikbare bronnen over deze streek. Niemand wist er iets van af, zelfs de Chinese geografen niet. Bovendien was het van belang om de Midden-Amoer met Transbaikalja te verbinden en nu werd Tsoeroechajtoe de voornaamste plaats van deze expeditie.

Er was echter één moeilijkheid. Het verdrag met China stond toe dat er vrij handel gedreven kon worden met het Chinese Rijk en Mongolië. Mantsjoerije werd daar niet in genoemd en kon wel of niet onder het verdrag vallen. De Chinese grensautoriteiten interpreteerden het op de ene manier, de Russen net andersom. Bovendien werd er alleen gesproken over handel en een officier zou zeker niet toegelaten worden in Mantsjoerije. Zodoende moest ik me als handelaar voordoen. In Irkoetsk kocht ik dus allerlei goederen en verkleedde me als koopman. De gouverneur-generaal bezorgde me een paspoort. 'Pjotr Aleksejev, koopman van het tweede gilde te Irkoetsk en metgezellen' en hij waarschuwde me dat als de Chinese autoriteiten me mochten arresteren en naar Peking brengen en vandaar door de Gobi naar de Russische grens — in een kooi op een kameel was hun manier om gevangenen door Mongolië te vervoeren — ik hem niet moest verraden door mijn naam te noemen. Ik ging natuurlijk akkoord met alle voorwaarden, want de verleiding om een land te bezoeken waar nog nooit eerder een Europeaan geweest was, kon geen enkele ontdekkingsreiziger weerstaan.

Het zou niet gemakkelijk geweest zijn mijn identiteit verborgen te houden zolang ik in Transbaikalja was. De kozakken (echte Mongolen) zijn een uitermate nieuwsgierig volk en zodra een vreemdeling naar hun dorpen komt, ontvangen ze hem zeer gastvrij, terwijl de heer des huizes hem onderwerpt aan een waar kruisverhoor.

‘Een saaie reis, veronderstel ik,’ begint hij, ‘een lange weg vanaf Tsjita hierheen, nietwaar? En nog langer voor iemand die van nog verder komt. Van Irkoetsk soms? Handel zeker! Veel kooplui komen deze kant op. Je gaat ook naar Nertsjinsk nietwaar? Ja, veel mensen van jouw leeftijd zijn getrouwd: jij hebt vast ook een gezin. Veel kinderen? Toch niet allemaal jongens hoop ik?’ En zo gaat het dan nog een half uur door.

De plaatselijke bevelhebber van de kozakken, kapitein Buxhovden, kende zijn pappenheimers en wij hadden onze maatregelen genomen. In Tsjita en Irkoetsk hadden we veel amateurtoneelverenigingen, die bij voorkeur stukken van Ostrovsky opvoerden, die haast altijd in koopmanskringen gesitueerd zijn. Ik speelde een aantal malen mee in dergelijke stukken en vond acteren zo’n groot genoegen dat ik zelfs eens een enthousiaste brief aan mijn broer schreef, waarin ik bekende dat ik de hartstochtelijke wens koesterde mijn militaire loopbaan vaarwel te zeggen en aan het toneel te gaan. Meestal speelde ik de rol van jonge koopman en zodoende had ik me hun manier van spreken, gebaren en theedrinken van een schoteltje heel behoorlijk eigen gemaakt — in Nikolskoje had ik ook de nodige ervaring opgedaan — en nu had ik de gelegenheid dit alles te gebruiken voor een nuttig doel.

‘Gaat u zitten, Pjotr Aleksejevitsj,’ placht kapitein Buxhovden tegen me te zeggen als de kokende theepot, stoomwolken uitblazend, op tafel gezet werd.

‘Dank u; we zullen hier blijven,’ antwoordde ik dan, terwijl ik een eindje verder op de rand van een stoel zat. Als ik dan mijn thee begon te drinken zoals een echte Moskouse koopman, stikte Buxhovden bijna van het lachen: ik blies op mijn schoteltje met een ‘starende blik’ en beet op een speciale manier microscopisch kleine stukjes af van een suikerklontje dat nog voor een half dozijn koppen thee moest dienen.

We wisten dat de kozakken al gauw achter de waarheid zouden komen, maar het belangrijkste was een paar dagen te winnen en de grens te overschrijden zonder dat mijn ware identiteit bekend was. Ik moet mijn rol goed gespeeld hebben, want de kozakken behandelden me als een onbeduidend handelaartje. In een of ander dorp wenkte een oud vrouwtje me toen ik langskwam en vroeg: ‘Komen er nog meer mensen achter jullie aan, beste jongen?’

‘Nee grootmoedertje, niet dat ik weet.’

‘Ze zeiden dat een prins, Rapotsky, zou komen? Komt hij?’

‘O ja. U hebt gelijk grootmoeder. Zijne Hoogheid was ook van plan

vanuit Irkoetsk hierheen te gaan. Maar hoe kunnen “ze”?’ Zo’n reis! Veel te lastig! En dus bleven ze waar ze waren.’

‘Natuurlijk, hoe zou hij ook!’

Om kort te gaan, we kwamen ongedeerd over de grens. ‘Wij,’ dat waren elf kozakken, een Toengoes en ikzelf, allemaal te paard. We hadden zo’n veertig paarden bij ons voor de verkoop en twee wagens —waarvan er een van mij was: deze had twee wielen en bevatte stoffen, katoenfluweel, gouddraad en dergelijke, die ik in mijn hoedanigheid van koopman meegenomen had. Ik zorgde helemaal alleen voor mijn paarden en wagen, terwijl we een van de kozakken uitkozen om onze ‘leider’ te zijn. Hij moest alle diplomatieke praatjes houden met de Chinese autoriteiten. Alle kozakken spraken Mongools en de Toengoes verstond Mantsjoerij. De kozakken van de karavaan wisten natuurlijk wie ik was — een van hen kende ik al in Irkoetsk — maar ze hebben me nooit verraden, omdat ze begrepen dat het welslagen van de expeditie ervan afhing. Ik droeg een lang, blauw katoenen hemd, net als de anderen, en de Chinezen besteedden geen aandacht aan me, zodat ik onopgemerkt met het kompas de weg kon bepalen. De eerste dag, toen allerlei Chinese soldaten om ons heen hingen in de hoop een glas whisky te bemachtigen, kon ik alleen af en toe een heimelijke blik werpen op mijn kompas. De richting en afstanden noteerde ik zonder het papier uit mijn zak te halen. We droegen geen wapens. Alleen onze Toengoes, die zou gaan trouwen, had zijn geweer meegenomen en joeg op damherten, bracht ons vlees voor het avondeten en verzamelde pelzen om zijn aanstaande vrouw mee te betalen.

Toen we geen whisky meer hadden, lieten de Chinese soldaten ons met rust. Toen gingen we recht naar het oosten, terwijl we zo goed mogelijk onze weg zochten door het landschap. Na een dag of vier, vijf, stuitten we op het Chinese spoor dat ons door de Chingan naar Merghen zou brengen.

Tot onze verbazing merkten we dat het oversteken van de grote heuvelrug, die er op de kaarten zo zwart en afschrikwekkend uitzag, heel eenvoudig was. We haalden onderweg een oude Chinese functionaris in, die in een miserabele toestand verkeerde en reisde in een wagentje met twee wielen. De laatste twee dagen ging het voortdurend bergopwaarts en het landschap droeg de sporen van de grote hoogte. De grond werd moerassig en de weg modderig; er was haast geen gras en hier en daar stond een boom, die nauwelijks uitgegroeid was, vaak kromgetrokken en bedekt met korstmos. Kale bergen verzezen rechts en links, en we dachten al aan de moeilijkheden die we zouden krijgen bij het overtrekken van de bergkam, toen we de oude Chinese functionaris uit zijn wagentje zagen stappen voor een *obo* — dat is een hoop stenen en boomtakken waaraan plukjes paardehaar en lapjes zijn vastgemaakt. Hij trok wat haar uit de manen van zijn paard en maakte ze aan de takken vast. ‘Wat is dat?’ vroegen we. ‘De obo; het water voor ons vloeit vanaf nu naar de Amoer.’ ‘Is dit dan

alles?' 'Hier houdt de Chingan op! Geen bergen meer tot de Amoer, alleen maar heuvels!'

Er ontstond hevige opwinding in onze karavaan. 'De rivieren stromen naar de Amoer, de Amoer!' schreeuwden de kozakken elkaar toe. Hun hele leven lang hadden ze de oude kozakken horen vertellen over de grote rivier waar de wijnstok in het wild groeit, de steppe zich honderden kilometers ver uitstrekt en miljoenen mensen in welstand kunnen leven; toen was de Amoer bij Rusland gekomen en hadden ze horen spreken over de lange reis erheen, over de moeilijkheden van de eerste bewoners en de welvaart van hun verwanten die zich aan de bovenloop gevestigd hadden; en nu hadden we de korte weg erheen gevonden! Voor ons lag een steile helling, waarlangs de weg zigzag naar beneden liep tot aan een klein riviertje dat zich een weg baande door een ruw bergmassief en dat naar de Amoer stroomde. De weg naar de grote rivier lag open! Iedere reiziger kan zich mijn verrukking voorstellen over deze onverwachte ontdekking. Wat de kozakken betreft, ze stegen haastig af en maakten op hun beurt plukjes paardehaar vast aan de takken op de obo. De Siberiërs hebben over het algemeen een heilig ontzag voor de goden van heidense volken. Ze slaan ze niet erg hoog aan, maar deze goden, zeggen ze, zijn boosaardige wezens, geneigd tot het kwade en je kunt maar het beste op goede voet met hen blijven. Het is veel beter ze met allerlei kleinigheden te vriend te houden.

'Kijk, wat een vreemde boom hier staat; dat moet een eik zijn,' riepen ze uit toen we de steile helling afdaalden. De eik groeit niet in Siberië en pas op de oostelijke helling van de hoogvlakte kun je ze soms aantreffen. 'Kijk, hazelaars!' riepen ze toen, 'en wat is dat voor een boom?' zeiden ze bij het zien van een linde, of andere bomen die niet in Rusland groeien en die ik herkende als behorend bij de Mantsjoerijse flora. De noorderlingen, die vele jaren lang van warmere streken gedroomd hadden en ze nu zagen, waren verrukt. Ze gingen op de grond liggen, die bedekt was met dik gras en ze streefden de omgeving met hun ogen. Ze zouden alles zelfs gekust hebben als we niet het brandende verlangen gevoeld hadden de Amoer zo snel mogelijk te bereiken. En toen we veertien dagen later op dertig kilometer van de rivier ons laatste kamp opsloegen, werden ze zo ongeduldig als kleine kinderen. Ze begonnen hun paarden kort na middernacht te zadelen en lieten me ver voor het aanbreken van de dag vertrekken. En toen we ten slotte vanaf een hoge plek een glimp opvingen van die machtige rivier, glansde er in de ogen van deze on-aandoenlijke Siberiërs, aan wie alle dichtelijke gevoelens doorgaans vreemd zijn, een poëtisch vuur, terwijl ze neerzagen op de blauwe wateren van de majestueuze Amoer. Het stond wel vast dat, vroeg of laat, met of zonder de steun of zelfs tegen de wens van de Russische regering, beide oevers van deze rivier, die nu nog woest en verlaten waren maar rijke mogelijkheden boden, evenals de immense uitge-

strektheden waar geen mens woonde in Noord-Mantsjoerije, overstroomd zouden worden door Russische kolonisten; net als de oevers van de Mississippi gekoloniseerd waren door de Canadese *voyageurs*.

Intussen had de oude half-blinde Chinese functionaris, met wie we de Chingan doorgetrokken waren, zijn blauwe jas aangedaan en een officiële muts met een glazen knop erop opgezet en de volgende morgen verklaarde hij, dat hij niet toestond dat we verder gingen. Onze 'oudste' had hem en zijn klerk in onze tent ontvangen en de oude man herhaalde wat zijn klerk hem toefluisterde: hij tekende allerlei bezwaren aan tegen onze doortocht. Hij wilde dat we daar ter plaatse bleven kamperen, terwijl hij onze pas naar Peking stuurde en om orders zou vragen, iets wat we absoluut weigerden. Toen begon hij moeilijk te doen over ons paspoort.

'Wat voor paspoort is dit?' zei hij met minachting neerkijkend op onze pas, die uit een eenvoudig vel papier bestond waarop enkele regels geschreven waren, in het Russisch en het Mongools, en dat met een eenvoudig zegel gelakt was. 'Misschien hebben jullie het wel zelf geschreven en met een munt gezegeld,' merkte hij op. 'Kijk eens naar mijn pas: dat is tenminste iets!' en hij ontrolde voor ons een papier van meer dan een halve meter lang, dat vol Chinese karakters stond.

Ik zat tijdens het hele onderhoud wat terzijde, terwijl ik op mijn gemak iets in mijn valies pakte. Opeens zag ik een bladzijde uit de *Moskouse Gazette* in mijn tas zitten waar boven de titel een adelaar staat afgedrukt omdat de krant eigendom is van de Moskouse universiteit. 'Laat hem dit maar zien,' zei ik tegen onze oudste. Hij vouwde het hele blad open en wees op de adelaar. 'Die pas was om aan u te laten zien,' zei onze oudste, 'maar deze is voor onszelf.' 'Gaat dat allemaal over jullie wat daarop staat?' vroeg de oude man verbijsterd. 'Allemaal over ons,' antwoordde onze oudste zonder zelfs maar met zijn ogen te knippen.

De oude man — een echte ambtenaar — stond verbijsterd te kijken naar zoveel bedrevenheid in het schrijven. Hij onderwierp elk van ons aan een nader onderzoek terwijl hij voortdurend met zijn hoofd knikte. Maar de klerk fluisterde nog steeds allerlei dingen in zijn oor en ten slotte verklaarde hij dat we onze reis toch niet mochten voortzetten.

'Genoeg gepraat,' zei ik tegen de oudste, 'geef maar bevel de paarden te zadelen.' De kozakken waren dezelfde mening toegedaan en binnen zeer korte tijd ging onze karavaan op weg. We zeiden de oude ambtenaar gedag en beloofden hem melding te zullen maken van het feit dat hij zijn toevlucht niet tot geweld genomen had — wat hij nooit gekund zou hebben — maar al het mogelijke gedaan had om te verhinderen dat wij Mantsjoerije binnentrokken, en dat het onze schuld was dat we het toch gedaan hadden.

Enige dagen later waren we in Merghen, waar we wat handel dreven en al spoedig bereikten we de Chinese stad Aigoen op de rechter-

oever van de Amoer en de Russische stad Blagovjesjtsjenk op de linker-oever. We hadden de korte weg gevonden maar nog veel meer interessante dingen daaromheen: de Grote Chingan bleek door bergkammen omringd, waardoor het niet moeilijk was erdoorheen te trekken, de vulkanen uit het Tertiair van het Oejoen Choldontse-gebied, dat zolang een raadsel geweest was in aardrijkskundige literatuur, enzovoort. Ik kan niet zeggen dat ik bepaald voordelig zaken deed in Merghen, want ik stond erop (in gebroken Chinees) vijfendertig roebel te krijgen voor een horloge waarvoor de Chinese koper me vijfenveertig geboden had; maar de kozakken deden goede zaken. Ze verkochten al hun paarden voor een goede prijs en toen mijn paarden, mijn goederen en dergelijke door de kozakken verkocht waren, bleek dat de expeditie de regering het bescheiden bedrag van tweeëntwintig roebel gekost had — elf dollar!

VI

Die hele zomer reisde ik op de Amoer. Ik ging helemaal naar de monding, of eigenlijk het estuarium — Nikolajevsk — om me bij de gouverneur-generaal te voegen, die ik vergezelde in een stoomboot op de Oesoeri. Hierna, in de herfst, maakte ik een nog interessantere reis op de Soengari, tot diep in het hart van Mantsjoerije tot aan Ghirin (of Kirin, zoals ze het in het zuiden uitspreken).

Vele rivieren in Azië ontstaan door het samenkomen van twee even grote stromen, zodat het voor de geograaf moeilijk is om te zeggen welke van de twee nu de hoofdstroom is en welke de zijrivier. De Ingoda en de Onon vormen samen de Sjikka; de Sjikka en de Argoen vormen samen de Amoer, en de Amoer voegt zich bij de Soengari, zodat ze samen die machtige stroom vormen die noordoostwaarts vloeit en uitmondt in de Stille Oceaan in de onherbergzame streken van de Tartaanse Straat.

Tot het jaar 1864 was over de grote rivier van Mantsjoerije nog zeer weinig bekend. Alle informatie erover dateerde uit de tijd van de jezuïeten en die was nog zeer schaars. Nu er een opleving kwam in de ontdekking van Mongolië en Mantsjoerije en de angst voor China die men tot nu toe in Rusland gehad had, overdreven bleek, drongen wij jongeren er bij de gouverneur-generaal op aan de Soengari te exploreren. Om vlak naast de Amoer een immens gebied te hebben liggen dat vrijwel even onbekend is als de Afrikaanse woestijn, leek ons al te verleidelijk. Plotseling besloot generaal Korsakov een stoomboot de Soengari op te sturen, onder het voorwendsel vriendschapsbrieven te gaan aanbieden aan de gouverneur-generaal van de provincie Ghirin. Een Russische consul uit Oerga moest die brieven afgeven.

Een dokter, een astronoom en ik waren onder het bevel van kolonel Tsjernjajev op expeditie gestuurd op een kleine stoomboot, de Oesoeri, die een aak met kolen op sleeptouw had. Vijfentwintig soldaten, van wie de geweren zorgvuldig tussen de kolen verborgen waren, gingen met ons mee op de aak.

Alles was in grote haast georganiseerd en op de kleine stoomboot was niet voldoende accommodatie om zo'n veelkoppige bemanning op te nemen. Maar we waren allemaal een en al enthousiasme en we kropen dicht op elkaar in de kleine hutten. Een van ons moest op een tafel slapen en toen we van wal staken, merkten we dat er niet eens

voldoende messen en vorken voor ons allemaal waren — om van de rest maar niet te spreken. Een van ons gebruikte zijn pennemesje, en mijn Chinese mes met twee stokjes die als vork dienden, was een welkome aanvulling.

Het was geen eenvoudige opgave om de Soengoeri te bevaren. De grote rivier is in haar lager gelegen delen, waar zij door dezelfde lage streken stroomt als de Amoer, erg ondiep, en hoewel onze boot maar één meter diepgang had, konden we vaak geen rivierarm vinden die diep genoeg voor ons was. Er waren dagen dat we maar zo'n zestig kilometer opschoten, en net zoveel maal met onze kiel over de zandige bodem van de rivier schraapten. Steeds weer opnieuw werd een roeiboot uitgezet om de nodige diepte op te sporen. Maar onze jonge kapitein had het in zijn hoofd gezet om Chirin die komende herfst te bereiken en iedere dag drongen we verder door. Naarmate we steeds meer stroomopwaarts voeren, werd de rivier voortdurend mooier en het varen steeds gemakkelijker. En toen we de zandige woestenij waar de Soengari zich bij de Nonni voegt, gepasseerd waren, verliep onze reis snel en plezierig. Binnen een paar weken bereikten we de hoofdstad van die provincie van Mantsjoerije. Er werd een uitstekende kaart van de rivier gemaakt door onze topografen. Jammer genoeg was er geen tijd te verliezen en zo legden we maar heel zelden aan in een stad of dorp. De dorpen langs de rivier zijn gering in aantal en liggen ver uiteen, en op de lager gelegen delen vonden we alleen land dat ieder jaar overstroomd wordt. Hoger stroomopwaarts voeren we honderden kilometers tussen zandduinen door en pas toen we aan de bovenloop van de Soengari nabij Chirin gekomen waren, zagen we de bevolking.

Als het ons doel geweest was om vriendschapsbetrekkingen aan te knopen met Mantsjoerije en niet om de Soengari in kaart te brengen, zou onze expeditie een grandioze mislukking geweest zijn. Bij de Mantsjoerijse autoriteiten lag het feit nog vers in het geheugen hoe, acht jaar geleden, het 'bezoek' van Moeravjov geëindigd was met de annexatie van de Amoer en de Oesoeri. Ze konden dan ook niet anders dan met argwanende blik dit nieuwe en ongevraagde bezoek gadeslaan. De vijftientig geweren die tussen de kolen verborgen waren, hadden we zoals het hoort aan de Chinese autoriteiten gerapporteerd voor we vertrokken, maar hierdoor werd hun argwaan alleen nog maar groter. En toen onze stoomboot het anker uitwierp voor de drukbevolkte stad Chirin, zagen we dat alle kooplieden bewapend waren met roestige zwaarden uit een of ander oud arsenaal. Men verhinderde ons echter niet om door de straten te lopen, hoewel alle winkels gesloten werden toen we aan wal gingen en de kooplui niets mochten verkopen. Men zond ons wat proviand als gift, maar men wilde er geen geld voor aannemen.

De herfst liep snel ten einde en de vorst was al ingevallen toen we haastig terug moesten, aangezien we niet konden overwinteren op de

Soengari. Om kort te gaan, we zagen Chirin, maar spraken er met niemand over, afgezien van de twee tolken die iedere morgen aan boord kwamen. Ons doel was echter bereikt: we hadden vastgesteld dat de rivier bevaarbaar was en er was een prima kaart van gemaakt, vanaf de monding tot Chirin, met behulp waarvan we op onze terugreis op volle snelheid konden varen zonder dat er iets gebeurde. Op zeker moment liep onze stoomboot op een zandbank. Maar de autoriteiten te Chirin, die vóór alles wilden dat we niet op de rivier zouden blijven overwinteren, stuurden tweehonderd Chinezen die ons hielpen weer vlot te komen. Toen ik in het water sprong, een stok nam en ons rivierlied begon te zingen: 'Doebinoesjka', dat een hulpmiddel is om iedereen op hetzelfde moment te laten duwen, kregen de Chinezen een ontzettend plezier in de hele onderneming en na een paar keer duwen was de boot alweer vlot. Door deze kleine gebeurtenis ontstond er een heel hartelijke relatie tussen de Chinese bevolking en ons. Ik doel hier natuurlijk op de mensen, die aan hun arrogante Mantsjoerijse autoriteiten een bijzondere hekel schenen te hebben.

We deden diverse Chinese dorpen aan, bewoond door ballingen uit het 'Hemelse Rijk' en we werden uiterst hartelijk ontvangen. Eén avond zal ik me in het bijzonder blijven herinneren. Tegen het vallen van de avond kwamen we bij een pittoresk klein dorp. Enkelen van ons gingen aan wal en ik liep alleen het dorp door. Een dichte horde van zo'n honderd Chinezen drong al gauw om me heen en al kende ik geen woord van hun taal en zij al even weinig van de mijne, toch babbelden we heel gezellig met elkaar met behulp van gebaren: en we begrepen elkaar. Iemand op de schouder kloppen ten teken van vriendschap is beslist internationaal. Iemand tabak aanbieden en een vuurtje krijgen is ook een internationaal gebaar van vriendschap. Er was één ding waarin ze vooral belang stelden: waarom had ik, jong als ik was, een baard? Zij droegen geen baard voor hun zestigste. En toen ik hun met gebaren duidelijk maakte dat ik die altijd op kon eten in het geval ik niets te eten zou hebben, werd het grapje van de een naar de ander doorgegeven door de hele massa. Ze brulden van het lachen en begonnen me nog hartelijker op mijn schouder te kloppen; ze namen me mee, en lieten me hun huizen zien; ieder bood me zijn pijp aan en de hele groep vergezelde me als hun vriend naar de stoomboot. Ik moet er wel bij zeggen dat er geen enkele *bosljko* (agent) in dat dorp was. In andere dorpen sloten mijn vrienden en ik altijd vriendschap met de Chinezen, maar zodra er een *bosljko* op het toneel verscheen, was het afgelopen. Anderzijds had men moeten zien wat een gezichten ze trokken achter de rug van de *bosljko*! Het was duidelijk dat ze deze vertegenwoordiger van de autoriteiten haatten. Deze expeditie is sindsdien in het vergeetboek geraakt. De astronoom Th. Oesoltzev en ik publiceerden er rapporten over in de *Memoires van het Siberisch Geografisch Genootschap*, maar enige jaren later werden alle kopieën van de *Memoires* bij een grote brand in Irkoetsk

vernietigd, evenals het origineel van de kaart van de Soengari. En pas vorig jaar, toen men begon aan de Transmantsjoerijse Spoorweg, groeven de Russische geographen onze rapporten op en bemerkten dat de grote rivier vijfendertig jaar eerder al door onze expeditie in kaart gebracht was.

VII

Aangezien er niet meer gewerkt hoefde te worden aan hervormingen, probeerde ik te doen wat mogelijk was onder de huidige omstandigheden — en ik raakte alleen steeds meer overtuigd van de absolute nutteloosheid van dergelijke pogingen. In mijn nieuwe hoedanigheid van attaché van de gouverneur-generaal voor kozakkenaangelegenheden, stelde ik bijvoorbeeld een uiterst grondig onderzoek in naar de economische omstandigheden van de Oesoerikozakken, wier oogst ieder jaar weer mislukte, zodat de regering ze iedere winter voedsel moest sturen om ze van de hongerdood te redden. Toen ik van de Oesoeri terugkwam met mijn rapport, ontving ik van alle kanten gelukwensen; ik werd bevorderd en kreeg bijzondere beloningen. Alle maatregelen die ik voorstelde, werden aanvaard en er werden speciale bedragen verleend om de emigratie van sommige mensen te steunen en om anderen weer van vee te voorzien, zoals ik voorgesteld had. Maar de praktische realisatie van de maatregelen was in handen van een oude dronkaard, die het geld gewoonlijk verkwistte en de onfortuinlijke kozakken meedogenloos afbeulde met de bedoeling goede boeren van ze te maken. En zo ging het overal, vanaf het Winterpaleis in Sint-Petersburg tot de Oesoeri en Kamtsjatka toe.

De hogere functionarissen in Siberië werden door uitstekende motieven gedreven, en ik kan alleen maar herhalen dat, alles in aanmerking genomen, het daar veel beter, veel verlichter en met veel meer oog voor het welzijn van het land toeging dan in welke andere provincie ook. Maar het bleven functionarissen — takken van de boom die met zijn wortels in Sint-Petersburg stond en die heel afdoende al hun uitstekende plannen lam kon leggen en elk begin van spontane actie en vooruitgang daar ter plaatse kon dwarsbomen. Wat er ook opgezet werd voor het land door plaatselijke mensen, werd met wantrouwen bezien en onmiddellijk lamgelegd door bergen moeilijkheden die niet zozeer veroorzaakt werden door de kwade bedoeling van personen — mensen zijn in de regel beter dan instituten — maar eenvoudig omdat ze deel uitmaakten van een piramidevormige, gecentraliseerde administratie. Alleen het feit al dat de regering zich in een ver verwijderde stad bevond, maakte dat men alles bekeek vanuit het standpunt van een regeringsfunctionaris die eerst en vooral bedenkt wat zijn superieuren zullen zeggen en hoe dit of dat uit de administratieve molen zal komen, en niet vanuit het landsbelang.

Geleidelijk ging ik me meer op wetenschappelijk onderzoek toeleggen. In 1865 maakte ik een ontdekkingsreis naar de westelijke Sajans, waar ik een nieuwe kijk kreeg op de structuur van de Siberische Hooglanden, en op een belangrijk vulkanisch gebied langs de Chinese grens. En ten slotte ondernam ik het jaar daarop een lange reis om een rechtstreekse verbindingsweg te vinden tussen de goudmijnen in de provincie Jakoetsk (aan de Vitim en de Olokma) en Transbaikalja. Al enkele jaren achtereen (1860—1864) hadden de leden van de Siberische expeditie geprobeerd zo'n doorgang te vinden en ze hadden pogingen gedaan om de vele, onherbergzame, rotsachtige bergkammen die evenwijdig aan elkaar lagen, over te steken om zo van de mijnen in Transbaikalja te komen. Maar toen ze dit gebied bereikten vanuit het zuiden en deze sombere bergen zagen die zich honderden kilometers ver uitstrekten naar het noorden, keerden ze allen, op één na die door de bergbewoners vermoord was, weer naar het zuiden terug. Het was duidelijk dat, wilde de expeditie slagen, we van het noorden naar het zuiden moesten trekken — van de sombere, onbekende wildernis naar de warme bewoonde streken. Toen ik me aan het voorbereiden was op de expeditie, liet men mij een kaart zien die een bewoner van dat gebied op een stuk schors had gekrast met zijn mes. Deze kleine kaart was, tussen haakjes, een prachtig voorbeeld van het nut van richtinggevoel in de laagste niveaus van de beschaving, iets dat A. R. Wallace dus zeker zou interesseren, en ik werd zo getroffen door het duidelijke, waarheidsgetrouwe beeld ervan, dat ik er volledig op vertrouwde en mijn reis overeenkomstig de aanwijzingen op de kaart begon. Samen met een jonge, veelbelovende bioloog, Polakov, en een topograaf ging ik eerst langs de Lena naar de noordelijke goudmijnen. Daar maakten we onze uitrusting in orde, namen voor drie maanden proviand mee en gingen op weg naar het zuiden. Een oude Jakoetische jager, die twintig jaar geleden ooit de pas was doorgetrokken die op de Toengoeskaart aangegeven stond, diende ons als gids om de bergketen (zo'n 400 kilometer lang) over te trekken en de rivierbeddingen en de bergengten te volgen die de Toengoes op zijn kaart van berkebast had ingekerfd. Hij bracht zijn taak inderdaad tot een goed einde, hoewel er geen pad te bekennen was en alle dalen die je vanaf de berg ziet vol bossen staan die er voor een onervaren oog allemaal gelijk uitzien.

Deze keer vonden we de goede weg. Drie maanden lang trokken we door een vrijwel onbewoonde bergwoestijn en over de moerassige hoogvlakte tot we tenslotte onze bestemming bereikten: Tsjita. Men heeft mij verteld dat deze weg nu van belang is om vee van het zuiden naar de goudmijnen te brengen; wat mij betreft, de reis heeft me heel veel geholpen om later in Siberië de structuur van de bergen en hoogvlakten te ontraadselen — maar ik ben niet met een reisbeschrijving bezig, dus moet ik het hierbij laten.

De jaren die ik in Siberië doorbracht, hebben me veel geleerd dat ik ergens anders moeilijk opgestoken zou hebben. Al snel besepte ik dat het absoluut onmogelijk was iets voor het volk te doen als het via de administratieve molen moest gebeuren. Deze illusie zei ik voorgoed vaarwel. Toen begon ik iets te begrijpen van het karakter van de mens én ik verwierf enig inzicht in de diepere krachten die in een menschenmaatschappij werkzaam zijn. Het opbouwende werk dat door de unanieme massa verricht wordt en dat zo zelden erkenning vindt in boeken en het belang van dat werk voor de groei van de verschillende samenlevingen, stond me helder en duidelijk voor ogen. Ik leerde iets dat ik nooit uit een boek geleerd zou hebben, toen ik bijvoorbeeld zag hoe de groeperingen van Doechobortsy naar de Amoer emigreerden (verwanten van degenen die zich nu in Canada vestigen en van degenen die zoveel steun in de Verenigde Staten vinden); ik was getuige van de enorme voordelen die ze hadden door de steun van hun semi-communistische, vriendschappelijke organisatie en ik besepte wat een prachtig succes ze boekten met hun kolonisatie, te midden van alle staatskolonies die mislukten. Nogmaals, het leven met de oorspronkelijke bewoners, het in werking zien van alle ingewikkelde vormen van sociale organisatie die ze ontwikkeld hebben zonder de invloed van welke beschaving dan ook, was als het ware het licht dat mijn latere studies bescheen. De rol die de grote massa speelt bij het tot-stand-komen van alle belangrijke historische gebeurtenissen, zelfs in oorlogstijd, werd me uit directe observatie duidelijk en ik was dezelfde mening toegedaan als Tolstoj, die daarover ten aanzien van leiders en volk uiting geeft in zijn monumentale werk *Oorlog en Vrede*.

Omdat ik grootgebracht was in een familie met lijfeigenen stapte ik het actieve leven binnen met een groot vertrouwen in de noodzaak van commanderen, schelden, straffen, enzovoort, net als alle jongemannen uit mijn tijd. Maar toen ik in een vroeg stadium belangrijke dingen met hen moest regelen en iedere fout ernstige gevolgen zou hebben, begon ik het verschil te begrijpen tussen handelen op basis van bevel en discipline en handelen op basis van wederzijds begrip. Het eerste werkt uitstekend bij een militaire parade maar in het dagelijks leven is het van nul en generlei waarde. Daar kan het doel alleen bereikt worden door een krachtig, gezamenlijk streven. Hoewel ik toen mijn mening niet formuleerde in termen afkomstig van een partijstrijd, kan ik nu wel zeggen dat ik in Siberië het kleine beetje geloof dat ik ooit gehad had in staatsdiscipline, verloor. Ik was rijp voor het anarchisme.

Van mijn negentiende tot mijn vijfentwintigste moest ik de belangrijke hervormingsplannen uitwerken, samenwerken met honderden mensen aan de Amoer, gevaarlijke expedities voorbereiden en uitvoeren met belachelijk weinig middelen, enzovoort. En als dit alles min of meer succesvol verliep, dan komt dat alleen door het feit dat ik snel doorhad dat bij werkelijk belangrijke zaken commanderen en dis-

cipline weinig uithalen. Overal heeft men mensen met initiatief nodig, maar als de eerste stoot eenmaal gegeven is, moet de hele onderneming niet op militaire wijze voortgezet worden, vooral niet in Rusland! Het dient op een soort gemeenschappelijke basis te geschieden, uitgaande van wederzijds begrip. Ik zou willen dat iedereen die zijn plannen volgens staatsdiscipline opzet, eerst de school van het werkelijke leven kon doorlopen voor ze vorm gaan geven aan hun staatsutopieën. Dan zouden we veel minder dan nu horen over militaire en piramidevormige organisaties in de maatschappij.

Dit alles maakte het leven in Siberië steeds minder aantrekkelijk voor me, hoewel mijn broer Alexander zich in 1864 in Irkoetsk bij me gevoegd had en het bevel voerde over een afdeling kozakken. We vonden het heerlijk dat we samen waren; we lazen veel en bespraken alle filosofische, wetenschappelijke en sociologische kwesties van die tijd. Maar allebei verlangden we naar het intellectuele leven en dat was er niet in Siberië. De komst van Rafaël Pumpelly of Adolf Bastian in Irkoetsk — de enige wetenschapsmensen die onze hoofdstad bezochten tijdens mijn verblijf aldaar — was een heel evenement voor ons. Het wetenschappelijke en met name het politieke leven van West-Europa, waarover we in de kranten lazen, boeide ons, en de terugkeer naar Rusland was een onderwerp dat steeds weer in onze gesprekken opdook. Eindelijk, in 1866, opende de opstand van Poolse ballingen ons de ogen voor de verkeerde positie waarin wij ons als officieren van het Russische leger bevonden.

VIII

Ik was ver weg in het Vitimgebergte, toen de Poolse ballingen die een nieuwe weg moesten uithakken in de rotsen rond het Baikalsee, een wanhopige poging deden hun ketens te verbreken en zich met geweld een weg te banen door Mongolië naar China. Er werden troepen op afgestuurd en een Russische officier — die ik Potalov zal noemen — werd door de opstandelingen gedood. Ik hoorde dit toen ik weer terug was in Irkoetsk, waar zo'n vijftig Polen voor de krijgsraad zouden komen. Aangezien de krijgsraad met open deuren zitting houdt in Rusland, ging ik erheen en maakte een gedetailleerd verslag van het proces, dat ik naar een Petersburgse krant stuurde, die het in zijn geheel publiceerde, tot grote ontevredenheid van de gouverneur-generaal.

Elfduizend Polen, mannen en vrouwen, waren naar Oost-Siberië gedeporteerd, tengevolge van de opstand in 1863. Het waren voornamelijk studenten, kunstenaars, oud-officieren, edelen en speciaal geschoolde handwerkers uit de intelligente en hoogontwikkelde arbeidersbevolking van Warschau en andere steden. Een groot aantal van hen moest dwangarbeid verrichten, terwijl de rest over het hele land verspreid werd in dorpen waar ze geen werk konden vinden en voortdurend door de hongerdood bedreigd werden. Zij die dwangarbeid verrichtten, werkten óf in Tsjita aan de bouw van boten voor de Amoer — zij hadden het het beste — óf in de ijzerfabrieken van de kroon, óf in de zoutpannen. Ik zag eens een paar van hen aan de Lena: ze stonden halfnaakt in een hut rond een reusachtige ketel gevuld met pek, terwijl ze de dikke kokende brij met lange scheppen omroerden; dit alles in een helse hitte, terwijl de deuren en de ramen van de hut wijd open stonden, wat een ijzige tocht veroorzaakte. Na twee jaar stierven deze martelaars zo zeker als wat aan de tering.

Later werd een groot aantal Poolse ballingen als grondwerkers te werk gesteld bij de bouw van een weg langs de zuidkust van het Baikalsee. Dit smalle bergmeer, 600 kilometer lang, omgeven door prachtige bergen die zich 900 tot 1500 meter hoog verheffen, scheidt Transbaikalja en de Amoer af van Irkoetsk. 's Winters kan men over het ijs gaan en 's zomers zijn er stoomboten, maar gedurende zes weken in de lente en zes weken in de herfst is de enige manier om Tsjita en Kjachta (voor Peking) vanuit Irkoetsk te bereiken een lange kronkelende weg te paard, door bergen van 2100 tot 2400 meter

hoogte. Ik maakte deze reis eens, en genoot bijzonder van de aanblik van de bergen die in mei nog met sneeuw bedekt waren, maar verder was de reis een verschrikking. Alleen al de twaalf kilometer lange klim naar de top van de voornaamste pas, Chama-daban, kostte me een hele dag, van drie uur 's morgens tot acht uur 's avonds. Onze paarden zakten voortdurend weg in de smeltende sneeuw en kwamen dan vele malen op een dag met hun berijders in het ijskoude water terecht dat onder de sneeuwkorst stroomde. Daarom besloot men een permanente weg aan te leggen langs de zuidkant van het meer door met springstof een doorgang te maken in de steile, haast loodrecht oprijzende klippen naast het meer. De honderden snelstromende beken die zich met donderend geweld van de bergen in het meer stortten, wilde men met bruggen overspannen. Voor dit zware werk gebruikte men Poolse ballingen.

Verscheidene groepen Russische politieke ballingen waren de afgelopen eeuw naar Siberië gestuurd, maar zoals de Rus eigen is, schikten ze zich in hun lot en kwamen nooit in opstand; ze stonden toe dat ze langzaam vermoord werden zonder ooit een poging te wagen om zichzelf te bevrijden. De Polen daarentegen — en het strekt hun tot eer — waren nooit zo inschikkelijk, en deze keer kwamen ze openlijk in opstand. Het was duidelijk dat er geen enkele kans van slagen was, maar toch kwamen ze in opstand. Vóór hen lag het grote meer en achter hen een absoluut onbegaanbare bergketen, met daarachter weer de wildernis van Noord-Mongolië. Maar ze vatten het plan op de soldaten die hen bewaakten te ontwapenen met behulp van die afschuwelijke wapens van de Poolse opstanden — een zeis, als spies vastgemaakt op een lange stok — waarna ze zich een weg moesten banen over de bergen en door Mongolië naar China, waar ze dan Engelse schepen zouden vinden om hen mee te nemen. Op een dag bereikte het nieuws Irkoetsk dat een deel van de Polen die aan de Baikalweg werkten een twaalftal soldaten ontwapend had en in opstand gekomen was. Tachtig soldaten was alles wat men vanuit Irkoetsk kon sturen; ze staken het Baikalsee per stoomboot over om de opstandelingen aan de overzijde te treffen.

De winter van 1866 was ongewoon saai geweest in Irkoetsk. In de Siberische hoofdstad bestaat er geen standsverschil zoals men wel aantreft in de Russische provinciestedjes, en de 'society' van Irkoetsk, bestaande uit allerlei officieren en ambtenaren, de vrouwen en dochters van plaatselijke handelaren en zelfs geestelijken, kwam gedurende de winter iedere donderdag samen in de salons. Deze winter echter zat er geen leven in deze avondjes. Ook de amateurtoneelvoorstellingen hadden geen succes; en de kansspelen die doorgaans bloeiden in Irkoetsk, stonden op een laag pitje. Alle functionarissen hadden een ernstig gebrek aan geld en zelfs de komst van een aantal mijnbouw-officieren zorgde niet voor stapels bankbiljetten op de speeltafels, iets waar deze bevoorrechte heren vroeger altijd het spel mee konden ver-

levendigen. Het seizoen was beslist saai — precies het seizoen om te beginnen met allerlei spiritistische seances met sprekende tafels en spraakzame geesten. Een man die de vorige winter de lieveling geweest was van de 'society' in Irkoetsk om zijn verhalen over het volksleven, die hij met veel talent vertelde, zag dat men de belangstelling voor hem en zijn verhalen verloren had, en legde zich nu toe op het spiritisme als nieuwste aanwinst om zich te amuseren. Hij was slim en binnen een week sprak iedereen in Irkoetsk alleen nog maar over sprekende geesten. Zij die niet meer wisten hoe ze hun tijd moesten doden, kregen nieuw leven ingeblazen. Sprekende tafels verschenen in iedere salon en de liefde ging hand in hand met het oproepen van geesten. Luitenant Potalov nam het allemaal doodernstig — sprekende tafels en liefde. Misschien was hij wat minder fortuinlijk met het laatste dan met de tafels; in ieder geval, toen het nieuws over de Poolse opstand ons bereikte, vroeg hij om erheen te mogen gaan met de tachtig soldaten. Hij hoopte terug te keren, beladen met militaire eer en glorie.

'Ik trek op tegen de Polen,' schreef hij in zijn dagboek; 'het zou zo interessant zijn om lichtgewond te raken!'

Hij werd gedood. Hij reed te paard naast de kolonel die het bevel voerde over de soldaten, toen 'de strijd met de opstandelingen' — waarvan de gloedvolle beschrijving gevonden kan worden in de annalen van de generale staf — begon. De soldaten trokken langzaam op over de weg toen ze op zo'n vijftig Polen stuitten, waarvan er vijf of zes gewapend waren met een geweer en de rest met stokken en zeisen. De Polen hielden het bos bezet en vuurden van tijd tot tijd met hun geweren. De soldaten beantwoordden het vuur. Potalov vroeg de kolonel tweemaal verlof om af te stijgen en het bos binnen te dringen. De kolonel beval hem woedend te blijven waar hij was. Desondanks was de luitenant het volgende moment verdwenen. Er weerklonk een aantal schoten in het bos, gevolgd door wilde schreeuwen. De soldaten stormden op het geluid af en vonden de luitenant bloedend in het gras liggen. De Polen vuurden hun laatste schoten af en gaven zich over; de strijd was voorbij en Potalov was dood. Hij was met zijn revolver in zijn hand het kreupelhout binnengedrongen, waar hij een aantal Polen met zeisen had aangetroffen. Hij had zijn revolver lukraak leeggeschoten, waarbij hij een van hen verwondde, waarna de anderen met hun zeisen op hem waren afgestormd.

Aan de andere kant van de weg, aan deze zijde van het meer, gedroegen twee Russische officieren zich uiterst kwalijk tegenover de Polen die aan dezelfde weg werkten, maar niets te maken hadden met de opstand. Een van de twee officieren stoof hun tent binnen en schoot vloekend en tierend met zijn revolver op de vreedzame ballingen; twee van hen werden ernstig gewond.

Nu eiste de logica van de Siberische militaire gezaghebbers dat er een aantal Polen geëxecuteerd moest worden omdat een Russische of-

ficier was gedood. De krijgsraad veroordeelde vijf van hen ter dood: Szaramowicz, een pianist, een knappe man van dertig jaar, die de leider van de opstand was; Celinsky, een zestigjarige man, die ooit officier in het Russische leger was geweest; en drie anderen wier namen ik me niet meer herinner.

De gouverneur-generaal telegrafeerde naar Sint-Petersburg om gratie voor de veroordeelden, maar er kwam geen antwoord. Hij had ons beloofd de executie uit te stellen, maar nadat er verscheidene dagen op het antwoord gewacht was, beval hij het vonnis in het geheim ten uitvoer te brengen, in alle vroegte. Het antwoord uit Sint-Petersburg kwam vier weken later per post: de gouverneur moest maar 'naar zijn beste weten' handelen. Intussen waren er vijf dappere mannen doodgeschoten.

Men zei, dat de opstand dwaas geweest was. En toch had dit handjevol dappere opstandelingen iets bereikt. Het nieuws bereikte Europa. De doodvonnissen, de wreedheden van de twee officieren die tijdens de rechtszitting aan het licht kwamen, veroorzaakten enige opwinding in Oostenrijk, en dit land verdedigde de Galiciërs die deelgenomen hadden aan de revolutie van 1863 en naar Siberië waren gestuurd. Spoedig na de opstand verbeterde het lot van de Poolse ballingen in Siberië aanzienlijk en dat was te danken aan de opstandelingen — aan die vijf dappere mannen die in Irkoetsk doodgeschoten waren en aan degenen die zich achter hen geschaard hadden.

Voor mijn broer en mij was deze opstand een goede les. We beseften wat het betekende om op welke manier dan ook bij het leger te behoren. Ik was ver weg, maar mijn broer was in Irkoetsk en zijn afdeling werd op de rebellen afgestuurd. Gelukkig kende de commandant van het regiment waar mijn broer bij hoorde, hem goed, en onder een of ander voorwendsel beval hij een andere officier het bevel op zich te nemen over het parate deel van de afdeling. Anders zou Alexander natuurlijk geweigerd hebben mee te gaan. Als ik in Irkoetsk geweest was, had ik hetzelfde gedaan.

We besloten toen om de militaire dienst vaarwel te zeggen en naar Rusland terug te keren. Dat was geen eenvoudige zaak, vooral omdat Alexander inmiddels in Siberië getrouwd was. Maar uiteindelijk werd alles geregeld en in het begin van het jaar 1867 waren we op weg naar Sint-Petersburg.

DEEL VIER

SINT-PETERSBURG; EERSTE REIS NAAR WEST-EUROPA

I

In de vroege herfst van 1867 hadden mijn broer, met zijn gezin, en ik onze intrek genomen in Sint-Petersburg. Ik ging naar de universiteit en zat daar te midden van allemaal jonge mensen, voornamelijk jongens, veel jonger dan ikzelf. Waar ik vijf jaar geleden zo naar verlangd had, was nu werkelijkheid geworden — ik kon gaan studeren. Omdat ik van mening was dat een grondige kennis van wiskundige zaken de enige solide basis is voor al het latere werken en denken, schreef ik me in bij de faculteit voor wis- en natuurkunde, bij de afdeling wiskunde. Mijn broer ging naar de militaire academie voor rechtsgeleerdheid, terwijl ik de militaire dienst volledig de rug toekeerde, tot grote ontevredenheid van mijn vader, die een afkeer had van de burgerkleding. We moesten nu allebei zelf in ons onderhoud voorzien.

De volgende vijf jaar werden volledig in beslag genomen door mijn studie aan de universiteit en wetenschappelijk werk. Een student wiskunde heeft natuurlijk veel te doen, maar mijn eerdere studies hogere wiskunde stelden me in staat een deel van mijn tijd te besteden aan de geografie. En bovendien had ik in Siberië de gewoonte om hard te werken niet afgeleerd.

Mijn rapport over de laatste expeditie werd gedrukt, maar in de tussentijd rees een levensgroot probleem voor me op. De reizen die ik in Siberië gemaakt had, hadden me de overtuiging gegeven dat de gebergten die in die tijd op de kaarten van Noord-Azië stonden, meestal gefantaseerd waren en geen enkele informatie verschaften over de structuur van het land. Van de grote hoogvlaktes, die zo'n opvallend kenmerk zijn van Azië, hadden degenen die de kaarten tekenden zelfs nog geen flauw vermoeden. In plaats daarvan waren er op de topografische bureaus allerlei grote bergkammen bijgefantaseerd, zoals het oostelijke deel van de Stanovoj, dat men op de kaarten altijd placht weer te geven als een soort zwarte worm die oostwaarts kroop; dit alles ondanks de aanwijzingen en zelfs de schetsen van ontdekkingsreizigers als L. Schwartz. Deze bergkammen bestaan gewoon niet in de natuur. De reservoirs van de rivieren die naar de Noordelijke IJszee aan de ene kant stromen en naar de Stille Oceaan aan de andere kant, liggen ingebed in de oppervlakte van een immense hoogvlakte, in dezelfde moerassen. Maar volgens de verbeelding van een Europese topograaf moeten de hoogste bergketens langs de voornaamste bronnen lopen en ze hadden dan ook op die plaats de

hoogste bergen getekend, waar in werkelijkheid geen spoor van te vinden is. Veel van dit soort imaginaire bergen werden kris-kras op de kaarten van Noord-Azië getekend.

Het vinden van de basisprincipes in de ligging van de gebergten in Azië — de harmonie van bergformaties — werd nu een vraagstuk dat jarenlang mijn aandacht opeiste. Heel lang hinderden de oude kaarten en nog meer de generalisaties van Alexander von Humboldt — die na een lange studie van Chinese geschriften Azië overdekt had met een netwerk van bergen die langs meridianen en breedtecirkels liepen — mij in mijn onderzoek, tot ik ten slotte zag dat zelfs von Humboldts generalisaties, hoe stimulerend ze ook geweest waren, niet met de feiten overeenstemden.

Toen begon ik bij het begin: op zuiver inductieve wijze verzamelde ik alle barometrische observaties van vroegere reizigers, en daaruit berekende ik honderden hoogtes. Op een grootschalige kaart tekende ik alle geologische en natuurkundige observaties, die door de diverse mensen gedaan waren, aan de feiten en niet de hypotheses. Ik probeerde uit te vinden welke structuurlijnen het beste beantwoordden aan de geobserveerde werkelijkheid. Dit voorbereidende werk kostte me meer dan twee jaar; hierna volgden maanden van intensief nadenken, om uit te vinden wat die hele verwarrende chaos van allerlei losse observaties te betekenen had. Plotseling werd het allemaal helder en begrijpelijk, alsof er een schijnwerper op gericht werd. De voornaamste structuurlijnen van Azië lopen *niet* noord-zuid of west-oost; ze gaan van het zuidwesten naar het noordoosten — net zo als in de Rocky Mountains en op de hoogvlaktes van Amerika de lijnen van het noordwesten naar het zuidoosten lopen. Alleen secundaire bergkammen zijn uitschieters naar het noordwesten. Bovendien zijn de gebergten in Azië geen gegroepede onafhankelijke bergkammen, zoals de Alpen, maar zijn ze een onderdeel van een immense hoogvlakte, een oud continent dat eens in de richting van de Beringstraat wees. Hoge zandgebergten hebben zich opgericht langs de grenzen ervan en in de loop der eeuwen hebben zich terrassen gevormd door latere afzetting, opgerezen uit zee, waardoor aan beide zijden van deze primitieve ruggegraat van Azië een nog breder gebied ontstond.

In het menselijk leven is niet veel te vergelijken met de vreugde die men ondervindt bij de onverwachte geboorte van een theorie, die de geest verheldert na een lange periode van geduldig onderzoek. Wat jarenlang zo chaotisch, zo tegenstrijdig en zo problematisch heeft geleken, valt nu dadelijk op zijn plaats binnen een harmonieus geheel. Uit een verwarrende hoeveelheid feiten en uit de mist der vermoedens — die weerlegd worden zodra ze gerezen zijn — duikt een statig beeld op, zoals een bergketen die plotseling in al zijn grootsheid oprijst uit de mist, die haar even daarvoor nog verborgen hield, schitterend in de stralen van de zon in al haar eenvoud en veelzijdigheid, in al haar grandeur en schoonheid. En als de theorie aan een test

wordt onderworpen door haar te laten toetsen aan honderden verschillende feiten die kort tevoren nog hopeloos met elkaar in tegenspraak leken, maar nu allemaal op hun plaats vallen, wordt het hele beeld nog indrukwekkender doordat een bepaald karakteristiek accent wordt aangebracht of een onverwacht betekenisvol detail toegevoegd. Hierdoor wint de theorie aan kracht en inhoud. De basis wordt breder en steviger, terwijl in de verte, aan de mistige horizon het oog al de omtrekken bespeurt van een nieuwe en nog meer omvattende theorie.

Hij die eenmaal in zijn leven deze vreugde van een wetenschappelijke ontdekking ondervonden heeft, zal dat nooit meer vergeten. Hij zal ernaar verlangen dit nog eens te beleven en hij kan zich slechts pijnlijk bewust zijn van het feit dat een dergelijk geluk slechts zo weinigen gegund is, terwijl zovelen het ook zouden kunnen ervaren — op grote of kleine schaal — als de wetenschappelijke methoden en onderzoeken niet beperkt waren tot een handjevol mensen.

Dit werk beschouw ik als mijn belangrijkste bijdrage tot de wetenschap. Mijn aanvankelijke plan was een lijvig boekwerk te publiceren waarin ik mijn nieuwe ideeën over de bergen en de hoogvlaktes van Noord-Azië wilde steunen met een gedetailleerd onderzoek van elke streek apart. Maar in 1873, toen ik zag dat ik spoedig gearresteerd zou worden, maakte ik alleen een kaart waarop mijn gezichtspunten aangegeven stonden en schreef daar een verklarend woord bij. Beide werden door het Geografisch Genootschap gepubliceerd onder supervisie van mijn broer, terwijl ik al in de vesting van Sint-Petrus en Sint-Paulus zat. Petermann, die toen net bezig was met een kaart van Azië en mijn werk kende, nam mijn schema over voor zijn kaart en sindsdien is dat schema door de meeste cartografen geaccepteerd. De kaart van Azië zoals wij die nu kennen, geeft mijns inziens een verklaring van de voornaamste aardrijkskundige kenmerken van dit grote continent, en ook van de verdeling van de verschillende klimaatsoorten, flora, fauna en zelfs van zijn geschiedenis. Het onthult ook de treffende gelijkenis tussen de structuur en de geologische groei van de twee grote continenten van Amerika en Azië, zoals ik op mijn laatste reis door Amerika heb kunnen constateren. Maar heel weinig cartografen kunnen nu nog zeggen waar al die veranderingen op de kaart van Azië vandaan zijn gekomen. Maar in de wetenschap is het beter dat nieuwe ideeën naar voren komen zonder dat de naam van hun eigenaars eraan verbonden blijft. Dan zijn de fouten, die onvermijdelijk verbonden zijn aan een eerste theorie, ook gemakkelijker te rectificeren.

II

Tegelijkertijd verzette ik heel wat werk voor het Russisch Geografisch Genootschap in mijn hoedanigheid van secretaris van de afdeling fysieke geografie.

Men stelde toen veel belang in de exploratie van Toerkestan en de Pamirs. Sjevartsov was net teruggekeerd na een vele jaren durende reis. Een groot zoöloog, een begaafd geograaf en een van de intelligentste mensen die ik ooit ontmoet heb; als zovele Russen had hij een hekel aan schrijven. Als hij een lezing gehouden had op een bijeenkomst van het Genootschap, kon hij er niet toe gebracht worden iets op te schrijven: hij werkte alleen de verslagen van zijn lezing bij, zodat alles wat onder zijn naam verschenen is, in de verste verte niet de ware waarde benadert van de observaties en de generalisaties die hij gedaan had. Deze terughoudendheid om iets op papier te zetten van de resultaten van denken en observeren is in Rusland helaas niet ongewoon. Zijn opmerkingen over de orografie van Toerkestan, over de geografische verdeling van planten en dieren, over de rol die hybriden speelden bij het ontstaan van nieuwe vogelsoorten en zijn observaties ten aanzien van het belang van wederzijdse steun bij de progressieve ontwikkeling van de soorten, die hij met slechts een paar regels afdoet in een of ander verslag — dit alles droeg het stempel van een meer dan gemiddeld talent en oorspronkelijkheid. Maar hij miste de drang om in een passende vorm datgene vast te leggen wat hem tot een van de meest prominente wetenschapsmensen van onze tijd had kunnen maken.

Mikloecho-Maklaj, welbekend in Australië, het land dat hem aan het eind van zijn leven opnam, behoorde tot hetzelfde slag: mensen die zo veel meer te zeggen hadden dan ze in druk hebben laten verschijnen. Hij was een kleine, zenuwachtige man, die altijd last van malaria had en net teruggekeerd was van de kust van de Rode Zee toen ik kennis met hem maakte. Als volgeling van Haeckel had hij zich uitgebreid beziggehouden met de ongewervelde zeedieren in hun natuurlijke omgeving. Hierna slaagde het Geografisch Genootschap erin om hem aan boord van een Russisch oorlogsschip te krijgen, dat hem naar een of ander onbekend deel van de kust van Nieuw-Guinea bracht, waar hij de meest primitieve volksstammen wilde bestuderen. Met slechts één zeeman als gezelschap werd hij op deze ongastvrije kust aan zijn lot overgelaten; de bewoners ervan hadden de reputatie

afschrikwekkende kannibalen te zijn. Er werd een hut gebouwd voor de twee Crusoë's, en ze leefden achttien maanden of langer nabij een dorp van de inboorlingen, met wie ze op zeer goede voet stonden. Hij was uiterst nauwgezet in zijn omgang met hen: altijd eerlijk en openhartig tegen hen, zou hij ze nooit bedriegen — zelfs niet als het om kleinigheden ging of ten dienste van de wetenschap. Toen hij enige tijd later door de Maleise archipel trok, had hij een inboorling bij zich die bij hem in dienst gekomen was op de uitdrukkelijke voorwaarde dat hij nooit gefotografeerd zou worden. De inboorlingen, zoals een ieder weet, menen dat hun iets afgenomen wordt als hun beeld op een foto staat. Op een dag toen de inboorling vast in slaap was, bekende Maklaj, die antropologisch materiaal verzamelde, dat de verleiding erg groot was om deze man te fotograferen, te meer daar hij een typisch vertegenwoordiger was van zijn stam en nooit zou weten dat hij gefotografeerd was. Maar hij herinnerde zich zijn overeenkomst en zag ervan af. Toen hij Nieuw-Guinea verliet, lieten de inboorlingen hem beloven terug te keren. En een paar jaar later hield hij zich aan zijn woord en ging terug, hoewel hij ernstig ziek was. Deze opmerkelijke man heeft echter slechts een oneindig klein deel van zijn werkelijk onschatbaar waardevolle observaties gepubliceerd.

Fjedtsjenko, die uitgebreide zoölogische studies verricht had in Toerkestan — in gezelschap van zijn vrouw Olga Fjedtsjenko, ook een biologe — was, zoals wij altijd zeiden, een 'Westeuropeaan'. Hij werkte hard om de resultaten van zijn onderzoeken in een uitgewerkte vorm te publiceren; helaas kwam hij om bij het bergbeklimmen van een berg in Zwitserland. Brandend met een jeugdig vuur na zijn reizen in de Toerkestaanse hooglanden en vol vertrouwen in zijn eigen vermogens ondernam hij een beklimming zonder goede gidsen en kwam om in een sneeuwstorm. Zijn vrouw voltooide na zijn dood gelukkig de publikatie van zijn *Reizen* en ik geloof dat ze nu een zoon heeft die het werk van zijn vader en moeder voortzet.

Ook had ik nogal veel omgang met Prjevalsky of liever gezegd Przewalski, zoals de Poolse naam gespeld wordt, hoewel hij zelf bij voorkeur naar buiten optrad als 'Russische patriot'. Hij was een hartstochtelijk jager en het enthousiasme waarmee hij zijn ontdekkingsreizen naar Centraal-Azië ondernam, was bijna evenzeer het resultaat van zijn verlangen om op allerlei soorten wild te jagen — reebokken, wilde kamelen, wilde paarden, enzovoort — als door zijn verlangen om nieuwe landen te ontdekken, die nieuw en moeilijk te benaderen waren. Als men hem ertoe kon brengen over zijn ontdekkingen te vertellen, onderbrak hij al snel zijn bescheiden beschrijvingen met de enthousiaste uitroep: 'Maar wat een prachtig wild daar! Wat kun je er heerlijk jagen!' En met enthousiasme beschreef hij hoe hij binnen schootsafstand van een wild paard kroop. Zodra hij terug was in Sint-Petersburg, plande hij een nieuwe expeditie en legde

schraperig al zijn geld opzij, terwijl hij het probeerde te vermeerderen door beursspeculaties. Hij was het type van de ontdekkingsreiziger met een sterk gestel en de kracht om jarenlang het rauwe leven van een bergjager te leiden. Hij genoot ervan zo te leven. Zijn eerste reis maakte hij met slechts drie vrienden en hij stond altijd op zeer goede voet met de inboorlingen. Toen echter zijn volgende expedities steeds meer een militair karakter kregen, begon hij helaas meer te vertrouwen op de kracht van zijn gewapende escorte dan op de vreedzame onderhandelingen met de inheemse mensen, en in welingelichte kringen hoorde ik zeggen dat zelfs als hij niet omgekomen was bij het begin van zijn expeditie naar Tibet — die na zijn dood zo uitstekend en vreedzaam door zijn metgezellen Pjevtsov, Roborovsky en Kozlov werd geleid — hij naar alle waarschijnlijkheid niet levend teruggekeerd zou zijn.

In die tijd heerste er grote bedrijvigheid in het Geografisch Genootschap, en er waren vele geografische kwesties waarin onze sectie en dus haar secretaris een levendig belang stelde. De meeste ervan waren te technisch om te vermelden, maar ik moet hier verwijzen naar het ontwaken in die tijd van de belangstelling voor de Russische nederzettingen, de visserij en de handel en het Russische gedeelte van de Noordelijke IJszee. Een Siberisch koopman en gouddelver, Sidorov, poogde uit alle macht die belangstelling te wekken. Hij voorzag dat met een weinig hulp in de vorm van zeevaartscholen de exploratie van de Witte Zee en dergelijke, de Russische visserij en scheepvaart in hoge mate tot ontplooiing gebracht konden worden. Maar dat kleine beetje moest helaas in zijn geheel door Sint-Petersburg geregeld worden; en de heersende macht van die hoffelijke, bureaucratische, literaire, artistieke en kosmopolitische stad kon er niet toe gebracht worden belang te stellen in iets provinciaals. De arme Sidorov werd eenvoudig belachelijk gemaakt om zijn pogingen. De belangstelling voor het Hoge Noorden moest het Russisch Geografisch Genootschap vanuit het buitenland opgedrongen worden.

In de jaren 1869—1871 hadden de koene Noorse zeehondenjagers heel onverwacht de Kara Zee opengelegd voor de scheepvaart. Tot onze stomme verbazing hoorden we op een dag op het Genootschap dat op de zee die zich bevindt tussen het eiland Nova Zembla (Nova Zjemplja) en de Siberische kust, en die we in onze geschriften vertrouwelijk plachten aan te duiden als 'een ijskelder die permanent vol ijs lag', een aantal kleine Noorse schoeners verschenen was, die haar in alle richtingen doorkruist hadden. Zelfs de plaats waar de beroemde Nederlander Barentz had overwinterd en waarvan we geloofden dat hij voorgoed voor mensengogen verborgen zou blijven achter honderden jaren oude ijsvlaktes, was door deze avontuurlijke Noren bezocht.

'Uitzonderlijke seizoenen en een uitzonderlijke toestand van het ijs' was wat onze oude scheepvaarders zeiden. Maar voor enkelen onder

ons was het overduidelijk dat de stoutmoedige Noorse jagers met hun kleine schoeners en hun kleine bemanning, die zich tussen het ijs op hun gemak voelden, het gewaagd hadden door het drijfijis te breken dat gewoonlijk de doorgang naar de Kara Zee verspert, terwijl de kapiteins van staatsschepen, gehinderd door de verantwoordelijkheid voor de marine, dit nooit hadden durven riskeren.

Door deze ontdekkingen werd algemeen belangstelling gewekt voor poolexpedities. In feite waren het de zeehondenjagers die dit nieuwe tijdperk ingeluid hadden, dat culmineerde in de tocht van Norden-skjöld rondom Azië, in de vestiging van een permanente doorgang via het noordoosten naar Siberië, in Peary's ontdekking van Noord-Groenland, en in Nansens expeditie met de Fram. Ons Russisch Geografisch Genootschap begon zich ook te roeren en er werd een commissie benoemd om een plan op te stellen voor een Russische poolexpeditie, en om het wetenschappelijke werk te omschrijven dat er verricht kon worden. Specialisten schreven elk een van de specifiek wetenschappelijke hoofdstukken van dit rapport; maar zoals vaak gebeurt, waren maar een paar hoofdstukken op tijd klaar, dat over botanie, geologie en meteorologie, en de secretaris van de commissie — dat was ik — moest de rest doen. Verschillende onderwerpen, zoals maritieme zoölogie, het getij, de slingerbeweging en het aardmagnetisme, waren volkomen nieuw voor me; maar de hoeveelheid werk die een gezond mens in korte tijd kan verzetten, als hij alle zeilen bijzet en recht op zijn doel afgaat, houdt niemand aanvankelijk voor mogelijk — en zo werd mijn rapport voltooid.

De conclusie was een aanbeveling voor een grote poolexpeditie, die in Rusland permanente belangstelling zou wekken voor dat soort kwesties, ook betreffende de scheepvaart, en in de tussentijd moest een verkenningsexpeditie aan boord van een schoener vanuit Noorwegen zich een weg langs het noorden of noordoosten van Nova Zembla banen. Deze expeditie, zo suggereerden we, zou ook een poging kunnen doen om een onbekend land, dat op geringe afstand van Nova Zembla zou moeten liggen, te bereiken of op zijn minst in zicht te krijgen. De waarschijnlijkheid van het bestaan van zo'n land was aangegeven door een Russisch marine-officier, baron Schilling, in een uitstekend maar weinig bekend geschrift over de stromingen in de Noordelijke IJszee. Toen ik dit geschrift las, evenals Lütke's reisverslag naar Nova Zembla, en me vertrouwd maakte met de heersende omstandigheden in dit deel van de Noordelijke IJszee, zag ik onmiddellijk dat zijn veronderstelling juist moest zijn. Er moest een land zijn ten noordwesten van Nova Zembla, en het moest op een veel hogere breedtegraad liggen dan Spitsbergen. De vaste plaats van het ijs ten westen van Nova Zembla, de modder en de stenen erop en nog veel meer andere, kleinere aanwijzingen bevestigden deze hypothese. Als zich daar geen land zou bevinden, zou bovendien de ijsstroom die westwaarts trekt van de meridiaan van de Bering Straat

naar Groenland (de stroming van de tocht van de Fram), de Noord-kaap bereiken en de kust van Lapland met massa's ijs bedekken, evenals de noordpunt van Groenland met ijs bedekt is. Dat merkte baron Schilling terecht op. De warme stroom alleen — een zwakke voortzetting van de Golfstroom — zou de ophoping van ijs op de kusten van Noord-Europa nooit hebben kunnen voorkomen. Dit land werd zoals bekend een aantal jaren later door een Oostenrijkse expeditie ontdekt en Franz-Josefland genoemd.

Het poolverslag had een volkomen onverwacht resultaat: men bood mij de leiding aan over de verkenningsexpeditie, aan boord van een Noorse schoener die speciaal voor dat doel uitgerust was. Ik antwoordde natuurlijk dat ik nog nooit op zee geweest was; maar men zei me dat door de ervaring van een Carlsen of een Johansen te combineren met het initiatief van een wetenschapsman er iets heel waardevols gedaan kon worden. En ik zou het aanbod geaccepteerd hebben als de minister van Financiën op dat moment niet tussenbeide gekomen was met een veto. De schatkist kon de drie- of vierduizend pond die nodig zouden zijn voor de expeditie niet betalen. Vanaf die tijd is Rusland buiten de exploratie van de Poolzeeën gebleven. Het land dat we vermoedden achter de poolmist werd door Payer en Weyprecht ontdekt en de archipels die ten noordoosten van Nova Zembla moeten liggen — ik ben er nu zelfs nog meer van overtuigd dat ze bestaan dan vroeger — bleven onontdekt.

In plaats van de Poolexpeditie werd ik door het Geologisch Genootschap op een eenvoudig reisje naar Finland en Zweden gestuurd om de ijsafzettingen te onderzoeken; en die reis dreef me een heel andere richting uit.

De Russische Academie van Wetenschappen zond die zomer twee van haar leden uit — de oude geoloog generaal Helmersen en Frederich Schmidt, de onvermoeibare ontdekkingsreiziger van Siberië — om die lange stuwwallen te onderzoeken die in Zweden en Finland *åsar* genoemd worden en *eskers*, *kames*, enzovoort, op de Britse Eilanden. Het Geografisch Genootschap stuurde me met hetzelfde doel naar Finland. We bezochten gedrieën de prachtige Poengahárjoe en van hier ging ieder zijns wegs. Die zomer werkte ik hard. Ik reisde veel in Finland, waarna ik overstak naar Zweden, waar ik vele goede uren doorbracht in het gezelschap van A. Nordenskjöld. Toen al — in 1871 — maakte hij tegenover mij melding van zijn plannen om de mondingen te bereiken van de Siberische rivieren, en zelfs de Bering Straat via de noordelijke route. Ik ging weer terug naar Finland en zette mijn onderzoekingen tot laat in de herfst voort; ik verzamelde een massa uiterst interessante gegevens omtrent de werking van het ijs op het land. Maar ook dacht ik op deze reis veel na over allerlei sociale aangelegenheden, en deze gedachten waren van beslissende invloed op mijn latere ontwikkeling.

Allerlei waardevolle gegevens met betrekking tot de geografie van Rusland gingen door mijn handen op het Geografisch Genootschap, en langzamerhand vormde zich het idee om een uitputtende fysisch-geografische beschrijving op te stellen over dat enorme werelddeel. Mijn plan was een gedegen geografische beschrijving te maken van het land, gebaseerd op de hoofdlijnen van de oppervlaktestructuur, die ik voor Europees Rusland had ontraadseld; in die beschrijving wilde ik de verschillende vormen van economisch leven schetsen die in die verschillende streken aanwezig zouden moeten zijn. Neem nu bijvoorbeeld de wijde steppen van Zuid-Rusland, die zo vaak door droogte geteisterd worden, waardoor de oogst mislukt. Deze perioden van droogte moeten niet behandeld worden als toevallige ongelukjes: ze vormen een even natuurlijke karaktertrek van dat gebied als zijn ligging op een zuidhelling, zijn vruchtbaarheid, enzovoort. En het gehele economische leven op deze zuidelijke steppen moet zo georganiseerd worden dat er rekening gehouden wordt met die onvermijdelijk terugkerende droogteperioden. Elk gebied in het Russische rijk moet op zo'n zelfde wetenschappelijke wijze benaderd worden, net als Karl Ritter in zijn prachtige monografieën gedaan heeft met verschillende delen van Azië.

Maar een dergelijk werk zou heel veel tijd gekost hebben en de schrijver zou volledig de vrijheid moeten hebben, en vaak bedacht ik me hoe prettig het in dit opzicht zou zijn als ik op een dag secretaris van het Geografisch Genootschap zou zijn. Toen, in de herfst van 1871, terwijl ik aan het werk was in Finland, waarbij ik te voet geleidelijk naar de kust trok langs de pas aangelegde spoorweg en nauwkeurig de plaats probeerde te vinden waar de eerste onmiskenbare sporen van een vroegere postglaciale zee zouden kunnen opduiken, kreeg ik een telegram van het Geografisch Genootschap: 'De Raad verzoekt u de positie van secretaris van het Genootschap op u te willen nemen.' Tegelijkertijd drong de scheidende secretaris er met klem bij mij op aan om dit voorstel aan te nemen. Aan mijn verwachtingen was voldaan. Maar in de tussentijd waren andere gedachten en andere verlangens bij mij opgekomen. Ik dacht lang na over het antwoord en telegrafeerde toen: 'Hartelijk dank, maar ik kan het niet aannemen.'

III

Het gebeurt nogal eens dat mensen in een bepaalde politieke, sociale of gezinsstructuur terechtkomen, eenvoudig omdat ze nooit de tijd hebben zich af te vragen of de positie waarin ze zich bevinden en het werk dat ze verrichten, juist zijn; of hun bezigheden werkelijk stroken met hun innerlijke verlangens en vermogens en hun de voldoening schenken waarop een ieder recht heeft in zijn werk. Met name actieve mensen lopen nogal eens het gevaar in zo'n positie terecht te komen. Iedere dag brengt weer een nieuwe stapel werk met zich mee en een mens stapt dan iedere avond laat in bed zonder dat hij afgemaakt heeft wat hij had willen doen; dan haast hij zich 's morgens weer naar zijn onafgemaakte werk van de vorige dag. Het leven gaat door en er blijft geen tijd over om na te denken, geen tijd om te overwegen in welke richting het leven je drijft. En dat was met mij het geval.

Maar nu, tijdens mijn reis naar Finland, had ik daar wel de tijd voor. Als ik in een Finse tweewielige *karria* een of andere vlakte overstak die geologisch niet interessant was, of als ik met de hamer op mijn schouder van de ene kuil naar de andere trok, had ik de tijd om na te denken; en gedurende het beslist interessante geologische werk dat ik verrichtte, speelde onophoudelijk één gedachte die veel meer met mijn innerlijke gevoelens overeenstemde dan de geologie, door mijn hoofd.

Ik zag wat een enorm werk de Finse boeren hadden aan het vrijmaken van hun land van stenen en het openbreken van de harde kleilaag en ik zei bij mezelf: 'Ik zal de fysische geografie van dit deel van Rusland beschrijven en de boeren zeggen hoe ze hun land het beste kunnen ontginnen. Hier zou een Amerikaanse tractor om boomstronken te rooien van onschatbare waarde zijn, en daar zou de wetenschap behulpzaam kunnen zijn bij het bepalen van bemestingsmethoden.

...Maar wat heeft het voor zin met deze boer te spreken over Amerikaanse machines, als hij nauwelijks genoeg te eten heeft; als de pacht voor de kleigrond steeds hoger wordt naar gelang het hem beter lukt de grond vruchtbaar te maken? Hij knaagt aan zijn keiharde roggebrood dat hij tweemaal per jaar bakt; hij eet er een stuk afschuwelijk zoute kabeljauw bij en als drank wat afgeroomde melk. Hoe zou ik met hem durven praten over Amerikaanse machines, als alles wat hij overheeft opgaat aan pacht en belasting? Hij heeft mij

nodig om met hem samen te wonen, hem te helpen de eigenaar te worden of de vrije bewerker van zijn land. Dan zal het lezen van boeken vruchten afwerpen, maar niet nu.'

En mijn gedachten gingen van Finland naar onze boeren in Nikolskoje, die ik nog onlangs gezien had. Nu zijn ze vrij en waarderen hun vrijheid ten zeerste. Maar ze hebben geen weidegronden. Op de een of andere manier hebben de landheren alle weidegrond in eigen beheer. Toen ik nog klein was, plachten de Savochins zes paarden te laten grazen en de Tolkatsjovs zeven. Nu hebben deze families er ieder nog maar drie; andere families die vroeger drie paarden hadden, bezitten er nu nog maar één of geen enkel meer. Wat kun je nu nog beginnen met één enkel paard? Geen weilanden, geen paarden, geen mest! Hoe zou ik met hen over het zaaien van gras moeten spreken? Ze zijn al geruïneerd — zo arm als Job — en binnen enkele jaren zullen ze nog armer gemaakt worden door dwaze belastingheffingen. Wat waren ze blij toen ik hun vertelde dat mijn vader toestemming gegeven had het gras in de smalle open plekken in zijn Kostinobos te maaien! 'Jullie boeren in Nikolskoje zijn werkelijk *dol* op werk' — wordt er altijd over hen gezegd in de buurt. Maar het bouwland dat mijn stiefmoeder had behouden dank zij de 'wet van het minimum' — die doortrapte clause die de landheren bedongen hadden toen ze de wet mochten herzien — is nu een woud van distels en de 'werkgrage' boeren mogen het niet bebouwen. En ditzelfde gebeurde overal in heel Rusland. Zelfs op dat moment was het duidelijk, en ambtenaren waarschuwden er officieel voor, dat de eerste oogsten mislukt waren in Midden-Rusland, hetgeen tot een grote hongersnood zou leiden — en die kwam, in 1876, in 1884, in 1894, in 1895 en opnieuw in 1898.

De wetenschap is iets prachtigs. Ik kende de vreugde die zij gaf en waardeerde die — misschien wel meer dan velen van mijn collega's. Zelfs nu ontvouwdend zich nieuwe, prachtige theorieën in mijn hoofd, terwijl ik naar de meren en heuvels van Finland keek. Ik zag voor me hoe in een ver verleden, in het allereerste begin van het mensdom, het ijs steeds hoger kwam opstuwen in de noordelijke archipels, over Scandinavië en Finland. Een reusachtige ijsmassa kwam Noord-Europa binnendringen en verspreidde zich langzaam tot het middengebied. In dat deel van het noordelijk halfrond kwijnde het leven weg, en totaal verarmd, onzeker vluchtte het verder naar het zuiden voor de ijzige adem van die enorme ijsklomp. De mens — ellendig, zwak, onwetend — had de grootste moeite zijn hachelijk bestaan te handhaven. De eeuwen vergleden en het ijs begon te smelten en daarmee begon het ontstaan van de meren: talloze meren vormden zich in de holtes en een armetierige vegetatie begon aarzelend de onmetelijke moerassen rondom de meren binnen te dringen. Weer verstreek een aantal eeuwen en het uiterst langzame proces van droogwording kwam op gang; de vegetatie begon ook vanuit het zuiden langzaam

binnen te dringen. En nu bevinden we ons midden in een periode van snelle uitdroging die gepaard gaat met de vorming van droge vlaktes en steppen; de mens moet nu een middel vinden deze uitdroging een halt toe te roepen, omdat Centraal-Azië er al aan ten offer is gevallen en ditzelfde lot nu ook Zuidoost-Europa bedreigt.

Geloven dat een ijskap Midden-Europa bedekt had, was in die tijd pure ketterij; maar mij stond een groots beeld voor ogen dat ik wilde weergeven mét de duizenden details die ik zag; ik wilde dat gebruiken als sleutel tot de huidige verdeling van flora en fauna; ik wilde nieuwe gebieden ontsluiten voor de geologie en de fysische geografie.

Maar welk recht had ik op deze genoegens als alles om me heen uit louter ellende bestond en de strijd om een mondje brood hard was? Als het voedsel dat mij in staat moest stellen in die wereld van hogere gevoelens te verkeren, moest komen uit de monden van hen die het graan verbouwen en die geen brood genoeg hadden voor hun kinderen? Het moest ergens vandaan komen, omdat de gezamenlijke produktie van de mensen nog steeds laag was.

Kennis is een grote macht. De mens moet kennis bezitten. Maar we weten al veel! Wat zou er gebeuren als die kennis — en die alleen — algemeen goed zou worden? Zou de wetenschap dan niet een enorme vooruitgang boeken in produktie, nieuwe ontwikkelingen en maatschappelijke creativiteit, waarvan we ons nu nauwelijks kunnen voorstellen hoe snel dat zou gaan?

De grote massa wil kennis vergaren: ze zijn bereid te leren; ze *kunnen* leren. Daar op de top van een reusachtige morene, die tussen twee meren ligt alsof een reus hem inderhaast had opgeworpen om de twee oevers te verbinden, stond een Finse boer in gedachten verzonken naar de prachtige meren, bespikkeld met talloze eilandjes, voor hem te kijken. Geen van de boeren, hoe arm en vertrapt ook, zal deze plaats voorbijgaan zonder even stil te blijven staan om het uitzicht te bewonderen. Of daar, op de oever van een meer, stond een andere boer en zong zo prachtig dat de beste musicus hem zou benijden om zijn melodieuze geluid, zijn gevoel en bespiegelende kracht. Allebei koesteren ze diepe gevoelens, mediteren ze, denken ze na; ze zijn klaar om hun kennis uit te breiden — geef ze hun die dan ook, geef hun dan ook de middelen daartoe.

Dit is de richting waarin ik me met mijn werk moet begeven; dit is het soort mensen met wie ik wil werken. Al die prachtige frasen over de vooruitgang van de mensheid zijn louter drogredenen, bedacht door geesten die maar al te graag die knagende tegenstelling van zich af willen schudden, terwijl ze zichzelf gereserveerd opstellen tegenover degenen die ze vooruit willen helpen.

En daarom stuurde ik een negatief antwoord naar het Geografisch Genootschap.

IV

Sint-Petersburg was erg veranderd sinds ik de stad in 1862 verlaten had. 'O ja, jij kent nog het Sint-Petersburg van Tsjernysjevsky,' zei de dichter Maikov eens tegen me. Dat was waar; ik kende het Sint-Petersburg dat dweept met Tsjernysjevsky. Maar hoe moet ik de stad beschrijven zoals ik die bij mijn terugkeer aantrof? Misschien als het Sint-Petersburg van de *Cafés Chantants*, van de theaters, als met de woorden 'toute Sint-Petersburg' werkelijk de bovenlaag van de society bedoeld wordt, die zich richt naar het hof.

Aan het hof en in hofkringen hadden liberale ideeën een bijzonder slechte naam. Alle prominente mensen uit de jaren zestig, zelfs de gematigden zoals graaf Nicolaas Moeravjov en Nicolaas Miloetin, werden als verdacht aangemerkt. Alleen Dmitri Miloetin, de minister van Oorlog, werd door Alexander II nog aangehouden, omdat de hervormingen die hij in het leger moest doorvoeren, vele jaren werk eisten. Verder waren alle activisten uit de hervormingsperiode op een zijspoor gezet.

Ik sprak eens met een hoge functionaris van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Hij oefende felle kritiek op een andere hoge functionaris; tot diens verdediging merkte ik op: 'Toch moet men hem nageven dat hij nooit Nicolaas I heeft willen dienen.' 'En nu is hij in dienst van mensen als Sjoevalov en Trjepov!' was het antwoord, dat zó nauwkeurig de situatie weergaf, dat ik er niets aan toe te voegen had.

Generaal Sjoevalov, het hoofd van de stadspolitie, en generaal Trjepov, het hoofd van de politie in Sint-Petersburg, waren inderdaad de eigenlijke machthebbers in Rusland. Alexander II was hun uitvoerende macht, hun werktuig, en ze regeerden door middel van vrees. Trjepov had Alexander zo bang gemaakt met het vooruitzicht van een revolutie die in Sint-Petersburg zou uitbreken, dat als het almachtige hoofd van politie een paar minuten te laat in het paleis was voor zijn dagelijkse rapportage, de keizer al vroeg: 'Is alles rustig in Sint-Petersburg?'

Vlak nadat Alexander prinses X haar 'congé' gegeven had, vatte hij een warme vriendschap op voor generaal Fleury, de adjudant van Napoleon III, die sinistere man die het hart was geweest van de *coup d'état* op 2 december 1852. Zij werden voortdurend samen gezien en eens lichtte Fleury de Parijzenaars in over de grote eer die de Rus-

sische tsaar hem waardig gekeurd had. Toen de tsaar eens over de Nevsky Prospekt reed en Fleury zag, vroeg hij hem in zijn rijtuig te stappen; dit rijtuig was echter een *egoïste*, en had maar één zitplaats van zo'n dertig cm breed. De Franse generaal vertelde sindsdien altijd en overal het verhaal hoe de tsaar en hij zich vastklemden aan elkaar en allebei voor de helft uit het rijtuigje hingen omdat het zo klein was. Ik kan ermee volstaan deze nieuwe vriend te noemen, die zó uit Compiègne kwam, en dan weet iedereen wel wat die vriendschap betekende.

Sjoevalov trok ten volle profijt van de gemoedstoestand waarin zijn meester nu verkeerde. Hij vaardigde de ene reactionaire maatregel na de andere uit en als Alexander soms aarzelde ze te ondertekenen, begon Sjoevalov over de op handen zijnde revolutie en het lot van Lodewijk XVI en smeekte hem 'ter wille van de redding van de dynastie' de nieuwe toevoegingen bij de wetten tot onderdrukking van de bevolking te ondertekenen. Mede door dit alles leed Alexander van tijd tot tijd aan buien van somberheid en zelfverwijt. Hij verviel dan in een stemming van sombere melancholie en sprak op droeve toon over het briljante begin van zijn regering en over het reactionaire karakter dat deze nu gekregen had. Op zulke momenten placht Sjoevalov een berejacht te organiseren. Jagers, vrolijke hovelingen en rijtuigen vol balletmeisjes werden dan naar de bossen bij Novgorod gebracht. Daar werden dan door Alexander II een paar beren geschoten, want hij was een goed jager en placht de dieren tot een paar meter van zijn geweer te laten naderen, en daar, tijdens de opwindung van de jacht, kreeg Sjoevalov de handtekening van zijn meester voor elk plan tot onderdrukking of beroving dat hij ook maar had be- raamd.

Alexander II was zeker geen middelmatig mens, maar er leefden twee verschillende persoonlijkheden in hem, die beide sterk naar voren traden en strijd met elkaar leverden; en deze innerlijke strijd werd, naarmate hij ouder werd, steeds heftiger. Hij kon uiterst beminnelijk zijn en het volgende moment blijk geven van pure wreedheid. Hij bezat een kalme, beheerste moed in het aangezicht van werkelijk gevaar, maar hij verkeerde voortdurend in angst voor gevaren die alleen in zijn verbeelding bestonden. Hij was beslist geen lafaard; hij durfde oog in oog te staan met een beer; eens op een keer toen het dier niet onmiddellijk door zijn eerste kogel gedood was en de man achter hem met een spies naar voren stormde, sloeg de beer deze tegen de grond; de tsaar schoot te hulp en doodde de beer op nog geen geweerlengte afstand (de man heeft het me zelf verteld). Toch werd de tsaar zijn hele leven bezocht door zijn gefantaseerde angstgevoelens en zijn geweten speelde hem parten. Hij was uiterst vriendelijk tegenover zijn vrienden, maar bezat daarnaast een afschuwelijk koelbloedige wreedheid — een zeventiende-eeuwse wreedheid — waarvan hij blijk gaf bij het neerslaan van de Poolse opstand en

later in 1880, toen gelijksoortige maatregelen genomen werden om de opstand van de Russische jongeren de kop in te drukken; en dat alles met een wreedheid, waartoe niemand hem in staat geacht had. Zo leidde hij een dubbel leven en in de tijd waarover ik nu spreek, ondertekende hij opgewekt de meest reactionaire decreten, die hem later tot vertwijfeling brachten. Tegen het eind van zijn leven werd deze innerlijke strijd nog veel heviger, zoals we later zullen zien, en kreeg deze een haast tragisch karakter.

In 1872 werd Sjoevalov benoemd tot ambassadeur in Engeland, maar zijn vriend generaal Potapov zette zijn politiek in dezelfde lijn voort tot het begin van de Turkse Oorlog in 1877. Gedurende deze hele periode hadden op grote schaal de meest schandalige plunderingen plaats van de schatkist, de landerijen van de kroon, de bezittingen die na de opstand in Litouwen geconfisqueerd waren, van de Basjkirlanderijen in Orenboerg en ga zo maar door. Een groot aantal van dit soort zaken werd later bekendgemaakt en openlijk veroordeeld door de Senaat die als Hooggerechtshof optrad, nadat Potapov, die krankzinnig werd, en Trjepov ontslagen waren; hun tegenstanders in het paleis wilden dat Alexander II hen in hun ware gedaante zou zien. Bij een van deze ondervragingen kwam uit dat een vriend van Potapov op schaamteloze wijze de boeren van een Litouws landgoed van hun land beroofd had en hierna, gemachtigd door zijn vriendjes bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, ervoor gezorgd had dat de boeren die een vergoeding wilden hebben, in de gevangenis gezet werden, afgeranseld of neergeschoten door de troepen. Dit was een van de meest weerzinwekkende verhalen over dit onderwerp, zelfs in de annalen van Rusland, die vol staan met dergelijke roofpartijen, tot de huidige tijd toe. Pas nadat Vera Zasoelitsj op Trjepov geschoten had en hem had verwond (uit wraak om zijn bevel een van de politieke gevangenen in de cel af te ranselen) werden de wandaden van Potapov en zijn kornuiten algemeen bekend en ontsloeg de tsaar hem. In de mening dat hij zou sterven, schreef Trjepov zijn testament, waardoor bekend werd dat deze man, die de tsaar altijd had laten geloven dat hij arm was, hoewel hij jarenlang de winstgevende post van hoofd van de Sint-Petersburgse politie bekleed had, zijn erfgenamen in werkelijkheid een aanzienlijk fortuin naliet. Enkele hovelingen meldden dit aan Alexander II, waardoor Trjepov in ongenade raakte. Het was toen dat een aantal roofpartijen van de Sjoevalov-Potapov-Trjepov-kliek voor de Senaat gebracht werd.

De plunderingen die op alle ministeries, en met name waar het de spoorwegen en de industriële ondernemingen betrof, geschiedden, waren werkelijk enorm. Men bezorgde zich in die tijd geweldige fortuinen op die manier. De marine, zoals Alexander II zelf tegen een van zijn zoons zei, was 'in de zak van die-en-die'. De kosten van de spoorwegen, gewaarborgd door de staat, waren eenvoudig fabel-

achtig. Wat handelondernemingen betreft, het was algemeen bekend dat niemand iets kon beginnen tenzij een bepaald percentage van de dividenden beloofd werd aan diverse functionarissen in de verschillende ministeries. Een vriend van mij, die iets wilde beginnen in Sint-Petersburg, kreeg op het ministerie van Binnenlandse Zaken openlijk te horen dat hij 25 procent van de nettowinst aan een bepaald persoon moest betalen, 15 aan iemand op het ministerie van Financiën, 10 aan een ander persoon op hetzelfde ministerie en 5 aan een vierde persoon. Dit soort zaakjes werd open en bloot afgedaan en Alexander II wist dat. Zijn eigen opmerkingen op de rapporten van de controleur-generaal getuigen daarvan. Maar hij zag in die dieven zijn beschermers bij een revolutie en hij hield ze in dienst tot hun roofpartijen een publiek schandaal werden.

De jonge groothertogen, met uitzondering van de kroonprins, de latere Alexander III, die altijd een goede en zuinige *pater familias* was, volgden het voorbeeld van het hoofd van de familie. De drinkgelagen die een van hen placht aan te richten in een klein restaurantje op de Nevsky Prospekt waren zo berucht dat op een nacht het hoofd van de politie tussenbeide moest komen; hij waarschuwde de eigenaar van het restaurant dat hij naar Siberië gedeporteerd zou worden als hij nog één keer de 'groothertogenkamer' aan de groothertog zou geven. 'Je kunt je mijn tweestrijd wel voorstellen,' zei de man tegen me toen hij me op een keer die kamer liet zien, waarvan de muren en het plafond met dikke satijnen kussens gestoffeerd waren. 'Aan de ene kant een lid van de keizerlijke familie die ik voor het hoofd moest stoten en die met me kon doen wat hij wilde; en aan de andere kant generaal Trjepov die me met Siberië dreigde! Natuurlijk gehoorzaamde ik de generaal; hij is, zoals je weet, nu almachtig.' Een andere groothertog vertoonde neigingen die verdacht veel op een psychopatische afwijking leken; en een derde werd naar Toerkestan verbannen nadat hij de diamanten van zijn moeder gestolen had.

De keizerin, Maria Alexandrovna, was in de steek gelaten door haar man en bezag naar alle waarschijnlijkheid met afschuw de veranderingen aan het hof; ze zocht haar toevlucht meer en meer in de religie, zodat ze na korte tijd volledig beheerst werd door de paleisgeestelijke, een vertegenwoordiger van een geheel nieuw slag in de Russische kerk — de jezuïeten. Deze nieuwe, gesoigneerde, verdorven clerus, bestaande uit jezuïeten, maakte snel opgang in die tijd. Ze werkten er al hard aan, en met succes, om macht te krijgen binnen de staat en de scholen in hun bezit te krijgen.

Het is steeds weer opnieuw bewezen dat de geestelijkheid in de dorpen zozeer in beslag genomen werd door haar werk — dopen, huwelijksvoltrekkingen, het toedienen van de laatste sacramenten aan stervenden, enzovoort — dat ze niet voldoende aandacht kon besteden aan de scholen. Zelfs als de priester betaald wordt om bijbellessen te geven op een dorpsschool, laat hij dat meestal door iemand

anders doen, omdat hij er zelf geen tijd voor heeft. Niettemin begon de hogere geestelijkheid de haat van Alexander II tegen de zogenaamde revolutionaire geest uit te buiten en zette ze een campagne op touw om de scholen in handen te krijgen. 'Geen scholen tenzij onder leiding van de geestelijkheid' werd hun motto. Geheel Rusland wilde onderwijs, maar zelfs het belachelijk geringe bedrag van vier miljoen dollar dat ieder jaar in het staatsbudget uitgetrokken was voor basisscholen, werd *niet* uitgegeven door het ministerie van Onderwijs, terwijl haast evenveel door de Synode werd uitgegeven als hulpmiddel om scholen te stichten onder de lokale geestelijkheid — scholen die voor het grootste deel alleen op papier bestonden en nog bestaan.

In heel Rusland was behoefte aan technisch onderwijs, maar het ministerie opende alleen klassieke gymnasia, omdat langdurige cursussen Latijn en Grieks beschouwd werden als het beste middel om te voorkomen dat hun leerlingen gingen lezen en nadenken. Op deze gymnasia slaagde twee of drie procent van de leerlingen erin de achtjarige cursus af te maken — alle jongens die iets dreigden te worden en een onafhankelijke manier van denken dreigden te ontwikkelen, werden zorgvuldig geselecteerd, zodat ze nooit in de laatste klas terechtkwamen; en er werden allerlei maatregelen genomen om het aantal leerlingen te *reduceren*. Onderwijs werd als een soort luxe beschouwd, voor de enkeling. Tegelijkertijd was het ministerie van Onderwijs in een voortdurende, heftige strijd gewikkeld met alle privépersonen en alle instituten — districts- en provincieraden, gemeenten en dergelijke — die trachtten pedagogische academies of technische scholen op te richten of zelfs eenvoudige basisscholen. Technisch onderwijs — in een land dat zo'n enorme behoefte had aan ingenieurs, landbouwkundigen en geologen — werd beschouwd als gelijkwaardig aan revolutie. Het werd verboden, vervolgd, zodat zelfs nu nog iedere herfst zo'n twee- tot drieduizend jonge mensen de toegang geweigerd wordt tot de hogere technische scholen, louter en alleen omdat er geen plaats is. Een gevoel van wanhoop nam bezit van allen die iets nuttigs wilden doen in het openbare leven, terwijl de boeren met verbijsterende snelheid geruïneerd werden door te hoge belastingen en doordat hun belastingachterstand 'uit hen geslagen werd' tijdens semi-militaire terechtstellingen. Zo werden ze voorgoed geruïneerd. Alleen die gouverneurs van de provincies waren in de hoofdstad in de gunst, die erin slaagden de belasting op uiterst strenge wijze af te persen.

Dat was het officiële Sint-Petersburg, en zo was de invloed die het had op Rusland.

V

Toen we Siberië verlieten, spraken mijn broer en ik vaak over het intellectuele leven dat we in Sint-Petersburg zouden aantreffen en over de interessante mensen met wie we in literaire kringen kennis zouden maken. Inderdaad kregen we zulke kennissen, zowel onder de radicalen als onder de gematigde Slavofielen. Maar ik moet bekennen dat ze nogal teleurstellend waren. We vonden talloze voortreffelijke mensen — Rusland is er vol mee — maar ze beantwoordden niet helemaal aan ons ideaal van politieke schrijvers. De beste schrijvers — Tsjernysjevsky, Michajlov, Lavrov — waren verbannen of zaten opgesloten in de Petrus en Paulusvesting, net als Pisarev. Anderen hadden de situatie eens aangezien en waren van mening veranderd: ze neigden nu naar een soort paternaal absolutisme. De meesten echter hielden hun geloof vast maar waren zo voorzichtig geworden dat het bijna leek of ze hun ideeën verloochenden.

Op het hoogtepunt van de hervormingsperiode had vrijwel iedereen in de geavanceerde literaire kringen wel enige relatie gehad óf met Herzen óf met Toergenjev en zijn vrienden óf met de geheime genootschappen 'Groot-Rusland' of 'Het Land en de Vrijheid', die in die tijd een kortstondig bestaan geleid hadden. Nu haastten deze zelfde mensen zich om hun vroegere sympathieën zo diep mogelijk weg te stoppen om vooral boven iedere politieke verdenking te staan.

De een of twee liberale tijdschriften die in die tijd nog toegestaan waren, voornamelijk dank zij de superieure diplomatieke talenten van hun uitgevers, bevatten voortreffelijk materiaal. Ze toonden de toenemende ellende van de boeren en de wanhopige toestand waarin zij verkeerden en ze toonden duidelijk aan welke hinderpalen een progressief werker op zijn weg ontmoette. De hoeveelheid van dit soort feiten was al voldoende om iemand tot wanhoop te brengen. Maar niemand durfde een suggestie tot verbetering te doen, of naar een bepaalde actie te verwijzen, naar een uitweg uit een situatie die hopeloos leek. Sommige schrijvers koesterden nog de hoop dat Alexander nogmaals als hervormer zou optreden; maar bij de meerderheid overheerste de vrees dat hun tijdschriften verboden zouden worden en schrijvers én lezers naar 'een of ander afgelegen gebied van het rijk' gedeporteerd zouden worden. Vrees en hoop verlamden hen.

Hoe radicaler ze tien jaar terug geweest waren, des te groter was hun angst. Mijn broer en ik werden in een of twee literaire kringen

goed ontvangen, en af en toe bezochten we hun vriendschappelijke vergaderingen. Maar op het moment dat de conversatie haar luchtige karakter begon te verliezen of wanneer mijn broer, die zeer bekwaam serieuze zaken aan kon roeren, over binnenlandse moeilijkheden of over Frankrijk begon, waar Napoleon III zich naar zijn ondergang spoedde in 1870, werd hij zo zeker als wat onderbroken. 'Wat vindt u, heren, van de laatste voorstelling van *La Belle Hélène*?' of 'Wat vindt u van deze ingemaakte vis?' werd er dan hardop door een van de oudere gasten opgemerkt en zo werd het gesprek dan afgebroken.

Buiten de literaire kringen was de toestand nog erger. In de jaren zestig waren er in Rusland en met name in Sint-Petersburg talloze mensen met geavanceerde ideeën, die op dat moment bereid waren tot ieder offer voor hun opvattingen. 'Wat is er van ze geworden?' vroeg ik me af. Ik zocht enkelen van hen op, maar 'Voorzichtig, jongeman!' was alles wat ze te zeggen hadden. 'Je kunt geen ijzer met handen breken' en meer van dat soort spreekwoorden, die in de Russische taal maar al te welig tieren, vormden nu hun praktische filosofie. 'Wij hebben in ons leven al het een en ander gedaan, vraag niet meer van ons'; of 'Heb geduld: dit soort dingen blijft nooit lang bestaan' zeiden ze ons, terwijl wij, de jongeren, klaar stonden de strijd te hervatten, handelend op te treden, risico's te nemen, alles op te offeren als dat nodig was. Wij vroegen hun alleen maar om raad, om wat leiding en om wat geestelijke steun.

Toergenjev heeft in *Rook* enkelen van de ex-hervormers uit de bovenlagen van de maatschappij beschreven en het beeld dat hij schetste, is ontmoedigend. Maar vooral in de hartbrekende romans en verhalen van Madame Koganovsky, die schreef onder het pseudoniem V. Krjestovsky (niet te verwarren met de romanschrijver Vsevolod Krjestovsky) kan men de vele aspecten terugvinden van de terugval van 'de liberalen van de jaren zestig.' 'Genieten van het leven' — misschien het geluk het overleefd te hebben — werd hun afgod, zodat de anonieme massa, die tien jaar tevoren nog de kracht van de hervormingsbeweging was, weigerde nog iets te horen over 'al die sentimentaliteit'. Ze haastten zich van de rijkdommen te genieten die 'praktische' mensen ten deel vielen.

Er waren vele nieuwe manieren ontstaan om fortuin te maken sinds de lijfeigenschap was afgeschaft, en de grote massa maakte er gretig gebruik van. Men bouwde koortsachtig spoorwegen in Rusland; de landheren begaven zich in groten getale naar de pas geopende particuliere banken om een hypotheek te nemen op hun bezittingen; de nieuw gevestigde particuliere notarissen en advocaten hadden een gigantisch inkomen; het aantal vennootschappen nam met enorme snelheid toe en de oprichters baadden in weelde. Een klasse van de bevolking die vroeger op het land gewoond zou hebben met een bescheiden inkomen uit een klein landgoed, met een honderdtal lijfeigenen, of met het nog bescheidener salaris van een functionaris bij

een gerechtshof, verdiende nu fortuinen of had zo'n hoog jaarlijks inkomen als in de tijden van de lijfeigenschap alleen mogelijk was voor de grootgrondbezitters.

De voorkeuren van de 'society' kregen een steeds minderwaardiger karakter. De Italiaanse opera, vroeger een plek voor radicale demonstraties, was nu verlaten. De Russische opera, die bedeesd de rechten verdedigde van zijn grote componisten werd nog slechts door een paar enthousiastelingen bezocht. Men vond beide 'saai' en de bovenlaag van de Petersburgse society bezocht een vulgair theater waar tweederangs sterren uit Parijse theatertjes gemakkelijk roem oogstten van de kant van de Wacht; of ze gingen naar *La Belle Hélène*, dat op het Russische toneel gespeeld werd, terwijl de eigen grote dramaturgen vergeten waren. Offenbachs muziek werd alom gehoord.

Het dient wel vermeld te worden dat de politieke situatie zodanig was dat zelfs de beste mensen goede redenen of op zijn minst zwaarwegende excuses hadden om te blijven zwijgen. Nadat Karakozov in april 1866 op Alexander II geschoten had, was de staatspolitie almachtig geworden. Ieder die verdacht werd van 'radicale ideeën', wat hij ook wel of niet gedaan had, leefde voortdurend met de angst iedere nacht van zijn bed gelicht te kunnen worden: misschien omdat hij gesympathiseerd had met iemand die bij de een of andere politieke zaak betrokken was, of omdat er bij een middernachtelijke huiszoeking een onschuldige brief gevonden was, of gewoon vanwege zijn 'gevaarlijke' ideeën. En een arrestatie om politieke redenen kon van alles betekenen: jarenlange celstraf in de Petrus en Paulusvesting, deportatie naar Siberië of zelfs martelingen in de kazematten van de vesting.

Over deze beweging rond Karakozov is tot op heden onvoldoende bekend, zelfs in Rusland. Ik was in die tijd in Siberië en kende de situatie alleen van horen zeggen. Het schijnt echter dat er twee verschillende stromingen waren. Een ervan was het begin van die grote beweging 'naar het volk toe', die later zulke enorme afmetingen aannam. De andere was voornamelijk een politieke stroming. Groepjes jongeren, van wie sommigen briljante professoren beloofden te worden of historici en etnografen van aanzien, verzamelden zich zo rond 1864 met de bedoeling onderwijs en kennis te verschaffen, ondanks de tegenstand van de regering. Ze gingen als eenvoudige handwerkslieden naar de grote industriesteden en begonnen daar coöperaties en scholen, in de hoop dat zij door veel tact en geduld het volk zouden kunnen opvoeden om zodoende de eerste centra te stichten vanwaaruit betere en hogere opvattingen zich geleidelijk onder het volk zouden verbreiden. Hun ijver was groot; aanzienlijke sommen geld werden eraan gespendeerd en ik ben geneigd te denken dat in vergelijking met gelijksoortige bewegingen die later ontstonden, deze het meest praktisch ingesteld was. Degenen die de stoot ertoe gegeven hadden, lagen de arbeiders zeer na aan het hart.

Aan de andere kant kreeg de beweging door een aantal van haar leden — Karakozov, Isjoetin en hun naaste vrienden — een meer politiek karakter. In de jaren 1862 tot 1866 was het beleid van Alexander duidelijk reactionair gericht. Hij had zich omringd met mensen met een uiterst reactionaire gezindheid en zij vormden zijn naaste adviseurs. De hervormingen die het begin van zijn regering zo roemrijk hadden gemaakt, werden nu de grond ingeboord door allerlei bijbepalingen en rondschrijvens van de ministeries. Een terugkeer naar de klassejustitie en de lijfeigenschap in een wat andere vorm werd openlijk afgewacht in het oude kamp. Niemand kon op dat moment ook maar de geringste hoop koesteren dat de voornaamste hervorming — de afschaffing van de lijfeigenschap — staande zou blijven onder de rechtstreekse aanvallen uit het Winterpaleis zelf. Dit alles moet Karakozov en zijn vrienden op de gedachte gebracht hebben dat een verdere voortzetting van de regering van Alexander II een bedreiging vormde, zelfs voor dat kleine beetje dat er bereikt was, en dat Rusland terug zou vallen in de verschrikkingen van Nicolaas I als Alexander aan de regering bleef. Tegelijkertijd koesterde men nog grote verwachtingen — dit is 'een vaak herhaald verhaal, maar toch steeds weer nieuw' — van de liberale geneigdheid van de kroonprins en zijn oom Constantijn. Ik moet er ook nog bij zeggen dat vóór het jaar 1866 dergelijke gevoelens van angst wel vaker tot uitdrukking kwamen in veel hogere kringen dan waarmee Karakozov contact schijnt te hebben gehad. In ieder geval schoot Karakozov op een dag op Alexander II, toen deze uit de zomertuin kwam om in zijn rijtuig te stappen. Hij miste en werd ter plekke gearresteerd.

Katkov, de leider van de reactionaire partij in Moskou en een grootmeester in het behalen van financiële voordeeltjes uit elke politieke onrust, beschuldigde onmiddellijk alle radicalen en liberalen van medeplichtigheid — iets wat beslist niet waar was — en insinueerde dat Karakozov slechts een instrument was in de handen van groot-hertog Constantijn, de leider van de hervormingspartij in de hoogste kringen; en heel Moskou geloofde het. Iedereen kan zich voorstellen hoezeer de twee heersers, Sjoevalov en Trjepov, deze beschuldigingen uitbuiten en er Alexander II de stuipen mee op het lijf joegen.

Michael Moeravjov, die tijdens de Poolse opstand de bijnaam 'de beul' gekregen had, kreeg opdracht een grondig onderzoek in te stellen om met gebruik van alle mogelijke middelen te ontdekken welk complot hierachter zat. Hij verrichtte arrestaties in alle lagen van de bevolking, gaf bevel tot honderden zoekacties, terwijl hij er prat op ging dat hij 'wel middelen wist om de gevangenen aan het praten te krijgen'. Hij was er beslist de man niet naar om terug te schrikken voor martelingen — de publieke opinie in Sint-Petersburg was het er zonder uitzondering over eens dat Karakozov gemarteld was om hem bekentenissen af te dwingen, maar het was niet gelukt.

Staatsgeheimen zijn veilig opgeborgen in vestingen, vooral in die

reusachtige steenklomp tegenover het Winterpaleis, die zoveel verschrikkingen gezien heeft, die pas de laatste tijd door historici aan het licht gebracht zijn. Moeravjovs geheimen heeft de vesting nog steeds niet prijsgegeven. Het volgende kan echter enig licht op deze zaak werpen.

In 1866 was ik in Siberië. Een van onze Siberische officieren, die tegen het eind van dat jaar van Rusland naar Irkoetsk reisde, ontmoette op een poststation twee gendarmes. Zij hadden een functionaris naar Siberië gebracht die wegens diefstal verbannen was, en nu waren ze op weg naar huis. Onze officier uit Irkoetsk was een zeer beminnelijk mens en toen hij de twee mannen aan de theetafel zag zitten in die koude winternacht, voegde hij zich bij hen en knoopte een levendig gesprek met hen aan, terwijl de paarden gewisseld werden. Een van hen kende Karakozov.

‘Het was een sluwe kerel,’ zei hij. ‘Toen hij in de vesting zat, kregen twee van ons bevel om te verhinderen dat hij in slaap viel — we werden om de twee uur afgelost. We zetten hem dus op een klein krukje en zodra hij begon te dommelen, schudden we hem wakker... Wat wil je? — We hadden bevel gekregen om dat te doen! ...Welnu, je moet weten wat een listige vent het was: hij zat dan met zijn benen over elkaar, terwijl hij een van zijn benen heen en weer zwaaide om ons te laten geloven dat hij wakker was; ondertussen deed hij een dutje, terwijl zijn been bleef zwaaien. Maar we kwamen er al gauw achter en zeiden het tegen degenen die ons kwamen aflossen, zodat hij iedere paar minuten wakker geschud werd, of hij nu met zijn been zwaaide of niet.’ ‘En hoe lang duurde dat alles?’ vroeg mijn vriend. ‘O, vele dagen lang — meer dan een week.’

Het naïeve karakter van dit verhaal is op zichzelf al een bewijs van echtheid: hij zou het nooit bedacht kunnen hebben; en dat Karakozov in dergelijke mate gemarteld is, kunnen we gerust aannemen.

Toen Karakozov opgehangen werd, was een van mijn vrienden uit het pagekorps met zijn regiment kurassiers bij de terechtstelling aanwezig. ‘Toen hij uit de vesting gehaald werd,’ vertelde mijn vriend me, ‘gezeten op de verhoging van de wagen die over de ruwe keien hobbelde rond de vesting, was mijn eerste indruk dat ze een rubberpop gehaald hadden om op te hangen; dat Karakozov al dood was. Stel je voor: iemand bij wie het hoofd, de handen, het hele lichaam absoluut slap hangen, alsof er geen bot meer heel is. Het was afschuwelijk om te zien en om te bedenken wat dat betekende. Toen echter twee soldaten hem van de wagen haalden, zag ik dat hij zijn benen bewoog en alle mogelijk moeite deed om zelf te lopen en het schavot te bestijgen. Dus het was toch geen pop, en evenmin verkeerde hij in een toestand van bewusteloosheid. Alle officieren stonden voor een raadsel en konden er geen verklaring voor geven.’ Toen ik tegen mijn vriend zei dat Karakozov misschien gemarteld was, kwam er weer kleur op zijn gezicht en antwoordde hij: ‘Dat dachten wij ook.’

Wekenlange slapeloosheid zou alleen al een afdoende verklaring zijn voor de toestand waarin die geestelijk zo sterke man verkeerde ten tijde van zijn terechtstelling. Ik kan er nog aan toevoegen dat ik in ieder geval van één geval zeker weet dat een gevangene in de vesting — Adriaan Saboerov — in 1879 verdovende middelen toegediend kreeg. Beperkte Moeravjov zijn martelingen alleen hiertoe? Werd hij ervan weerhouden nog verder te gaan? Ik weet het niet. Maar dit weet ik wel: dat ik dikwijls van hoge functionarissen in Sint-Petersburg hoorde, dat men in dit geval zijn toevlucht genomen had tot martelingen.

Moeravjov had beloofd alle radicale elementen in Sint-Petersburg met wortel en tak uit te roeien; en allen die ook maar enigszins radicaal gezind geweest waren in het verleden, leefden nu voortdurend in angst om in de klauwen van die despoot terecht te komen. En vóór alles hielden ze zich afzijdig van de jongeren, uit vrees om door hen in een of andere gevaarlijke politieke samenzwering betrokken te raken. Op deze manier ontstond er een kloof niet alleen tussen 'de vaders en de zonen', zoals door Toergenjev beschreven in zijn roman — niet alleen tussen de twee generaties, maar ook tussen diegenen die de dertig gepasseerd waren en hen die nog voor in de twintig waren. Zo bevond de Russische jeugd zich in een positie waarin ze niet alleen strijd moesten leveren met hun vaders, die de verdedigers van de lijfeigenschap waren, maar waarin ze ook volledig aan hun lot werden overgelaten door hun oudere broers, die zich niet bij hen wilden aansluiten in hun geneigdheid naar het socialisme en die bang waren hen zelfs te steunen in hun strijd voor meer politieke vrijheid. Ik vraag me af of er ooit in de geschiedenis een groep jongeren geweest is, die zich in de strijd geworpen heeft met een vijand van zodanige omvang, zo in de steek gelaten door hun vaders en zelfs door hun oudere broers, hoewel deze jongelui slechts het intellectuele erfgoed ter harte genomen hadden en probeerden te realiseren van diezelfde vaders en broers. Is er ooit een strijd gestreden onder meer dramatische omstandigheden dan deze?

VI

Het enige lichtpuntje in Sint-Petersburg was de beweging die gaande was onder de jeugd van beiderlei kunne. Diverse stromingen voegden zich samen en brachten die geweldige beweging op gang, die al snel een meer geheim, revolutionair karakter kreeg en de komende vijftien jaar de belangstelling van Rusland opeiste. Ik zal er in een volgend hoofdstuk nader op ingaan, maar op deze plaats moet ik melding maken van de strijd die heel openlijk door onze vrouwen gevoerd werd om zich toegang te verschaffen tot het hoger onderwijs. Sint-Petersburg was er in die tijd het middelpunt van.

Iedere middag als de jonge vrouw van mijn broer terugkwam van de pedagogie cursus voor vrouwen, had ze ons iets nieuws te vertellen over de activiteit die daar heerste. Er werden plannen gemaakt om een medische faculteit en universiteiten te openen voor vrouwen; er werden discussies georganiseerd over scholen of verschillende methoden van onderwijs in verband met de cursussen; en honderden vrouwen stelden enorm veel belang in deze vragen en bespraken ze steeds weer opnieuw met elkaar. Ze begonnen bureaus voor vertalers, uitgevers, drukkers en boekbinders, zodat de armsten van de vrouwen die samenstroomden in Sint-Petersburg werk konden vinden, want deze vrouwen waren bereid alles te doen als ze maar de hoop konden blijven koesteren dat ook zij op een dag hun aandeel zouden krijgen in het hoger onderwijs. In die centra heerste een borrelende, vurige levenskracht, die in felle tegenstelling was met wat ik elders zag.

Aangezien de regering blijk gegeven had van haar vastbeslotenheid geen vrouwen tot de bestaande universiteiten toe te laten, hadden ze al hun energie gericht op de opening van eigen universiteiten. Men zei hun op het ministerie van Onderwijs dat de meisjes die de gymnasia voor meisjes gevolgd hadden, niet klaar waren om colleges op de universiteit te volgen. 'Heel goed,' antwoordden ze, 'geef ons dan maar toestemming om voorbereidende cursussen te starten en geef ons ieder programma dat u goeddunkt. We vragen geen bijdragen van de staat. Geef ons alleen de toestemming en het zal gebeuren.' Natuurlijk kregen ze die niet.

Toen begonnen ze met privé-cursussen en 'saloncolleges' in alle delen van Sint-Petersburg. Vele professoren van de universiteit sympathiseerden met deze nieuwe beweging en boden aan colleges te geven. Hoewel ze zelf arm waren, waarschuwden ze de organisatrices

dat elke opmerking over salariëring als een persoonlijke belediging opgevat zou worden. Cursussen biologie werden elke zomer in de buurt van Sint-Petersburg gegeven onder leiding van professoren van de universiteit, en vrouwen waren daar verre in de meerderheid. In de opleiding tot vroedvrouw dwongen ze de professoren elk onderwerp veel uitgebreider te behandelen dan het programma eiste, of om vervolgcursussen te geven. Ze maakten van iedere gelegenheid gebruik, van elke zwakke plek in het fort om het te bestormen. Ze kregen toegang tot het anatomisch laboratorium van de oude dr. Gruber en kregen door hun bewonderenswaardig werk deze anatomie-enthousiasteling geheel aan hun zijde. Als ze hoorden dat een bepaalde professor er geen bezwaar tegen had als ze op zondagen en 's avonds op werkdagen in zijn laboratorium werkten, maakten ze van de gelegenheid gebruik.

Tenslotte organiseerden ze, ondanks alle tegenstand van het ministerie, de voorbereidende cursussen; ze gaven ze alleen de naam van pedagogische cursus. Was het soms mogelijk om toekomstige moeders te verbieden de methoden van opvoeding te bestuderen? Maar aangezien de onderwijsmethoden plantkunde of wiskunde niet in het abstracte onderwezen konden worden, zette men al gauw plantkunde, wiskunde en de rest op het programma van de pedagogische cursussen, die een voorbereiding vormden voor de universiteit.

Zo breidden de vrouwen stap voor stap hun rechten uit. Zodra bekend werd dat op een of andere Duitse universiteit een bepaalde professor wel vrouwen wilde toelaten bij zijn colleges, klopten ze bij hem aan en werden ze toegelaten. Ze studeerden rechten en geschiedenis in Heidelberg en wiskunde in Berlijn; in Zürich werkten meer dan honderd vrouwen en meisjes op de universiteit en het technisch instituut. Daar behaalden ze nog iets meer dan een titel, ze wonnen de achting van de meest vermaarde professoren, die daarvan verschillende malen openlijk getuigden. Toen ik in 1872 in Zürich kwam en met een aantal studenten kennis maakte, was ik verbaasd om te zien hoe heel jonge meisjes, die aan het Instituut voor Techniek studeerden, ingewikkelde problemen oplosten ten aanzien van warmtetheorieën met behulp van differentiaal rekenen, en met een gemak alsof ze al jarenlange wiskundige training achter de rug hadden. Een van de Russische meisjes die wiskunde studeerden onder Weierstrass in Berlijn, Sofie Kovalevsky, werd een bekend mathematica en men bood haar een professoraat aan in Stockholm. Ik meen dat zij de eerste vrouwelijke professor was van die tijd op een universiteit voor mannen. Ze was zo jong dat in Zweden niemand haar anders dan met haar 'verkleinnaampje' wilde aanspreken: Sonja.

Ondanks de openlijke haat die Alexander II koesterde tegen ontwikkelde vrouwen — als hij tijdens de wandeling een meisje tegenkwam met een bril en een ronde garibaldihoed op, begon hij te beven in de mening dat het een nihiliste was die erop uit was om hem dood

te schieten — ondanks de bittere tegenstand van de staatspolitie, die iedere vrouwelijke student als revolutionair beschouwde; ondanks de donderpreken en de laaghartige beschuldigingen die Katkov uitte tegen de hele beweging in vrijwel elk nummer van zijn venijnige krant; ondanks de regering, slaagden de vrouwen erin een serie onderwijsinstellingen te openen. Toen een aantal van hen in het buitenland een medische graad behaald had, dwongen ze de regering in 1872 hun toestemming te geven met eigen middelen een medische academie te openen. En toen de Russische vrouwen door de regering uit Zürich teruggeroepen werden om te voorkomen dat ze contacten legden met revolutionaire vluchtelingen, dwongen ze de regering hun toestemming te geven in Rusland vier eigen universiteiten te openen, die al spoedig zo'n duizend studenten hadden. Het lijkt haast ongeloflijk, maar het is een feit dat ondanks alle vervolgingen die het Medisch Instituut voor Vrouwen moest doormaken en de tijdelijke sluiting ervan, er toen in Rusland toch meer dan 670 vrouwen werkzaam waren als arts.

Het was zeker een grootse beweging, overweldigend in haar succes en in hoge mate leerzaam. Vóór alles was het aan de onbegrensde toewijding van een groot aantal vrouwen in alle mogelijke beroepen te danken dat ze succes hadden. Ze hadden al vrijwillig als verpleegster gewerkt tijdens de Krimoorlog, als oprichtsters van scholen, als de meest toegewijde schooljuffrouwen in dorpen, als ontwikkelde vroedvrouwen en doktersassistentes onder de boeren. Later gingen ze als artsen en verpleegsters naar de door koorts getroffen ziekenhuizen tijdens de Turkse Oorlog van 1878 en wonnen ze de bewondering van de militaire bevelhebbers en van Alexander II zelf. Ik ken twee dames, die beiden 'gezocht' werden door de staatspolitie en die als verpleegster gewerkt hadden tijdens de oorlog onder een valse naam en met een vals paspoort. Een van hen, de grootste 'misdadigster' van de twee, die een belangrijke rol gespeeld had bij mijn ontsnapping, werd zelfs benoemd tot hoofdverpleegster in een groot ziekenhuis voor gewonde soldaten, terwijl haar vriendin bijna stierf aan tyfus. Kortom, vrouwen namen alle baantjes aan, hoe laag ook op de maatschappelijke ladder en welke ontberingen ze er ook voor moesten doormaken, als ze zich maar nuttig konden maken. En dat gold niet voor een enkeling, maar voor honderden en duizenden. Ze hebben hun rechten *veroverd* in de ware zin van het woord.

Een ander kenmerk van deze beweging was dat de kloof tussen de twee generaties — de oudere en jongere zusters — hier niet bestond; of in ieder geval vrijwel geheel overbrugd werd. Zij die de oorspronkelijke leidsters van de beweging geweest waren, verbraken nooit de band met hun jongere zusters, zelfs al waren de laatsten veel meer geavanceerd in hun idealen dan de oudere vrouwen.

Ze streefden hun doelen na in de hogere kringen; ze hielden zich strikt afzijdig van elke beweging; maar ze begingen nooit de fout te

vergeten dat hun ware kracht lag bij de grote groepen jonge vrouwen, van wie een groot aantal zich ten slotte aansloot bij de radicale of de revolutionaire bewegingen. Deze leidsters waren de correctheid zelve — ik vond ze iets te correct; maar ze lieten geen breuk ontstaan met die jongere studentes, die bekendstonden als typische nihilisten, met kortgeknipt haar, een verachting voor de crinoline en een democratische geest die uit al hun gedragingen sprak. De leidsters hielden zich wat afzijdig van hen en soms was er wat wrijving, maar nooit hebben ze hen verstoten — een goed ding, vind ik, in tijden waarin vervolgingen aan de orde van de dag waren.

Het leek of ze de jongere en meer democratisch ingestelde vrouwen wilden zeggen: 'Wij zullen fluwelen japonnen en chignons dragen omdat we te maken hebben met dwazen die in een fluwelen japon en een chignon een teken zien van "politieke betrouwbaarheid"; maar jullie, meisjes, zijn vrij in jullie smaak en voorkeur.' Toen de vrouwen die in Zürich studeerden, teruggeroepen werden door de Russische regering, kwamen deze correcte dames niet in opstand. Ze zeiden eenvoudig tegen de regering: 'Het bevalt u niet? Welnu, open dan hier universiteiten voor vrouwen; anders gaan onze meisjes in steeds grotere aantallen naar het buitenland en zullen daar vanzelfsprekend relaties aanknopen met politieke vluchtelingen.' Toen men hun verweet dat ze revolutionaire geesten kweekten, en men dreigde hun instituten en universiteiten te sluiten, antwoordden ze vinnig: 'Ja, veel studenten worden revolutionairen; maar is dat soms een reden om alle universiteiten te sluiten?' Hoe weinig politieke leiders hebben de morele kracht zich niet te keren tegen de meer radicale vleugel binnen hun eigen partij!

Het ware geheim van hun verstandige en volledig succesvolle houding was dat geen van de vrouwen die het hart van de beweging vormden, louter 'feministen' waren, verlangend hun deel te krijgen van de bevoorrechte posities in de maatschappij en de staat. Verre van dat. Hun sympathie ging voornamelijk uit naar het volk. Ik herinner me nog de enthousiaste rol die juffrouw Stasova, een van de eerste leidsters van de beweging, speelde bij de zondagsscholen van 1861; de vriendschappen die opbloeden tussen hen en de fabrieksmeisjes, de belangstelling die ze hadden voor het harde leven van deze meisjes buiten de scholen, de strijd die ze leverden met hun hebzuchtige werkgevers. Ik herinner me nog de levendige belangstelling van die vrouwen op de pedagogische cursussen, voor de dorpsscholen en voor het werk van die enkeling die, zoals baron Korf, enige tijd in die richting mocht werken, en ik weet nog goed hoezeer deze cursussen doordrongen waren van een sociale geest. De rechten waar ze naar streefden — zowel de leidsters als de grote massa van de vrouwen — was niet alleen het persoonlijk recht op hoger onderwijs, maar veeleer het recht om nuttig werk te mogen verrichten onder de mensen, onder het volk. Daarom boekten zij zulke grote successen.

VII

De paar laatste jaren was de gezondheid van mijn vader sterk achteruitgegaan en toen mijn broer Alexander en ik hem gingen opzoeken in de lente van 1871, zeiden de dokters ons dat hij de eerste vrieskou van de herfst niet zou overleven. Hij was op de oude voet doorgeslagen en woonde nog steeds in de Staraja Konjoesjenaja (het Oude Adjudantenkwartier), maar om hem heen was alles in deze aristocratische wijk veranderd. De rijke landheren die daar eens de toonaangaven, waren verdwenen. Nadat ze op roekeloze wijze de afkoop som die ze bij het vrij worden van de lijfeigenen gekregen hadden, verkwist hadden, en nadat ze één hypotheek genomen hadden op hun bezittingen en daarna een tweede hypotheek bij de nieuwe landbanken die van hun hulpeloosheid profiteerden, hadden ze zich ten slotte op het platteland of in de provinciestedjes teruggetrokken om daar weg te zinken in de vergetelheid. Hun huizen waren in het bezit gekomen van 'die indringers' — rijke kooplieden, spoorwegbouwers, enzovoort — terwijl in vrijwel elke oude familie die in het Oude Adjudantenkwartier was blijven wonen, een jong leven streed om het recht te bestaan op de ruïnes van het oude leven. Een paar oudgeneraals, die de nieuwe tijd vervloekten en hun grieven luchtten door Rusland een snelle en zekere ondergang te voorspellen onder de nieuwe orde, of een enkel familielid dat nu en dan eens aankwam, waren het enige gezelschap dat mijn vader nu nog had. Van onze vele verwanten die over zo'n twintigtal families verspreid waren in het Moskou van mijn jeugd, waren slechts twee families in de hoofdstad gebleven en zij hadden zich bij deze stroming van het nieuwe leven aangesloten: de moeders spraken met hun zoons en dochters over zaken als scholen voor het volk en vrouwenuniversiteiten. Mijn vader keek met minachting op hen neer. Mijn stiefmoeder en mijn jongste zusje Pauline, die niet veranderd waren, deden hun best hem op zijn gemak te stellen. Maar zij voelden zichzelf niet op hun plaats in die ongewone omgeving.

Mijn vader was altijd onvriendelijk en zeer onrechtvaardig geweest tegenover mijn broer Alexander, maar Alexander kon onmogelijk lang een wrok koesteren tegen iemand. Toen hij mijn vaders kamer binnenkwam met een diepe, vriendelijke blik in zijn grote blauwe ogen en met een glimlach waarin zijn oneindige goedheid tot uitdrukking kwam, en toen hij dadelijk zag wat er moest gebeuren om

het de zieke wat gemakkelijker te maken in zijn stoel en dit ook deed op even natuurlijke wijze alsof hij de ziekenkamer pas een uur geleden verlaten had, was mijn vader eenvoudig verbijsterd. Hij staaarde hem aan zonder het te kunnen begrijpen. Ons bezoek bracht wat leven in het saaie, sombere huis; de verpleging werd wat levendiger; mijn stiefmoeder, Pauline en zelfs de bedienden leefden op en mijn vader voelde de verandering.

Eén ding zat hem echter dwars. Hij had verwacht ons te zien terugkeren als berouwvolle zonen, smekend om zijn steun. Maar toen hij het gesprek die richting uitstuurde, onderbraken we hem met zo'n opgewekt 'O, maakt u zich daar maar geen zorgen over; het gaat ons heel goed,' dat hij nog meer verbijsterd was. Hij had een scène verwacht zoals die vroeger plaatshadden — zijn zonen die om vergeving smeekten — en om geld. Misschien betreurde hij het zelfs even dat dit niet gebeurde; maar hij bezag ons met meer respect. We waren alle drie aangedaan toen we vertrokken. Hij scheen het haast te betreuren dat hij nu weer in zijn sombere eenzaamheid zou terugvallen, te midden van de brokstukken van een systeem waarvan hij tijdens zijn leven de instandhouding altijd had nagestreefd. Maar Alexander moest weer in dienst en ik vertrok naar Finland.

Toen ik weer uit Finland teruggeroepen werd, haastte ik me naar Moskou, waar ik net op tijd kwam voor de begrafenis in dezelfde oude, rode kerk waar mijn vader gedoopt was en waar de laatste gebeden gezegd waren voor zijn moeder. Toen de begrafenisstoet door de straten trok waarin ik ieder huis zo goed kende uit mijn jeugd, merkte ik op dat de huizen weinig veranderd waren, maar ik wist dat in allemaal een nieuw leven begonnen was.

In het huis dat vroeger van mijn vaders moeder geweest was en daarna van prinses Mirski en dat nu het eigendom van generaal N. was, een oude bewoner van de wijk, had de enige dochter van de familie een jarenlange strijd geleverd met haar goedhartige maar koppige ouders, die haar aanbaden maar niet wilden dat ze op de universiteit ging deelnemen aan de cursussen die voor vrouwen gegeven werden in Moskou. Uiteindelijk mocht ze dan toch deze cursussen volgen, maar ze werd er in een deftige koets heen gereden onder het wakend oog van haar moeder, die moedig urenlang in de bank zat tussen de studenten, naast haar geliefde dochter; en toch, ondanks al deze zorg en waakzaamheid, sloot het meisje zich een aantal jaren later aan bij de revolutionaire partij, werd gearresteerd en verbleef een jaar lang in de Petrus en Paulusvesting.

In het huis ertegenover waren de autoritaire ouders, graaf en gravin Z. in een bittere strijd gewikkeld met hun twee dochters, die het lege, doelloze bestaan dat ze door hun ouders gedwongen werden te leiden, beu waren en die zich bij de andere meisjes wilden aansluiten die, vrij en blij, naar de cursussen op de universiteit gingen. De strijd duurde jaren; in dit geval gaven de ouders niet toe en het resultaat

was dat het oudste meisje zelfmoord pleegde door vergif in te nemen, waarna het jongste meisje toestemming kreeg haar eigen weg te gaan. In het huis ernaast, dat een jaar lang van ons was geweest, herkende ik onmiddellijk de kamers die me zo vertrouwd geweest waren in een heel andere sfeer toen ik nog jong was, toen ik er met Tsjaikovsky binnenging om er de eerste geheime vergadering te houden van een groepering die we in Moskou gesticht hadden. Het behoorde nu toe aan de familie van Nathalie Armfeld — die uiterst sympathieke Kara-‘veroordeelde’, over wie George Kennan zo ontroerend geschreven heeft in zijn boek over Siberië. En in een huis op een steenworp afstand van dat waarin mijn vader gestorven was, en slechts enkele maanden na zijn dood, ontving ik Stepnjak, gekleed als boer, nadat hij ontsnapt was uit een dorp waar hij gearresteerd was wegens het verspreiden van socialistische ideeën onder de boeren.

Dit waren de veranderingen die het Oude Adjudantenkwartier de laatste vijftien jaar had ondergaan. Het laatste bolwerk van de oude adel was nu geïnfiltreerd door de nieuwe geest.

VIII

Het jaar daarop maakte ik vroeg in de herfst mijn eerste reis naar West-Europa. Toen ik de Russische grens passeerde, voelde ik wat elke Rus voelt als hij zijn geboorteland verlaat. Zolang de trein nog over Russisch grondgebied rijdt, door de dun bevolkte noordwestelijke provincies, heeft men het gevoel door een woestijn te reizen. Honderden kilometers zijn met lage begroeiing bedekt, die nauwelijks de naam bos verdient. Hier en daar ontwaart het oog een klein, straat-arm dorpje, begraven in de sneeuw of een onbruikbare, modderige, smalle en slingerende dorpsweg. Dan verandert plotseling alles — landschap en omgeving — zodra de trein Pruisen binnenrijdt, met zijn heldere dorpjes en boerderijen, zijn tuinen en geplaveide wegen; en deze tegenstelling wordt steeds groter naarmate men verder Duitsland in komt. Zelfs het saaie Berlijn leek levendig, na onze Russische steden.

En welk een klimatologische tegenstelling! Twee dagen ervoor had ik Sint-Petersburg verlaten, dat met een dikke sneeuwlaag bedekt was, en nu in Midden-Duitsland liep ik zonder overjas over het peron in de warme zonneschijn en bewonderde de ontluikende bloemen. Hierna kwam de Rijn en verderop Zwitserland, dat baadde in de stralen van een heldere zon, met zijn kleine, schone hotels, waar men het ontbijt buiten serveerde met het uitzicht op de met sneeuw bedekte bergen. Ik had me nooit eerder gerealiseerd wat zo'n noordelijke positie voor Rusland betekende, hoezeer de geschiedenis van het Russische volk beïnvloed was door het feit dat de voornaamste centra zich zo noordelijk hadden moeten ontwikkelen; zo hoog in het noorden als de Finse Golf. Toen pas begreep ik ten volle de teugelloze aantrekkingskracht die zuidelijke landen op de Russen hebben uitgeoefend, de enorme inspanningen die ze zich getroost hebben om de Zwarte Zee te bereiken en de gestage druk die de Siberische kolonisten in zuidelijke richting uitoefenden, verder Mantsjoerije in.

In die tijd was Zürich vol Russische studenten, zowel mannen als vrouwen. De beroemde Oberstrasse, vlakbij het Technisch Instituut, was een stukje Rusland, waar de Russische taal overheerste. De studenten leefden zoals de meeste Russische studenten, met name de vrouwen; dat wil zeggen: van heel weinig. Thee en brood, wat melk en een stukje vlees, boven een spiritusbrander gekookt, terwijl er levendig gediscussieerd werd over het laatste nieuws uit de socialis-

tische wereld of over een pas verschenen boek — dat was hun gebruikelijke kost. Zij die meer geld hadden dan nodig was voor zo'n levenswijze, gaven het weg voor de gemeenschappelijke zaak: de bibliotheek, het Russische tijdschrift dat zou uitkomen, of tot steun van de Zwitserse arbeiderskranten. Wat hun kleding betreft, ook in dat opzicht werd de uiterste zuinigheid betracht. Poesjkin heeft eens in een bekend gedicht geschreven: 'Welke hoed zou een meisje van zestien misstaan?' Onze meisjes in Zürich schenen de oude Zwingliaanse stad uit te dagen: 'Kan een jurk zo eenvoudig zijn dat deze een meisje misstaat dat jong en intelligent is en blaakt van energie?'

Hierbij werkte deze kleine, actieve gemeenschap harder dan enige andere student ooit gedaan had sinds er universiteiten bestaan, en de professoren daar werden het nooit moe de resultaten, behaald door de vrouwelijke studenten, ten voorbeeld te stellen aan hun mannelijke collega's.

Vele jaren lang had ik ernaar uitgekeken alles te weten te komen over de Internationale Arbeidersassociatie. De Russische kranten noemden deze organisatie vrij vaak in hun kolommen maar ze mochten niets meedelen over de grondbeginselen ervan of over het werk dat er gedaan werd. Ik voelde dat het een grote beweging moest zijn met veel invloed, maar ik kon er niet precies achter komen wat hun streven en verlangens waren. Nu ik in Zwitserland was, nam ik me vast voor mijn nieuwsgierigheid te bevredigen. De organisatie bevond zich toen op het hoogtepunt van haar ontwikkeling. Grote verwachtingen waren in de jaren 1840—1848 gewekt in de harten van de Europese arbeider. Pas nu beginnen we te beseffen welk een ontzaglijke hoeveelheid socialistische literatuur in die tijd in omloop gebracht werd door socialisten uit allerlei verschillende kringen — christelijke socialisten, staatssocialisten, fourieristen, saint-simonisten, owenisten, enzovoort; en pas nu beginnen we te begrijpen welk een diepgang deze beweging had, als we zien hoeveel van wat onze generatie als het produkt van eigentijds denken beschouwde, al uitgewerkt en uitgesproken was in die jaren, en vaak op zeer indringende wijze. De republikeinen verstonden toen onder de benaming 'republiek' iets dat in hoge mate verschilde van de democratie op kapitalistische grondslag, die we er nu onder verstaan. Toen ze het hadden over de Verenigde Staten van Europa, stond hun de eenheid van de arbeiders voor ogen, het omsmelten van oorlogstuig in werktuigen die door alle leden van de maatschappij gebruikt zouden worden tot nut van iedereen — 'het ijzer weer voor de arbeider', zoals Pierre Dupont zei in een van zijn liedjes. Ze wilden niet alleen gelijkheid in straf- en politiek recht, maar vooral economische gelijkheid. De nationalist zelf zagen in hun dromen Jong-Italië, Jong-Duitsland en Jong-Hongarije de leiding op zich nemen van vérstrekkende agrarische en economische hervormingen.

Het mislukken van de Juni-opstand in Parijs; het neerslaan van de opstand in Hongarije door de legers van Nicolaas I, en in Italië door de Franse en Oostenrijke legers en de golf van angst, politiek en intellectueel, die overal in Europa het gevolg was, richtten de beweging volledig te gronde. Haar literatuur, haar successen, haar beginselen aangaande de economische revolutie en de universele eenheid werden eenvoudig vergeten en gingen verloren in de twintig jaar die volgden.

Eén idee echter bleef bestaan — het idee om een internationale broederschap van alle arbeiders op te richten, dat een paar Franse emigranten bleven verkondigen in de Verenigde Staten, evenals de volgelingen van Robert Owen dat in Engeland deden. Het begrip dat door een aantal Engelse arbeiders en een paar Franse arbeidersdelegaties op de Internationale Tentoonstelling van 1862 in Londen gewekt was, vormde het begin van een reusachtige organisatie, die zich al spoedig over heel Europa uitbreidde en vele miljoenen arbeiders omvatte. De verwachtingen die twintig jaar gesluimerd hadden, werden opnieuw gewekt toen de arbeiders werden opgeroepen zich te verenigen, 'zonder onderscheid van geloof, sekse, nationaliteit, ras of kleur', om te verkondigen dat 'de ontwikkeling van de arbeiders hun eigen werk moest zijn' en om als krachtige, verenigde, internationale organisatie gewicht in de schaal te kunnen leggen bij de ontwikkeling van de mensheid, niet in naam van liefde en liefdadigheid, maar in naam van de gerechtigheid, van de macht die een organisatie bezit, bestaande uit mensen die gedreven worden door een verstandelijk bewustzijn van hun doel en streven.

Twee stakingen in Parijs, in 1868 en 1869, die min of meer door een paar afgevaardigden uit het buitenland gesteund werden, met name uit Engeland, waren op zich misschien onbetekenend, evenals de vervolgingen die de Franse keizerlijke regering liet instellen tegen de Internationale, maar toch vormden ze de bakermat van een immense organisatie, die de solidariteit van de arbeiders over de hele wereld verkondigde in het aanschijn van hun vijanden. Het idee van een internationale vakbondsorganisatie en van een strijd tegen het kapitaal met internationale steun, sleepte elk arbeider mee, hoe onverschillig ook. De beweging verspreidde zich als een lopend vuurtje door Frankrijk, Italië en Spanje en er trad een groot aantal intelligente, handwerkende en toegewijde arbeiders voor het voetlicht; en bovendien traden een paar beslist geniale mannen en vrouwen uit de rijkere, ontwikkelde laag van de bevolking toe tot de organisatie. Een macht waarvan men het bestaan nooit vermoed had, werd met de dag sterker in Europa; en als de beweging niet in haar groei belemmerd was door de Frans-Duitse Oorlog, zouden er misschien grote dingen gebeurd zijn in Europa, die de verschillende aspecten van onze beschaving wezenlijk veranderd zouden hebben en zonder twijfel de menselijke vooruitgang versneld zouden hebben. Maar de klinkende overwinning van de Duitsers bracht abnormale omstandigheden te-

weeg; zij hield een kwart eeuw lang de normale ontwikkeling van Frankrijk tegen en wierp heel Europa terug in een tijdperk van militarisme, waarin we nu nog leven.

Allerlei gedeeltelijke oplossingen van de grote sociale kwestie maakten toen opgang onder de arbeiders: coöperaties, produktiemaatschappijen gesteund door de staat, volksbanken, gratis kredieten, enzovoort. Elk van deze oplossingen kwam bij de 'secties' van de organisaties terecht en daarna bij de lokale, regionale, nationale en internationale congressen, waar ze grondig werden doorgesproken. Ieder jaarlijks congres van de organisatie betekende een stap vooruit op de weg naar de ontwikkeling van ideeën ten aanzien van het grote, sociale probleem, dat onze generatie moest oplossen. Alle intelligente opmerkingen die op deze congressen gemaakt werden, evenals de wetenschappelijk correcte, diep doordachte ideeën die in omloop waren — alles was het resultaat van het *collectieve* denken van de arbeiders — zijn nooit voldoende naar waarde geschat; maar ik overdrijf niet als ik zeg dat alle plannen voor sociale hervormingen, die nu in de mode zijn onder de benaming 'wetenschappelijk socialisme' of 'anarchisme', hun oorsprong vinden in de discussies en de rapporten van de verschillende congressen van de internationale organisatie. De paar ontwikkelde mensen die zich bij de beweging aansloten, hebben slechts de kritiek en de aspiraties van de arbeiders in een theoretische vorm gegoten, zoals ze in de secties en later op de congressen geuit werden.

De oorlog van 1870—1871 had de ontwikkeling van de organisatie in de weg gestaan, maar niet stopgezet. In alle industriesteden in Zwitserland bestonden talloze actieve secties van de Internationale en duizenden arbeiders stroomden toe naar hun vergaderingen, waar de oorlog verklaard werd aan het bestaande systeem van privé-bezit van land en fabrieken: men verkondigde het naderende einde van het kapitalistische systeem. Lokale congressen werden op verschillende plaatsen in het land gehouden en op elk van deze vergaderingen werden de meest brandende, moeilijke zaken rond de huidige sociale organisatie besproken met een kennis van zaken en gedegen begrip, hetgeen de middenklasse nog meer verontrustte dan de aanhangers die zich bij de secties, de groepen of de Internationale aansloten. De afgunst en de vooroordelen die tot dan toe bestaan hadden in Zwitserland tussen de bevoorrechte arbeiders (horlogemakers en juweliers) en de ruwere ambachten (wevers, enzovoort), en die verhinderd hadden dat ze in arbeidersorganisaties gezamenlijk optraden, waren aan het verdwijnen. De arbeiders stelden met groeiende nadruk vast dat van alle tegenstellingen in de moderne maatschappij de tegenstelling tussen de eigenaars van het kapitaal en hen die straatarm op de wereld komen de belangrijkste is en dat zij op deze manier altijd producenten van rijkdom voor de gelukkige minderheid zullen blijven.

Italië, en speciaal Midden- en Noord-Italië, was bezaaid met groepen en secties van de Internationale. En hierin verklaarde men de Italiaanse eenheid, waar zo lang voor gestreden was, tot louter een illusie. De arbeiders werden opgeroepen hun eigen revolutie te maken — om het land voor de boeren te confisqueren en de fabrieken voor zichzelf, en om de onderdrukkende, gecentraliseerde organisatie van de staat af te schudden, wier historische missie altijd geweest was de bescherming en de handhaving van de uitbuiting van mensen door mensen.

In Spanje floreerden gelijksoortige organisaties in Catalonië, Valencia en Andalusië; ze werden gesteund door en waren verenigd met de machtige vakbonden van Barcelona, die al de achturige werkdag ingevoerd hadden in de bouw. De Internationale had in Spanje niet minder dan 80.000 betalende leden; zij omvatte alle actieve en denkende mensen van de bevolking; en door pertinent te weigeren zich in te laten met de politieke intriges van 1871—1872 had de organisatie zich in hoge mate verzekerd van de sympathie van het volk. De werkzaamheden op de provinciale en nationale congressen en de manifesten die uitgebracht werden, waren modellen van strikt logische kritiek op de heersende omstandigheden, evenals de bewonderenswaardig helder geformuleerde idealen van de arbeiders.

In België, Nederland en zelfs in Portugal verspreidde de beweging zich en had de grote massa en de bovenlaag van de Belgische mijnwerkers en wevers al samengebracht. In Engeland hadden de immer conservatieve vakbonden zich ook bij de beweging aangesloten, in principe tenminste, en zij waren bereid om zonder zich met het socialisme te confronteren, hun broeders op het vasteland te steunen in de directe strijd tegen het kapitaal, met name met behulp van stakingen. In Duitsland hadden de socialisten een verbond gesloten met de talrijke volgelingen van Lassalle en zo was ook hier de basis gelegd voor een sociaal-democratische partij. Oostenrijk en Hongarije volgden het voorbeeld. En hoewel er in die tijd in Frankrijk geen internationale organisatie kon bestaan, na de nederlaag van de Commune en de reacties die volgden (draconische wetten werden uitgevaardigd tegen de leden van de organisatie), was iedereen er toch van overtuigd dat deze periode niet lang zou voortduren en dat Frankrijk zich spoedig weer bij de organisatie zou aansluiten en weer een leidende positie zou innemen.

Toen ik in Zürich was, sloot ik me aan bij een van de plaatselijke secties van de Internationale Arbeidersassociatie. Ik vroeg mijn Russische vrienden waar ik meer te weten kon komen over de grootse beweging die in andere landen aan de gang was. 'Lezen!' was hun antwoord en mijn schoonzusje die toen in Zürich studeerde, bracht me stapels boeken en een hele verzameling kranten van de laatste twee jaar. Ik las dagen en nachten door en de indrukken die ik toen opdeed, zullen door niets uitgewist kunnen worden. De stroom

nieuwe gedachten die toen gewekt werd, associeer ik in gedachten altijd met een kleine, heldere kamer in de Oberstrasse, met door het raam uitzicht op het blauwe meer met erachter de bergen, waar de Zwitsers vochten voor hun onafhankelijkheid, en de hoge torenspitsen van de oude stad — het toneel van zovele godsdiensttwisten.

De socialistische literatuur is nooit erg rijk geweest. Ze werd voor arbeiders geschreven, voor wie een cent geld is en hun voornaamste kracht lag dan ook in kleine pamfletten en nieuwsbulletins. Bovendien vindt hij die informatie over het socialisme zoekt in boeken, weinig van wat hij zoekt. Ze bevatten de theorieën of de wetenschappelijke argumentatie ten gunste van het socialisme, maar ze zeggen niets over het aanvaarden van de socialistische idealen door de arbeiders en over het in praktijk brengen ervan. Er blijft niets anders over dan hele verzamelingen kranten en papieren door te lezen — zowel het nieuws als de toonaangevende artikelen, het eerste misschien zelfs nog meer dan het laatste. Een heel nieuwe wereld met betrekking tot de sociale relaties en wijzen van denken en handelen gaat open tijdens het lezen, en een inzicht wordt verworven dat nergens anders gevonden kan worden — namelijk in de diepgang en de morele kracht van de beweging, de mate waarin de mensen bezielde zijn van die nieuwe theorieën, hun bereidheid ze ten uitvoer te brengen in het dagelijks leven en ervoor te lijden. Alle discussies over de onbruikbaarheid van het socialisme en de noodzakelijke traagheid van de ontwikkeling zijn van weinig waarde, omdat de snelheid waarmee de ontwikkeling zich voltrekt alleen beoordeeld kan worden vanuit een grondige kennis van de mensen over wier ontwikkeling we het hebben. Welke schatting kan er gemaakt worden van een som, zonder zelfs de onderdelen ervan te kennen?

Hoe meer ik las, des te beter zag ik dat hier een nieuwe wereld voor me lag, nog onbekend voor mij en totaal onbekend voor de geleerde opstellers van sociologische theorieën — een wereld die ik alleen kon leren kennen door te leven en te werken in de Arbeiders-associatie en door de arbeiders in hun gewone doen mee te maken. Ik besloot daarom een aantal maanden daar door te brengen. Mijn Russische vrienden moedigden me aan en na een paar dagen in Zürich doorgebracht te hebben, vertrok ik naar Genève, dat toen het grote middelpunt vormde van de internationale beweging.

De plaats waar de secties van Genève plachten bijeen te komen, was het reusachtige gebouw van de Vrijmetselaarsloge. In de enorme hal konden meer dan 2000 mensen samenkomen, op algemene vergaderingen, terwijl iedere avond allerlei commissies en sectievergaderingen plaatshadden in de kleinere ruimten ernaast; ook werden er cursussen geschiedenis, natuurkunde, bouwkunde, enzovoort, gegeven. Er werd gratis onderwijs gegeven aan de arbeiders door een paar mensen uit de middenstand (zeer gering in aantal), die zich bij de

beweging aangesloten hadden; het waren voornamelijk vluchtelingen uit de Parijse Commune.

Een van de belangrijkste mensen van de beweging in Genève was een Rus, Nicolaas Oetin: een verstandig, uitgeslapen en werkzaam man. Maar het werkelijke hart ervan was een uitermate sympathieke Russische dame, die bij de arbeiders bekend was als madame Olga. Ze was de drijvende kracht achter alle commissies. Zowel Oetin als madame Olga ontving me hartelijk, stelde me voor aan alle mensen van enige betekenis in de secties van de verschillende ambachten en nodigde me uit de vergaderingen van de commissies te bezoeken. Iedere avond ging ik aan een van de tafeltjes in de hal een glas droge wijn drinken samen met de arbeiders en al gauw raakte ik met een aantal van hen bevriend, vooral met een steenhouwer uit de Elzas, die Frankrijk verlaten had na de opstand van de Commune. Hij had kinderen in de leeftijd van die welke mijn broer zo plotseling verloren had, enige maanden ervoor, en door de kinderen stond ik al gauw op goede voet met de familie en haar vrienden. Zodoende kon ik de beweging vanbinnenuit gadeslaan en kende ik het standpunt van de arbeiders.

De arbeiders hadden al hun hoop gevestigd op de internationale beweging. Jong en oud kwamen naar de Loge na hun lange werkdag, om nadere instructies te krijgen of om te luisteren naar de sprekers die hun een grote toekomst beloofden, gegrondvest op het gezamenlijke bezit van alles wat een mens nodig heeft voor het verkrijgen van een welvarend bestaan, zonder onderscheid van stand, ras of nationaliteit. Iedereen hoopte dat er spoedig een grote sociale revolutie, vreedzaam of niet, zou komen en de economische omstandigheden totaal zou veranderen. Niemand wenste een klassenoorlog, maar iedereen zei dat als de heersende klasse het onmogelijk zou maken door hun blinde koppigheid, de strijd gestreden moest worden, mits deze welvaart en vrijheid zou brengen voor de verschoppelingen.

Men moet onder de arbeiders geweest zijn om te beseffen wat voor effect de plotselinge groei van de organisatie had op hun gemoedsgesteldheid, — het vertrouwen dat ze erin stelden, de liefde waarmee ze erover spraken, de opofferingen die ze zich ervoor getroostten. Iedere dag, week in week uit, jaar in jaar uit, gaven duizenden arbeiders hun tijd en geld aan de organisatie; ze leden zelfs honger om iedere groep in stand te houden, om het verschijnen van de bulletins veilig te stellen, om de onkosten van congressen te bestrijden, om de kameraden te steunen die zich opgeofferd hadden voor de organisatie, ja zelfs om aanwezig te zijn bij de vergaderingen en manifestaties. Iets anders dat diepe indruk op me maakte, was de verheffende invloed van de Internationale. De meeste Parijse internationalisten waren geheelonthouders en hadden het roken ook opgegeven. 'Waarom zou ik mezelf in die zwakheid stijven?' zeiden ze. Het middelmatige, het alledaagse verdween om plaats te maken voor grootse, verheffende inspiraties.

Buitenstaanders beseffen nooit welke opofferingen de arbeiders zich getroostten om hun vakbonden levend te houden. Er was heel wat moed voor nodig om openlijk lid te zijn van de Internationale Associatie en je het misnoegen van de baas op de hals te halen en mogelijk een ontslag bij de eerste de beste gelegenheid, waarna gewoonlijk vele maanden van werkloosheid volgden. Maar het lidmaatschap van een vakbond of van een progressieve partij betekende zelfs een hele serie ononderbroken opofferingen. Zelfs een paar dubbeltjes, afgestaan voor de gemeenschappelijke belangen, vormden een zware aanslag op het schrale inkomen van de Europese arbeiders, en iedere week moest er heel wat op tafel komen. Regelmatig verschijnen op vergaderingen was ook een zware last. Voor ons is het misschien wel plezierig een paar uur op een vergadering door te brengen, maar voor mensen wier werkdag om vijf uur of zes uur 's morgens begint, zijn die uren afgenomen van hun noodzakelijke rusttijd.

Ik voelde deze toewijding als een verwijt. Ik zag hoe gretig de arbeiders om instructies kwamen, en hoe hopeloos klein het aantal vrijwilligers was dat hen wilde helpen. Ik zag hoezeer de zwoegende mensenmassa hulp nodig had van mensen die er de tijd en kennis toe hadden om de organisatie groter en meer omvattend te maken. Maar hoe weinig mensen kwamen te hulp zonder de intentie politieke munt te slaan uit deze hulpeloze mensen! Meer en meer kreeg ik het gevoel dat ik voorbestemd was mijn leven aan hen te wijden. Stepnjak zegt in zijn *Carrière van een nihilist* dat iedere revolutionair een moment in zijn leven doormaakt dat bepaalde omstandigheden, misschien op zichzelf niet belangrijk, hem ertoe brengen de eed af te leggen dat hij zich geheel zal wijden aan de revolutionaire zaak. Ik ken dat moment; ik maakte het door na een van de vergaderingen in de Loge, toen ik me nog sterker bewust was van het lafhartige gedrag van ontwikkelde mensen die aarzelen hun ontwikkeling, hun kennis en hun energie in dienst te stellen van hen die dat alles zo hard nodig hebben. 'Hier zijn mensen,' zei ik bij mezelf, 'die zich bewust zijn van hun dienstbaarheid en die alle moeite doen ervan los te komen; maar waar zijn hun helpers? Waar zijn zij die het volk willen dienen — en het niet voor hun eigen karretje willen spannen?'

Langzamerhand begonnen er echter wat twijfels bij mij te rijzen met betrekking tot de vraag of de beweging die zich afspeelde in de Loge nog wel gezond was. Op een avond bezocht een bekend jurist uit Genève, monsieur A., onze vergadering en verklaarde dat hij zich nog niet bij de organisatie had aangesloten omdat hij eerst zijn eigen zaken moest regelen; omdat hij daar nu in geslaagd was, kwam hij zich aanmelden bij de Arbeidersorganisatie. Ik voelde me geschokt door deze cynische bekentenis en toen ik mijn gedachten mededeelde aan mijn vriend de steenhouwer, legde deze me uit dat de heer in kwestie bij de vorige verkiezing een nederlaag geleden had toen hij steun zocht van de radicalen en dat hij nu gekozen hoopte te worden door de

steun van de arbeiders. 'Voorlopig aanvaardden we hun diensten,' besloot mijn vriend, 'maar als de revolutie komt, zal het onze eerste stap zijn al dat soort mensen eruit te zetten.'

Toen werd er haastig een grote vergadering bijeengeroepen om te protesteren, zoals men zei, tegen 'de lasterpraatjes' van de *Journal de Genève*. Dit orgaan van de kapitalistische klasse van Genève had het gewaagd te suggereren dat er onrust gezaaid werd in de Loge en dat de bouwvakkers opnieuw wilden staken, net al ze in 1869 gedaan hadden. De leiders in de Loge riepen de vergadering bijeen. Duizenden arbeiders vulden de zaal en Oetin vroeg ze om een resolutie goed te keuren, waarvan de tekst me nogal vreemd voorkwam: er werd verontwaardigd geprotesteerd tegen de onschuldige suggestie dat er een staking op til was. 'Waarom moet deze suggestie als laster aangemerkt worden?' vroeg ik me af. 'Is het soms een misdaad om te staken?' Oetin besloot zijn gehaaste toespraak met de woorden: 'Als jullie het eens zijn, burgers, met deze resolutie, zal ik haar terstond doorsturen naar de pers.' Hij wilde net het podium verlaten, toen iemand in de zaal te kennen gaf dat een discussie zeker op haar plaats zou zijn. En toen stonden achtereenvolgens alle vertegenwoordigers uit de bouwondernemingen op en zeiden dat de lonen de laatste tijd zo laag waren dat ze er nauwelijks van konden leven; dat er bij het begin van de lente weer volop werk zou zijn, waarvan ze wilden profiteren door hogere salarissen te eisen; en dat, als er geweigerd werd, ze van plan waren een algemene staking te beginnen.

Ik was razend en verweet Oetin de volgende dag zijn gedrag. 'Als leider,' zei ik hem, 'had u moeten weten dat er inderdaad sprake was van een staking.' In mijn onschuld had ik geen vermoeden van de ware motieven van de leiders, en Oetkin zelf legde me uit dat een staking op dat tijdstip rampzalige gevolgen zou hebben voor de verkiezing van de jurist, monsieur A.

Ik kon deze kuiperijen van de leiders niet verenigen met de vurige toespraken die ik hen vanaf het podium hoorde houden. Ik voelde me teleurgesteld en sprak met Oetin over mijn plan om me aan te sluiten bij de andere afdeling van de Internationale Organisatie in Genève, die bekendstond als de bakoenisten. De benaming 'anarchist' werd toen niet veel gebruikt. Oetin introduceerde me dadelijk bij een andere Rus, Nicolaas Zjoekovsky, die tot die afdeling behoorde, en terwijl hij me recht aankeek, voegde hij er met een zucht aan toe: 'Wel, je zult niet meer bij ons terugkomen; je zult bij hen blijven.' Hij had het goed geraden.

IX

Eerst ging ik naar Neuchâtel, en verbleef toen een week lang bij de horlogemaker in de Jura. Zo maakte ik voor het eerst kennis met die beroemde Jurafederatie die de komende jaren een belangrijke rol zou spelen in de ontwikkeling van het socialisme, door er een niet-regeringsgebonden of anarchistische tendens in te brengen.

In 1872 begon de Jurafederatie te rebelleren tegen de autoriteit van de algemene raad van de Internationale Arbeidersassociatie. Deze was in wezen een arbeidersbeweging en zo werd dat ook gevoeld door de arbeiders zelf, en dus niet als een politieke partij. In Oost-België bijvoorbeeld hadden ze een clause opgenomen in de statuten, die stelde dat alleen zij lid konden worden van een sectie, die lichamelijk werk verrichtten; zelfs een voorman werd uitgesloten.

Bovendien waren de arbeiders in principe federalisten. Ieder land, ieder apart gebied, en zelfs elke plaatselijke afdeling moest men vrijlaten zich te ontwikkelen langs haar eigen lijnen. Maar de revolutionairen uit de oude school, afkomstig uit de middenstand, die zich hadden aangesloten bij de Internationale, geïndoctrineerd als ze waren door de gecentraliseerde, piramidevormige organisaties van vroeger, hadden een zelfde soort ideeën geïntroduceerd in de Arbeidersassociatie. Naast de federale en nationale raden werd er in Londen een algemene raad opgericht, die als een soort bemiddelaar moest optreden tussen de raden van de verschillende landen. Marx en Engels waren daar toonaangevend. Al spoedig bleek echter dat alleen al het bestaan van zo'n centraal lichaam een bron werd van veel ongemak. De algemene raad was niet tevreden met de rol van bemiddelingsbureau; hij streefde naar macht binnen de organisatie; de leden wilden hun oordeel uitspreken over de acties van de plaatselijke federaties en afdelingen en zelfs van individuele leden.

Toen de opstand van de Commune in Parijs een aanvang nam — en 'de leiders slechts hoefden te volgen', zonder dat ze konden zeggen waar ze terecht zouden komen in de volgende vierentwintig uur — stond de algemene raad erop de opstand vanuit Londen te leiden. Ze eisten dagelijks rapportages over de gebeurtenissen, ze gaven bevelen, begunstigen dit en verhinderden dat en bewezen zo het nadeel van een regerend lichaam, zelfs binnen de organisatie. Het nadeel werd nog duidelijker toen de algemene raad, op een geheime vergadering, de macht die de organisatie bezat richtte tegen een beweging van

kiezers. Het zette de mensen aan het denken over de nadelen van welke regering dan ook, hoe democratisch die ook mocht zijn. Dit was het eerste sprankje anarchisme. De Jurafederatie werd het centrum vanwaaruit de oppositie tegen de algemene raad geleid werd.

De kloof tussen leiders en arbeiders die ik in Genève had opgemerkt, bestond niet in de Jura. Daar was een aantal mannen die intelligenter en met name actiever waren dan de rest; maar dat was alles. James Guillaume, een van de intelligentste en meest ontwikkelde mensen die ik ooit ontmoet heb, was corrector en leider van de kleine drukkerij. Hij verdiende daarmee zo weinig dat hij 's nachts romans uit het Duits in het Frans vertaalde, waarvoor hij acht franc — 1 dollar en 60 cent — voor 16 bladzijden kreeg!

Toen ik in Neuchâtel kwam, zei hij mij dat hij zelfs niet een paar uur kon praten. Zijn drukkerij bracht die middag juist het eerste nummer uit van een plaatselijke krant en naast zijn gewone werk als corrector en mederedacteur moest hij ook nog adressen van zo'n duizend mensen naar wie de eerste drie nummers gestuurd werden, op de adresbandjes schrijven, die hij er ook nog eigenhandig om deed.

Ik bood aan hem te helpen bij het schrijven, maar dat was niet handig omdat hij óf de adressen uit zijn hoofd opschreef óf ze afluisterde van vodjes papier waar haast onleesbaar iets opgekrabbeld was. 'Goed,' zei ik, 'dan kom ik vanmiddag naar uw kantoor en doe de adresbandjes erom, en dan kunt u de tijd die u zodoende uitspaart aan mij besteden.'

We begrepen elkaar. Guillaume schudde me warm de hand, wat het begin was van een hechte vriendschap. We brachten de hele middag op het kantoor door: hij schreef de adressen en ik deed de bandjes erom, terwijl een Frans Communard die zetter was, opgewekt met ons babbelde terwijl hij snel een roman zette; hij doorspekte zijn conversatie voortdurend met de zinnen waar hij mee bezig was en die hij hardop zei.

'De straatgevechten,' zei hij bijvoorbeeld, 'werden erg fel...' 'Lieve Mary, ik houd van je...' 'De arbeiders waren woedend en vochten als leeuwen op Montmartre...' 'en hij viel voor haar op de knieën...' en dat duurde vier dagen. 'We wisten dat Gallifet alle gevangenen liet neerschieten — des te heviger waren de gevechten' — enzovoort, terwijl hij snel doorwerkte.

Het was al laat in de avond toen Guillaume zijn werkkieel uittrok en we weggingen om nog een paar uur rustig te kunnen praten. Daarna moest hij weer aan het werk als redacteur van het *Bulletin* van de Jurafederatie.

In Neuchâtel maakte ik eveneens kennis met Malon. Hij was geboren in een dorp en in zijn jeugd was hij herder. Later kwam hij naar Parijs, leerde daar een vak — manden maken — en net als de boekbinder Varlin en de timmerman Pindly, met wie hij zich aange-

sloten had bij de Internationale, was hij alom bekend geworden als een van de leiders van de Associatie, toen deze in 1869 door Napoleon III vervolgd werd. Alle drie hadden ze zich een plaats veroverd in de harten van de Parijse arbeiders, en toen de Communeopstand uitbrak, werden zij gekozen als lid van de Communeraad, waarin ze een grote stem hadden. Malon was ook burgemeester van een van de Parijse arrondissementen. Nu, in Zwitserland, verdiende hij zijn brood als mandenmaker. Hij had voor een paar centen per maand een klein, open schuurtje gehuurd, buiten de stad op een helling, vanwaar hij tijdens zijn werk een wijds uitzicht had over het meer van Neuchâtel. 's Nachts schreef hij brieven, een boek over de Commune, korte artikelen voor de arbeiderskranten en werd zodoende schrijver.

Iedere dag ging ik hem opzoeken om te horen wat deze actieve, lichtelijk poëtische, kalme en uiterst goedmoedige Communard met zijn brede gelaat me te zeggen had over de opstand waarin hij een leidende rol had gespeeld, en die hij net beschreven had in zijn boek *De derde nederlaag van het Franse proletariaat*.

Op een ochtend, toen hij de heuvel op kwam klimmen naar zijn hutje, begroette hij me stralend met de woorden: 'Weet je, Pindy leeft nog! Hier is een brief van hem: hij is in Zwitserland.' Er was niets meer van Pindy vernomen sinds men hem voor het laatst gezien had op 25 of 26 mei in de Tuilerieën, en men veronderstelde dat hij dood was; in werkelijkheid had hij zich in Parijs verborgen gehouden. En terwijl Malons vingers onophoudelijk bezig waren de wilgetenen te buigen en ze tot een elegante mand te vormen, vertelde hij me met zijn kalme stem, die slechts nu en dan even trilde, hoeveel mensen neergeschoten waren door de troepen uit Versailles, alleen omdat ze dachten dat het Pindy, Varlin, hijzelf of een andere leider was. Hij vertelde me dat hij wist van de dood van Varlin — de boekbinder, verafgood door de Parijse arbeiders — en van de oude Delécluze, die de nieuwe nederlaag niet wilde overleven, en van vele anderen; en hij verhaalde me de verschrikkingen die hij gezien had tijdens dat bloedige festijn waarmee de rijke klasse haar terugkeer naar Parijs vierde, en van de wraakgevoelens die bezit namen van een groep mensen onder aanvoering van Raoul Rigault, die de vijanden van de Commune liet terechtstellen.

Zijn lippen trilden toen hij over de heldenmoed van de kinderen sprak en zijn stem brak bijna toen hij me het verhaal vertelde van een jongen die op het punt stond gefusilleerd te worden door het leger; hij vroeg de officier toestemming om een zilveren horloge dat hij droeg aan zijn moeder te mogen overhandigen die vlakbij woonde. De officier liet de jongen in een opwelling van medelijden gaan, in de hoop dat hij nooit meer terug zou komen. Maar een kwartier later kwam de jongen terug en nam zijn plaats in tussen de dode lichamen bij de muur: 'Ik ben klaar,' zei hij. Twaalf kogels maakten een eind aan zijn jonge leven.

Ik geloof dat ik nog nooit zoveel geleden heb als toen ik dat afschuwelijke boek las *Le Livre Rouge de la Justice Rurale*, waarin alleen stukken staan uit de brieven van correspondenten van de *Standard*, de *Daily Telegraph* en de *Times*, die ze uit Parijs gestuurd hebben tijdens de nadagen van mei 1871. Daarin worden de verschrikkingen verhaald die het leger uit Versailles heeft begaan onder leiding van Gallifet, met een paar aanhalingen uit de Parijse *Figaro*, doordrongen van een bloeddorstige houding tegenover de opstandelingen. Ik werd bevangen door een diep gevoel van wanhoop jegens de mensheid toen ik deze bladzijden las, en dat zou zo gebleven zijn als ik later bij hen die verslagen waren en al deze verschrikkingen overleefd hadden niet een totale afwezigheid van haatgevoelens had gezien; ze hadden vertrouwen in de uiteindelijke overwinning van hun ideeën en richtten hun kalme doch droeve blik op de toekomst; ze waren bereid de nachtmerrie van het verleden te vergeten en dat vooral trof me bij Malon en in feite bij alle vluchtelingen uit de Commune, die ik in Genève ontmoette. Ik merk het nog steeds bij Louise Michel, Lefrançais, Elisée Reclus en bij mijn andere vrienden.

Van Neuchâtel ging ik naar Sonvilliers. In een klein dal in de Jura ligt een hele reeks kleine stadjes en dorpjes in een lange rij, waarvan de Franssprekende bevolking in die tijd in haar geheel werkzaam was in de verschillende takken van de horlogemakerij; hele families werkten in kleine werkplaatsen. In een ervan trof ik nog een leider aan, Adhémar Schwitzguébel, met wie ik eveneens later nauw contact had. Hij zat te midden van een twaalftal jongelui die deksels graveerden van gouden en zilveren horloges. Ze vroegen me op een bank plaats te nemen en al snel waren we in een levendige discussie gewikkeld over socialisme, wel of geen regering, en de komende congressen.

's Avonds was er een zware sneeuwstorm, die ons verblindde en het bloed in de aderen deed bevriezen, terwijl we naar het volgende dorp worstelden. Maar ondanks de storm kwamen er zo'n vijftig horlogemakers, voornamelijk oudere mensen, uit de nabijgelegen steden en dorpen — sommigen kwamen zelfs van tien kilometer ver — om een kleine informele vergadering bij te wonen die voor die avond bijeengeroepen was.

De typische organisatie van het vak van horlogemaker, die de mensen in staat stelt elkaar grondig te leren kennen en te werken in hun eigen huizen, waar ze vrijuit kunnen spreken, verklaart waarom hun intellectuele niveau hoger is dan dat van arbeiders die hun hele leven vanaf hun vroegste jeugd in fabrieken doorbrengen. Onder deze handwerkslieden heersten meer onafhankelijkheid en oorspronkelijkheid. Maar de afwezigheid van een kloof tussen de leiders en het volk in de Jurafederatie was ook de reden dat elk lid van de federatie ernaar streefde zelf tot een onafhankelijke mening te komen. Hier zag ik dat de arbeiders geen grote massa waren die geleid werd en ondergeschikt gemaakt aan politieke doeleinden van een enkeling; hun leiders waren

eenvoudig hun metgezellen die wat meer actief waren — eerder initiatiefnemers dan leiders. De helderheid van hun inzicht, hun gezonde oordeel, hun vermogen om ingewikkelde sociale kwesties tot klaarheid te brengen: dat alles viel me onder deze arbeiders op, vooral bij degenen die van middelbare leeftijd waren, en het maakte diepe indruk op me. Ik ben er dan ook vast van overtuigd dat als de Jurafederatie een vooraanstaande rol gespeeld heeft in de ontwikkeling van het socialisme, dat niet alleen komt door hun belangwekkende ideeën over anarchisme en federaties, waarin ze de toon aangaven, maar ook op grond van de manier waarop de horlogemakers van de Jura er uiting aan gaven met hun gebruikelijke gezonde verstand. Zonder hun hulp zouden deze ideeën misschien voor lange tijd abstracties gebleven zijn.

De theoretische aspecten van anarchisme, zoals ze toen door de Jurafederatie tot uiting gebracht werden, vooral door Bakoenin; de kritiek op staatsocialisme — de vrees voor een economische dictatuur, die veel gevaarlijker was dan de zuiver politieke dictatuur die ik daar hoorde formuleren, en het revolutionaire karakter van de beweging, dit alles trok me bijzonder aan. Maar de gelijkwaardige relaties die ik aantrof in de Jura, de onafhankelijkheid in woord en gedachte die ik onder de arbeiders zag ontstaan en hun onbegrensde toewijding spraken me nog veel meer aan. En toen ik uit de bergen kwam na een week bij de horlogemakers geweest te zijn, had ik mijn mening gevestigd. Ik was anarchist.

De reis hierna naar België, waar ik eens te meer de gecentraliseerde politieke beweging in Brussel kon vergelijken met de economische en onafhankelijke organisatie die onder de kledinghandelaren in Verviers bestond, versterkte me alleen maar in mijn mening. Deze kledinghandelaren behoorden tot de sympathiekste bevolkingsgroepen die ik ooit in West-Europa ontmoet heb.

X

Bakoenin was in die tijd in Locarno. Ik ontmoette hem niet en dat betreurt ik nu ten zeerste, omdat hij overleden was toen ik vier jaar later naar Zwitserland terugkeerde. Hij was het die de Juramensen geholpen had hun ideeën helder te formuleren en hun aspiraties onder woorden te brengen; hij was het die hen geïnspireerd had met zijn machtig, brandend, onweerstaanbaar, revolutionair enthousiasme. Zodra hij zag dat uit een klein krantje, dat Guillaume in de Jura begon uit te geven (in Le Locle) een nieuwe onafhankelijke gedachtengang sprak in de socialistische beweging, kwam hij naar Le Locle en sprak hele dagen en nachten met zijn nieuwe vrienden over de historische noodzaak om een nieuwe stap te zetten in de richting van de anarchie; hij schreef voor dat krantje een serie diepgaande, briljante artikelen over de historische vooruitgang van de mensheid naar de vrijheid. Hij maakte zijn nieuwe vrienden enthousiast en stichtte het propaganda-centrum vanwaaruit het anarchisme zich later verspreidde naar andere delen van Europa.

Nadat hij verhuisd was naar Locarno — waar hij een zelfde soort beweging op gang bracht en met behulp van zijn sympathieke en begaafde collega Fanelli ook in Spanje — werd het werk dat hij begonnen was in de Jura op onafhankelijke wijze door de bewoners voortgezet. De naam 'Michael' keerde regelmatig terug in hun gesprekken — echter niet als de naam van een afwezige leider wiens woord wet was, maar als de naam van een persoonlijke vriend over wie een ieder met liefde sprak in een geest van kameraadschappelijkheid. Wat me het meest opviel, was dat Bakoenins invloed minder de invloed van een intellectuele autoriteit was als wel de invloed van een moreel hoogstaande persoonlijkheid. In gesprekken over anarchisme of over de houding van de federatie hoorde ik nooit zeggen: 'Bakoenin zegt dit' of 'Bakoenin denkt dat' om een zaak te regelen. Zijn geschriften en gezegden werden niet als wetten aanvaard — iets wat helaas maar al te vaak het geval is in politieke partijen. In al dat soort gevallen, waarin het intellect de voornaamste rechter is, maakt elk in de discussie gebruik van zijn eigen argumenten. Hun algemene werklust en teneur is hun misschien ingegeven door Bakoenin, of misschien heeft Bakoenin ze van zijn Juravrienden overgenomen; in ieder geval behielden de argumenten hun eigen karakter. Slechts eenmaal hoorde ik Bakoenins naam noemen als autoriteit en dat maakte zo'n diepe in-

druk op me, dat ik me zelfs nu nog de plaats en de omstandigheden herinner waaronder het gesprek plaatshad. Een paar jongemannen waren over een onderwerp aan het praten dat niet erg vleierend was voor de andere sekse, toen een van de vrouwen die aanwezig waren er plotseling een einde aan maakte door uit te roepen: 'Jammer dat Michael er niet is: hij zou je wel op je plaats gezet hebben!' De grootste figuur van de revolutionair die alles had opgegeven terwille van de revolutie en daar alleen voor leefde en er zeer hoge en zuivere maatstaven uit puurde, bleef hen inspireren.

Ik keerde van deze reis terug met duidelijk omlinjende sociologische ideeën, die ik tot nu toe behouden heb, en ik doe mijn best om ze in steeds nauwkeuriger, duidelijker vorm te gieten.

Er was echter één punt dat ik kon accepteren zonder er veel over nagedacht en vele uren van mijn nachtrust aan gespendeerd te hebben. Ik zag heel duidelijk dat de enorme verandering die alles wat nodig is voor levensonderhoud en produktie in handen van de gemeenschap zou geven — of dat nu de Volksstaat van de sociaal-democraten was of de vrije organisaties, die de anarchisten voorstaan — een revolutie inhield die veel dieper zou ingrijpen dan elke revolutie die de geschiedenis op haar naam had staan. Bovendien zouden in zo'n revolutie de arbeiders komen te staan niet tegenover de voze generatie aristocraten, met wie de Franse boeren en republikeinen de strijd moesten aanbinden in de afgelopen eeuw — en zelfs dat gevecht was een hopeloze strijd — maar tegenover de middenklasse, die geestelijk en lichamelijk machtiger is en die het hele machtige staatsapparaat tot haar beschikking heeft. Al gauw merkte ik op dat er nog nooit een vreedzame of gewelddadige revolutie had plaatsgevonden zonder dat de nieuwe idealen diep doorgedrongen zijn in die bevolkingsgroep wier economische en politieke privileges op het spel stonden. Ik was getuige geweest van de afschaffing van de lijfeigenschap in Rusland en ik wist dat als het bewustzijn van de onrechtvaardigheid van hun voorrechten zich niet wijd en zijd verspreid had binnen de klasse van landeigenaars zelf (als gevolg van de voorafgaande evoluties en revoluties die in West-Europa hadden plaatsgehad) de vrijheid van de lijfeigenen nooit zo gemakkelijk tot stand gekomen zou zijn als dit in 1861 gebeurde. En ik zag dat het idee om de arbeiders uit het huidige loonsysteem te verlossen al begon door te dringen tot de middenstand zelf. De vurigste verdedigers van de huidige economische condities waren al afgestapt van het idee dat ze er *recht* op hadden hun huidige privileges te verdedigen — vragen of zo'n verandering wel *opportuun* was, waren ervoor in de plaats gekomen. Ze ontkenden niet dat er wel enige verandering wenselijk was, ze vroegen zich alleen af of de nieuwe economische organisatie die door de socialisten geproclameerd werd, werkelijk beter zou zijn dan de huidige; of een gemeenschap waarin de arbeiders een zwaar wegende stem zouden bezitten, in staat

zou zijn de produktie beter te leiden dan de individuele kapitalisten, die uitsluitend uit overwegingen van zelfbelang handelen.

Bovendien begon ik langzamerhand te begrijpen dat revoluties — dat wil zeggen perioden van versnelde evolutie en snelle veranderingen — net zo bij een mensengemeenschap horen als de langzame evolutie die zich gestaag voltrok onder de beschaafde volken. En telkens wanneer zo'n periode van versnelde evolutie en reconstructie op grote schaal aanbreekt, groeit de kans dat er een burgeroorlog op grote of kleine schaal uitbreekt. De kwestie is dus niet zozeer hoe revoluties te vermijden zijn, als wel hoe de beste resultaten te bereiken zijn met zo min mogelijk strijd, zo min mogelijk slachtoffers en een minimum aan wederzijdse verbittering. Daartoe is er maar één middel: namelijk dat het onderdrukte deel van de bevolking zeer duidelijk voor ogen moet staan wat het wil bereiken en hoe, en dat men bezield raakt van het enthousiasme dat nodig is voor die prestatie. In dat geval kunnen ze verzekerd zijn van de beste en sprankelendste intellectuele vermogens van de bevoorrechte klasse.

De Commune van Parijs was een afschuwelijk voorbeeld van een uitbarsting zonder vast omljnde idealen. Toen de arbeiders in maart 1871 de baas werden in de grote stad, voerden ze geen aanval uit op de eigendomsrechten die de middenstand bezat. Integendeel, ze namen die rechten in bescherming. De leiders van de Commune beschermden de Nationale Bank met hun lichaam, en ondanks de crisis die de industrie had lamgelegd, waardoor een massa arbeiders zonder inkomsten kwam te zitten, beschermden ze de rechten van de eigenaars van de fabrieken, de handelondernemingen en de huizen in Parijs met behulp van hun decreten. Toen de beweging echter uiteengeslagen werd, nam de middenstand geen enkele notitie van de bescheiden eisen die de opstandige communards gesteld hadden. Terwijl ze twee maanden lang in angst geleefd hadden dat de arbeiders een aanslag zouden plegen op hun eigendomsrechten, namen de rijken van Frankrijk op zo'n manier wraak alsof de aanslag ook werkelijk gepleegd was. Bijna dertigduizend mensen werden afgeslacht, zoals bekend is — niet in de strijd, maar nadat ze de slag verloren hadden. Als ze stappen ondernomen zouden hebben om het bezit te onteigenen, had de wraak niet bitterder kunnen zijn.

Als er dan — zo was mijn conclusie — perioden zijn in de menselijke ontwikkeling dat een conflict onvermijdelijk is en de burgeroorlog uitbreekt zonder dat men dat speciaal wil, laten die conflicten dan tenminste optreden niet op grond van vage aspiraties maar met een duidelijk omljnd doel; niet op secundaire punten, waarvan de onbeduidendheid de gewelddadigheid van het conflict niet doet afnemen, maar op ruime opvattingen die de mensen inspireren door de brede gezichtseinder die ze oproepen. In het laatste geval zal het conflict zelf veel minder afhankelijk zijn van vuurwapens en geweren, dan van de kracht van de creatieve geest die gaat werken aan de hervorming

van de Gemeenschap. Het zal voornamelijk afhangen van de constructieve krachten binnen de maatschappij die voorlopig nog een vrije koers varen; van de inspiratie die van een hogere orde is en zo meer sympathie oproept, zelfs van hen die als klasse tegen de verandering gekant zijn. Het conflict dat zodoende een bredere basis heeft, zal de sociale atmosfeer zuiveren en het aantal slachtoffers zal aan beide zijden beslist veel kleiner zijn dan wanneer er gestreden wordt om zaken van secundair belang, waarbij de lagere instincten van de mens vrij spel hebben.

Met deze gedachten keerde ik naar Rusland terug.

XI

Tijdens mijn reis had ik een aantal boeken en socialistische kranten gekocht. In Rusland waren dergelijke boeken 'onvoorwaardelijk verboden' door de censuur; en enkele van de kranten en rapporten van internationale congressen waren voor geen geld te koop, zelfs niet in België. 'Zal ik ze achterlaten, terwijl mijn broer en mijn vrienden in Sint-Petersburg er zo blij mee zouden zijn?' vroeg ik me af; en ik besloot dat ik ze, hoe dan ook, mee naar Rusland moest nemen.

Ik keerde naar Sint-Petersburg terug via Wenen en Warschau. Duidzenden joden leefden daar van de smokkelhandel over de Poolse grens, en ik dacht dat als ik erin zou slagen een van hen te ontdekken, mijn boeken veilig over de grens zouden komen. Het zou echter nauwelijks mogelijk zijn om op een klein stationnetje vlakbij de grens uit te stappen, en op zoek te gaan naar smokkelaars, terwijl iedere andere passagier verder ging; daarom nam ik een andere trein en ging naar Krakau. 'De hoofdstad van het oude Polen is vlakbij de grens,' dacht ik, 'en ik zal daar dan wel een jood vinden die me de mensen kan bezorgen die ik zoek.'

Ik kwam 's avonds aan in de eens vermaarde, schitterende stad en de volgende morgen vroeg ging ik op zoek. Tot mijn verbijstering zag ik echter op iedere straathoek en waar ik ook keek op het anders verlaten marktplein een jood, met de traditionele lange kleding en de haarlokken van hun voorvaderen. Ze stonden te wachten op een Pools edelman of handelaar die hun om een dienst verzochten en een paar stuivers voor de moeite zouden betalen. Ik was op zoek naar *één* jood; en nu waren er veel te veel. Wie moest ik benaderen? Ik liep de stad door en besloot toen in mijn wanhoop naar de jood te vragen die bij de ingang van mijn hotel stond — een enorm, oud paleis, waarvan vroeger iedere zaal gevuld was met een elegante menigte vrolijk geklede dansers, maar die nu meer de prozaïsche functie bekleedde voedsel en onderdak te verschaffen aan een paar reizigers. Ik legde de man uit dat ik een nogal zware bundel boeken en papieren Rusland in gesmokkeld wilde hebben.

'Heel eenvoudig meneer,' antwoordde hij. 'Ik zal de vertegenwoordiger van het Universele Genootschap voor de Internationale Uitwisseling van (laat ik maar zeggen) Vodden en Benen naar u toesturen. Ze drijven de grootste smokkelhandel ter wereld, en hij zal u zeker van dienst kunnen zijn.' Een half uur later kwam hij inderdaad terug

met een vertegenwoordiger van het genootschap — een uiterst elegante jongeman, die perfect Russisch, Duits en Pools sprak.

Hij bekeek mijn pak, woog het in zijn handen en vroeg wat voor boeken het waren.

‘Allemaal streng verboden door de Russische censuur; daarom moeten ze gesmokkeld worden.’

‘Boeken,’ zei hij, ‘liggen niet helemaal in onze lijn; onze voornaamste handel bestaat uit kostbare zijden stoffen. Als ik mijn mannen per gewicht zou betalen, overeenkomstig ons tarief voor zijde, zou ik u een nogal extravagante prijs moeten vragen. En om u de waarheid te zeggen, ik houd er niet van met boeken te rommelen. Er hoeft maar dát te gebeuren of “zij” maken er meteen een politieke affaire van, die het Universele Vodden- en Benengenootschap een enorme som geld gaat kosten om zich weer vrij te kopen.’

Ik keek waarschijnlijk erg sip, want de elegante jongeman die het Universele Vodden- en Benengenootschap vertegenwoordigde, voegde er onmiddellijk aan toe: ‘Maak u maar niet bezorgd. Hij (de man van het hotel) zal het voor u op een andere manier regelen.’

‘O ja. Er zijn manieren te over om zo’n zaakje te regelen, om deze heer van dienst te zijn,’ merkte de man joviaal op toen hij wegging.

Binnen een uur kwam hij met een andere jongeman terug. Deze pakte het pak op, zette het naast de deur en zei: ‘Het is in orde. Als u morgen vertrekt, krijgt u uw boeken op dat en dat station in Rusland terug,’ en hij legde me uit hoe het zou gebeuren.

‘Hoeveel gaat het kosten?’ vroeg ik.

‘Hoeveel kunt u betalen?’ was het antwoord.

Ik schudde mijn beurs leeg op tafel en zei: ‘zoveel voor mijn reis. De rest is voor u. Ik zal derde klas reizen!’

‘Wai, wai, wai,’ riepen ze allebei uit. ‘Wat zegt u meneer! Zo’n heer en dan derde klas! Nooit! Nee, nee, nee, dat kan niet... Vijf dollar is genoeg, en dan nog één dollar voor de tussenpersoon, als u het ermee eens bent — net wat u wilt. We zijn geen struikrovers maar eerlijke zakenlui.’ En ze weigerden botweg nog meer geld aan te nemen.

Ik had vaak horen spreken over de eerlijkheid van de joodse smokkelaars aan de grens, maar ik had nooit verwacht het bewijs geleverd te krijgen. Later, toen onze groep vele boeken uit het buitenland invoerde, of nog later, toen vele revolutionairen en vluchtelingen de grens overschreden, is het nooit voorgekomen dat de smokkelaars iemand bedrogen of van de omstandigheden profiteerden door een exorbitant hoge prijs te bedingen voor hun diensten.

De volgende dag verliet ik Krakau; en op het genoemde station in Rusland kwam een kruier naar mijn coupé toe en zei zo hard dat de agent die over het perron liep het kon horen: ‘Hier is de koffer die Uwe Hoogheid gisteren hier heeft achtergelaten’ en overhandigde me mijn kostbare pakket.

Ik was zo blij dat ik alles weer bij me had, dat ik zelfs niet stopte in Warschau, maar mijn reis rechtstreeks voortzette naar Sint-Petersburg, om mijn trofeeën aan mijn broer te kunnen laten zien.

XII

Intussen was er een geweldige beweging aan de gang onder de ontwikkelde jeugd in Rusland. De lijfeigenschap was afgeschaft. Maar een uitgebreid netwerk van gebruiken en gewoonten van huiselijke slavernij, van grote minachting voor de mens als individu, van despotisme van de kant van de vaders en van hypocriete onderworpenheid van de vrouwen, de zonen en de dochters, had zich gedurende het 250-jarige bestaan van de lijfeigenschap ontwikkeld. Overal in Europa heerste er in het begin van deze eeuw een grote mate van huistirannie — de geschriften van Thackeray en Dickens leveren daar genoeg bewijs van; maar nergens anders had die tirannie zich zo volop ontwikkeld als in Rusland. Het gehele Russische leven, in het gezin, in de relatie tussen chef en ondergeschikte, militair bevelhebber en soldaat, werkgever en werknemer droeg er het stempel van. Er was een hele wereld ontstaan van bepaalde denkgewoonten, van vooroordelen en morele lafhartigheid, van gewoonten die uit luiheid waren ontstaan. Zelfs de meest vooraanstaande mensen uit die tijd maakten zich schuldig aan dit soort wangedrag, stammend uit de tijd van de lijfeigenschap.

Op zulke dingen had de wet geen greep. Alleen een krachtige sociale beweging, die het kwaad bij de wortel zou aanpakken, kon de gewoonten en gebruiken van het alledaagse leven hervormen; en in Rusland kreeg deze beweging — deze opstand van het individu — een veel heftiger karakter en leverde veel fellere kritiek dan waar ook in West-Europa of Amerika. 'Nihilisme' was de naam die Toergenjev eraan gaf in zijn baanbrekende roman *Vaders en Zonen*.

De beweging wordt in West-Europa verkeerd begrepen. In de pers bijvoorbeeld werd het nihilisme voortdurend verward met terrorisme. De revolutionaire beweging die in Rusland uitbrak tegen het eind van het bewind van Alexander II en die eindigde met de tragische dood van de tsaar, is constant afgeschilderd als nihilisme. Dit is echter een vergissing. Nihilisme verwarren met terrorisme is net zo verkeerd als een filosofische stroming als stoïcisme of positivisme verwarren met een politieke beweging zoals het republicanisme.

Terrorisme werd in het leven geroepen door bepaalde omstandigheden in de politieke strijd op een bepaald moment in de historie. Het heeft bestaan en is weer verdwenen. Het kan weer opleven en weer wegsterven. Maar het nihilisme heeft zijn stempel gedrukt op de ge-

hele ontwikkelde klasse in Rusland, en dat stempel zal nog vele jaren zichtbaar blijven. Het is nihilisme, ontdaan van enkele van zijn grove kanten — die bij zo'n jonge beweging onvermijdelijk waren — dat het leven van een groot deel van de ontwikkelde klasse in Rusland nu zo'n geheel eigen karakter geeft, waarvan wij, Russen, het betreuren dat het in West-Europa ontbreekt. Het is alweer het nihilisme in zijn verschillende uitingsvormen, dat onze schrijvers zo opmerkelijk oprecht doet schrijven, die gewoonte om 'hardop te denken', iets dat Westeuropese lezers in verbazing brengt.

Vóór alles verklaarde de nihilist de oorlog aan wat het best omschreven kan worden als 'de conventionele leugens van een beschaafd volk'. Absolute oprechtheid was zijn onderscheidend kenmerk en uit naam van die oprechtheid deed hij afstand van die bijgelovigheden, vooroordelen, gewoonten en gebruiken die hij niet met zijn verstand kon rechtvaardigen; ook vroeg hij anderen datzelfde te doen. De nihilist weigerde zich te buigen voor ieder gezag, behalve voor dat van de rede, en in de analyse van een sociale instelling of gewoonte kwam hij in opstand tegen elk soort meer of minder bedekte sofismes.

Hij brak natuurlijk met het bijgeloof van zijn vaders en in zijn filosofische beschouwingen was hij een positivist, een agnosticus, een spenceriaans evolutionist of een wetenschappelijk materialist; en terwijl hij het eenvoudige, oprechte geloof dat een psychologie noodzakelijk is, in vrede liet, vocht hij bitter tegen de hypocrisie die mensen ertoe brengt godsdienst als een uiterlijk masker te beschouwen dat ze herhaaldelijk terzijde gooiden als nutteloze ballast.

Het leven van beschaafde mensen is een en al conventionele leugen. Mensen die elkaar haten en als ze elkaar op straat tegenkomen, hun gezicht in een stralende glimlach plooiën; de nihilist blijft dan onbewogen en glimlacht alleen als hij werkelijk blij is die mensen te zien. Al die vormen van uiterlijke wellevendheid, die slechts hypocriet zijn, staan hem tegen, en hij wendt een zekere ruwheid voor als protest tegen de gladde beminnelijkheid van zijn vaders. Hij heeft ze druk horen praten over idealistische sentimentaliteiten en zag hoe ze tegelijkertijd als barbaren tekeergingen tegen hun vrouw, hun kinderen en hun lijfeigenen. De nihilist komt in opstand tegen dat soort sentimentalisme, dat zo prachtig paste bij de allesbehalve ideale omstandigheden die er in Rusland heersten. Ook de kunst was betrokken bij dezelfde striemende negatie. Het voortdurende gepraat over schoonheid, idealen, kunst om de kunst, esthetica en dergelijke, waar men zich zo graag aan overgaf — terwijl ieder kunstvoorwerp gekocht was met geld dat afgeperst was van hongerende boeren en onderbetaalde arbeiders en de zogenaamde 'verering van het schone' slechts een masker was om er de meest banale losbandigheid achter te verbergen — dit boezemt de nihilist afkeer in, en de kritiek op de kunst die Tolstoj, een van de grootste schrijvers van de eeuw, nu zo scherp geformuleerd heeft, brengt de nihilist kort en bondig onder woorden met de scherpe

bewering: 'Een paar schoenen is belangrijker dan al jullie madonna's en al jullie mooie praatjes over Shakespeare.'

Een huwelijk zonder liefde, en familiariteit zonder vriendschap worden eveneens veracht. Het nihilistische meisje dat gedwongen wordt door haar ouders als een pop in een poppenhuis te leven en te trouwen ter wille van het geld, geeft er de voorkeur aan haar huis te verlaten en haar zijden jurken vaarwel te zeggen. Ze trekt een uiterst eenvoudige zwart wollen jurk aan, knipt haar haar af en gaat naar school om daar haar persoonlijke onafhankelijkheid te herwinnen. De vrouw die ziet dat haar huwelijk niet langer een huwelijk is, dat noch liefde, noch vriendschap de twee mensen bindt die wettelijk man en vrouw zijn, geeft er de voorkeur aan de band te verbreken die toch niets meer van zijn wezenlijke kenmerken bewaard heeft. Daardoor gaat ze vaak de armoede tegemoet met haar kinderen, maar ze geeft er de voorkeur aan in eenzaamheid en armoede te leven, liever dan onder conventionele omstandigheden voortdurend tegen zichzelf te liegen.

De nihilist voert zijn liefde voor de eerlijkheid zelfs door tot in de kleinste details van het leven van alledag. Hij verwerpt de conventionele manier van spreken in gezelschap en uit zijn mening op beknoppte, botte wijze, zelfs met een zekere voorliefde voor uiterlijke ruwheid.

In Irkoetsk plachten we eenmaal per week in een club samen te komen om wat te dansen. Een tijdlang was ik een geregeld bezoeker van deze soirees, maar later toen ik het druk had, ging ik er niet meer heen. Op een avond, toen ik al een aantal weken niet meer verschenen was, vroeg een van de dames een jonge vriend van mij waarom ik niet meer op hun bijeenkomsten verscheen.

'Hij gaat nu een stuk rijden als hij wat beweging wil hebben,' antwoordde mijn vriend vrij grof. 'Maar hij kan toch komen en een paar uur hier doorbrengen, zonder te dansen,' waagde een van de dames op te merken. 'Wat moet hij hier nu doen?' gaf mijn nihilistische vriend terug, 'met jullie over mode praten soms? Van die onzin heeft hij nu wel genoeg.' 'Maar juffrouw die-en-die ziet hij wel af en toe,' merkte een van de jongedames bedeesd op. 'Ja, maar zij studeert hard,' antwoordde mijn vriend botweg, 'hij helpt haar met haar Duits.' Ik moet eraan toevoegen dat deze ongetwijfeld ruwe berisping effect had, want het grootste deel van de meisjes in Irkoetsk bestormde mijn broer, mijn vriend en mij met vragen over wat we hun zouden aanraden om te lezen of te bestuderen.

Met dezelfde openheid sprak de nihilist met zijn kennissen, en hij vertelde hun dat al hun gepraat over 'die arme mensen' louter hypocriet gedrag was, zolang ze nog leefden van het onderbetaalde werk van deze mensen, met wie ze medelijden hadden als ze op hun gemak in hun rijk gemeubileerde kamers met elkaar babbelden; en met dezelfde eerlijkheid zou een nihilist tegenover een hoge func-

tionaris verklaren dat deze laatste geen cent gaf om de mensen die hij regeerde, maar dat hij een doodgewone dief was.

Met een zekere strengheid wees de nihilist de vrouw af die zich overgaf aan kletspraatjes en prat ging op haar 'vrouwelijke' maniertjes en bewerkelijke toilet. Botweg kon hij tegenover een knap jong meisje opmerken: 'Hoe komt het dat je je niet schaamt om dit soort nonsens uit te slaan en om die chignon van vals haar te dragen?' Hij zocht in een vrouw een kameraad, een menselijk persoon — geen pop of 'mousselinemeisje' — en hij weigerde pertinent mee te doen met die hoffelijkheidsuitingen waarmee mannen diegenen omringen die ze zo graag beschouwen als 'het zwakke geslacht'. Als er een dame de kamer binnenkwam, sprong de nihilist niet op van zijn stoel om die haar aan te bieden, tenzij hij zag dat ze er moe uitzag en er geen andere plaats meer vrij was. Hij gedroeg zich tegenover haar als hij gedaan zou hebben tegenover een vriend van zijn geslacht; maar als een dame — die misschien een volkomen onbekende voor hem was — het verlangen uitte iets te leren dat hij wist maar zij niet, liep hij iedere avond naar het andere eind van de stad om haar te helpen.

Twee grote Russische romanschrijvers, Toergenjev en Gontsjarov, hebben getracht dit nieuwe type in hun romans weer te geven. Gontsjarov nam in *De afgrond* een echte maar niet representatieve vertegenwoordiger van deze groepering onder de loep en maakte een karikatuur van het nihilisme. Toergenjev was een te groot kunstenaar en had te veel bewondering voor het nieuwe type mens om zich te laten verleiden tot het maken van een karikatuur; maar zelfs de nihilist Bazarov bevredigde ons niet. We vonden hem te hardvochtig, met name in zijn relatie tot zijn oude vader en moeder, en we verweten hem vooral de verwaarlozing van zijn burgerplichten. De Russische jeugd kon zich niet tevreden stellen met de louter negatieve houding van Toergenjevs held. Het nihilisme, dat de rechten van het individu bekrachtigde en alle hypocrisie verwierp, was pas een eerste stap naar een beter type man en vrouw, die allebei vrij zijn, maar leven voor een grootse zaak. In de nihilisten, beschreven door Tsjernysjevsky in zijn veel minder artistieke roman *Wat moet er gebeuren* konden ze zichzelf beter terugvinden.

'Het is bitter, het brood dat door lijfeigenen gebakken is,' schreef onze dichter Nekrasov. De jonge generatie weigerde inderdaad dat brood te eten en ze wilde geen deel hebben aan de rijkdom die in hun vaders huizen verzameld was door middel van slavenwerk, of de arbeiders nu lijfeigenen waren of slaven van het huidige industriële systeem.

Heel Rusland las met verbijstering de aanklacht die aan het hof ingediend was tegen Karakozov en zijn vrienden. Er stond in dat deze jongelui, eigenaars van een aanzienlijk fortuin, met zijn drieën of vieren op één kamer woonden en nooit meer dan vijf dollar per maand

uitgaven voor al hun behoeften, terwijl ze tegelijkertijd hun geld weggaven om coöperatieve organisaties op te richten, coöperatieve werkplaatsen (waar ze zelf werkten) enzovoort. Vijf jaar later deden duizenden en duizenden jongeren in Rusland hetzelfde, en het waren niet de minsten die zo handelden. Hun motto was: 'V narod!' (naar het volk).

In de jaren 1860—1865 was er in vrijwel elke rijke familie een bittere strijd gaande tussen de vaders die de oude tradities wilden handhaven en de zoons en dochters, die hun rechten verdedigden om over hun eigen leven te beschikken, overeenkomstig hun eigen idealen. Jonge mannen verlieten de militaire dienst, de balie, de winkel en stroomden naar de universiteitssteden. Meisjes uit de meest aristocratische families begaven zich hals over kop zonder één cent naar Sint-Petersburg, Moskou en Kiëv, begerig een beroep te leren dat hen zou bevrijden van het huiselijk juk en op een dag misschien ook van het juk van een echtgenoot. Na een harde, verbitterde strijd veroverden velen van hen die persoonlijke vrijheid. Nu wilden ze er gebruik van maken, niet voor hun eigen persoonlijke genoegen, maar om het volk die kennis bij te brengen, die het ook vrijgemaakt had.

In iedere Russische stad, iedere wijk in Sint-Petersburg werden groepjes gevormd tot zelfverbetering en ontwikkeling. Het werk van de filosofen, de geschriften van de economen, de historische onderzoeken van de Russische historische school werden in deze kringen met zorg gelezen, en daarna volgden eindeloze discussies. Het doel van al dat lezen en discussiëren was om dat grote vraagstuk op te lossen dat hun voor ogen stond. Op wat voor manier konden ze het volk tot nut zijn? Geleidelijk aan kwamen ze tot de conclusie dat de enige manier was om zich onder het volk te vestigen, en het leven van het volk te leven. Jonge mensen gingen naar de dorpen als dokters, doktersassistenten, leraren, dorpsklerken, zelfs als landbouwarbeiders, smeden, houthakkers, enzovoort. Ze trachtten daar te leven in nauwe samenwerking met de boeren. Meisjes slaagden voor hun leraarsexamen, leerden voor vroedvrouw of verpleegster en gingen met honderden tegelijk naar de dorpen waar ze zich geheel wijdden aan de armsten onder het volk.

Deze mensen gingen erheen zonder enig ideaal ten aanzien van de sociale hervorming te koesteren, of enige gedachte aan revolutie. Ze wilden de grote massa van de boeren eenvoudig leren lezen, hun andere dingen leren, hun medische hulp geven en op iedere andere wijze bijstaan om hen uit hun duistere, ellendige bestaan te halen en tegelijkertijd te leren wat *hun* idealen waren ten aanzien van een beter sociaal leven.

Toen ik uit Zwitserland terugkwam, was deze beweging in volle gang.

XIII

Ik kon nauwelijks wachten om mijn indrukken van de Internationale Arbeidersassociatie en mijn boeken aan mijn vrienden mee te delen en te geven. Op de universiteit had ik eigenlijk geen echte vrienden; ik was ouder dan de meesten van mijn medestudenten, en onder jonge mensen is een verschil van een paar jaar altijd een hinderpaal voor vriendschap. Ook moet ik vermelden dat sinds er in 1861 nieuwe toelatingseisen voor de universiteit gekomen waren, het puikje van de jongelui — de meest ontwikkelde jongeren met de meest onafhankelijke wijze van denken — geselecteerd werden op de gymnasia en geen toegang kregen tot de universiteit. Dientengevolge bestond de meerderheid van mijn studiegenoten uit beste jongens, die hard werkten maar alleen geïnteresseerd waren in hun examens. Ik was bevriend met slechts één van hen: ik zal hem Dmitri Kelnitz noemen. Hij was in Zuid-Rusland geboren en hoewel hij een Duitse naam had, sprak hij vrijwel geen Duits en hij had meer een Zuidrussisch uiterlijk dan een Teutoons. Hij was bijzonder intelligent, had veel gelezen en ernstig nagedacht over wat hij gelezen had. Hij hield van de wetenschap en koesterde er een diep respect voor, maar net als velen van ons kwam hij al snel tot de conclusie dat een wetenschappelijke carrière hem in het vijandelijke kamp zou brengen en dat er nog zoveel en dringend werk te doen was. Hij bezocht de universiteit twee jaar en hield er toen mee op om zich geheel te gaan wijden aan sociaal werk. Hij leefde zoals het uitkwam; ik betwijfel zelfs of hij een permanent onderdak had. Soms kwam hij naar me toe en vroeg: 'Heb je wat papier voor me?' en als hij dan een voorraadjie gepakt had, ging hij aan de hoek van een tafel zitten en zat dan een uur of twee ijverig te vertellen. Het weinige dat hij zo verdiende, was meer dan genoeg om aan al zijn beperkte behoeften te voldoen. Dan haastte hij zich naar de andere kant van de stad om een collega op te zoeken of een vriend in nood te helpen; of hij liep te voet door Sint-Petersburg, naar een afgelegen wijk om toegang te verkrijgen tot een school voor een jongen in wie de kameraden belang stelden. Hij was ongetwijfeld een begaafd mens. In West-Europa zou iemand met minder gaven zijn weg gevonden hebben naar de top, op politiek of sociaal gebied. Zoiets kwam nooit bij Kelnitz op. Mensen aanvoeren was geenszins wat hij wilde, en hij vond geen enkel werk onbeduidend. Deze trek echter was niet iets bijzonders van hem alleen; allen die een paar jaar in de studen-

tenwereld hadden doorgebracht, dachten er precies zo over.

Spoedig na mijn terugkeer nodigde Kelnitz me uit lid te worden van een groepering die onder de jeugd bekendstond als 'De Tsjaikovskygroep'. Onder deze naam speelden ze een belangrijke rol in de geschiedenis van de sociale beweging in Rusland en onder deze naam zullen ze ook de geschiedenis ingaan. 'De leden ervan,' zei Kelnitz me, 'hebben tot nu toe hoofdzakelijk bestaan uit constitutionalisten, maar het zijn voortreffelijke mensen, die openstaan voor elke oprechte gedachte; zij hebben vrienden in overvloed door heel Rusland en later zul je wel zien wat je kunt doen.' Ik kende Tsjaikovsky al, evenals een paar andere leden van de groep. Tsjaikovsky had mijn hart dadelijk bij de eerste ontmoeting al veroverd en onze vriendschap heeft zevenentwintig jaar geduurd.

De groep was opgericht door een handjevol jongelui — onder wie Sophie Perosvkaja — die zich aaneengesloten hadden om zich te ontwikkelen en te verbeteren. Ook Tsjaikovsky behoorde ertoe. In 1869 had Netsjajev geprobeerd een geheime, revolutionaire organisatie op te richten onder de jongeren die bezeten waren van het verlangen onder het volk te werken; om dit doel te bereiken nam hij zijn toevlucht tot de manieren van de oude samenzweerders, zonder zelfs terug te schrikken van bedrog als hij zijn medeleden wilde dwingen zijn leiding te volgen. Dergelijke methoden hebben in Rusland geen resultaat en al spoedig viel zijn organisatie uiteen. Alle leden werden gearresteerd en enkelen van de beste jonge mensen werden naar Siberië gedeporteerd voor ze iets hadden kunnen doen. De groepering waar ik over sprak, stond lijnrecht tegenover die van Netsjajev. De paar vrienden hadden heel goed ingezien dat een moreel hoogstaande persoonlijkheid de basis moest zijn voor iedere organisatie, welke politieke kleur deze later ook mocht krijgen, en welke acties ze later ook gingen ondernemen bij toekomstige gebeurtenissen. Daarom was de Tsjaikovskygroepering, die haar programma geleidelijk uitbreidde, zo wijd verbreid in Rusland en bereikte ze zulke belangrijke resultaten; later, toen de wrede vervolgingen door de regering een revolutionaire strijd opriepen, kwamen uit deze groepering die opmerkelijke mannen en vrouwen voort die ten offer vielen aan dat vreselijke geschil dat er bestond met de autocratie.

In die tijd echter — in 1872 — was er binnen deze groepering nog niets revolutionairs te bespeuren. Als ze zich alleen bezig was blijven houden met haar eigen ontwikkeling, zou de organisatie al snel versteend zijn, als een klooster. Maar de leden vonden passend werk. Ze begonnen goede boeken te verspreiden. Ze kochten de werken van Lassalle, Bervi (over de toestand van de arbeidersklasse in Rusland), Marx, Russische historici, enzovoort — complete uitgaven — en verspreidden ze onder de studenten in de provincie. Binnen een paar jaar was er geen stad van enige betekenis meer in de 'achtendertig provincies van het Russische Rijk' om het officieel te zeggen, waar deze

groepering niet een aantal mensen had zitten die voor de verspreiding van dit soort literatuur zorgden. Geleidelijk aan, door de algemeen heersende tendens en door het nieuws dat uit West-Europa kwam over de snelle groei van de arbeidersbeweging, werd de groepering meer en meer het centrum vanwaaruit de socialistische propaganda zich verspreidde onder de ontwikkelde jongeren. Ook vormde de organisatie een natuurlijke bemiddelaar tussen de diverse leden van provinciale groeperingen. En toen op een dag was het ijs gebroken tussen studenten en arbeiders en kwam er een directe relatie tot stand met de arbeiders in Sint-Petersburg en in enkele provincies. Op dat moment kwam ik bij de groepering, in de lente van 1872.

Alle geheime genootschappen worden in Rusland wreed vervolgd, en de westerse lezer verwacht nu misschien een beschrijving van mijn inauguratie en de eed van trouw die ik moest afleggen. Ik moet hem teleurstellen, want zoiets bestond niet en zou ook niet kunnen bestaan; we zouden ons gek gelachen hebben om zulke ceremonies en Kelnitz zou zeker de gelegenheid te baat genomen hebben om een van zijn sarcastische opmerkingen te plaatsen die het hele ritueel gelijk de grond in zou hebben geboord. We hadden niet eens statuten. De groepering nam alleen die mensen als lid aan die goed bekendstonden en onder diverse omstandigheden op de proef gesteld waren en van wie men zeker wist dat ze volkomen te vertrouwen waren. Voor een nieuw lid aangenomen werd, werd zijn karakter uitgebreid besproken met de openheid en de ernst die kenmerkend waren voor de nihilisten. Het minste of geringste teken van onoprechtheid of bedrog zou zijn lidmaatschap verhinderd hebben. De groepering gaf er niets om met ledenaantallen te schermen en ze was er niet op uit alles wat er onder de jeugd gaande was tot zich te trekken; evenmin wilden de talloze verschillende organisaties die in de steden en provincies bestonden de mensen integreren binnen één organisatie. Met de meesten ervan onderhielden ze vriendschappelijke betrekkingen; ze werden geholpen en hielpen ons als dat nodig was, maar hun autonomie werd niet aangetast.

De groepering gaf er de voorkeur aan een nauw verbonden groep vrienden te blijven; nooit zag ik ergens anders zo'n verzameling van moreel hoogstaande mannen en vrouwen als de mensen met wie ik kennismaakte toen ik voor het eerst bij de Tsjaikovskygroepering kwam. Ik ben er nog steeds trots op dat die familie me heeft opgenomen.

XIV

Toen ik me bij de Tsjaikovskygroepering voegde, voerden de leden net een heftige discussie over de richting die ze met hun activiteiten op moesten. Sommigen wilden doorgaan met het verspreiden van radicale en socialistische propaganda onder de jeugd; maar anderen vonden dat ze er met dit werk alleen naar moesten streven om mensen voor te bereiden op de taak, de grote, logge, arbeidende massa op te wekken en dat ze dus voornamelijk moesten werken onder de boeren en de arbeiders in de steden. In alle groeperingen en organisaties die in die tijd bij honderden tegelijk werden opgericht in Sint-Petersburg en de provincies, sprak men over hetzelfde; en overal gaf men aan het tweede de voorkeur boven het eerste.

Als onze jeugd zich slechts in het abstracte aangetrokken gevoeld had tot het socialisme, hadden ze zich misschien tevreden gesteld met een simpele afkondiging van de socialistische principes, waaronder als een verafgelegen doel 'het communistische bezit van de produktiemiddelen' viel — terwijl ze in de tussentijd misschien een soort politieke beweging op poten gezet hadden. Vele middenstand-socialistische politici in West-Europa en Amerika volgden deze politiek. Maar onze jongelui voelden zich op een heel andere manier tot het socialisme aangetrokken. Ze theoretiseerden niet over het socialisme, maar waren socialist geworden door te gaan leven als arbeider en niet beter, door geen onderscheid meer te maken tussen 'mijn en dijn' in hun groeperingen, en door te weigeren voor hun eigen plezier te genieten van de rijkdommen die ze van hun vader geërfd hadden. Ze hadden met betrekking tot het kapitalisme gedaan wat Tolstoj inzake de oorlog gewild had, toen hij de mensen opriep om in plaats van de oorlog te bekritisieren en het militaire uniform te blijven dragen, te weigeren, ieder voor zich, soldaat te worden en wapens te dragen. Op dezelfde manier weigerde onze Russische jeugd, ieder voor zich, profijt te trekken van de revenuen van hun vaders. Het was natuurlijk noodzakelijk dat ze zich met het volk identificeerden. Duizenden en duizenden jonge mannen en vrouwen waren al het huis uitgegaan en trachtten nu te leven in de dorpen en de industriesteden in alle mogelijke hoedanigheden. Dit was geen georganiseerde beweging: het was een van de massale stromingen die optreden op bepaalde momenten wanneer plotseling het menselijk geweten gaat spreken. Nu er kleine georganiseerde groepjes gevormd waren, klaar om een poging te wagen systematisch ideeën

ten aanzien van vrijheid en opstand in Rusland te verspreiden, waren ze gedwongen daar propaganda voor te maken onder de grote massa boeren en arbeiders in de steden. Verscheidene schrijvers hebben getracht deze beweging 'naar het volk toe' te verklaren door invloeden vanbuiten aan te voeren; 'buitenlandse opruiers zijn overal' was een geliefde verklaring. Het is beslist waar dat onze jongeren luisterden naar de machtige stem van Bakoenin en dat de beweging van de Internationale Arbeidersassociatie een enorme uitwerking op ons had. Maar de wortels van de beweging lagen nog veel dieper: zij bestond al vóór 'buitenlandse opruiers' gesproken hadden tegen de Russische jeugd, en zelfs vóór de Internationale Associatie gegrondvest was. Het was al begonnen in de groepering rond Karakozov in 1866; Toergenev zag het aankomen en gaf er al in 1859 een vage aanduiding van. Ik deed mijn uiterste best om die lijn voort te zetten binnen de Tsjaikovskygroepering; maar ik werkte slechts met het tij mee, dat oneindig veel sterker was dan welke individuele inspanning ook.

We hadden het natuurlijk vaak over de noodzaak van een politieke beweging tegen onze absolute regering. We zagen al dat de boeren naar een onvermijdelijke, onherstelbare ondergang gedreven werden door dwaze belastingheffingen en door nog dwazere verkoop van hun vee om hun achterstallige belasting te kunnen betalen. Wij 'fantasten' zagen de volledige ondergang aankomen van een hele bevolkingsgroep en helaas is dat ook op hartverscheurende wijze in Centraal-Rusland uitgekomen; zelfs de regering heeft het toegegeven. We wisten van de ongebondenheid van de functionarissen en de haast ongelooflijke beestachtigheid van velen van hen; en iedere dag hoorden we er meer over. We hoorden voortdurend van vrienden wier huizen 's nachts door de politie overvallen waren en die in de gevangenis verdwenen en die — naar we later hoorden — gedeporteerd waren naar gehuchten in de een of andere afgelegen provincie in Siberië. Daarom voelden we het als een noodzaak dat er een politieke strijd op gang kwam tegen die vreselijke macht, die de meest vooraanstaande intellectuelen van het land verpletterde. Maar we zagen geen enkele wettige of onwettige grond voor zo'n strijd.

Onze oudere broeders voelden niets voor onze socialistische aspiraties en we konden ons niet van hen distantiëren. Ja, zelfs als een aantal van ons dat gedaan zou hebben, zou het niets uitgehaald hebben. De jongere generatie werd in haar geheel als 'verdacht' behandeld en de oudere generatie was bang om iets met hen te maken te krijgen. Iedere jonge man met democratische ideeën, iedere jonge vrouw die een cursus aan het hoger onderwijs volgde, was in de ogen van de staatspolitie verdacht en werd door Katkov als staatsvijand aangemerkt. Het korte haar en de blauwe bril van een meisje, de Schotse plaid die een student 's winters in plaats van een overjas droeg en die getuigden van nihilistische eenvoud en democratie, werden opgevat als kenmerken van 'politieke onbetrouwbaarheid'. Als

een studentenkamer wat veelvuldig bezocht werd door andere studenten, werden er regelmatig invallen gedaan door de staatspolitie en werd huiszoeking verricht. Die nachtelijke invallen kwamen zo vaak voor in bepaalde studentenhuizen dat Kelnitz eens op mild schertsende toon tot de agent zei: 'Waarom zou u iedere keer dat u komt zoeken al onze boeken nagaan? U kunt best een lijstje van ons krijgen en dan kunt u iedere maand komen kijken of ze nog allemaal op de plank staan; en van tijd tot tijd kunt u de nieuwe titels eraan toevoegen.' Het geringste vermoeden van politieke onbetrouwbaarheid was voldoende reden om een jongeman van school te sturen, hem enkele maanden op te sluiten en hem ten slotte naar een of andere afgelegen provincie in de Oeral te sturen — 'voor onbepaalde tijd', zoals ze in hun bureaucratisch taaltje zeiden. Zelfs in de tijd dat de Tsjaikovsky-groepering niets anders deed dan boeken verspreiden, die alle met goedkeuring van de censuur gedrukt waren, werd Tsjaikovsky tweemaal gearresteerd en zo'n vier tot zes maanden vastgehouden; de tweede maal net tijdens een kritieke periode in zijn loopbaan als chemicus. Zijn onderzoekingen waren kort daarvoor gepubliceerd in het *Bulletin van de Academie van Wetenschappen* en hij stond voor zijn laatste examens op de universiteit. Hij werd ten slotte vrijgelaten omdat de politie niet voldoende bewijsmateriaal kon vinden om hem op transport te stellen naar de Oeral! 'Maar als we je nog één keer arresteren,' zei men hem, 'sturen we je naar Siberië!' In feite speelde Alexander II met het idee om ergens in de steppen een speciale stad te stichten, dag en nacht bewaakt door kozakken, waar alle verdachte jongeren naartoe gestuurd konden worden, zodat er een stad van zo'n tien- of twintigduizend inwoners zou ontstaan. Alleen de bedreiging die zo'n stad op een dag zou gaan vormen, weerhield hem ervan dit waarlijk Aziatische plan uit te voeren.

Een van onze leden, een officier, was lid geweest van een groep jongeren, die ernaar streefden hun diensten te verlenen aan de provinciale *Zemstvo's* (provinciale en gemeenteraden). Zij beschouwden dit soort werk als een hoge missie en bereidden zich erop voor door een grondige studie te maken van de economische omstandigheden in Midden-Rusland. Vele jonge mensen koesterden een tijdlang dezelfde hoopvolle verwachtingen; maar alles ging in rook op bij het eerste contact met het echte regeringsapparaat.

Toen de regering een zeer beperkte vorm van zelfbestuur toegekend had aan bepaalde provincies in Rusland, deed zij daarna alle mogelijke moeite die hervormingen weer te niet te doen door er iedere betekenis en levenskracht aan te ontnemen. Het provinciale 'zelfbestuur' moest zich tevreden stellen met de onbeduidende functie van een staatsambtenaar die extra belasting moest innen en die weer uitgeven aan de plaatselijke behoeften van de staat. Iedere poging van het provinciaal bestuur om iets te ondernemen ter verbetering van wat dan ook: scholen, lerarenopleidingen, sanitaire maatregelen, verbeteringen

op landbouwgebied, enzovoort — werd door de centrale regering met argwaan bekeken, met vijandige blik zelfs — en werd door de *Moskouse Gazette* veroordeeld als ‘separatisme’, als het scheppen van ‘een staat binnen de staat’, als opstand tegen de autocratie.

Als iemand de ware geschiedenis zou vertellen van bijvoorbeeld de lerarenopleiding in Tver of van een dergelijke gelijksoortige onderneming of van een Zemstvo in die tijd, met alle kleinzielige vervolgingen, de verboden, de argwaan en met wat al niet meer, zou geen Westeuropeaan en zeker geen Amerikaan het willen geloven. Hij zou het boek wegleggen met de woorden: ‘Dat kan niet waar zijn; het is te stupide om waar te zijn.’ En toch was het zo. Hele groepen gekozen vertegenwoordigers van de diverse Zemstvo’s werden van hun functie ontheven en kregen bevel hun provincies en hun bezittingen te verlaten of werden eenvoudig verbannen, omdat ze het gewaagd hadden een verzoek te richten tot de keizer, op uiterst loyale wijze, aangaande rechten die de Zemstvo wettelijk bezat. ‘De gekozen leden van de provinciale raden moeten eenvoudige ministeriële functionarissen zijn, en de minister van Binnenlandse Zaken gehoorzamen’: dat was de theorie van de regering in Sint-Petersburg. Waar het minder prominente mensen betrof — leraren, artsen en dergelijke, in dienst van de plaatselijke raden — zij werden weggehaald en verbannen door de staatspolitie en dat alles binnen vierentwintig uur en zonder veel omhaal; een bevel van de almachtige Derde Sectie van de keizerlijke kanselarij was voldoende. Nog maar kort geleden is het volgende gebeurd: een dame wier echtgenoot een rijke landeigenaar was en een vooraanstaande plaats bekleedde in een van de Zemstvo’s, nodigde acht onderwijzers uit op haar verjaardag, daar ze zich ook interesseerde voor het onderwijs. ‘Die arme mannen,’ zei ze bij zichzelf, ‘ze zijn nooit in de gelegenheid met iemand anders te spreken dan met de boeren.’ De dag erna kwam de dorpsagent naar haar huis en stond erop de namen te krijgen van de acht onderwijzers om ze aan de autoriteiten te kunnen rapporteren. De dame weigerde de namen te geven. ‘Heel goed,’ antwoordde hij. ‘Ik kom er toch wel achter, en zal mijn rapport opstellen. Onderwijzers *mogen niet* bij elkaar komen, en ik ben verplicht het te melden als het wel gebeurt.’ De hoge positie van de dame beschermde de onderwijzers in dit geval; maar als ze elkaar ontmoet hadden bij een van hen thuis, hadden ze de staatspolitie op bezoek gekregen en zou de helft zeker ontslagen zijn door het ministerie van Onderwijs. En als bovendien een van hen iets verkeerd gezegd zou hebben, was hij of zij op staande voet naar een of andere provincie in de Oeral gestuurd. Dit is wat er nu nog gebeurt, drieëndertig jaar na de oprichting van de provincie- en de gemeenteraden; maar in de jaren rond 1870 was het nog veel erger. Welke basis boden dergelijke instellingen voor een politieke strijd?

Toen ik van mijn vader zijn landgoed in Tambov erfde, dacht ik er een tijdlang ernstig over om me daar te vestigen en mijn energie te

geven aan het werk in de Zemstvo. Een aantal boeren en de armere geestelijken uit de buurt vroegen me dat te doen. Wat mijzelf aanging, ik zou tevreden moeten zijn met alles wat ik kon doen, hoe gering ook, als het maar zou bijdragen tot een hoger geestelijk niveau en tot meer welvaart voor de boeren. Maar op een dag toen verschillende van mijn adviseurs bij elkaar waren, vroeg ik hun: 'Stel dat ik probeerde een school op te richten, een proefboerderij, een coöperatieve onderneming, en tegelijkertijd ook de verdediging op me nam van die boer uit ons dorp die laatst dwars was — zouden de autoriteiten dat toelaten?' 'Nooit!' antwoordden ze eenstemmig.

Een oude, grijze priester, een man die bij ons in de buurt algemeen geacht werd, kwam een paar dagen later bij me met twee invloedrijke dissidente leiders en zei: 'Praat eens met deze twee mensen. Als je het ziet zitten, ga dan met ze mee, en verkondig met de bijbel in de hand aan de boeren... wel, je weet wat je moet zeggen... geen politie ter wereld zal je kunnen vinden, als zij je verbergen... Verder kun je niets doen; dat is wat ik, een oude man, je kan adviseren.'

Ik vertelde hun eerlijk waarom ik de rol van Wiclif niet kon aannemen. Maar de oude man had gelijk. Een beweging als die van de Lollards breidt zich nu snel uit onder de Russische boeren. De martelingen die voltrokken zijn aan de vredelievende Doechobors, en de overvallen op de opstandige boeren in Zuid-Rusland in 1897, toen kinderen geroofd werden om opgevoed te worden in orthodoxe kloosters, zal die beweging alleen nog maar meer kracht geven, zoals ze die vijfentwintig jaar geleden zeker nooit had kunnen verwerven.

Aangezien we in onze discussies voortdurend spraken over de vraag of er actie ondernomen moest worden om een grondwet te verkrijgen, stelde ik op een keer voor het serieus aan te pakken en een goed plan op te stellen. Ik was altijd van mening dat als de groep iets eenstemmig besloot, ieder lid zijn persoonlijke gevoelens opzij moest zetten en al zijn krachten aan het werk moest wijden. 'Als jullie besluiten actie te ondernemen voor een grondwet,' zei ik, 'dan is dit mijn plan: ik zal mezelf afzonderen van jullie, terwille van de buitenwereld, en slechts met één van jullie contact onderhouden — bijvoorbeeld met Tsjajkovsky — door wie ik op de hoogte gehouden zal worden over de vorderingen van jullie werk en aan wie ik mee kan delen wat ik doe. Mijn werkterrein zal onder de hovelingen en de hogere functionarissen liggen. Ik heb in die kringen vele kennissen en ik ken een aantal mensen die een afkeer hebben van de huidige omstandigheden. Ik zal ze bij elkaar brengen en dan verenigen, als dat mogelijk is, in een organisatie; en dan op zekere dag opent zich vast en zeker de mogelijkheid om al deze krachten te bundelen en Alexander II te dwingen Rusland een grondwet te geven. Er zal zeker een tijd komen dat al deze mensen voelen dat ze een gezamenlijke band hebben en in hun eigen belang de beslissende stap nemen. Als het nodig is, zouden die-

genen onder ons die officier geweest zijn, zich nuttig kunnen maken door de propaganda te verspreiden onder de officieren in het leger; maar deze actie moet geheel gescheiden volvoerd worden van de overige activiteiten, al moet ze er wel parallel mee lopen. Ik heb er ernstig over nagedacht. Ik weet wat voor relaties ik heb en wie ik kan vertrouwen, en ik geloof dat een aantal van de ontevreden hovelingen al een oogje op me heeft als eventuele coördinator van een of andere actie. Ik zou zelf een ander soort actie prefereren, maar als jullie dit het beste vinden, zal ik me er geheel aan geven.'

Ze namen mijn aanbod niet aan. Daar we elkaar zeer goed kenden, vonden mijn vrienden waarschijnlijk dat ik niet langer eerlijk tegenover mezelf zou staan, als ik die richting op ging. Voor mijn eigen persoonlijk geluk, voor mijn persoonlijk leven, kan ik me nu niet dankbaar genoeg voelen dat mijn voorstel niet werd aangenomen. Ik zou een richting hebben moeten inslaan die niet in mijn aard lag, en ik zou er niet dat persoonlijk geluk door gevonden hebben dat ik elders gevonden heb. Maar toen zo'n zes of zeven jaar later de terroristen in een heftige strijd verwickeld waren met Alexander II, betreurde ik het dat er toen niet iemand anders was die gedaan had in de hogere kringen in Sint-Petersburg wat ik toen voorgesteld had. Als er toen van tevoren een beter begrip geweest was in die kringen en dit begrip zich verspreid zou hebben over heel het rijk, zou de slachting niet vergeefs geweest zijn. In ieder geval had het ondergrondse werk van de uitvoerende commissie in alle opzichten gesteund moeten worden door een gelijksoortige beweging in het Winterpaleis.

Steeds weer opnieuw dook in onze gesprekken de noodzaak op van een politieke beweging, maar zonder resultaat. De apathie en de onverschilligheid van de rijkere klasse waren hopeloos, en de ergernis onder de vervolgde jeugd had nog niet dat hoogtepunt bereikt dat zes jaar later eindigde met de strijd van de terroristen onder de uitvoerende commissie. Ja, het was zelfs dezelfde jeugd — en dit is een van de meest ironische tragedies van de geschiedenis — die Alexander II in zijn blinde angst en woede met honderden tegelijk tot dwangarbeid en dus tot een trage dood in verbanning liet veroordelen; het was dezelfde jeugd die hem van 1871 tot 1878 de hand boven het hoofd hield. Al het onderwijs in socialistische kringen was erop gericht een herhaling te voorkomen van een aanslag op het leven van de tsaar zoals Karakozov gedaan had. 'Breng in Rusland een massale, socialistische beweging op gang onder de arbeiders en de boeren' was het wachtwoord in die tijd. 'Maak je niet druk om de tsaar en zijn raadgevers. Als zo'n beweging opkomt, als de boeren zich massaal bij zo'n beweging aansluiten, hun rechten op land laten gelden en de afschaffing eisen van de loskoopgelden, zal de keizerlijke macht de eerste zijn om steun te zoeken bij de bemiddelde klasse en de landheren en dan zal een parlement bijeengeroepen worden — net als bij de boerenopstand

in Frankrijk in 1789, toen ze de koninklijke macht dwongen de Nationale Vergadering bijeen te roepen. Zo zal het ook gaan in Rusland.'

Maar er kwam nog meer bij. Afzonderlijke mensen en groepen die zagen dat de regering van Alexander II gedoemd was steeds dieper weg te zinken in de reactionaire poel en die tegelijkertijd vage hoop bleven koesteren op het veronderstelde 'liberalisme' van de kroonprins — alle jonge troonopvolgers worden verondersteld liberaal te zijn — hielden zich hardnekkig vast aan de gedachte dat het voorbeeld van Karakozov navolging verdiende. Georganiseerde groepen echter protesteerden heftig tegen deze opvatting en drongen er bij hun vrienden op aan niet hun toevlucht tot dergelijke acties te nemen. Ik kan nu wel melding maken van iets dat nog nooit eerder openbaar gemaakt is: als een jongeman uit een van de zuidelijke provincies naar Sint-Petersburg kwam met de bedoeling Alexander II te vermoorden en sommige leden van de Tsjaikovskygroepering hoorden ervan, dan wierpen ze niet alleen al hun argumenten in de strijd om de jongeman te overreden zijn plan niet uit te voeren, maar als hij niet wilde luisteren, vertelden ze hem dat ze hem in de gaten zouden houden en met geweld afhouden van een aanslag. Aangezien ik heel goed wist hoe slecht het Winterpaleis in die tijd bewaakt werd, kan ik met zekerheid zeggen dat ze Alexander II het leven gered hebben: zo sterk was de jeugd in die tijd gekant tegen de oorlog waaraan ze later, toen de beker van hun lijden overvloeide, deelnamen.

XV

De twee jaren die ik met de Tsjaikovskygroepering samenwerkte voor ik gearresteerd werd, lieten duidelijk een stempel na op heel mijn latere leven en denken. Gedurende deze twee jaar stond ik onder zware druk — die uitbundige manier van leven, waarbij voortdurend alle vezels gespannen zijn en het leven werkelijk de moeite waard is. Ik bevond me in een familie, bestaande uit mannen en vrouwen die zo nauw verbonden werden door een gemeenschappelijk doel en die zo breed en fijn menselijk waren in hun wederzijdse relaties, dat ik me geen ogenblik van tijdelijke wrijving kan herinneren die het leven in onze groep hinderde. Zij die enige ervaring hebben met een politieke beweging zullen dit pas echt naar waarde kunnen schatten.

Voor ik mijn wetenschappelijke carrière volledig vaarwel zei, voelde ik me verplicht het rapport van mijn reis naar Finland te voltooien voor het Geografisch Genootschap, evenals de andere werkzaamheden die ik voor datzelfde genootschap verrichtte; en mijn nieuwe vrienden waren de eersten om me in mijn besluit te steunen. Het zou niet eerlijk zijn, zeiden ze, om het niet te doen. Daarom werkte ik hard aan de voltooiing van mijn boeken over geografie en geologie.

Onze groepering hield geregeld vergaderingen en ik miste er nooit een van. We plachten dan samen te komen in een voorstad van Sint-Petersburg, in een klein huisje waarvan Sophie Perovskaja, vermomd als arbeidersvrouw met een vals paspoort, de huurster was. Ze was geboortig uit een zeer aristocratische familie en haar vader was een tijdlang militair gouverneur van Sint-Petersburg geweest; maar met de goedkeuring van haar moeder, die haar aanbad, was ze het huis uitgegaan om naar de middelbare school te gaan. Met de drie zusters Kornilov — dochters van een rijke industrieel — had ze die kleine educatieve kring gesticht die later onze groepering zou worden. Nu, in de hoedanigheid van een arbeidersvrouw, met een katoenen jurk en mannenlaarzen aan, het hoofd bedekt met een katoenen doekje, zou niemand haar herkend hebben, terwijl ze met haar twee emmers water uit de Neva op haar schouders voorbijkwam: zij die een paar jaar tevoren nog geschitterd had in de meest modieuze salons van de hoofdstad. Iedereen hield van haar en had bij het binnenkomen een vriendelijke glimlach voor haar over — zelfs als ze met ons op schertsende wijze twistte over het vuil dat wij, gekleed in boerenlaarzen en schapevachten, meebrachten na onze wandeling door de modderige

straten van de voorstad; ze stelde er namelijk een eer in het huis redelijk schoon te houden. Ze probeerde dan haar meisjesachtige, bijzonder intelligente gezichtje een uiterst strenge uitdrukking te geven. Volgens haar morele opvattingen was ze 'rigoriste', maar ze behoorde allerminst tot het predikende soort. Als ze het niet eens was met iemands gedrag, wierp ze hem een strenge blik toe vanonder haar wenkbrauwen; maar uit die blik sprak haar openhartige, edelmoedige aard, die begrip had voor al het menselijke. Op één punt was ze onverbiddelijk: 'een slappeling,' zei ze eens toen ze het over iemand had, en de uitdrukking op haar gezicht en de manier waarop ze het zei, zonder haar werk te onderbreken, staan voorgoed in mijn geheugen gegrift.

Perovskaja was een 'populariste' tot in het diepst van haar ziel, en tegelijkertijd een revolutionair, een vechter van het zuiverste water. Ze had er geen behoefte aan de arbeiders en de boeren met allerlei denkbeeldige deugden te verfraaien om van hen te kunnen houden en voor hen te kunnen werken. Ze nam ze zoals ze waren en op een keer zei ze tegen me: 'We zijn iets groots begonnen. Twee generaties zullen misschien wel in de strijd ten onder gaan, maar het moet toch gebeuren.' Geen van de vrouwen uit onze groep zou de dood op het schavot uit de weg gegaan zijn. Elk zou de dood recht in het gezicht durven zien. Maar geen van hen dacht in dat stadium van onze propaganda aan een dergelijk lot. Perovskaja's alom bekende portret is uitzonderlijk goed, het geeft goed haar oprechte moed, haar heldere verstand en haar liefhebbende aard weer, en in de brief die ze aan haar moeder schreef, een paar uur voor ze naar het schavot ging, gaf een vrouwehart vol liefde uiting aan haar gevoelens op een manier die niet vaak voorkomt.

Het volgende voorval kan een aanwijzing zijn hoe de andere vrouwen uit onze groep waren. Op een nacht gingen Koeprejanov en ik naar Varvara B., aan wie we dringend iets moesten meedelen. Het was al na middernacht maar omdat we nog licht zagen branden, gingen we naar boven. Ze zat in haar kleine kamertje aan tafel en schreef een programma over van onze groep. We wisten hoe resoluut ze was en we kwamen op het idee een van die flauwe grapjes uit te halen die mannen soms zo leuk vinden. 'B.,' zei ik, 'we komen je ophalen: we gaan een nogal dwaze poging doen onze vrienden uit de vesting te bevrijden.' Ze vroeg helemaal niets. Kalm legde ze haar pen neer, stond op en alles wat ze zei was: 'Laten we op pad gaan.' Ze sprak met zo'n eenvoudige, beheerste stem dat ik dadelijk voelde hoe dwaas ik geweest was; ik vertelde haar de waarheid. Ze liet zich in haar stoel terugvallen, en met tranen in haar ogen en wanhoop in haar stem zei ze: 'Was het een grap? Waarom maak je *zulke* grappen?' Toen besefte ik pas hoe wreed ik gehandeld had.

Een ander die algemeen geliefd was in onze groepering was Sergej

Kravtsjinsky, die zowel in Engeland als in de Verenigde Staten bekend is geworden onder de naam Stepnjak. Hij werd vaak 'de baby' genoemd, zo weinig lette hij op zijn eigen veiligheid. Maar deze zorgeloosheid was slechts het resultaat van een volledig ontbreken van angst, die ten slotte dikwijls het best de gedragslijn bepaalt van iemand die door de politie gezocht wordt. Al snel kenden de arbeiders hem goed, dankzij zijn propaganda, onder zijn echte voornaam Sergej en dus zocht de politie naarstig naar hem. Desondanks nam hij geen maatregelen om zich te verbergen en ik herinner me nog goed hoe hij op een dag streng onderhanden genomen werd tijdens een van onze bijeenkomsten, omdat hij zo vreselijk onvoorzichtig was geweest: daar hij wat laat was voor de bijeenkomst, zoals zo vaak gebeurde, en nog een heel stuk moest lopen tot het huis, rende hij, gekleed als een boer, in een schaapsvacht zo hard hij kon de hele hoofdweg af, midden over straat. 'Hoe kon je dat nu doen?' vroeg men hem verwijtend. 'Je had wel argwaan kunnen wekken en men zou je als een gewone dief hebben kunnen arresteren.' Maar ik wilde wel dat iedereen zo voorzichtig was als hij in zaken waar anderen bij betrokken waren. We maakten voor het eerst echt kennis met elkaar door Stanley's boek *Hoe ik Livingstone vond*. Op een avond had onze bijeenkomst tot twaalf uur geduurd en toen we op het punt stonden weg te gaan, kwam een van de meisjes Kornilov binnen met een boek in haar hand; ze vroeg wie van ons voor de volgende morgen acht uur zestien bladzijden vertaald kon hebben van Stanley's boek. Ik bekeek de bladzijden en zei dat als iemand me hielp, het werk 's nachts gedaan kon worden. Sergej meldde zich als vrijwilliger en om vier uur waren de zestien bladzijden klaar. We lazen elkaar onze vertaling voor, terwijl een van ons de Engelse tekst volgde; toen aten we een pan Russische brij leeg die ze voor ons op tafel hadden gezet en gingen we samen op weg naar huis. Vanaf die nacht waren we dikke vrienden.

Ik heb altijd van mensen gehouden die hard kunnen werken en hun werk ook behoorlijk verrichten. En daarom hadden Sergej's vertaling en zijn vermogen om snel te werken mijn oordeel over hem al gunstig beïnvloed. Maar toen ik meer over hem te weten kwam, voelde ik oprechte genegenheid voor zijn eerlijk, open karakter, voor zijn jeugdige energie en gezonde verstand, voor zijn superieure intelligentie, eenvoud, waarheidslievendheid, en voor zijn moed en vasthoudendheid. Hij had veel gelezen en nagedacht en het bleek dat we over het revolutionaire karakter van de strijd die we ondernomen hadden, dezelfde ideeën koesterden. Hij was tien jaar jonger dan ik en hij realiseerde zich misschien niet helemaal wat een harde strijd de op handen zijnde revolutie zou worden. Later vertelde hij ons met een groot gevoel voor humor hoe hij eens onder de boeren op het platteland gewerkt had. 'Op een dag,' zei hij, 'liepen mijn vriend en ik op de weg toen een boer in een slee ons inhaalde. Ik begon een heel verhaal tegen de boer dat hij zijn belasting niet moest betalen, dat de functio-

narissen het volk bestelen, en ik probeerde hem met bijbelcitatën te overtuigen dat ze in opstand moesten komen. De boer legde zijn zweep over het paard, maar wij volgden hem snel; hij liet zijn paard draven en wij draafden achter hem aan; de hele tijd bleef ik doorpraten over belastingen en opstand. Ten slotte liet hij zijn paard galopperen; maar het dier was niet veel waard — het was een ondervoede boerenpony — en zo konden mijn vriend en ik hem bijhouden en onze propaganda spuien tot we volkomen buiten adem waren.'

Sergej verbleef een tijdje in Kazan en ik moest met hem corresponderen. Hij haatte het altijd brieven in cijfers te schrijven en daarom stelde ik een soort briefwisseling voor die vroeger vaak gebruikt was in samenzweringen. Je schrijft een gewone brief over van alles en nog wat, maar in die brief gaat het alleen om bepaalde woorden — bijvoorbeeld ieder zesde woord. Kom vanavond bij me op bezoek; morgen ga ik naar mijn zuster; Nicolaas, mijn broer, is ziek, en laat zich waarschijnlijk opereren.' Als je ieder zesde woord leest, vind je: 'Kom morgen (naar) Nicolaas, laat.' We moesten brieven van zes of zeven kantjes schrijven om één bladzijde informatie door te geven en we moesten onze fantasie gebruiken om de brieven te vullen met allerlei zaken zodat we de woorden konden gebruiken die we nodig hadden. Sergej, die geen cijferbrief wenste te schrijven, gooide zich met hart en ziel op dit soort correspondentie: hij placht me brieven te schrijven met spannende verhalen erin en dramatische ontknopingen. Later zei hij mij dat deze briefwisseling hem geholpen had zijn literaire talent te ontplooien. Als men talent bezit, draagt alles bij tot de ontplooiing ervan.

In januari of februari 1874 was ik in Moskou, in een van de huizen waar ik mijn jeugd had doorgebracht. 's Morgens vroeg hadden ze me gezegd dat een boer me wilde spreken. Ik ging erheen en trof daar Sergej aan, die net uit Tver ontsnapt was. Hij was stevig gebouwd en samen met een andere ex-officier, Rogatsjov, die een al evengrote lichaamskracht bezat, waren ze door het land getrokken als houtzagers. Het werk was bijzonder zwaar, vooral voor onervaren handen, maar ze hielden er allebei van. En niemand zou bij het zien van deze twee sterke zagers gedacht hebben aan vermomde officieren. In deze hoedanigheid zwierven ze zo'n veertien dagen rond zonder argwaan te wekken en ze verkondigden rechts en links revolutionaire propaganda zonder enige angst. Soms sprak Sergej, die het Nieuwe Testament vrijwel van buiten kende, als godsdienstig prediker tot de boeren en bewees met behulp van bijbelcitatën dat ze een revolutie moesten beginnen. Soms gebruikte hij socialistische argumenten. De boeren luisterden naar de twee mannen als waren het werkelijk twee apostelen; ze namen ze mee van huis tot huis en weigerden betaling aan te nemen voor het voedsel. Binnen veertien dagen hadden ze een hele beroering teweeggebracht in een aantal dorpen. Hun faam verspreidde zich wijd en zijd en de boeren, jong en oud, begonnen met elkaar

in de schuren te fluisteren over de 'afgevaardigden'. Ze begonnen luider dan gewoonlijk te spreken over het land dat spoedig van de landheren afgenomen zou worden, die dan geld zouden krijgen van de tsaar. De jongeren werden agressiever tegenover de politie en zeiden: 'Wacht maar, onze tijd komt nog; jullie, Herodessen, zullen niet lang meer regeren.' Maar de roem van de zagers kwam de politieautoriteiten ter ore en ze werden gearresteerd. Men beval hen naar de dichtstbijzijnde politiefunctionaris te brengen, vijftien kilometer verderop.

Ze werden door een aantal boeren bewaakt en onderweg kwamen ze door een dorp waar feest gevierd werd. 'Gevangenen? Prima! Kom erheen, m'n beste,' zeiden de boeren, die allen ter ere van de gelegenheid een drankje namen. Ze werden zowat de hele dag in dat dorp opgehouden, waarbij de boeren hen van de een naar de ander meenamen en trakteerden op zelf gebrouwen bier. De bewakers lieten zich niet tweemaal noden. Ze dronken en stonden erop dat de gevangenen ook dronken. 'Gelukkig,' zei Sergej, 'schonken ze het bier in zulke grote houten nappen dat ik mijn mond aan de rand kon zetten alsof ik dronk, terwijl niemand kon zien hoeveel bier ik al ophad.' De bewakers waren 's avonds allemaal dronken en gaven er de voorkeur aan in deze toestand niet voor de politie-officier te verschijnen; daarom besloten ze tot de volgende morgen in het dorp te blijven. Sergej bleef met hen praten en allen luisterden naar hem en betreurden het dat zo'n goed mens gevangengenomen was. Toen ze gingen slapen, fluisterde een jonge boer Sergej toe: 'Als ik de poort ga sluiten, zal ik hem niet vergrendelen.' Sergej en zijn vriend begrepen de hint en zodra allen in slaap gevallen waren, gingen ze de straat op. Ze zetten er stevig de pas in en om vijf uur 's morgens waren ze al dertig kilometer van het dorp verwijderd. Op een klein stationnetje namen ze de eerste trein naar Moskou. Sergej bleef daar en later, toen wij in Sint-Petersburg allemaal gearresteerd waren, werd de Moskouse kring op zijn en Vjonaralsky's instigatie het voornaamste centrum van de beweging.

Hier en daar hadden kleine groepjes propagandisten zich in allerlei hoedanigheden in steden en dorpen gevestigd. Men begon een smidse of een boerderij, en jonge mensen uit de rijkere klassen werkten daar of op de boerderijen, om dagelijks met de werkende mens in contact te komen. In Moskou ging een aantal jonge meisjes uit rijke families, die in Zürich gestudeerd hadden en een aparte organisatie opgericht hadden, zelfs zover dat zij in katoenfabrieken gingen werken, waar ze veertien tot zestien uur per dag in de weer waren, en in de barakken van de fabriek het ellendige leven leidden van de Russische fabrieksmeisjes. Het was een grootse beweging waaraan op zijn minst tweehonderd tot drieduizend mensen actief deelnamen, terwijl twee- tot driemaal zoveel sympathisanten en helpers die actieve voorhoede op allerlei ma-

nieren bijstonden. Zeker met de helft ervan voerde onze Sint-Petersburgse kring een geregelde correspondentie — natuurlijk altijd in cijfers.

De literatuur die in Rusland gepubliceerd kon worden onder de strenge censuur — de minste of geringste aanduiding van het socialisme werd al verboden — werd al snel ontoereikend bevonden en we begonnen een eigen drukkerij in het buitenland. Er moesten pamfletten geschreven worden voor de arbeiders en de boeren, en onze kleine 'literaire commissie', waarvan ik lid was, had er haar handen aan vol. Sergej schreef twee van zulke pamfletten, een in de stijl van Lamennais en een die een uiteenzetting bevatte over het socialisme in de vorm van een sprookje, en beide werden wijd en zijd verspreid. De boeken en pamfletten die in het buitenland gedrukt waren, werden met duizenden tegelijk Rusland in gesmokkeld, op bepaalde plaatsen opgeslagen en verstuurd naar de verschillende plaatselijke organisaties, die ze weer onder de boeren en de arbeiders verspreidden. Dit alles vereiste een wijd vertakte organisatie, evenals veelvuldige reizen en een uitgebreide correspondentie, vooral om onze helpers en boekenopslagplaatsen te beschermen tegen de politie. We hadden speciale cijfers voor de verschillende provinciale organisaties en dikwijls gebeurde het dat na een zes of zeven uur durende bespreking van de details, de vrouwen die onze nauwgezetheid met de cijfercode niet vertrouwden, de hele nacht bezig waren om vellen papier vol te schrijven met kabbalistische getallen en breuken.

Er heerste op onze bijeenkomsten altijd een bijzonder hartelijke stemming. Voorzitters en allerlei andere formaliteiten staan de Russische geest zo tegen, dat wij ze niet hadden; en al voerden we soms verhitte discussies, vooral als het om proqrammapunten ging, toch konden we het heel goed redden zonder de westerse formaliteiten. Een absolute eerlijkheid, een algemene wens om de moeilijkheden zo goed mogelijk uit de weg te ruimen en een openlijke afkeer van alles wat ook maar zweemde naar een theatrale houding, waren daar voldoende voor. Als iemand van ons het gewaagd zou hebben oratorische effecten te gebruiken in een toespraak, dan zouden vriendelijke groepjes duidelijk gemaakt hebben dat dit niet op zijn plaats was. Vaak moesten we de maaltijd gebruiken gedurende deze vergaderingen en die bestond dan steevast uit roggebrood, komkommer, wat kaas en grote hoeveelheden slappe thee om de dorst te lessen. Niet dat er geen geld was; er was altijd voldoende geld, en toch was er nooit genoeg om de gestaag toenemende onkosten te dekken voor het drukken, het transport van de boeken, het verbergen van vrienden die gezocht werden door de politie en het opzetten van nieuwe ondernemingen.

Het duurde niet lang of we hadden een uitgebreide kennissenkring onder de arbeiders van Sint-Petersburg. Serdoekov, een jongeman met een uitstekende opleiding, had zich vele vrienden gemaakt onder de technici, van wie het grootste deel op een staatsfabriek werkte of bij

de artillerie, en hij had een organisatie van zo'n dertig leden opgezet, die bijeenkwamen om te lezen en te discussiëren. Deze mensen werden in Sint-Petersburg vrij goed betaald en zij die niet getrouwd waren, hadden het goed. Spoedig waren ze vertrouwd met de meeste radicale en socialistische literatuur — Buckle, Lassalle, Mill, Draper, Spielhagen waren bekende namen voor hen; en in hun gezichtspunten verschilden deze technici weinig van studenten. Toen Kelnitz, Sergej en ik ons bij de groep aansloten, bezochten we hun organisatie vaak en gaven we hun informele colleges over allerlei zaken. Onze verwachtingen echter dat deze jonge mensen vurige propagandisten zouden worden onder de minder bevoorrechte arbeiders, werden niet ten volle gerealiseerd. In een vrij land zouden ze gewoontesprekers op openbare vergaderingen geweest zijn; maar evenals de bevoorrechte arbeiders in de horlogemakerij in Genève, behandelden zij de grote massa fabrieksarbeiders met een soort verachting, en ze hadden geen haast martelaren te worden voor de socialistische zaak. Pas nadat ze het gewaagd hadden socialistisch te *denken* en nadat ze het Russische absolutisme aan den lijve ondervonden hadden, ontpopte een aantal van hen zich als vurige propagandisten, voornamelijk ten gunste van een politieke omwenteling.

Mijn sympathie ging vooral uit naar de wevers en de arbeiders in de katoenfabrieken. In Sint-Petersburg zijn er vele duizenden, die daar 's winters werken en gedurende de drie zomermaanden naar hun geboortedorp terugkeren om het land te bewerken. Half boer half stadsarbeider hadden ze over het algemeen de sociale instelling van de Russische dorpling behouden. De beweging verspreidde zich als een razende onder hen. We moesten het enthousiasme van onze nieuwe vrienden beteugelen, anders zouden ze met honderden tegelijk, jong en oud, naar onze kamers gekomen zijn. De meesten leefden in kleine gemeenschappen of *artels*, waarbij tien tot twaalf mensen gezamenlijk een appartement huurden en de maaltijd gebruikten, en ieder betaalde elke maand zijn aandeel in de onkosten. Naar deze appartementen gingen we altijd toe, en de wevers brachten ons in contact met andere artels, van metselaars, timmerlieden, enzovoort. In sommige van de artels waren Sergej, Kelnitz en nog twee andere vrienden volkomen thuis en ze brachten er hele nachten door met discussies over het socialisme. Bovendien hadden we op verschillende plaatsen in Sint-Petersburg speciale appartementen, die door sommigen van onze mensen gehuurd werden en waar iedere avond zo'n tien, twaalf arbeiders zich verzamelden om te leren lezen en schrijven en daarna te praten. Van tijd tot tijd ging een van ons naar de geboortedorpen van onze vrienden uit de stad en bracht daar een paar weken door met het vrijwel openlijk propaganda maken onder de boeren.

Natuurlijk moesten al diegenen onder ons die omgingen met deze arbeidersklasse, zich kleden als de arbeiders zelf. De kloof tussen de

boeren en de ontwikkelde klasse is in Rusland zo groot en het contact tussen hen zo zeldzaam, dat niet alleen de verschijning in een dorp van een man die stadskleding draagt algemeen opzien baart, maar zelfs in de stad wordt de argwaan van de politie meteen gewekt als iemand wiens spraak en kleding uitwijzen dat hij géén arbeider is, met arbeiders omgaat. 'Waarom zou hij met "minder volk" omgaan, als hij daarmee geen slechte bedoelingen heeft?' Vaak, na een diner in een rijk herenhuis, of zelfs in het Winterpaleis, waar ik dikwijls een vriend ging opzoeken, nam ik een huurrijtuig, haastte me naar een arm studentenhuus in een afgelegen voorstad, verwisselde mijn mooie kleren voor een katoenen hemd, boerenlaarzen en een schaapsvacht en terwijl ik grapjes maakte onderweg met de boeren, ging ik naar mijn arbeidersvrienden in de sloppen. Ik vertelde hun wat ik in het buitenland van de arbeidersbeweging gezien had. Ze luisterden gretig; ze misten geen woord van wat er gesproken werd, en dan kwam de vraag: 'Wat kunnen we doen in Rusland?' 'Organiseer je, wees actief' was ons antwoord; 'er is geen koninklijke weg'; en we lazen ze een populaire versie over de Franse Revolutie voor, een bewerking van Erckmann-Chatriens bewonderenswaardige *Histoire d'un paysan*. Iedereen bewonderde M. Chovel, die als propagandist door de dorpen trok en verboden boeken verspreidde; allen brandden van verlangen in zijn voetspoor te treden. 'Spreek met anderen,' zeiden wij; 'breng de mensen samen; en als we talrijker worden, zullen we zien wat we kunnen bereiken.' Ze begrepen het ten volle en we moesten alleen hun enthousiasme wat temperen.

Onder hen bracht ik mijn gelukkigste uren door. Vooral nieuwjaarsdag 1874, de laatste nieuwjaarsdag die ik in Rusland in vrijheid doorbracht, is mij met name bijgebleven. De avond ervoor had ik in een uitgelezen gezelschap doorgebracht. Er waren die avond inspirerende, nobele woorden gesproken over de burgerplichten, het welzijn van het land, enzovoort. Maar als ondertoon bij al deze vlammende toespraken klonk steeds hetzelfde: hoe kon elke spreker zijn eigen welzijn behouden. Toch had niemand de moed om open en eerlijk te zeggen dat hij alleen bereid was die dingen te doen die zijn eigen hachje niet in gevaar zouden brengen. Sofismen — er kwam geen eind aan — over de traagheid van de evolutie; de inertie van de lagere standen, de nutteloosheid van offers brengen, werden uitgesproken om de verzwegen woorden goed te praten, en alles doorspekten ze met verzekeringen van hun bereidheid om offers te brengen. Ik keerde naar huis terug, waarbij ik plotseling door een diepe droefheid overvallen werd door al dat soort praatjes.

De volgende morgen ging ik naar een van onze vergaderingen met de wevers, die plaatshad in een donkere ondergrondse ruimte. Ik was als boer gekleed en ging verloren in de menigte schaapsvachten. Mijn vriend, die de arbeiders kende, leidde me eenvoudig in met de woorden: 'Borodin, een vriend.' 'Vertel ons, Borodin,' zei hij, 'wat je in het

buitenland gezien hebt.' En ik vertelde over de arbeidersbeweging in West-Europa, hun strijd, hun moeilijkheden en hun verwachtingen.

Het gehoor bestond voornamelijk uit mensen van middelbare leeftijd. Ze waren hevig geïnteresseerd. Ze stelden me vragen die allemaal ter zake waren, over de allerkleinste details van de arbeidersbonden, het streven van de Internationale Arbeidersassociatie en de kans op succes. En toen kwamen er vragen los over wat er in Rusland gedaan kon worden en over de vooruitzichten die onze propaganda bood. Ik heb de gevaren die we liepen nooit gebagatelliseerd en ik zei altijd eerlijk wat ik dacht: '*Wij* zullen waarschijnlijk naar Siberië gestuurd worden, een dezer dagen; en jullie — een aantal van jullie — zullen lange tijd gevangengehouden worden omdat jullie naar ons geluisterd hebben.' Dit sombere vooruitzicht boezemde hun geen angst in. 'Ten slotte wonen er in Siberië ook mensen — niet alleen beren.' 'Waar mensen wonen, kunnen wij ook wonen.' 'De duivel is niet zo afschrikwekkend als ze hem afschilderen.' 'Als je bang bent voor wolven, ga dan nooit het bos in,' zeiden ze, toen we uiteengingen. En toen een aantal van hen later gearresteerd werd, gedroegen ze zich vrijwel allemaal zeer moedig door ons te verbergen en geen verraad te plegen.

XVI

Gedurende de twee jaar waar ik nu over spreek, werden er vele arrestaties verricht, zowel in Sint-Petersburg als in de provincie. Er ging geen maand voorbij zonder dat we iemand verloren of vernamen dat een aantal leden van deze of gene provinciale groepering verdwenen was. Eind 1873 nam het aantal arrestaties sterk toe. In november werd er een inval gedaan door de politie in een van onze voornaamste centra in een voorstad van Sint-Petersburg. We verloren Perovskaja en drie andere vrienden, en al onze relaties met de arbeiders in deze wijk moesten voorlopig verbroken worden. We richtten een nieuwe vestiging op, meer buiten de stad, maar ook die moesten we al snel opgeven. De politie werd erg waakzaam en de verschijning van een student in een arbeiderswijk wekte dadelijk argwaan; er bevonden zich onder de arbeiders spionnen, die scherp toezagen. Dmitri Kelnitz, Sergej en ik bleven in onze schaapsvacht en met ons boerenuiterlijk onopgemerkt en we bleven dit gevaarlijke terrein betreden. Maar Dmitri en Sergej, die wijd en zijd bekend waren in de arbeiderswijken, werden ijverig gezocht door de politie; als men ze bij toeval gevonden had bij vrienden tijdens een nachtelijke overval, zouden ze onmiddellijk gearresteerd zijn. Er waren tijden dat Dmitri iedere dag moest uitkijken naar een plaats waar hij de nacht in betrekkelijke veiligheid kon doorbrengen. 'Kan ik hier blijven slapen?' vroeg hij altijd als hij om een uur of tien bij een vriend kwam. 'Onmogelijk! Mijn kamer wordt de laatste tijd in de gaten gehouden. Ga maar liever naar N.' 'Daar kom ik net vandaan en hij zegt dat het er krioelt van de spionnen.' 'Ga dan naar M., hij is een goede vriend van me en staat boven iedere verdenking. Maar het is een heel eind weg, dus je moet een huurrijtuig nemen. Hier is geld.' Maar Dmitri nam uit principe geen huurrijtuig en liep naar het andere eind van de stad om onderdak te vinden of om ten slotte terecht te komen bij een vriend wiens kamer niet ieder ogenblik doorzocht kon worden.

Begin januari 1874 ging er nog een hoofdkwartier verloren, ons voornaamste bolwerk voor de verspreiding van propaganda onder de wevers. Een aantal van onze beste werkers verdween achter de poorten van de geheimzinnige Derde Sectie. Onze kring werd steeds kleiner, algemene vergaderingen konden steeds moeilijker gehouden worden, en we deden ons uiterste best om nieuwe groeperingen te vormen met jonge mensen die ons werk zouden kunnen voortzetten

als we gearresteerd zouden zijn. Tsjaikovsky was in het zuiden en we dwongen Dmitri en Sergej Sint-Petersburg te verlaten — we dwongen ze inderdaad door hun te gebieden weg te gaan. Slechts zo'n vijf, zes mensen bleven achter om alle zaken van onze groep te regelen. Ik was van plan om, zodra ik mijn rapport voor het Geografisch Genootschap af had, naar het zuidwesten van Rusland te gaan en daar een soort landunie op te richten, gelijk aan de unie die in Ierland zo machtig werd tegen het eind van de jaren zeventig.

Na deze twee maanden van betrekkelijke rust hoorden we medio maart dat vrijwel de hele groep technici gearresteerd was en met hen een jongeman, Nizovkin genaamd; dit was een oud-student, die helaas hun vertrouwen genoot en van wie we haast zeker wisten dat hij al snel zou proberen zich schoon te wassen door alles te vertellen wat hij over ons wist. Behalve Dmitri en Sergej kende hij ook Serdoekov, de stichter van onze kring, en mij, en hij zou onze namen zeker noemen zodra hij onder druk gezet werd. Een paar dagen later werden twee wevers gearresteerd — uiterst onbetrouwbare figuren, die zelfs geld van hun vrienden verduisterd hadden en die mij kenden onder de naam Borodin. Deze twee zouden de politie zeker dadelijk op het spoor zetten van Borodin, de man die gekleed als boer sprak op de bijeenkomsten van de wevers. Binnen een week waren alle leden van onze groep gearresteerd, behalve Serdoekov en ik.

Er bleef ons niets anders over dan uit Sint-Petersburg weg te vluchten; maar dat was nu net wat we niet wilden. Onze hele immense organisatie, nodig voor het drukken van pamfletten in het buitenland en voor de smokkelhandel naar Rusland, het hele netwerk van groeperingen, boerderijen en provinciale vestigingen waar we mee correspondeerden in bijna veertig (van de vijftig) provincies van Europees-Rusland, en dat langzaam was opgebouwd in de laatste twee jaar en ten slotte onze arbeidersgroeperingen in Sint-Petersburg en onze vier verschillende propagandacentra onder de arbeiders in de hoofdstad — hoe konden we dit alles achterlaten zonder mensen gevonden te hebben die onze betrekkingen konden aanhouden en de correspondentie voeren? Serdoekov en ik besloten twee nieuwe leden in onze kring op te nemen en de zaken aan hen over te dragen. We ontmoetten elkaar iedere avond in verschillende delen van de stad, en aangezien we nooit een adres of naam opschreven — alleen de smokkeladressen waren op een veilige plaats opgeborgen, in cijfercode — moesten we onze nieuwe leden honderden namen en adressen leren en een tiental cijfers, waarbij we ze steeds opnieuw herhaalden tot onze vrienden ze van buiten kenden. Iedere avond gingen we zo de hele kaart van Rusland langs, waarbij we vooral aandacht besteedden aan de westgrens, waar massa's mannen en vrouwen de boeken in ontvangst namen van de smokkelaars, en aan de oostelijke provincies, waar we onze voornaamste centra hadden. Daarna moesten we, altijd in vermomming, onze nieuwe leden naar onze sympathisanten in de stad brengen en ze

voorstellen aan de arbeiders die nog niet gearresteerd waren.

In dergelijke gevallen diende je het volgende te doen: uit je kamer verdwijnen en ergens anders onder een valse naam weer opduiken. Serdoekov was al vertrokken uit zijn appartement maar omdat hij geen paspoort had, hield hij zich verborgen in de huizen van vrienden. Ik zou hetzelfde gedaan hebben als een vreemde omstandigheid dit niet verhinderd had. Ik had juist mijn rapport af over de ijsformaties in Finland en Rusland en dit rapport moest op een vergadering van het Geografisch Genootschap voorgelezen worden. De uitnodigingen waren al de deur uit maar juist op de aangegeven dag hadden de twee geologische genootschappen in Sint-Petersburg een vergadering en ze vroegen het Geografisch Genootschap de lezing van mijn rapport een week uit te stellen. Het was bekend dat ik bepaalde ideeën zou verkondigen aangaande de omvang van de ijskap, en onze geologen, met uitzondering van mijn vriend en leraar Friedrich Schmidt, beschouwden dit als een verregaande speculatie en wilden het grondig besproken hebben. Dus moest ik nog een week langer blijven.

Allerlei onbekenden zwermde om mijn huis heen en vroegen me onder de meest fantastische voorwendsels te spreken: een van hen wilde een bos kopen dat op mijn landgoed in Tampov zou staan, terwijl dat in een absoluut boomloze vlakte ligt. Ik zag op straat — de deftige Morskajastraat — een van de twee gearresteerde wevers lopen, waar ik het al eerder over gehad heb, en zodoende begreep ik dat mijn huis in de gaten gehouden werd. Toch moest ik net doen of er niets gebeurd was, omdat ik naar de bijeenkomst moest van het Geografisch Genootschap, de vrijdag daarop.

De bijeenkomst werd gehouden. De discussies waren zeer levendig en op ten minste één punt werd winst geboekt. Men erkende dat alle oude theorieën aangaande het Diluvium in Rusland volkomen uit de lucht gegrepen waren en dat men opnieuw moest beginnen met het onderzoek in deze zaak. Ik had de voldoening onze meest vooraanstaande geoloog, Barbot-de-Marny, te horen zeggen dat 'we moeten erkennen, heren, ijskap of geen ijskap, dat alles wat er tot nu toe beweerd is over de bewegingen van drijfijis hoegenaamd niet gebaseerd was op werkelijk onderzoek'. En ze verzochten me tijdens die bijeenkomst president te worden van de afdeling fysische geografie, terwijl ik me afvroeg of ik die nacht nu wel of niet in de gevangenis van de Derde Sectie zou doorbrengen.

Het zou het beste geweest zijn niet terug te gaan naar mijn kamer, maar ik was doodop na alle spanningen van de laatste paar dagen en ging naar huis. Ik keek mijn papieren door, vernietigde alles wat compromitterend kon zijn voor iemand, pakte mijn spullen en bereidde me voor op mijn vertrek. Ik wist dat mijn appartement bewaakt werd, maar hoopte dat de politie me pas laat in de nacht met een bezoek zou vereren en dat ik in het donker weg zou kunnen glippen zonder opgemerkt te worden. Het werd donker en toen ik op weg ging, zei

een van de dienstmeisjes tegen me: 'U kunt beter via de dienstuitgang gaan!' Ik begreep wat ze bedoelde en liep snel de trap af en het huis uit. Er stond maar één huurrijtuig bij de poort; ik sprong erin en de koetsier bracht me naar de lange Nevsky Prospekt. Eerst werd ik niet gevolgd en dacht ik dat ik veilig was; maar toen zag ik een ander huurrijtuig in volle vaart achter ons aan komen; ons paard was niet zo snel en de ander haalde ons in.

Tot mijn verbazing zag ik dat een van de twee gearresteerde wevers erin zat met nog iemand. Hij zwaaide met zijn hand alsof hij me iets te zeggen had. Ik zei mijn koetsier te stoppen. 'Misschien is hij vrijgelaten,' dacht ik, 'en heeft hij me iets dringends mee te delen.' Maar zodra we stilstonden, riep degene die bij hem was — een detective —: 'Meneer Borodin, prins Kropotkin, ik arresteer u!' Hij gaf de agenten die langs de voornaamste doorgangsweg van Sint-Petersburg in groten getale aanwezig waren, een seintje, sprong in mijn huurrijtuig en liet me een papier zien met het stempel van de Sint-Petersburgse politie. 'Ik heb opdracht u voor de gouverneur-generaal te leiden om een verklaring af te leggen,' zei hij. Verzet was onmogelijk — er waren al een aantal agenten vlakbij — en ik zei de koetsier om te draaien en naar het huis van de gouverneur-generaal te rijden. De wever bleef in het andere rijtuig en volgde ons.

Het was nu wel duidelijk dat de politie tien dagen lang gearzeld had mij te arresteren, omdat ze er niet zeker van waren dat Borodin en ik één en dezelfde waren. Mijn reactie op de wenk van de wever had hun twijfels weggenomen.

Nu wilde het geval dat net toen ik mijn huis wilde verlaten er een jongeman uit Moskou kwam om me een brief te brengen van een vriend, Vojnaralsky, en nog een van Dmitri, gericht aan onze vriend Polakov. In de eerste brief werd de vestiging van een geheime drukkerij in Moskou aangekondigd en hij stond vol opgewekte nieuwtjes aangaande de activiteiten in die stad. Ik las de brief en vernietigde hem. Aangezien de tweede brief niets anders bevatte dan wat onschuldige verhalen, nam ik die mee. Nu ik gearresteerd was, leek het me beter ook deze te vernietigen en terwijl ik de detective vroeg me zijn papier nogmaals te laten zien, profiteerde ik van de tijd dat hij in zijn zakken zocht en liet de brief op straat vallen zonder dat hij er erg in had. Toen we echter bij het huis van de gouverneur-generaal aankwamen, overhandigde de wever hem aan de detective met de woorden: 'Ik zag dat meneer deze brief op straat liet vallen en dus heb ik hem opgeraapt.'

Nu moest er vele saaie uren gewacht worden op de vertegenwoordiger van de gerechtelijke autoriteiten, de procureur of openbare aanklager. Deze functionaris speelt de rol van stroman die door de staatspolitie ten tonele gevoerd wordt bij hun zoekacties: hij geeft hun activiteiten een legaal tintje. Het duurde vele uren eer die man gevonden was en zijn functie kwam uitoefenen als zogenaamde vertegen-

woordiger van de justitie. Ik werd teruggebracht naar mijn huis en mijn papieren werden aan een zeer grondig onderzoek onderworpen; dit duurde tot drie uur in de morgen, maar er kwam geen stukje papier te voorschijn dat tegen mij of iemand anders kon getuigen.

Vanuit mijn huis werd ik naar de Derde Sectie gebracht, dat almachtige instituut dat Rusland geregeerd heeft vanaf het begin van de regering van Nicolaas I tot nu toe — een ware 'staat in de staat'. Het was begonnen onder Peter I in het Geheime Departement, waar de tegenstanders van de stichter van het Russische militaire rijk onderworpen werden aan de meest afgrijpselijke martelingen die ze met de dood moesten bekopen. Dit werd voortgezet in de Geheime Kanselarij, tijdens de regering van de keizerinnen, toen de martelkamer van de machtige Minitsj alle Russen met afgrijzen vervulde; zijn huidige vorm had het te danken aan de ijzeren tiran Nicolaas I, die het korps gendarmes eraan verbond, zodat het hoofd van de gendarmerie een meer gevreesd persoon werd in het Russische rijk dan de keizer zelf.

In elke provincie in Rusland, in elke grote stad, ja zelfs op ieder station bevinden zich gendarmes die rechtstreeks rapport uitbrengen aan hun generaal of kolonel, die op hun beurt weer corresponderen met het hoofd van de gendarmerie; en deze laatste bezoekt de keizer iedere dag en rapporteert wat hij nodig vindt te melden. Alle functionarissen van het rijk staan onder supervisie van de gendarmerie. Het is de plicht van de generaals en kolonels een oogje te houden op het openbare en het privé-leven van elke onderdaan van de tsaar — zelfs op de gouverneurs van de provincies, de ministeries en de groothertogen. De keizer zelf wordt ook nauwlettend door hen in het oog gehouden en aangezien ze goed op de hoogte zijn van de gang van zaken in het paleis en elke stap die de keizer buiten het paleis zet nagaan, wordt het hoofd van de gendarmerie om zo te zeggen vertrouwd gemaakt met de meest intieme aangelegenheden van de heersers van Rusland.

In deze periode van de regering van Alexander II was de Derde Sectie absoluut almachtig. De kolonels van de gendarmerie stelden duizenden onderzoeken in zonder zich ook maar in het minst te bekommeren om het bestaan van wetten en gerechtshoven in Rusland. Ze arresteerden wie ze maar wilden, hielden mensen gevangen zolang ze wilden en deporteerden honderden mensen naar Noordoost-Rusland of Siberië, naar gelang het hun goeddacht. De handtekening van de minister van Binnenlandse Zaken was louter een formaliteit, omdat hij geen enkele controle had over hen en niets afwist van hun zaken.

Het was vier uur in de morgen toen de ondervraging begon. 'U wordt ervan beschuldigd,' werd mij plechtig verteld, 'tot een geheim genootschap te behoren dat zich ten doel stelt de huidige regeringsvorm omver te werpen en u wordt ervan beschuldigd een samenzwering op touw te hebben gezet tegen de gewijde persoon van Zijne

Keizerlijke Majesteit. Bekent u hieraan schuldig te zijn?

‘Tot ik voor een rechtbank geleid word waar ik in het openbaar kan spreken, zal ik u geen antwoord geven.’

‘Schrijf op,’ zei de procureur tegen een schrijver: ‘Erkent geen schuld.’ Na een korte pauze ging hij verder: ‘Toch moet ik u een paar vragen stellen. Kent u een persoon met de naam Nikolaj Tsjaikovsky?’

‘Als u erop staat uw vragen te stellen, schrijf dan maar “nee” op als antwoord op alles wat u me wenst te vragen.’

‘Maar als we u vragen of u bijvoorbeeld de heer Polakov kent over wie u kortgeleden nog sprak?’

‘Op het moment dat u me zo’n vraag stelt, kunt u rustig “nee” als antwoord opschrijven. En als u me vraagt of ik mijn broer, mijn zuster of mijn stiefmoeder ken, schrijf dan maar “nee” op. U hoeft van mij geen ander antwoord te verwachten: als ik steeds “ja” zou antwoorden met betrekking tot een bepaalde persoon, zou u dadelijk iets kwaads in de zin hebben en een nachtelijke overval op hen laten uitvoeren, of nog erger; en daarna zou u zeggen dat ik zijn naam genoemd heb.’

Een hele lijst vragen werd opgelezen, waarop ik telkens geduldig ‘nee’ antwoordde. Dat duurde een uur, en onderhand begreep ik dat allen die gearresteerd waren, met uitzondering van de wevers, zich zeer goed gehouden hadden. De wevers wisten alleen dat ik tweemaal een twaalftal arbeiders ontmoet had, en de gendarmes wisten niets van onze kring af.’

‘Wat doet u toch allemaal, prins,’ zei een officier tegen me, toen hij me naar m’n cel bracht. ‘Uw weigering te antwoorden zal een vreselijk wapen in hun handen zijn.’

‘Het is mijn recht, nietwaar?’

‘Ja, maar — weet u... ik hoop dat u deze kamer gerieflijk zult vinden. We hebben hem sinds uw arrestatie verwarmd.’

Ik vond hem heel comfortabel en viel in een gezonde slaap. De volgende morgen werd ik door een gendarme gewekt die me de ochtendthee kwam brengen. Hij werd spoedig gevolgd door iemand anders die me op uiterst onbezorgde wijze toefluisterde: ‘Hier is een stuk papier met een pen: schrijf uw brief maar.’

Het was een sympathisant, die ik van naam kende; hij gaf onze brieven altijd door aan gevangenen van de Derde Sectie.

Van alle kanten hoorde ik op de muren kloppen, snel achter elkaar. Dat waren de gevangenen die met elkaar converseerden door middel van lichte klopjes; maar omdat ik er pas was, kon ik geen wijs worden uit het lawaai, dat van alle kanten tegelijk scheen te komen.

Eén ding zat me dwars. Tijdens de huiszoeking hoorde ik de procureur tegen de gendarme-officier fluisteren dat ze het appartement van mijn vriend Polakov moesten doorzoeken, aan wie de brief van Dmitri gericht was. Polakov was een jonge student, een zeer begaafd zoöloog en botanicus, met wie ik mijn Vitimexpeditie in Siberië ge-

maakt had. Hij kwam uit een arme kozakkenfamilie aan de grens met Mongolië en nadat hij allerlei moeilijkheden het hoofd geboden had, was hij naar Sint-Petersburg gekomen en naar de universiteit gegaan, waar hij zich de reputatie verworven had de meest veelbelovende zoöloog te zijn; hij stond nu net voor zijn laatste examens. We waren zeer goede vrienden sinds onze lange reis samen, en we hadden zelfs een tijd samen in Sint-Petersburg gewoond, maar hij stelde geen belang in mijn politieke activiteiten.

Ik sprak met de procureur over hem. 'Ik geef u mijn erewoord,' zei ik, 'dat Polakov nooit iets te maken heeft gehad met welke politieke affaire dan ook. Morgen moet hij examen doen en u zult voorgoed de wetenschappelijke carrière bederven van een jongeman die een harde leerschool gehad heeft en vele jaren allerlei moeilijkheden uit de weg heeft moeten ruimen om zijn huidige positie te kunnen verwerven. Ik weet dat u er niet veel om geeft, maar op de universiteit beschouwt men hem als een van de toekomstige grootheden van de Russische wetenschap.'

De huiszoeking werd toch verricht, maar hij kreeg drie dagen uitstel van zijn examens. Korte tijd later werd ik bij de procureur geroepen die me triomfantelijk een envelop liet zien, beschreven met mijn handschrift, en erin een briefje, ook in mijn handschrift waarin stond: 'Breng dit pakje naar V.E. en vraag of hij het wil houden tot er op de gebruikelijke manier om gevraagd wordt.' De persoon aan wie de brief gericht was, werd niet genoemd.' 'Deze brief,' zei de procureur 'is bij Polakov gevonden; en nu, prins, ligt zijn lot in uw handen. Als u me zegt wie V.E. is, zal ik Polakov vrijlaten; maar als u dit weigert te zeggen, wordt hij net zolang vastgehouden tot hij ons de naam van die persoon geeft.'

Ik bekeek de envelop die met zwart krijt geadresseerd was en de brief die met gewoon potlood geschreven was en meteen schoot het me weer te binnen onder welke omstandigheden ze beide geschreven waren. 'Ik ben ervan overtuigd,' riep ik onmiddellijk uit, 'dat de envelop en de brief niet samen gevonden zijn! *U* heeft de brief in deze envelop gedaan!'

De procureur werd rood. 'Wilt u me laten geloven,' ging ik door, 'dat u, praktisch ingesteld man, niet gemerkt heeft dat ze met twee verschillende potloden geschreven zijn? En nu probeert u de mensen te laten denken dat ze wel bij elkaar horen! Welnu, meneer, dan kan ik u wel vertellen dat de brief niet aan Polakov gericht was!'

Hij aarzelde even, maar herkreeg toen zijn vermetelheid en zei: 'Polakov heeft toegegeven dat deze brief van u aan hem gericht was.'

Nu wist ik dat hij loog. Polakov zou alles toegegeven hebben als het hemzelf betrof, maar hij zou zich nog liever naar Siberië laten deporteren dan iemand anders te compromitteren. Dus keek ik de procureur recht in zijn gezicht en antwoordde: 'Nee meneer, dat heeft hij *nooit* gezegd, en u weet heel goed dat uw woorden niet waar zijn.'

Hij werd woedend, of deed alsof. 'Welnu,' zei hij, 'als u hier even wacht, breng ik u Polakovs schriftelijke verklaring hierover. Hij wordt in de kamer hiernaast ondervraagd.'

'Ik wacht zolang het u behaagt.'

Ik zat op de sofa en rookte de ene sigaret na de andere. De verklaring kwam niet en is nooit gekomen ook.

Natuurlijk bestond zo'n verklaring helemaal niet. Ik ontmoette Polakov in 1878 in Genève, vanwaaruit we een heerlijke tocht ondernamen naar de Aletschgletsjer. Ik hoef niet te zeggen dat zijn antwoorden precies die waren die ik verwacht had: hij had ontkend iets af te weten van de brief of van de persoon die met de letters V.E. aangeduid werd. Stapels boeken werden altijd van mij naar hem gebracht en dan weer terug naar mij en de brief was gevonden in een van die boeken, terwijl de envelop ontdekt was in de zak van een oude jas. Ze hadden hem een aantal weken vastgehouden, waarna hij vrijgelaten was dank zij de tussenkomst van zijn wetenschapsvrienden. V.E. werd niet gegrepen en leverde mijn papieren te rechter tijd af.

Ik werd niet naar mijn cel teruggebracht, maar een half uur later kwam de procureur binnen in gezelschap van een officier van de gendarmerie. 'Ons onderzoek is nu beëindigd,' kondigde hij aan, 'u wordt nu naar een andere plaats overgebracht.'

Later treiterde ik hem telkens als ik hem zag met de vraag: 'En, hoe staat het met Polakovs verklaring?'

Er stond een huurrijtuig bij de poort. Men verzocht mij in te stappen en een stoere officier van Tsjerkessische afkomst kwam naast me zitten. Ik sprak tegen hem maar hij gromde slechts. Het rijtuig passeerde de Ketenbrug, reed vervolgens over het paradeterrein en langs de grachten, alsof we de drukkere straten vermeden. 'Gaan we naar de Litovskygevangenis?' vroeg ik de officier, omdat ik wist dat velen van mijn vrienden daar al waren. Hij gaf geen antwoord. Dit absolute stilzwijgen werd twee jaar lang volgehouden tegenover me en begon in dit huurrijtuig. Maar toen we de Paleisbrug overreden, begreep ik dat ik op weg was naar de vesting van Sint-Petrus en Sint-Paulus.

Ik bewonderde de prachtige rivier in de wetenschap dat ik haar voorlopig niet meer zou zien. De zon ging onder. Dikke grijze wolken hingen in het westen boven de Finse Golf, terwijl lichte nevels boven mijn hoofd dreven, waar hier en daar een stukje blauw doorheen schemerde. Toen draaide het rijtuig naar links en reed een donkere overkapping binnen, de poort van de vesting.

'Ik zal hier zeker een paar jaar moeten blijven,' merkte ik op tegen de officier.

'Waarom zo lang?' antwoordde de Tsjerkes die, nu we binnen de vesting waren, zijn spraak weer terughad: 'Uw zaak is bijna rond en komt binnen veertien dagen voor.'

'Mijn zaak,' antwoordde ik, 'is heel eenvoudig; maar voor jullie me

voor het gerecht brengen, zullen jullie proberen alle socialisten in Rusland te arresteren en dat zijn er zeer, zeer veel! In twee jaar zal het jullie niet lukken.' Ik besepte toen niet hoe profetisch mijn opmerking was.

Het rijtuig stopte voor de deur van de militaire commandant van de vesting en we gingen de ontvangstkamer binnen. Generaal Korsakov, een magere, oude man, kwam binnen met een gemelijke uitdrukking op zijn gezicht. De officier sprak zachtjes met hem en de oude man antwoordde: 'In orde,' terwijl hij hem met een soort minachting bekeek. Toen richtte hij zijn blik op mij; het was duidelijk dat hij niet erg in zijn schik was met een nieuwe bewoner en dat hij zich lichtelijk schaamde voor zijn rol. Maar hij scheen eraan toe te voegen: 'Ik ben soldaat, en doe slechts mijn plicht.' Eerst stapten we weer in het rijtuig, maar al gauw stopten we voor een andere poort waar ze ons lange tijd lieten wachten, tot een detachement soldaten deze van binnen uit openmaakte. We vervolgden onze weg te voet door smalle doorgangen tot we bij een derde ijzeren poort kwamen die toegang gaf tot een donkere, overdekte gang, vanwaar we in een kleine kamer kwamen waar het donker en vochtig was.

Een aantal onderofficieren van de vestingtroepen bewoog zich geluidloos rond op zachte vilten laarzen, zonder een woord te zeggen, terwijl de gouverneur het boekje van de Tsjerkes aftekende om de aankomst van een nieuwe gevangene te bevestigen. Men verzocht me al mijn kleren uit te doen en de gevangeniskleding aan te trekken — een groen flanellen kamerjas, enorme dikke wollen sokken, en bootvormige gele slippers, zo groot dat ik ze haast niet aan mijn voeten kon houden als ik liep. Ik had altijd al een hekel gehad aan kamerjassen en slippers en de dikke sokken wekten mijn walging op. Ik moest zelfs mijn zijden ondergoed uittrekken, dat in de vochtige vesting van groot nut had kunnen zijn, maar ik mocht het niet aanhouden. Ik begon natuurlijk te protesteren en een scène te maken en na een uur werd het me door generaal Kosakov teruggegeven.

Toen nam men mij mee door een donkere gang, waar ik gewapende schildwachten zag patrouilleren en zette me in een cel. Een zware ijzeren deur werd achter me gesloten, een sleutel werd omgedraaid en ik was alleen in een halfdonkere ruimte.

DEEL VIJF

DE VESTING; DE ONTSNAPPING

I

Dit was dan die vreselijke vesting waar zoveel van de ware kracht van Rusland ten onder gegaan was in de afgelopen twee eeuwen en waarvan de naam alleen al fluisterend uitgesproken werd in Sint-Petersburg.

Hier martelde Peter I zijn zoon Alexander en doodde hem met eigen hand; hier werd prinses Tarakanova gevangen gehouden in een cel die tijdens een overstroming vol water liep — waarbij de ratten tegen haar opklommen om aan de verdrinkingsdood te ontkomen; hier martelde de verschrikkelijke Minitsj zijn vijanden, en liet Catharina II diegenen levend begraven die er bezwaar tegen maakten dat ze haar man vermoord had. En vanaf de tijden van Peter I vermeldden de annalen van deze steenklomp die oprijst uit de Neva tegenover het Winterpaleis honderdzeventig jaar lang een geschiedenis van moord en marteling, van mensen die levend begraven zijn, veroordeeld tot een langzame dood, of van mensen die krankzinnig werden door de eenzaamheid in de donkere vochtige kerkers.

Hier werden de Dekabristen, die als eersten in Rusland het vaandel ontvouwden voor het republikeinse recht en de afschaffing van de lijfeigenschap, tot martelaars gemaakt en nog steeds zijn er sporen van hen te vinden in de Russische Bastille. Hier werden de dichters Rylejev, en Sjevtsjenko, Dostojevsky, Bakoenin, Tsjernysjevsky, Pisarev en zo vele anderen van onze beste eigentijdse schrijvers opgesloten. Hier werd Karakozov gemarteld en opgehangen.

Hier in het Alexisravelijn wordt nog steeds Netsjajev vastgehouden, die door Zwitserland aan Rusland was uitgeleverd als de eerste de beste misdadiger; hij werd behandeld als een gevaarlijke politieke gevangene en zal nooit het licht meer zien. In datzelfde gedeelte bevinden zich ook twee of drie mannen die, naar het gerucht gaat, door Alexander levenslang opgesloten waren om wat zij wisten en anderen niet mochten weten over de een of andere paleisaffaire. Een van hen, getooid met een lange grijze baard, was onlangs nog gezien door een kennis van mij in die geheimzinnige vesting.

Dit alles liet ik de revue passeren. Maar mijn gedachten richtten zich speciaal op Bakoenin, die toen hij na de dood van de IJzeren Tsaar in vrijheid gesteld werd, frisser en met meer levenskracht eruit kwam dan zijn vrienden die hun vrijheid hadden weten te behouden. Toch had hij twee jaar opgesloten gezeten in een Oostenrijkse vesting,

na 1848, vastgeketend aan de muur en was toen aan Nicolaas I uitgeleverd die hem nog zes jaar lang opgesloten had gehouden. 'Hij heeft het overleefd,' zei ik bij mezelf, 'en dat moet ik ook doen: ik zal hier *niet* ten onder gaan!'

Mijn eerste gang was naar het raam, dat zo hoog zat dat ik er met uitgestrekte arm nauwelijks bij kon. Het was een lange, smalle opening uitgehakt in een muur van anderhalve meter dik, afgedekt met een ijzeren traliewerk en een dubbele ijzeren venstersponning. Op een paar meter van het raam zag ik de buitenmuur van de vesting, immens dik, waarop ik een grijs schildwachthuisje kon ontwaren. Alleen door omhoog te gluren kon ik iets van de lucht zien.

Ik inspecteerde de ruimte grondig waar ik nog een onbekend aantal jaren zou moeten doorbrengen. Gezien de ligging van de Munt vermoedde ik dat ik me in het zuidwestelijke gedeelte van de vesting bevond, in een bastion dat over de Neva uitkeek. Het gebouw waar ik opgesloten zat, was echter niet het bastion zelf, maar werd in fortificatietermen aangeduid als een *réduit*; dat is een stuk metselwerk van twee verdiepingen in de vorm van een vijfhoek, dat iets boven de muren van het bastion uitsteekt en dat bedoeld is om twee rijen kanonnen te huisvesten. De ruimte waar ik zat was een kazemat, bedoeld voor een zwaar kanon, en het raam was een schietgat. De zonnestralen konden er nooit binnendringen; zelfs 's avonds gingen ze verloren door de dikke muur. De ruimte bevatte een ijzeren bed, een kleine eikehouten tafel en een kruk. De grond was bedekt met geschilderd vilt en op de muren zat geel behang. Om geluiden te dempen was het behang niet op de muur zelf geplakt maar op canvas; achter het canvas ontdekte ik een draadwerk waarachter weer vilt zat. Achter het vilt voelde ik pas de stenen muur. Aan de andere kant van de ruimte was een washoek en een dikke eiken deur waarin ik een luik kon ontwaren om voedsel door te geven en een kleine gleuf met glas ervoor met een luikje aan de buitenkant: dit was de 'Judas', waardoor de gevangene elk moment van de dag en nacht bespied kon worden. De schildwacht die in de gang stond, tilde herhaaldelijk het luikje op en keek naar binnen — zijn laarzen piepten wanneer hij naar de deur sloop. Ik probeerde met hem te praten; dan ontwaarde ik een uitdrukking vol afschuw in het oog dat ik door de gleuf kon zien en hij liet het klepje meteen zakken, om het een minuut of twee later weer ijverig op te lichten. Maar ik kon geen woord uit hem krijgen.

Absolute stilte heerste alom. Ik trok mijn kruk naar het raam en keek naar het kleine stukje lucht dat ik kon zien; ik probeerde een geluid op te vangen van de Neva of van de stad aan de overzijde van de rivier, maar ik hoorde niets. De doodse stilte begon drukkend te werken en ik probeerde te zingen, eerst zachtjes en daarna luider en luider.

'Moet ik dan de liefde voorgoed vaarwel zeggen?' hoorde ik mezelf

zingen uit mijn favoriete opera van Glinka, *Roeslan en Loedmila...*

‘Meneer niet zingen alstublieft,’ zei een basstem door het etensluik in mijn deur.

‘Ik zing *wel*.’

‘Dat moet u niet doen.’

‘Ik zing toch!’

Toen kwam de gouverneur en probeerde me over te halen niet te zingen, omdat hij dat zou moeten melden aan de commandant van de vesting en meer van dat soort dingen.

‘Maar mijn keel zal dicht gaan zitten en mijn longen worden nutteloos als ik niet spreek en niet zing,’ trachtte ik ertegenin te brengen.

‘Probeert u dan wat zachter te zingen, meer voor uzelf,’ zei de oude gouverneur smekend.

Maar alles was nutteloos. Een paar dagen later had ik ieder verlangen om te zingen verloren. Ik probeerde het uit principe vol te houden, maar het baatte niet.

‘Het voornaamste,’ zei ik bij mezelf, ‘is om mijn lichaamskracht te behouden. Ik *zal* niet ziek worden. Ik zal net doen of ik gedwongen ben een paar jaar in een hut in het Hoge Noorden door te brengen, tijdens een poolexpeditie. Ik zal veel lichaamsbeweging nemen, gymnastiek doen en niet toelaten dat ik gebroken word door mijn omgeving. Tien passen van de ene hoek naar de andere is al iets. Als ik dat honderdvijftig maal doe, heb ik een verst (ongeveer een kilometer) afgelegd.’ Ik besloot iedere dag zeven verst te lopen: twee ’s morgens, twee voor het diner en twee erna en één voor het slapen gaan. ‘Als ik tien sigaretten op tafel leg en iedere keer als ik de tafel passeer er een opzij leg, kan ik gemakkelijk de driehonderd keren aftellen die ik op en neer moet lopen. Ik moet snel lopen, maar langzaam draaien in de hoek om niet duizelig te worden, en telkens een andere kant op draaien. Dan moet ik tweemaal per dag gymnastiek doen met mijn zware kruk.’ Ik tilde hem bij een poot op en hield hem op een armlengte van me af. Ik draaide hem als een wiel rond, en leerde al spoedig hem van de ene hand in de andere over te gooien, over mijn hoofd, achter mijn rug en tussen mijn benen door.

Een paar uur nadat ik binnengebracht was in de gevangenis kwam de gouverneur me een paar boeken brengen, en daarbij was een oude bekende van me, het eerste deel van George Lewes’ *Fysiologie* in een Russische vertaling; maar het tweede deel, dat ik graag nog eens had willen lezen, ontbrak. Ik vroeg natuurlijk om pen, inkt en papier maar dat werd beslist geweigerd. Pen en inkt worden nooit toegestaan in de vesting, tenzij speciale toestemming gegeven wordt door de keizer zelf. Ik leed heel erg onder dit gedwongen nietsdoen en begon in mijn verbeelding een serie romans te componeren voor het volk, over de Russische geschiedenis — iets als Eugène Sue’s *Mystères du Peuple*. Ik verzon het verhaal, de beschrijvingen, de dialogen en probeerde alles vast in mijn hoofd te hebben van het begin tot het eind. Ieder-

een kan zich gemakkelijk voorstellen hoe uitputtend zo'n werk geweest zou zijn als ik er meer dan twee, drie maanden mee door had moeten gaan.

Maar mijn broer Alexander zorgde voor pen en inkt voor me. Op een dag verzocht men mij in een rijtuig te stappen, weer in gezelschap van dezelfde Georgische officier, over wie ik het al eerder gehad heb. Ik werd naar de Derde Sectie gebracht, waar men een onderhoud toestond met mijn broer, in aanwezigheid van twee officieren.

Alexander was in Zürich toen ik gearresteerd werd. Vanaf mijn vroegste jeugd had hij ernaar verlangd naar het buitenland te gaan, waar de mensen denken wat ze willen, lezen wat ze willen en openlijk hun gedachten uiten. Hij haatte het Russische leven. Waarheidslievendheid — absolute waarheidslievendheid — en de meest openhartige eerlijkheid waren de dominerende trekken van zijn karakter. Bedrog of zelfs eigendunk in welke vorm dan ook waren onverdraaglijk voor hem. Het ontbreken van de vrijheid om te spreken in Rusland, de Russische bereidheid om zich aan onderdrukking te onderwerpen, de gesluierde woorden die onze dichters gebruikten, stonden zijn open, eerlijke aard tegen. Spoedig na mijn terugkeer uit West-Europa vertrok hij naar Zwitserland en besloot daar te blijven. Nadat hij zijn twee kinderen verloren had — de een binnen een paar uur door de cholera en de ander door longontsteking — was Sint-Petersburg hem dubbel gaan tegenstaan.

Mijn broer bemoeide zich niet met ons werk. Hij geloofde niet in de mogelijkheid van een opstand door het volk en hij meende dat een revolutie alleen het werk was van een vertegenwoordigend lichaam, zoals de Nationale Vergadering in Frankrijk in 1789. Wat de socialistische beweging betrof, die kende hij alleen van openbare bijeenkomsten en toespraken — niet als het geheime, nauwgezette werk van persoonlijke propaganda die we voerden. In Engeland zou hij zich achter John Bright geschaard hebben of bij de Chartisten. Als hij in Parijs geweest was, tijdens de opstand van juni 1848, zou hij zeker meegevochten hebben met het laatste handjevol arbeiders achter de laatste barricade; maar tijdens de voorbereidingstijd zou hij Louis Blanc of Ledru Rollin gevolgd hebben.

In Zwitserland vestigde hij zich in Zürich en hij sympathiseerde met de gematigde vleugel van de Internationale. Socialist uit principe, droeg hij zijn principes uit in zijn uiterst vruchtbare en werkzame leven, hartstochtelijk zwoegend aan zijn grote wetenschappelijke werk — het hoofddoel van zijn leven — een werk dat de negentiende-eeuwse evenknie moest worden van het beroemde *Tableau de la Nature* van de Encyclopedisten. Hij raakte al snel goed bevriend met de oude vluchteling kolonel P. L. Lavrov, met wie hij veel gemeen had door zijn kantiaanse filosofieën.

Toen hij over mijn arrestatie hoorde, liet Alexander onmiddellijk alles achter — zijn levenswerk, het leven in vrijheid, dat voor hem net

zo noodzakelijk was als de vrijheid voor een vogel — en keerde naar Sint-Petersburg terug, de stad die hij haatte, alleen om mij door mijn gevangenschap heen te helpen.

We waren allebei zeer aangedaan door dit onderhoud. Mijn broer was vreselijk opgewonden. Hij haatte alleen al de aanblik van de blauwe uniformen van de gendarmes — die moordenaars van al het onafhankelijk denken in Rusland — en gaf openlijk uitdrukking aan zijn gevoelens in hun aanwezigheid. Wat mij betrof, het feit hem in Sint-Petersburg te zien vervulde me met grote droefheid. Ik was blij zijn eerlijke gezicht te zien, zijn ogen vol liefde, en te horen dat ik hem eenmaal per maand zou zien; en toch wenste ik hem honderden kilometers ver weg van de plaats waar hij die dag vrijwillig heengekomen was, maar waarheen hij op een nacht onvermijdelijk heengebracht zou worden, geëscorteerd door gendarmes. ‘Waarom heb je je in het hol van de leeuw gewaagd? Ga toch meteen terug!’ schreeuwde ik inwendig; en toch wist ik dat hij zou blijven tot ik uit de gevangenis zou zijn.

Hij begreep beter dan wie ook dat het nietsdoen me de das zou omdoen, en hij had al stappen ondernomen om toestemming voor me te krijgen mijn werk te mogen hervatten. Het Geografisch Genootschap wilde graag dat ik mijn boek over de ijstijd zou afmaken, en mijn broer zette de hele wetenschappelijke wereld in Sint-Petersburg op haar kop om hen ertoe te brengen zijn aanvraag te steunen. De Academie van Wetenschappen interesseerde zich voor de zaak. En ten slotte, twee à drie maanden na mijn opsluiting, kwam de gouverneur mijn cel binen en kondigde aan dat de keizer me toestond mijn verslag af te maken voor het Geografisch Genootschap en dat ik voor dat doel pen en inkt kreeg. ‘Slechts tot zonsondergang,’ voegde hij eraan toe. Zonsondergang vindt in Sint-Petersburg ’s winters om drie uur al plaats, maar daar was niets aan te doen. ‘Tot zonsondergang’ waren de woorden van Alexander II geweest, toen hij zijn toestemming gaf.

II

Dus ik kon weer werken!

Ik kon nauwelijks uiting geven aan de enorme opluchting die ik voelde toen ik weer aan het werk kon gaan. Ik zou het niet erg gevonden hebben als ik op water en brood had moeten zitten, in de vochtigste kelder, als ik maar mocht werken.

Ik was echter de enige gevangene die toestemming had schrijfmateriaal te gebruiken. Sommige van mijn vrienden brachten drie jaar of meer in gevangenschap door, voor het beroemde proces van 'de 193' plaatshad en het enige wat ze hadden was een lei. Natuurlijk was zelfs een lei welkom in die droeve eenzaamheid en ze gebruikten deze om oefeningen op te schrijven in de taal die ze aan het leren waren, of om wiskundeproblemen op uit te werken; maar wat er op de lei neergeschreven werd, bleef maar een paar uur zichtbaar.

Mijn leven in de gevangenis verliep nu regelmatig. Er was nu iets om voor te leven. Om negen uur in de morgen had ik mijn eerste driehonderd stappen door mijn cel al gemaakt en wachtte ik op mijn pennen en potloden. Het werk dat ik gedaan had voor het Geografisch Genootschap bevatte, naast een rapport van mijn exploratie in Filand, een discussie over de grondslagen waarop de hypothese over de ijstijd zou moeten berusten. Nu ik wist dat ik tijd genoeg had, besloot ik dat deel van mijn werk te herschrijven en uit te breiden. De Academie voor Wetenschappen stelde mij haar bewonderenswaardige bibliotheek ter beschikking en al snel stapelden de boeken en de kaarten zich op in een hoek van mijn cel, met inbegrip van alle publikaties van de Zweedse Geologische Onderzoeksdienst, een vrijwel complete verzameling van rapporten van alle poolreizen, en hele jaargangen van het driemaandelijks tijdschrift van het Londens Geologisch Genootschap. Mijn boek groeide daar in de vesting uit tot twee dikke delen. Het eerste lieten mijn broer en Polakov drukken (in de Memoires van het Geografisch Genootschap); terwijl het tweede, nog niet helemaal voltooid, in handen bleef van de Derde Sectie, toen ik ontvluchtte. Het manuscript werd pas in 1895 teruggevonden en teruggegeven aan het Russisch Geografisch Genootschap, dat het naar mij toezond in Londen.

Om vijf uur 's middags — 's winters om drie uur — zodra het kleine lampje binnengebracht werd, nam men mij de pennen en potloden af en moest ik met werken stoppen. Dan ging ik altijd lezen, meestal

geschiedenisboeken. Er is een hele bibliotheek ontstaan daar in die vesting, door de generaties van politieke gevangenen die daar opgesloten hebben gezeten. Ik mocht aan die bibliotheek een aantal belangrijke werken toevoegen over de Russische geschiedenis, en met de boeken die vrienden me lieten brengen kon ik bijna alle werken, aktes en documenten lezen die handelden over de Moskouse periode van de geschiedenis van Rusland. Ik genoot tijdens het lezen niet alleen van de Russische annalen, met name de voortreffelijke annalen van de democratische middeleeuwse republiek van Pskov — dit zijn misschien de beste ooit geschreven in Europa over de geschiedenis van dat soort middeleeuwse steden — maar ook van allerlei droge documenten, en zelfs van de levens van heiligen, die af en toe feiten vermelden uit het ware leven van het volk, die nergens anders te vinden zijn. In deze tijd las ik ook een groot aantal romans en bouwde zelfs voor mezelf een feestje op kerstavond. Mijn vrienden slaagden er toen in me de kerstverhalen toe te sturen van Dickens en ik bracht de kerstdagen door met lachen en huilen om die prachtige scheppingen van deze grote schrijver.

III

Het ergste was de stilte, als van een graf, die overal om me heen heerste. Vergeefs klopte ik op de muren en stampte met mijn voeten op de vloer, luisterend naar het minste of geringste gerucht als antwoord. Er was niets te horen. Er ging één maand voorbij, twee, drie, vijftien maanden, maar er kwam geen antwoord op mijn geklop. We waren toen met z'n zessen, verspreid over zesendertig kazematten — al mijn gearresteerde vrienden zaten in de Litovsky Zamok-gevangenis. Als de onderofficier mijn cel binnenkwam om me te luchten en ik hem vroeg: 'Wat voor weer is het? Regent het?' wierp hij me een heimelijke blik toe en trok zich onmiddellijk weer terug achter de deur, waar een schildwacht en een tweede onderofficier hem in de gaten hielden. Het enige levende wezen van wie ik een paar woorden hoorde was de gouverneur, die elke morgen naar mijn cel kwam om 'Goedemorgen' te zeggen en te vragen of ik tabak wilde kopen of papier. Ik probeerde een gesprek met hem aan te knopen maar ook hij wierp heimelijke blikken naar de onderofficieren die in de halfgeopende deur stonden, alsof hij zeggen wilde: 'Je ziet, ik word ook bewaakt.' Alleen de duiven waren niet bang om contact met me te hebben. Elke morgen en middag kwamen ze naar mijn raam om hun voedsel door de tralies in ontvangst te nemen.

Er was geen ander geluid te horen dan het gepiep van de laarzen van de schildwacht, het nauwelijks hoorbare geluid waarmee het kijkgaatje gesloten werd en het luiden van de klokken van de vesting-kathedraal. Ze speelden 'Heer, ontferm u' ('Gospodi pomiloej') ieder kwartier — 1, 2, 3, 4 keer. Dan, ieder uur, sloeg langzaam de grote klok, met lange pauzes tussen de opeenvolgende slagen. Dan volgde er een lugubere lofzang, door het carillon, dat bij iedere temperatuursverandering ontstemd raakte en dan zo'n afschuwelijke kakofonie ten gehore bracht als gold het een begrafenis. In het duistere middernachtelijke uur werd de lofzang bovendien nog gevolgd door de dissonante tonen van het 'God behoede de keizer'. De klokken speelden een vol kwartier achtereen, en het was nog niet afgelopen of een volgend 'Heer, ontferm u' kondigde aan dat de slapeloze gevangene ondertussen alweer een kwartier van zijn nutteloze bestaan uitgezeten had, en dat vele kwartieren, uren, dagen en maanden van steeds hetzelfde vegeterend leven zouden verstrijken voor zijn bewakers of de dood hem kwamen verlossen.

Iedere morgen werd ik gehaald voor een half uur durende wandeling op de binnenplaats. Deze binnenplaats werd gevormd door een kleine vijfhoek met een smalle stoep eromheen en een klein gebouwtje — het badhuis — in het midden. Maar ik hield van die wandelingen.

In de gevangenis is de behoefte aan nieuwe indrukken zo groot, dat als ik op onze kleine binnenplaats liep, ik altijd mijn blik gericht hield op de hoge, vergulde spits van de vestingkathedraal. Dit was het enige ding in mijn omgeving waarvan de aanblik telkens anders was, en ik hield van de schittering als van zuiver goud wanneer de zon erop scheen uit een helderblauwe hemel, of van de toverachtige aanblik die hij bood als een lichtblauw waas over de stad hing, of van zijn staalgrijze kleur wanneer donkere wolken de hemel verduisterden.

Tijdens deze wandelingen zag ik af en toe de dochter van de gouverneur, een meisje van een jaar of achttien, negentien, wanneer ze uit haar vaders verblijf kwam en een paar stappen over de binnenplaats moest lopen om bij de poort te komen, de enige uitgang in het gebouw. Ze haastte zich altijd voort, met neergeslagen ogen, alsof ze zich schaamde de dochter van een cipier te zijn. Haar jongere broer echter, een cadet die ik ook een keer of twee zag op de binnenplaats, keek me altijd recht aan met zo'n uitdrukking van oprecht medeleven in zijn ogen dat ik erdoor geholpen werd en er na mijn vrijlating zelfs met enkele mensen over sprak. Een jaar of vier, vijf later, toen hij al officier was, werd hij naar Siberië verbannen. Hij had zich aangesloten bij de revolutionaire partij en naar ik veronderstel zal hij geholpen hebben de briefwisseling met gevangenen in de vesting gaande te houden.

De winter is somber in Sint-Petersburg, voor diegenen die niet de helder verlichte straten op kunnen gaan. Het was vanzelfsprekend nog somberder in een kazemat. Maar het vocht was nog erger dan de duisternis. De kazematten zijn zo vochtig dat ze oververhit moeten worden om het vocht te verdrijven, en ik voelde me stikkend benauwd; maar toen eindelijk mijn verzoek om de temperatuur wat te verlagen ingewilligd werd, begon de buitenmuur te druipen van het vocht en het papier zag eruit of er iedere dag een emmer water overheen gegooid werd — het gevolg was dat ik zwaar te lijden had van reumatiek.

Desondanks was ik opgewekt, ik bleef doorgaan met schrijven en het tekenen van kaarten in het donker, terwijl ik mijn potloden sleep met een stuk glas dat ik op de binnenplaats had weten te bemachtigen. Ik legde trouw mijn zeven kilometer in de cel af en deed gymnastiek-oefeningen met mijn eiken kruk. De tijd verstreek. Maar toen sloop het verdriet mijn cel binnen en drukte me terneer: mijn broer Alexander was gearresteerd.

Eind december 1874 kreeg ik toestemming voor een onderhoud

met hem en mijn zuster Hélène, in de vesting, in tegenwoordigheid van een officier. Omdat men slechts af en toe een onderhoud toestond, verkeren zowel de gevangene als zijn verwanten altijd in een staat van opwinding. Je ziet dan de geliefde gezichten en hoort de geliefde stemmen weer en je weet dat het visioen maar heel even zal duren; je voelt je zo nauw verbonden en toch zo veraf, aangezien er geen intiem gesprek mogelijk is met een vreemde erbij, een vijand en een spion. Bovendien maakten mijn broer en zuster zich bezorgd om mijn gezondheid, waarop de sombere winterdagen en het vocht hun eerste sporen al hadden nagelaten. We gingen uiteen met een bezwaard hart.

Een week na dit onderhoud ontving ik in plaats van de verwachte brief van mijn broer over het drukken van mijn boek, een kort briefje van Polakov. Hij stelde me op de hoogte van het feit dat hij voortaan de drukproeven zou lezen en dat ik alles met betrekking tot het drukken naar hem moest sturen. Uit het briefje kon ik opmaken dat er iets mis moest zijn met mijn broer. Als het slechts om ziekte ging, zou Polakov dat wel gezegd hebben. Dagenlang was ik ten prooi aan hevige vrees. Alexander moest gearresteerd zijn, en daar moest ik de oorzaak van zijn! Plotseling verloor het leven alle zin voor me. Mijn wandelingen, mijn gymnastiekoefeningen, mijn werk, ik had nergens meer belangstelling voor. De hele dag ijsbeerde ik door mijn cel en dacht aan niets anders dan aan Alexanders arrestatie. Voor mij, vrijgezel, was gevangenschap slechts een persoonlijk ongemak; maar hij was getrouwd, hield hartstochtelijk veel van zijn vrouw en ze hadden nu samen weer een zoontje op wie ze al hun liefde richtten die ze voor hun eerste twee kinderen gevoeld hadden.

Het ergst van alles was de onzekerheid. Wat kon hij gedaan hebben? Waarom was hij gearresteerd? Wat gingen ze met hem doen? Weken verstreken; mijn angst werd steeds groter; maar er kwam geen bericht over hem, tot ik eindelijk via-via hoorde dat hij gearresteerd was vanwege een brief aan P. L. Lavrov.

De bijzonderheden vernam ik pas veel later. Na zijn laatste onderhoud met mij had hij een brief geschreven naar zijn oude vriend, die in die tijd een Russisch socialistisch tijdschrift, *Voorwaarts*, uitgaf in Londen. Hij maakte in deze brief melding van zijn bezorgdheid over mijn gezondheid; hij sprak over de vele arrestaties die toen in Rusland verricht werden en gaf vrijelijk uitdrukking aan zijn haatgevoelens ten aanzien van de despotische regering. De brief werd onderschept op het postkantoor door de Derde Sectie en op kerstavond kwamen ze zijn kamers doorzoeken. Ze verrichtten huiszoeking op nog brutere wijze dan voorheen. Na middernacht deed een zestal mannen een inval in zijn huis en gooiden alles overhoop. Zelfs de muren werden onderzocht, het zieke kind werd uit zijn bed gehaald om het beddegoed en de matras te inspecteren. Ze vonden niets — er was immers niets.

Mijn broer verafschuwde deze huiszoeking. Met zijn gebruikelijke openhartigheid zei hij tot de officier die de leiding had: 'Tegen u, kapitein, heb ik niets. U hebt maar een geringe scholing gehad en u begrijpt nauwelijks wat u doet. Maar u, meneer,' ging hij verder, terwijl hij zich tot de procureur wendde, 'u weet welke rol u speelt in dit geheel. U hebt een universitaire opleiding genoten, u kent de wet en u weet dat u alle wetten met voeten treedt en de wetteloosheid van deze mannen dekt door uw aanwezigheid, u bent eenvoudigweg — een schurk!'

Ze vatten een ware haat tegen hem op. Ze hielden hem gevangen in de Derde Sectie tot mei. Mijn broers kind — een aantrekkelijk jongetje, dat door zijn ziekte gewonnen had aan liefde en intelligentie — was stervende aan longontsteking. De dokters zeiden dat hij nog maar een paar dagen te leven had. Alexander, die zijn vijanden nooit om een gunst gevraagd had, vroeg ze deze keer om toestemming zijn kind voor het laatst te mogen zien. Hij smeekte ze om voor één uur naar huis te mogen gaan, gaf zijn erewoord dat hij terug zou komen en vroeg een escorte met hem mee te gaan. Ze weigerden. Die wraak konden ze zich niet ontzeggen.

Het kind stierf en de moeder werd haast krankzinnig toen mijn broer te horen kreeg dat hij naar Oost-Siberië gedeporteerd zou worden, naar een klein stadje, Minoesinsk. Hij zou in een wagon met twee gendarmes reizen en zijn vrouw zou hem later mogen volgen; ze kon niet met hem meereizen.

'Vertel me dan tenminste wat ik misdaan heb,' vroeg hij; maar er was geen enkele beschuldiging tegen hem behalve die brief. Deze deportatie leek zo arbitrair, zozeer een daad louter uit wraakzucht van de kant van de Derde Sectie, dat geen van onze verwanten kon geloven dat de verbanning langer dan een paar maanden zou duren. Mijn broer diende een klacht in bij de minister van Binnenlandse Zaken. Het antwoord was dat de minister niet tussenbeide kon komen als het hoofd van de politie iets besloten had. Er werd een andere klacht ingediend bij de senaat, maar ook dit haalde niets uit.

Een paar jaar later schreef mijn zuster Hélène op eigen initiatief een verzoekschrift aan de tsaar. Mijn neef Dmitri, gouverneur-generaal van Charkov, adjudant van de keizer en favoriet aan het hof, was ook diep getroffen door de handelwijze van de Derde Sectie en hij overhandigde het verzoekschrift persoonlijk aan de tsaar, waarbij hij nog wat woorden sprak ten gunste van mijn broer. Maar de wraakzucht van de Romanovs was een familietrek die in Alexander II sterk ontwikkeld was. Hij schreef op het verzoekschrift 'Poestj posidit' (laat hem nog maar een tijdje zitten). Mijn broer bleef twaalf jaar in Siberië en keerde nimmer terug naar Rusland.

IV

De talloze arrestaties die in de zomer van 1874 verricht waren en de ernst waarmee de politie onze organisatie vervolgde, brachten een grote verandering teweeg in de opinie van de Russische jeugd. Tot die tijd hadden wij ons er voornamelijk op toegelegd uit de arbeiders en later uit de boeren een aantal mensen te pikken die opgeleid werden tot socialistisch leider. Maar in de fabrieken krioelde het onderhand van de spionnen en het was wel duidelijk dat we konden doen wat we wilden, maar de propagandisten en arbeiders zouden al snel gearresteerd worden en voorgoed naar Siberië gedeporteerd. Toen ontstond er een grootse beweging 'voor het volk' in een nieuwe vorm, toen honderden jonge mannen en vrouwen alle voorzichtigheid die ze tot dan toe in acht genomen hadden, lieten varen en zich naar het platteland begaven, door de steden en dorpen trokken en de massa aanzetten tot revolutie; ze deelden vrijwel open en bloot pamfletten, teksten van liederen en proclamaties uit. In onze kringen kreeg die zomer de benaming 'de dolle zomer'.

De politie raakte buiten zichzelf. Ze kwamen handen te kort om arrestaties te verrichten en ze waren met te weinig om iedere stap van alle propagandisten na te gaan. Toch werden er niet minder dan 1500 mensen gearresteerd bij deze klopjacht en de helft werd jarenlang gevangengehouden.

Op een dag in de zomer van 1875 hoorde ik in de cel naast me duidelijk stappen en even later ving ik fragmenten op van een gesprek. Een vrouwestem sprak uit de cel en een diepe bas — duidelijk afkomstig van de schildwacht — gromde iets terug. Toen herkende ik het geluid van de sporen van de kolonel, zijn snelle stappen, zijn verwensingen aan het adres van de wacht en de klik van de sleutel in het slot. Hij zei iets en een vrouwestem antwoordde luid: 'We hebben niet gepraat. Ik vroeg hem alleen de onderofficier te halen.' Toen werd de deur gesloten en hoorde ik de kolonel fluisterend vloeken tegen de wacht.

Dus ik was niet langer alleen. Ik had een dame als buur, die onmiddellijk de strenge discipline doorbrak, die tot nu toe geheerst had onder de soldaten. Vanaf die dag kwamen de mensen van de vesting, die de afgelopen vijftien maanden gezwegen hadden, tot leven. Van alle kanten hoorde ik kloppen met de voet op de vloer: een, twee, drie, vier... elf klopjes, vierentwintig klopjes, vijftien klopjes; dan een

pauze, gevolgd door drie klopjes en een lange opeenvolging van drieëndertig klopjes. Steeds weer werden deze klopjes in dezelfde volgorde herhaald tot de buurman doorhad dat ze 'kto vy' betekenden (wie ben je). Hierna raakte men al snel in 'gesprek'. Gewoonlijk spraken we met behulp van het verkorte alfabet; dat wil zeggen het alfabet dat verdeeld is in zes rijen met elk vijf letters, waarbij elke letter aangegeven werd door zijn rij en zijn plaats daarin.

Tot mijn genoegen ontdekte ik dat links mijn vriend Serdoekov zat, met wie ik al snel over alles en nog wat kon spreken, vooral als we onze cijfercode gebruikten. Maar het contact met mensen had zowel zijn plezierige als zijn droeve kanten. Onder me zat een boer die Serdoekov kende. Hij sprak met hem door middel van klopjes en zelfs tegen mijn wil, vaak onbewust als ik aan het werk was, volgde ik hun gesprekken. Ik sprak ook met hem. Welnu, als eenzame opsluiting zonder enige arbeid al moeilijk is voor ontwikkelde mensen, dan is het oneindig veel zwaarder voor een boer die gewend is aan lichamenteel werk en geen jaren kan doorbrengen met lezen. Onze vriend de boer voelde zich doodongelukkig en aangezien hij ook al bijna twee jaar in een andere gevangenis had doorgebracht voor hij naar de vesting was gebracht — zijn misdaad was dat hij naar socialisten geluisterd had — was hij gebroken. Spoedig begon het me op te vallen, tot mijn schrik, dat zijn geest van tijd tot tijd dwaalde. Langzamerhand werden zijn gedachten steeds verwarder, en wij tweeën merkten hoe stap voor stap, dag na dag, zijn verstand meer in de war raakte, tot zijn taal ten slotte die van een krankzinnige was. Angstwekkende geluiden en wilde kreten kwamen er vervolgens uit de lager gelegen verdieping; onze buurman was gek geworden, maar werd niettemin toch nog een aantal maanden vastgehouden in de kazemat, voor hij werd overgebracht naar een inrichting, waar hij nooit meer uitkwam. Het was vreselijk getuige te zijn van de afbraak van de menselijke geest onder dergelijke omstandigheden. Ik ben er zeker van dat het ertoe bijgedragen heeft de nerveuze prikkelbaarheid te vergroten van mijn goede, trouwe vriend Serdoekov. Toen hij na vier jaar gevangenschap door de rechtbank werd vrijgesproken en losgelaten werd, schoot hij zich dood.

Op een dag kreeg ik onverwacht bezoek. Groothertog Nicolaas, broer van Alexander II, die de vesting kwam inspecteren, kwam mijn cel binnen, alleen gevolgd door zijn adjudant. De deur werd achter hem gesloten. Hij liep snel naar me toe en zei: 'Goededag Kropotkin.' Hij kende me persoonlijk en sprak op vertrouwelijke, goedmoedige toon, als een oude kennis. 'Hoe is het mogelijk, Kropotkin, dat u, een page, sergeant van het pagekorps, bij deze zaak betrokken bent, en nu hier in deze vreselijke kazemat zit?'

'Iedereen heeft zijn eigen mening,' antwoordde ik.

'Mening! Was het uw mening een revolutie tot stand te brengen?'

Wat moest ik antwoorden? Ja? Dan zou men uit mijn antwoord concluderen dat ik, die geweigerd had antwoord te geven aan de politie, 'alles bekende' tegenover de broer van de tsaar. Zijn toon was die van een commandant van een militaire school wanneer hij 'bekenissen' los wilde krijgen van een cadet. Toch kon ik ook geen 'nee' antwoorden: dat zou een leugen geweest zijn. Ik wist niet wat ik moest zeggen en bleef zwijgend staan.

'Ziet u wel! U schaamt zich er nu voor.'

Deze opmerking ergerde me en ik zei dadelijk op scherpe toon: 'Ik heb mijn antwoorden al aan de magistraat gegeven die het onderzoek leidde, en ik heb er niets aan toe te voegen.'

'Maar Kropotkin, begrijp dan toch,' zei hij toen op zeer vertrouwelijke toon, 'dat ik niet met u spreek als ondervrager. Ik spreek geheel als privépersoon — helemaal privé', herhaalde hij, terwijl hij zijn stem liet dalen.

Allerlei gedachten verdrongen zich in mijn hoofd. Zou ik net als markies Posa handelen? De keizer via de groothertog vertellen over de desolaatheid van Rusland, het ten-onder-gaan van de boeren, de willekeur van de ambtenaren, de vreselijke hongersnoden die op handen waren? Zeggen dat we de boeren uit hun hopeloze toestand wilden helpen, ze het hoofd wilden laten opheffen en daardoor proberen invloed uit te oefenen op Alexander II? Deze gedachten volgden elkaar snel op, tot ik ten slotte bij mezelf zei: 'Nooit! Onzin! Dat weten ze allemaal al lang! Ze zijn vijanden van de staat en dergelijke praatjes zouden daar geen verandering in brengen.'

Ik antwoordde dat hij altijd een officieel persoon bleef en dat ik hem niet kon zien als een gewoon man.

Toen begon hij me allerlei onbelangrijke vragen te stellen. 'Was het niet in Siberië, bij de Dekabristen, dat u dit soort ideeën kreeg?'

'Nee, ik kende maar één Dekabrist, en met hem heb ik nauwelijks een woord gewisseld.'

'Was het dan in Sint-Petersburg, dat u zich daarmee bezighield?'

'Ik was altijd wie ik was.'

'Nee toch, was u ook al zo in het pagekorps?' vroeg hij vol afschuw.

'In het korps was ik nog maar een jongen en wat nog onbepaald is in de jeugd, wordt pas definitief als men volwassen is.'

Hij stelde me nog meer van dat soort vragen en terwijl hij sprak zag ik duidelijk waar hij op uit was. Hij trachtte bekennissen los te krijgen en mijn fantasie liet me helder en duidelijk zien hoe hij tegen zijn broer zei: 'Al die ondervragers zijn imbecielen. Hij gaf me geen antwoord, maar ik praatte tien minuten met hem en hij vertelde me alles.' Dat begon me te vervelen; en toen hij iets tegen me zei als: 'Hoe kunt u omgaan met al dat volk — boeren en mensen zonder naam?' wendde ik me scherp tot hem met de woorden: 'Ik heb u al gezegd dat ik mijn antwoorden al gegeven heb aan de ondervragers.'

Toen verliet hij abrupt de cel.

Later sponnen de soldaten van de wacht een hele legende om dit bezoek heen. De persoon die me in een rijtuig kwam halen bij mijn ontvluchting droeg een militaire pet en door zijn zandkleurige bakkebaarden had hij iets weg van groothertog Nicolaas. Zo ontstond het verhaal onder de soldaten van het Sint-Peterburgse garnizoen dat het de groothertog zelf was die me kwam redden en me meenam. Zo ontstaan er legenden, zelfs in de tijd van kranten en biografische dictionaires.

V

Twee jaar gingen voorbij. Verscheidene van mijn vrienden waren dood, verscheidene waren krankzinnig geworden, maar er werd niets vernomen over onze zaak.

Mijn gezondheid begon het te begeven tegen het eind van het tweede jaar. De eiken kruk leek nu zwaar in mijn hand en de zeven kilometer werd een eindeloze afstand. Aangezien er zo'n zestig mensen in de vesting zaten en de winterdagen kort waren, werden we maar tweemaal per week twintig minuten lang gelucht. Ik deed mijn best mijn kracht te behouden, maar de 'poolwinter' zonder onderbreking voor de zomer eiste zijn tol. Ik had uit Siberië lichte symptomen van scheurbuik meegenomen; nu, in de duisternis en de vochtigheid van de kazemat, ontwikkelden ze zich snel. De gesel van de gevangenis had mij in zijn greep.

In maart of april 1876 zei men ons eindelijk dat de Derde Sectie het vooronderzoek voltooid had. De 'zaak' was doorgegeven aan de gerechtelijke autoriteiten, en dus werden we overgebracht naar een gevangenis die bij het gerechtshof behoorde — het Huis van Bewaring.

Dit was een enorme showgevangenis, die onlangs gebouwd was naar het model van Franse en Belgische gevangenissen; ze bestond uit vier etages met kleine cellen, waarvan elke cel een raam had dat uitkeek op een binnenplaats en een deur die toegang gaf tot een ijzeren balustrade; de balustrades van de verschillende verdiepingen waren door ijzeren trappen met elkaar verbonden.

Voor de meesten van mijn vrienden was de verhuizing naar deze gevangenis een ware opluchting. Er zat veel meer leven in en er was weer gelegenheid tot corresponderen, om verwanten te ontvangen en voor wederzijds contact. Het kloppen op de muren ging de hele dag ongestoord zijn gang en ik kon op deze manier aan een jonge buurman de geschiedenis vertellen van de Parijse Commune, van het begin tot het eind. Het kostte me echter wel een hele week kloppen.

Wat mijn gezondheid betreft, die werd nog slechter dan eerder in de vesting het geval geweest was. Ik kon de sfeer in de kleine ruimte, die maar vier stappen breed was, niet verdragen: zodra de verwarming aangezet werd, veranderde de temperatuur van ijzige kou in een ondraaglijke hitte. Omdat ik zo vaak moest draaien, werd ik na een paar minuten lopen al duizelig, en de tien minuten die we dage-

lijks buiten doorbrachten, in een hoek van een binnenplaats tussen hoge stenen muren, brachten me geen enkele verfrissing. Wat de gevangenisdokter betreft, die wilde het woord 'scheurbuik' in 'zijn gevangenis' niet horen en ieder woord over hem is er een te veel.

Ik mocht voedsel van thuis ontvangen, en toevallig woonde een van mijn familieleden, die getrouwd was met een advocaat, een paar huizen van de gevangenis af. Maar mijn spijsvertering werd zo slecht dat ik al snel niets meer naar binnen kon krijgen dan een klein stukje brood en een of twee eieren per dag. Mijn krachten namen snel af en de algemene opinie was dat ik niet langer dan twee maanden meer te leven had. Als ik de trap opklom naar mijn cel op de tweede verdieping, moest ik twee- of driemaal rusten en ik weet nog dat een wat oudere soldaat uit het escorte medelijden met me had en zei: 'Arme kerel, je haalt het einde van de zomer niet.'

Mijn familie begon zich nu erg ongerust te maken. Mijn zusje Hélène probeerde me op borgsom vrij te krijgen, maar de procureur, Sjoebin, antwoordde haar met een sardonische glimlach: 'Als u me een doktersverklaring geeft waarin staat dat hij binnen tien dagen zal sterven, zal ik hem vrijlaten.' Hij smaakte de voldoening mijn zuster in een stoel te zien vallen en luidop te horen snikken in zijn aanwezigheid. Ze slaagde er echter wel in toestemming te krijgen om me te laten onderzoeken door een goede arts — de geneesheer-directeur van het militaire hospitaal van het Sint-Petersburgse garnizoen. Het was een intelligente generaal van middelbare leeftijd, die me bijzonder nauwgezet onderzocht en concludeerde dat ik geen bepaalde ziekte had maar eenvoudig leed aan een gebrek aan zuurstof in het bloed. 'Frisse lucht is alles wat je nodig hebt,' zei hij. Toen stond hij een paar minuten te weifelen en voegde er vastbesloten aan toe: 'Het heeft geen zin erover te praten, je kunt hier niet blijven; je moet ergens anders heen.'

Een dag of tien later werd ik overgebracht naar het militaire hospitaal dat aan de rand van Sint-Petersburg ligt en een speciale kleine gevangenis heeft voor officieren en soldaten die ziek worden als ze terecht moeten staan. Twee van mijn vrienden waren er al heengebracht, toen het vaststond dat ze spoedig aan longontsteking zouden sterven.

In het ziekenhuis begon ik dadelijk op te knappen. Ik kreeg een ruime kamer gelijkvloers, dichtbij de kamer van de militaire wacht. Er zat een groot, getralied raam in op het zuiden, dat uitkeek op een kleine boulevard en twee rijen bomen. Verderop was een grote open ruimte, waar tweehonderd timmerlieden bezig waren met de bouw van houten barakken voor tyfuspatiënten. Iedere avond hielden ze zich een uur lang bezig met zingen in koor — het soort koor dat alleen kan ontstaan in artels van timmerlieden. Een schildwacht liep over de boulevard heen en weer, en zijn huisje stond tegenover mijn kamer.

Mijn raam bleef de hele dag open en ik kon heerlijk zonnebaden, iets dat ik zo lang had moeten missen. Ik ademde de welriekende meilucht met volle teugen in en mijn gezondheid ging snel vooruit — te snel, begon ik te bedenken. Ik kon al spoedig weer licht voedsel verdragen, mijn krachten keerden terug en ik wierp me met hernieuwde energie op mijn werk. Omdat ik geen enkele manier zag waarop ik het tweede deel van mijn werk kon voltooien, schreef ik een resumé, dat in het eerste deel afgedrukt werd.

In de vesting had ik van een vriend gehoord die in het ziekenhuis geweest was, dat het niet erg moeilijk zou zijn voor me om daaruit te ontsnappen, en ik maakte mijn aanwezigheid daar bekend aan mijn vrienden. Het bleek echter veel moeilijker te ontvluchten dan hij mij had laten geloven. Een strengere bewaking dan ooit tevoren werd bevolen. De wacht in de gang werd voor mijn deur gezet en ik mocht nooit mijn kamer uit. De soldaten en officieren van de wacht die af en toe binnenkwamen, leken bang te zijn langer dan één of twee minuten te blijven.

Er werden allerlei plannen opgesteld door mijn vrienden om me te bevrijden — sommige waren erg amusant. Ik zou bijvoorbeeld de ijzeren tralies van mijn raam moeten doorvijlen. Dan, op een regenachtige nacht, als de wacht op de boulevard in zijn huisje zat te dommelen, zouden twee vrienden van achter naar hem toe kruipen en het huisje omgooien, zodat hij als een muis in een val opgesloten zat zonder dat hij zich bezeerde. In de tussentijd moest ik dan uit het raam springen. Maar onverwacht kwam er een betere oplossing.

‘Vraag of je een wandelingetje mag maken,’ fluisterde een van de soldaten me op een dag toe, en dat deed ik dus. De dokter steunde mijn verzoek en iedere middag om vier uur mocht ik een uur op de binnenplaats wandelen. Ik moest de groen flanelle kamerjas aanhouden die door ziekenhuispatiënten gedragen werd, maar mijn laarzen, mijn vest en mijn broek mocht ik iedere dag aan.

Mijn eerste wandeling zal ik nooit vergeten. Toen ik buiten kwam, zag ik een binnenplaats van ruim driehonderd meter lengte en meer dan tweehonderd meter breed, helemaal begroeid met gras. De poort was open en erachter kon ik de straat zien, het enorme ziekenhuis er tegenover en de mensen die langs liepen. Ik bleef op de stoep van de gevangenis stilstaan en ik kon een ogenblik lang geen stap verzetten toen ik die binnenplaats en die poort zag.

Aan het ene eind van de binnenplaats stond de gevangenis — een smal gebouw, zo'n honderdvijftig meter lang — met op iedere hoek een schildwachthuisje. De twee schildwachten liepen op en neer voor het gebouw en er was een heel pad uitgesleten in het gras. Over dit pad moest ik lopen, terwijl de twee schildwachten op en neer bleven lopen — op die manier was ik nooit meer dan tien of vijftien passen van de een of de ander verwijderd. Drie hospitaalsoldaten zaten altijd op de stoep van het ziekenhuis.

Aan de overzijde van de grote binnenplaats werd hout, dat voor brandstof bestemd was, door een stel boeren uit een twaalfstal wagens geladen en opgestapeld tegen de muur. De hele binnenplaats was ingesloten door een hoge omheining van dikke planken. De poort was open om de wagens erin en eruit te laten.

Die geopende poort fascineerde me. 'Ik moet er niet naar kijken,' zei ik bij mezelf; en toch kon ik mijn ogen er niet van afhouden. Zodra ik terug was in mijn kamer, schreef ik aan mijn vrienden om hun het blijde nieuws mee te delen. 'Ik voel me haast niet bij machte de cijfercode te gebruiken,' schreef ik met trillende vingers, zodat ik haast onleesbare tekens neerkrabbelde in plaats van cijfers. 'De nabijheid van de vrijheid doet me beven als had ik koorts. Ze hebben me vandaag mee naar buiten genomen, naar de binnenplaats; de poort was open en er was geen schildwacht te bekennen. Door die onbewaakte poort zal ik naar buiten rennen; mijn schildwachten zullen me niet te pakken krijgen,' — en hierna gaf ik mijn ontsnappingsplan. 'Er moet een dame in een open rijtuig naar het ziekenhuis komen. Ze moet dan uitstappen en het rijtuig moet op straat op haar wachten, op zo'n vijftig meter van de poort. Als ik om vier uur naar buiten gebracht word, zal ik een tijdje met mijn hoed in mijn hand blijven lopen, zodat iemand buiten de poort weet dat alles in orde is in de gevangenis. Dan moet je ook een teken geven: "De straat is vrij." Anders zal ik er niet aan beginnen; als ik eenmaal buiten de poort ben, mag ik niet meer gepakt worden. Jullie kunnen alleen licht of geluid gebruiken als teken. De koetsier kan een lichtsein geven — zonnestralen, weerkaatsend op zijn lakhoed tegen het hoofdgebouw van het ziekenhuis; of nog beter, een lied dat aangehouden wordt zolang de straat vrij is; tenzij jullie het kleine grijze huisje kunnen huren dat ik vanaf de binnenplaats kan zien, zodat jullie me vanuit het raam een teken kunnen geven. De schildwacht zal achter me aan gaan als een hond achter een haas, in een bocht, terwijl ik in een rechte lijn ren, en ik *zal* hem voorblijven. Eenmaal op straat zal ik in het rijtuig springen en weggalopperen. Als de schildwacht schiet — wel, daar is niets aan te doen; dat ligt niet in onze macht, en bovendien is het te verkiezen boven een zekere dood in de gevangenis.'

Er werden tegenvoorstellen gedaan, maar uiteindelijk werd mijn plan toch aangenomen. De zaak werd door onze groep aangepakt; mensen die me nooit gekend hadden, deden eraan mee alsof het om de ontsnapping van een van hun geliefdste vrienden ging. Aan het hele plan echter zaten vele moeilijkheden vast, en de tijd verstreek veel te snel. Ik werkte hard en zat tot laat in de nacht te schrijven; maar mijn gezondheid ging niettemin vooruit met een snelheid die me verbaasde. Toen ik voor het eerst de binnenplaats op mocht, kwam ik slechts als een slak vooruit; nu voelde ik me sterk genoeg om te rennen. Weliswaar bleef ik me als een slak voortbewegen, omdat mijn wandelingen anders stopgezet zouden worden, maar mijn

levendigheid kon me elk moment verraden. En mijn vrienden moesten ondertussen meer dan twintig mensen bij de zaak betrekken, een betrouwbaar paard vinden en een ervaren koetsier en verder nog honderden onvoorziene details regelen die bij dit soort samenzweringen altijd opduiken. De voorbereidingen namen ongeveer een maand in beslag en iedere dag kon ik teruggebracht worden naar het Huis van Bewaring.

Tenslotte werd de dag van de ontsnapping vastgesteld op 29 juni volgens de oude kalender, de dag van Sint-Petrus en Sint-Paulus. Mijn vrienden wilden aan de onderneming een sentimenteel tintje geven en mij op die dag bevrijden. Ze hadden me laten weten dat in antwoord op mijn teken 'alles in orde binnen' ze zouden terugseinen 'alles in orde buiten' door een rood ballonnetje los te laten. Dan zou het rijtuig komen en als de straat vrij was zou er een lied aangeheven worden.

De 29ste ging ik naar buiten, nam mijn hoed af en wachtte op de ballon. Maar er was niets te zien. Er verstreek een half uur. Ik hoorde een rijtuig aankomen op straat, ik hoorde de stem van een man een mij onbekend lied zingen, maar er kwam geen ballon.

Het uur was voorbij en met een gebroken hart keerde ik naar mijn kamer terug. 'Er moet iets fout gegaan zijn,' zei ik bij mezelf.

Het onmogelijke was die dag gebeurd. Er zijn in Sint-Petersburg altijd honderden ballonnen te koop in de buurt van de Gostinoj Dvor. Die ochtend was er niet één te vinden. Uiteindelijk vonden ze er een die een kind in zijn handen had, maar die ballon was oud en wilde niet opstijgen. Mijn vrienden renden toen hals over kop naar een opticien, kochten een apparaat om waterstof te maken en vulden de ballon ermee, maar nog wilde die niet de lucht in: de waterstof was niet gedroogd. De tijd drong. Toen had een dame de ballon aan haar paraplu vastgemaakt en was met de paraplu hoog boven haar hoofd in de straat op en neer gaan lopen langs de muur; maar ik had er niets van gezien: de muur was te hoog of de dame te klein.

Later bleek dat het geval met de ballon mijn redding was geweest. Toen ik een uur gewandeld had, was het rijtuig door de straten gereden die het vluchtplan aangaf; en daar, in een smal straatje, werd het tegengehouden door een tiental wagens die hout naar het ziekenhuis gingen brengen. De paarden van de wagens werden onrustig en stonden links en rechts dwars over de straat en het rijtuig moest heel langzaam rijden. Bij de bocht was de weg helemaal geblokkeerd. Als ik erin gezeten had, was ik gepakt.

Nu werd er een heel systeem signalen afgesproken om aan te geven of de straten die we na de ontsnapping zouden volgen veilig waren. Tot op een paar kilometer van het ziekenhuis betrokken mijn vrienden overal de wacht. De een zou op en neer lopen met een zakdoek in zijn hand, die hij bij de nadering van de wagens in zijn zak zou stoppen; de ander zou op een steen kersen zitten eten en ermee ophouden als de wagens in de buurt waren, enzovoort. Al deze te-

kens zouden doorgegeven worden en ten slotte het rijtuig bereiken. Mijn vrienden hadden ook het grijze huisje gehoord dat ik vanaf de binnenplaats gezien had en voor het open raam ervan stond een violist klaar om te gaan spelen als het sein 'straat veilig' hem bereikte.

De ontsnappingspoging was vastgesteld op de dag erna. Verder uitsstel zou gevaarlijk geweest zijn. In feite was het rijtuig gesignaleerd door de mensen van het ziekenhuis en de autoriteiten moeten iets verdachts gemerkt hebben, aangezien ik op de avond van mijn ontsnapping de officier van de wacht aan de schildwacht hoorde vragen: 'Waar zijn je kogels?' De soldaat begon ze onhandig uit zijn patroontas te halen, hetgeen een paar minuten duurde. De officier schold hem de huid vol.

'Je hebt toch gehoord dat je vier patronen in je jaszak moet hebben?' En hij bleef bij de schildwacht staan tot deze de vier kogels in zijn zak gestopt had. 'En goed uit je ogen kijken!' zei hij toen hij zich omkeerde.

De nieuwe maatregelen met betrekking tot de seinen moesten direct aan mij doorgegeven worden; en de volgende dag om twee uur kwam een dame — een geliefd familielid — naar de gevangenis en vroeg of ze een horloge voor me af mocht geven. Alles moest eigenlijk via de procureur, maar omdat het hier slechts om een eenvoudig horloge ging, werd het mij meteen gegeven. Erin zat een klein briefje in cijfercode dat het hele plan beschreef. Toen ik het las werd ik door paniek aangegrepen, zo gedurfd was alles. De dame die zelf door de politie gezocht werd om politieke redenen zou ter plaatse gearresteerd zijn als iemand toevallig het deksel van het horloge geopend zou hebben. Maar ik zag haar kalm de gevangenis verlaten en langzaam langs de boulevard lopen.

Zoals gewoonlijk ging ik om vier uur naar buiten en gaf het teken. Hierna hoorde ik het geratel van het rijtuig en een paar minuten later weerklonken de tonen van de viool over onze binnenplaats. Maar ik was toen net aan het andere eind van het gebouw. Toen ik weer aan het andere eind van het pad was, dat het dichtst bij de poort was — zo'n honderd meter ervandaan — was de schildwacht vlak achter me. 'Nog één keer heen en weer,' dacht ik — maar voor ik weer op mijn uitgangspunt terug was, hield de viool plotseling op met spelen.

Er ging meer dan een kwartier voorbij, vol angst, voor ik de oorzaak van de onderbreking begreep: een tiental zwaar beladen wagens kwam de poort binnen en reed naar het andere eind van de binnenplaats.

Onmiddellijk zette de violist — een bijzonder goede, moet ik zeggen — een wilde, opwindende mazurka in van Kontsky, als wilde hij zeggen: 'Vooruit, het is nu of nooit!' Langzaam liep ik naar het stuk van het pad dat het dichtst bij de poort lag, bevend bij de gedachte dat de mazurka misschien zou stoppen voor ik er was.

Toen ik dat punt bereikt had, draaide ik me om. De schildwacht

was op een meter of vijf, zes van me vandaan stil blijven staan; hij keek de andere kant op. 'Nu of nooit!' Ik weet nog dat dit me door het hoofd schoot. Ik gooide mijn groen flanellen kamerjas uit en begon te rennen.

Vele dagen achtereen had ik geoefend hoe ik dat lange, onhandige ding het snelst uit kon krijgen. Hij was zo lang dat ik het onderstuk over mijn arm moest dragen, net als de dames doen met de sleep van hun rijkostuum. Ik tornde de naden onder de arm los, maar ook dat hield niet. Toen besloot ik me te oefenen in het uitgooien in twee bewegingen: met de ene beweging gooide ik het onderstuk van mijn arm en met de tweede liet ik de jas op de grond glijden. Ik oefende geduldig in mijn kamer tot ik het net zo correct kon als soldaten die het geweer presenteren. 'Eén, twee' en daar lag hij.

Ik vertrouwde niet erg op mijn kracht en begon nogal langzaam te draven, om mijn krachten te sparen. Maar ik had nog geen tien stappen gedaan of de boeren die het hout aan het opstapelen waren, riepen: 'Hij ontvlucht! Houd hem tegen! Pak hem!' en ze haastten zich me bij de poort te onderscheppen. Toen rende ik voor mijn leven. Ik dacht aan niets anders dan aan rennen en merkte zelfs het spoor niet op dat door de wagens uitgesleten was in de poort. Ren! Ren! Op volle snelheid!

De schildwacht, zo vertelden mijn vrienden me later die alles vanuit het raam van het grijze huis hadden gevolgd, rende achter me aan, gevolgd door drie soldaten die op de stoep gezeten hadden. De schildwacht was zo dicht bij me dat hij er zeker van was me te kunnen pakken: een paar maal stootte hij met zijn geweer vooruit en probeerde me met zijn bajonet in de rug te raken. Even dachten mijn vrienden voor het raam dat hij me had. Hij was er zo van overtuigd dat hij me op deze manier kon tegenhouden dat hij niet schoot. Maar ik bleef hem voor en bij de poort moest hij het opgeven.

Veilig buiten de poort zag ik vol afgrijzen dat het rijtuig al bezet was, en wel door een burger met een militaire pet op. Hij zat daar zonder zijn hoofd naar me om te draaien. 'Alles verloren!' was mijn eerste gedachte. Mijn vrienden hadden in hun laatste brief geschreven: 'Als je eenmaal op straat aangekomen bent, geef het dan niet op: daar zullen je vrienden zijn om je te verdedigen als dat nodig mocht zijn' en ik wilde niet in het rijtuig springen als het bezet was door een vijand. Toen ik echter naderbij kwam, merkte ik op dat de man die erin zat zandkleurige bakkebaarden had, die veel weg hadden van die welke een goede vriend van me bezat. Hij behoorde niet tot onze kring, maar we waren persoonlijke vrienden en meer dan eens had ik kennis gemaakt met zijn bewonderenswaardige, drieste moed en kracht die formidabel waren zodra er gevaar dreigde. 'Waarom is hij hier? Is dit mogelijk?' dacht ik en ik wilde net zijn naam roepen toen ik me gelukkig bedacht. In plaats daarvan klapte ik in mijn handen om zijn aandacht te trekken onder het rennen. Hij

draaide zijn hoofd om — en ik zag wie het was.

‘Spring erin, snel, snel!’ riep hij uit, terwijl hij mij en de koetsier voor van alles en nog wat uitmaakte; hij had een revolver in zijn hand en stond klaar om te schieten. ‘Galop! Galop! Anders schiet ik je neer!’ schreeuwde hij naar de koetsier. Het paard — een prachtig renpaard, dat speciaal voor dit doel gekocht was — sprong in ren-galop. Een koor van stemmen rees achter ons op: ‘Hou ze tegen! Pak ze!’ klonk het, terwijl mijn vriend me onderhand behulpzaam was bij het aantrekken van een elegante overjas en me een hoed gaf. Maar het werkelijke gevaar werd niet zozeer gevormd door onze achtervolgers als wel door een soldaat die bij de post van het hoofdgebouw stond, ongeveer recht tegenover de plaats waar het rijtuig gewacht had. Hij had kunnen verhinderen dat ik instapte door een paar stappen naar voren te doen; zo had hij ook het paard tegen kunnen houden. Maar ze hadden een van onze vrienden op hem afgestuurd om hem af te leiden met een praatje. Hij deed dat met veel succes. Omdat de soldaat ooit in het laboratorium van het ziekenhuis gewerkt had, gaf mijn vriend een wetenschappelijke draai aan het gesprek en sprak over de microscoop en de wonderlijke dingen die je erdoor kon zien. Met betrekking tot een bepaalde parasiet op het menselijk lichaam merkte hij op: ‘Heb je ooit gezien wat een geweldige staart die heeft?’ ‘Wat? Een staart?’ ‘Ja zeker, onder de microscoop is hij wel zó groot!’ ‘Maak dat een ander wijs!’ gaf de soldaat terug. ‘Ik weet het zeker, het was het eerste dat ik onder de microscoop zag.’ Deze levendige discussie vond plaats op het moment dat ik voorbijrende en in het rijtuig sprong. Het lijkt een fabeltje maar het is een feit.

Het rijtuig draaide scherp een smalle laan in en reed langs dezelfde muur van de binnenplaats waar de boeren hout opgestapeld hadden en die nu geheel verlaten was omdat ze allemaal achter me aangegaan waren. De bocht was zo scherp dat het rijtuig bijna omsloeg, maar ik wierp me opzij en trok mijn vriend naar me toe: deze plotselinge beweging hield het rijtuig overeind.

We snelden door het smalle laantje en draaiden toen naar links. Twee gendarmes stonden voor de deur van een publiek huis en brachten de militaire groet toen ze de pet van mijn vriend zagen. ‘Stil! Stil!’ zei ik tegen hem, want hij was nog steeds vreselijk opgewonden. ‘Alles gaat goed; de agenten salueerden!’ Toen draaide de koetsier zijn gezicht naar me toe en ik herkende in hem een andere vriend van me, die glimlachte van blijdschap.

Overal zagen we vrienden, die ons een wenk gaven of succes wens-ten, terwijl we op topsnelheid voorbijkwamen met ons prachtige paard. Toen draaiden we de grote Nevsky Prospekt op en een zijstraat in; daar stapten we uit voor een deur en stuurden de koetsier weg. Ik rende de trap op en viel boven in de armen van mijn schoon-zuster, die in angstige spanning had zitten wachten. Ze lachte en hilde tegelijk en smeekte me snel andere kleren aan te trekken en

mijn opvallende baard in te korten. Tien minuten later verlieten mijn vriend en ik het huis en namen een huurrijtuig.

Intussen waren de officieren van de wacht en de hospitaalsoldaten de straat opgerend, en ze wisten niet goed welke maatregelen ze moesten nemen. Er was in de verre omtrek geen huurrijtuig te bekennen, omdat die allemaal door mijn vrienden afgehuurd waren. Een oude boerenvrouw uit de menigte was verstandiger dan de hele groep bij elkaar. 'Arme mensen,' zei ze, alsof ze tegen zichzelf sprak, 'ze komen vast en zeker op de Prospekt terecht en daar zullen ze gepakt worden als iemand de laan afrijdt die recht naar de Prospekt leidt.' Ze had volkomen gelijk en de officier rende naar een tramwagen die vlakbij stond en vroeg de mannen hem hun paarden te geven zodat hij iemand te paard achter ons aan kon sturen. Maar de mannen weigerden koppig hun paarden af te staan en de officier gebruikte geen geweld.

Wat de violist en de dame betreft die in het grijze huisje zaten, ook zij renden naar buiten en voegden zich bij de menigte met de oude vrouw, die ze raad hadden horen geven; en toen de menigte uiteenging, gingen ze ook weg.

Het was een prachtige middag. We reden naar de eilanden waar de gehele Sint-Petersburgse aristocratie zich verzamelt op mooie lentedagen om naar de zonsondergang te kijken. Onderweg stopten we in een stil straatje bij een kapper die mijn baard afschoor, iets dat me natuurlijk veranderde, maar niet veel. We reden doelloos over de eilanden op en neer, maar omdat ze ons gezegd hadden dat we pas 's avonds naar ons nachtverblijf mochten gaan, wisten we niet waar we heen moesten. 'Wat zullen we in de tussentijd doen?' vroeg ik mijn vriend. Ook hij dacht na over die vraag. 'Naar Donon!' riep hij plotseling naar de koetsier (dit was een van de beste Sint-Petersburgse restaurants). 'Niemand zal het in zijn hoofd halen jou daar te zoeken,' merkte hij kalm op. 'Ze zullen je overal zoeken, maar daar niet; en wij gaan daar dineren en wat drinken ter ere van jouw ontsnapping.'

Wat kon ik hierop antwoorden? Het klonk heel redelijk! En zo reden we naar Donon, liepen door de helder verlichte zalen vol gasten, want het was etenstijd en we namen een kamer apart waar we de avond doorbrachten tot het tijdstip gekomen was waarop we verwacht werden. Het huis waar we het eerst uitgestapt waren, was minder dan twee uur na ons vertrek doorzocht, evenals de appartementen van vrijwel al onze vrienden. Niemand dacht eraan bij Donon te gaan kijken.

Een paar dagen later zou ik een appartement betrekken dat voor me gehuurd was en waar ik met een vals paspoort kon wonen. Maar de dame die me zou vergezellen in het rijtuig ging uit voorzorg eerst zelf naar het huis kijken. Het wemelde er van de spionnen. Er waren zoveel vrienden en kennissen geweest die daar naar mijn welzijn wa-

ren komen informeren dat de politie argwaan gekregen had. Bovendien was mijn portret gedrukt door de Derde Sectie en waren honderden kopieën verspreid onder de politie en de wachters. Alle detectives die me van gezicht kenden, keken op straat naar me uit; terwijl zij die me niet persoonlijk kenden vergezeld werden door soldaten en bewakers die me tijdens mijn gevangenschap hadden gezien. De tsaar was woedend dat zo'n ontsnapping plaatsgevonden had in zijn stad op klaarlichte dag en hij had bevolen: 'Hij *moet* gevonden worden.'

Het was onmogelijk in Sint-Petersburg te blijven en ik hield me verborgen in landhuizen even buiten de stad. Vergezeld van een zeshalftal vrienden verbleef ik in een dorp dat in deze tijd van het jaar druk bezocht werd door mensen uit Sint-Petersburg die gingen picknicken. Toen werd er besloten dat ik naar het buitenland moest. Maar uit een buitenlandse krant wisten we dat alle grensstations en spoorwegen in de Baltische provincies en Finland scherp in de gaten gehouden werden door detectives die me van gezicht kenden. Daarom besloot ik in een richting te reizen waar ze me het minst zouden verwachten. Gewapend met het paspoort van een vriend en in gezelschap van een andere vriend trok ik Finland door en reisde noordwaarts, naar een afgelegen haven aan de Botnische Golf, vanwaar ik naar Zweden overstak.

Nadat ik aan boord van de stoomboot gegaan was en deze op het punt stond uit te varen, vertelde de vriend die me naar de grens begeleidde mij het nieuws uit Sint-Petersburg; hij had onze vrienden moeten beloven dat hij het niet eerder zou vertellen. Mijn zuster Hélène was gearresteerd, evenals de zuster van de vrouw van mijn broer, die me eenmaal opgezocht had in de gevangenis nadat mijn broer en zijn vrouw naar Siberië vertrokken waren.

Mijn zuster wist absoluut niets af van de voorbereiding voor mijn ontsnapping. Pas toen ik ontvlucht was, had een vriend zich naar haar toe gehaast om het blijde nieuws mee te delen. Vergeefs beweerde ze dat ze er niets van geweten had: ze werd van haar kinderen weggerukt en veertien dagen opgesloten. Wat betreft de zuster van mijn broers vrouw: ze had een vaag vermoeden gehad dat er iets ondernomen zou worden, maar ze had geen deel gehad aan de voorbereidingen. Gezond verstand had de autoriteiten duidelijk kunnen maken dat iemand die me een officieel bezoek gebracht had in de gevangenis, niet bij zo'n zaak betrokken kon zijn. Niettemin werd ze meer dan twee maanden gevangengehouden. Haar man, een bekend jurist, trachtte vergeefs haar vrij te krijgen. 'We zijn er nu wel zeker van,' zeiden de gendarmeofficieren hem, 'dat ze niets te maken heeft gehad met de ontvluchting; maar, ziet u, we hebben de keizer gemeld op de dag dat we haar arresteerden, dat degene die de ontvluchting georganiseerd had, ontdekt was en gearresteerd. Het kost nu wat tijd om de keizer voor te bereiden op het idee dat ze niet de ware schuldige is.'

Ik trok door Zweden zonder ergens halt te houden en ging naar Christiania, waar ik een paar dagen moest wachten op een stoomboot naar Hull. Onderwijl verzamelde ik informatie over de boerenpartij in het Noorse parlement. Toen ik naar de boot liep, vroeg ik me angstig af: 'Onder welke vlag zeilen we — de Noorse, Duitse of Engelse?' Toen zag ik boven het achterdek de 'Union Jack' wapperen — de vlag waaronder zovele vluchtelingen — Russische, Italiaanse, Franse, Hongaarse en alle andere nationaliteiten — een veilig toevluchtsoord gevonden hebben. Ik groette die vlag uit het diepst van mijn hart.

DEEL ZES

WEST-EUROPA

I

Een storm geselde de Noordzee toen we de Engelse kust naderden. Maar ik begroette de storm enthousiast. Ik genoot van de strijd van onze boot met de woest aanrollende golven en zat urenlang op de voorplecht, waar het schuim van de golven me in mijn gezicht woei. Na de twee jaar die ik in een sombere kazemat had doorgebracht, scheen elke vezel in me te trillen en intens te verlangen naar het genot van het leven.

Mijn bedoeling was om niet langer dan een paar weken of maanden in het buitenland te blijven: net lang genoeg om alle opschudding over mijn ontvluchting tot bedaren te laten komen, en om lichamelijk weer wat op te knappen. Ik ging aan wal onder de naam Levasjov, de naam die ik gebruikt had om Rusland uit te komen. Omdat de spionnen van de Russische ambassade in Londen me al gauw op de hielen gezeten hadden, als ik daarheen gegaan zou zijn, vertrok ik meteen naar Edinburgh.

Het is echter zo gelopen dat ik nooit meer naar Rusland teruggekeerd ben. Ik werd spoedig geheel meegesleurd door de golf van anarchisme die toen net West-Europa overspoelde; en ik voelde dat ik voor die beweging van meer nut kon zijn door te helpen de juiste uitdrukkingwijze te vinden dan ik ooit in Rusland zou kunnen zijn. In mijn geboorteland was ik te bekend om nog openlijk propaganda te kunnen voeren, met name onder de arbeiders en de boeren. En later, toen de Russische beweging een samenzwering werd en een gewapende strijd voerde tegen de vertegenwoordigers van de autocratie, moest men noodzakelijkerwijs elke gedachte aan een volksbeweging opgeven. Mijn eigen gevoelens echter dreven me meer en meer ertoe mijn lot in handen van de arbeidende, zwoegende massa te leggen, om hun zodanige opvattingen bij te brengen dat deze hen zouden helpen de idealen en principes te verdiepen en te verbreden, zodat ze een hechtere basis vormden voor de toekomstige sociale revolutie; om deze idealen en principes uiteen te zetten voor de arbeiders, niet als een bevel afkomstig van hun leiders, maar als het resultaat van hun eigen verstand. Zo wilde ik hun initiatief opwekken, nu ze geroepen waren om in de arena van de historie te verschijnen als de bouwers van een nieuwe, billijk georganiseerde maatschappij — dit leek me net zo noodzakelijk voor de ontwikkeling van de mensheid als al het andere dat ik toen in Rusland had kunnen doen. Daarom sloot ik me

aan bij de paar mensen die in West-Europa daaraan werkten, waardoor ik diegenen ontlastte die door vele jaren harde strijd gebroken waren.

Toen ik in Hull aangekomen was en op weg ging naar Edinburgh, meldde ik aan slechts een paar vrienden in Rusland en in de Jura-federatie dat ik veilig in Engeland was aangekomen. Een socialist moet altijd op zijn eigen werk terugvallen voor zijn brood en daarom trachtte ik, zodra ik een onderkomen gevonden had in de Schotse hoofdstad, een klein kamertje in een van de voorsteden, werk te vinden.

Onder de passagiers aan boord van onze stoomboot bevond zich een Noorse professor, met wie ik vaak sprak, terwijl ik me het weinige probeerde te herinneren dat ik vroeger geweten had van de Zweedse taal. Hij sprak Duits. 'Maar omdat u wat Noors spreekt,' zei hij tegen mij, 'en het probeert te leren, laten we dan samen Noors spreken.'

'U bedoelt Zweeds?' waagde ik op te merken. 'Ik spreek toch Zweeds, niet?'

'Wel, ik vind dat het meer weg heeft van Noors; het is zeker geen Zweeds,' was zijn antwoord.

Zo overkwam mij wat ook een van Jules Verne's helden overkwam, die in plaats van Spaans Portugees geleerd had. Hoe het ook zij, ik praatte heel wat af met de professor — in het Noors dan maar — en hij gaf me een krant uit Christiania, waarin het rapport stond van de Noorse diepzee-expeditie op de Atlantische Oceaan, die net voltooid was.

Zodra ik in Edinburgh was, schreef ik een stukje in het Engels over deze ontdekkingsreis en stuurde het naar *Natuur*, een blad dat mijn broer en ik vanaf de eerste uitgave regelmatig lazen in Sint-Petersburg. Een van de redacteuren berichtte me de ontvangst van het stukje onder dank en merkte met uiterste mildheid (iets dat ik daarna nog vaak tegengekomen ben in Engeland) op dat mijn Engels 'in orde' was en slechts wat 'idiomatischer' moest worden. Ik moest bekennen dat ik mijn Engels in Rusland geleerd had en met mijn broer samen *Filosofie van de geologie* van Page vertaald had, evenals *Principes van de biologie* van Herbert Spencer. Maar ik had mijn wijsheid uit boeken en sprak het Engels zo vreselijk uit dat ik de grootste moeite had me verstaanbaar te maken bij mijn Schotse hospita; haar dochter en ik schreven altijd op een stukje papier wat we elkaar te zeggen hadden; en omdat ik niets afwist van het idioom, moet ik wel de gekste fouten gemaakt hebben. Ik herinner me tenminste nog hoe ik op een keer protesteerde dat ik geen 'kopje thee' verwachtte op theetijd, maar een paar kopjes. Ik ben bang dat mijn hospita me voor een gulzigaard hield, maar ik moet erbij zeggen, als verontschuldiging, dat noch in de geologieboeken die ik in het Engels gelezen had, noch

in Spencers *Biologie* ook maar enige toespeling gemaakt werd op zo'n belangrijke aangelegenheid als theedrinken.

Uit Rusland kreeg ik het tijdschrift van het Russisch Geografisch Genootschap toegezonden en al gauw begon ik de *Times* ook af en toe stukjes toe te sturen over Russische geografische exploraties. Prjevalsky was toen net in Centraal-Azië en zijn tocht werd in Engeland met belangstelling gevolgd.

Het geld echter dat ik meegebracht had, verdween als sneeuw voor de zon en al mijn brieven naar Rusland werden onderschept, zodat ik er niet in slaagde mijn adres bekend te maken aan mijn verwanten. Binnen een paar weken verhuisde ik dus naar Londen, in de mening dat ik daar meer werk zou kunnen vinden. De oude vluchteling P. L. Lavrov bleef in Londen zijn krant *Voorwaarts* uitgeven, maar aangezien ik spoedig naar Rusland hoopte terug te keren en de uitgeverij van de Russische krant scherp in de gaten gehouden werd door spionnen, ging ik daar niet heen.

Ik ging, heel gewoon, naar het kantoor van *Natuur*, waar ik bijzonder hartelijk werd ontvangen door de redacteur, J. Scott Keltie. De hoofdredacteur wilde de kolom met stukjes uitbreiden en vond dat ik ze precies schreef zoals zij ze nodig hadden. Daarom wezen ze me een tafel in het kantoor en daarop werden wetenschappelijke bladen in alle mogelijke talen gestapeld. 'Komt u elke maandag, meneer Levasjov,' vroeg men mij, 'en kijkt u dan al deze tijdschriften door; als er een artikel in staat dat u de moeite waard lijkt, schrijft u dat dan even op of streep het aan; wij sturen het dan naar een specialist.' Mr. Keltie wist natuurlijk niet dat ik ieder stukje drie- of viermaal herschreef voor ik mijn Engels onder zijn ogen durfde te brengen; maar door de wetenschappelijke tijdschriften mee naar huis te nemen lukte het me heel aardig mijn brood te verdienen met mijn stukjes in *Natuur* en mijn kolommetjes in de *Times*. Ik vond de wekelijkse betaling op donderdag aan degenen die paragraafjes in de *Times* schreven een uitstekende instelling. Om even orde op zaken te stellen: er gingen weken voorbij dat er geen interessante nieuwtjes van Prjevalsky waren en dat men geen belangstelling had voor berichten uit andere delen van Rusland; in die tijd bestond mijn maal uitsluitend uit brood met thee.

Op een dag echter pakte Mr. Keltie van de plank een aantal Russische boeken en vroeg me ze voor *Natuur* te recenseren. Ik bekeek de boeken en tot mijn grote verwarring zag ik dat het mijn eigen boeken waren over *De IJstijd* en *De orografie van Azië*. Mijn broer had niet nagelaten ze naar ons favoriete tijdschrift *Natuur* te sturen. Ik was nogal van mijn stuk gebracht en terwijl ik de boeken in mijn tas deed om ze mee naar huis te nemen, overdacht ik de zaak. 'Wat zal ik doen?' vroeg ik me af. 'Ik kan ze niet prijzen, omdat ik ze zelf geschreven heb; en ik kan ook geen al te scherpe kritiek leveren op de auteur, omdat ik het met hem eens ben.' Ik besloot ze de volgende

dag terug te brengen en aan Mr. Keltie uit te leggen dat, hoewel ik me voorgesteld had als Levasjov, ik de schrijver was van deze boeken en ze daarom niet kon recenseren.

Mr. Keltie had uit de kranten vernomen over de ontsnapping van Kropotkin en was bijzonder verheugd de vluchteling veilig in Engeland aan te treffen. Wat mijn scrupules betreft: hij merkte heel verstandig op dat ik de auteur niet hoefde te prijzen of te bekritisieren, maar dat ik de lezers heel eenvoudig kon vertellen waar de boeken over gingen. Vanaf die dag ontstond er een vriendschap tussen ons, die nog steeds voortduurt.

In november of december 1876 zag ik in de brievenbus van P. L. Lavrovs krant een uitnodiging voor 'K.' om langs te komen bij de uitgeverij om een brief uit Rusland in ontvangst te nemen. Omdat ik dacht dat de uitnodiging voor mij bedoeld was, ging ik erheen en sloot al gauw vriendschap met de hoofdredacteur en de jonge mensen die de krant drukten.

Toen ik voor de eerste keer op het kantoor kwam — mijn baard had ik afgeschoren en ik had een hoge hoed op — en ik de dame die de deur opendeed in mijn beste Engels vroeg 'is de heer Lavrov aanwezig?', dacht ik dat niemand ooit zou weten wie ik was, als ik mijn naam niet noemde. Het bleek echter dat de dame die mij nooit eerder gezien had, maar mijn broer tijdens zijn verblijf in Zürich goed gekend had, me onmiddellijk herkende en naar boven rende om te zeggen wie de bezoeker was. 'Ik herkende u meteen aan uw ogen,' zei ze me later, 'ze lijken precies op die van uw broer.'

Die keer bleef ik maar kort in Engeland. Ik had een levendige briefwisseling gevoerd met mijn vriend James Guillaume van de Jura-federatie en zodra ik permanent geografisch werk vond, dat ik even goed in Zwitserland kon doen als in Londen, vertrok ik naar Zwitserland. De brieven die ik uiteindelijk van huis ontving, zeiden me dat ik net zo goed in het buitenland kon blijven, aangezien er in Rusland niets bijzonders te doen was. Er spoelde in die tijd een golf van enthousiasme over het land ten gunste van de Slaven die in opstand gekomen waren tegen de eeuwenlange Turkse onderdrukking en mijn beste vrienden Sergej (Stepnjak), Kelnitz en verschillende anderen waren naar het Balkanschiereiland gegaan om zich bij de opstandelingen te voegen. 'We lazen,' schreven mijn vrienden, 'de berichten van de *Daily News* over de verschrikkingen in Bulgarije; we huilden toen we het lazen en gaan ons nu bij de Balkanopstandelingen aansluiten, óf als vrijwilliger, óf als verzorger.'

Ik ging naar Zwitserland, sloot me aan bij de Jurafederatie van de Internationale Arbeidersassociatie en ging op advies van mijn Zwitserse vrienden in La Chaux-de-Fonds wonen.

II

De Jurafederatie heeft een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van het moderne socialisme.

Het gebeurt altijd dat, nadat een politieke partij zich een doel gesteld heeft en verklaard heeft dat ze slechts tevreden zal zijn met de volledige realisering van dat doel, de partij zich in tweeën splitst. De ene sectie blijft waar ze was, terwijl de andere, ook al beweert zij geen woord veranderd te hebben van haar bedoelingen, een soort compromis aangaat en langzamerhand van compromis tot compromis steeds verder afglijdt van het oorspronkelijke programma tot het ten slotte een partij met gematigde ideeën wordt.

Zoiets is gebeurd binnen de Internationale Arbeidersassociatie. Niets minder dan de onteigening van land en kapitaal van de huidige eigenaars, en de overdracht van alles wat nodig is voor het tot-stand-brengen van welvaart voor de producenten zelf, was het doel waar de Associatie oorspronkelijk naar streefde. De arbeiders van alle landen werden opgeroepen zelf ook organisaties op te richten om direct de strijd tegen het kapitalisme te kunnen aanbinden; ze moesten plannen uitwerken om de produktie te socialiseren, evenals het verbruik, en als ze daartoe in staat waren, moesten ze die dingen in bezit nemen die noodzakelijk waren voor de produktie en die produktie leiden zonder te letten op de huidige politieke organisatie, die een complete hervorming moest ondergaan. De organisatie moest dus behulpzaam zijn bij de voorbereiding van een immense revolutie in de menselijke geest, en later in het leven zelf — een revolutie die het begin zou vormen van een nieuw tijdperk van vooruitgang voor de mensheid, gebaseerd op solidariteit. Dat was het ideaal dat miljoenen Europese arbeiders uit hun sloppen haalde en dat de voortreffelijke mannen in de organisatie bijeenbracht.

Hoe het ook zij, er ontstonden al snel twee onderafdelingen. Toen de oorlog van 1870 geëindigd was in een complete nederlaag voor Frankrijk en de opstand van de Parijse Commune neergeslagen was en de draconische wetten, die tegen de organisatie gericht waren, de Franse arbeiders verboden er lid van te zijn; en toen aan de andere kant een parlementaire maatregel uitgevaardigd was in 'Verenigd Duitsland' — het doel van de radicalen sinds 1848 — werd door de Duitsers geprobeerd het doel en de middelen van de hele socialistische beweging te matigen. De 'verovering van de macht *binnen de be-*

staande staten' werd het wachtwoord van die afdeling, die de naam had van 'Sociaal-democraten'. De eerste verkiezingssuccessen van deze partij bij de verkiezingen voor de Duitse Reichstag wekten grote verwachtingen. Het aantal sociaal-democratische afgevaardigden was van twee naar zeven gegaan en vervolgens naar tien, en overigens redelijke mensen berekenden vol vertrouwen dat voor het eind van de eeuw de sociaal-democraten de meerderheid in het Duitse parlement zouden hebben. Dat zou het begin zijn van de socialistische 'volksstaat', die geheel wettig geregeld zou zijn. Het socialistische ideaal van deze partij verloor het karakter van iets dat door de arbeidersorganisatie zelf uitgewerkt moest worden en ze streefden naar staatsinmenging binnen de bedrijven — in feite naar staatsocialisme, dat wil zeggen staatskapitalisme. Op dit moment streven in Zwitserland de sociaal-democraten in de politiek naar centralisatie, maar ze verwerpen het federalisme; op economisch gebied willen ze de staatsinmenging bevorderen bij de spoorwegen, het staatsmonopolie op de banken en de verkoop van sterke drank. Het beheer door de staat van het land en de voornaamste industrieën, en zelfs het opmaken van de winst zou wel eens de volgende stap kunnen zijn in een min of meer nabije toekomst.

Langzaam aan werden het leven en werken van de Duitse sociaal-democratische partij ondermijnd door allerlei overwegingen ten aanzien van de verkiezingen. Vakbonden werden met verachting aangekeken en stakingen met afkeuring begroet, omdat die de aandacht van de arbeiders afleidde van de verkiezingsstrijd. Iedere volksopstand, iedere revolutionaire beweging in welk land van Europa dan ook, werd in die tijd door de sociaal-democratische leiders met meer vijandigheid begroet dan door de kapitalistische pers.

In de Latijnse landen echter vond deze nieuwe houding maar weinig aanhang. De secties en de federaties van de Internationale bleven trouw aan de principes die bij de oprichting van de organisatie geprevaleerd hadden. Van oorsprong federalisten, afkerig van het idee van een gecentraliseerde staat en bezeten van revolutionaire tradities, konden de Latijnse arbeiders de evolutie van de Duitsers niet volgen.

De kloof tussen de twee afdelingen van de socialistische beweging kwam onmiddellijk na de Frans-Duitse Oorlog aan het licht. Zoals ik al verteld heb, had de organisatie een regerend lichaam in de vorm van een algemene raad die in Londen zitting had. Aangezien de leidende geesten van die raad twee Duitsers waren, Marx en Engels, werd die raad het bolwerk van de nieuwe sociaal-democratische richting, terwijl Bakoenin en zijn vrienden de intellectuele leiders van de Latijnse federaties waren en deze inspireerden.

Het conflict tussen de marxisten en de bakoenisten was geen persoonlijke zaak. Het was het onvermijdelijke conflict tussen de principes van het federalisme en die van de centralisatie, de vrije gemeenschap en de staatsinmenging, de vrije actie van het volk en de verbetering

van bestaande kapitalistische omstandigheden door de wet — een conflict tussen de Latijnse esprit en de Duitse *Geist*, die na de nederlaag van Frankrijk op het slagveld de toon aangaf in de wetenschap, de politiek, de filosofie en ook in het socialisme; zij noemden hun eigen opvattingen van het socialisme ‘wetenschappelijk’, terwijl ze alle andere interpretaties beschreven als ‘utopisch’.

Op het Haags Congres van de Internationale dat in 1872 gehouden werd, zette de Londense algemene raad door middel van een zogenaamde meerderheid Bakoenin, zijn vriend Guillaume en zelfs de Jurafederatie uit de Internationale. Maar aangezien het vrijwel zeker was dat wat er overbleef van de Internationale — dat waren de Spaanse, de Italiaanse en de Belgische federaties — zich achter de Jurafederatie zou scharen, trachtte het congres de organisatie op te heffen. Een nieuwe algemene raad, bestaande uit een paar sociaal-democraten, werd benoemd te New York, waar geen arbeidersorganisaties waren die tot de Associatie behoorden om die raad te controleren; er is sindsdien niets meer van vernomen. Intussen bleven de Spaanse, de Italiaanse, de Belgische en de Jurafederatie van de Internationale voortgaan elkaar als gewoonlijk te ontmoeten op jaarlijkse internationale congressen, de volgende vijf, zes jaar.

In de tijd dat ik naar Zwitserland kwam, was de Jurafederatie het centrum en de leidende partij van de federaties van de Internationale. Bakoenin was kort tevoren gestorven (1 juli 1876), maar de federatie behield haar positie, die deze door zijn impuls verkregen had.

De toestand in Frankrijk, Spanje en Italië was zodanig dat dank zij het feit dat de revolutionaire geest, die zich vóór de Frans-Duitse oorlog ontwikkeld had onder de arbeiders van de Internationale, overeind bleef, de regeringen ervan weerhouden werden beslissende stappen te ondernemen om de hele arbeidersbeweging de kop in te drukken en de Witte Terreur in te leiden. Het is algemeen bekend dat in Frankrijk de vestiging van een Bourbonmonarchie bijna weer een feit werd. Maarschalk MacMahon bleef alleen aan als president van de republiek om de terugkeer van de monarchie voor te bereiden; de dag was al vastgesteld waarop Henri V zijn plechtige intocht in Parijs zou houden, en zelfs de tuigen van de paarden, getooid met de kroon en de initialen van de pretendent, lagen al klaar. Ook is bekend dat het feit dat Gambetta en Clémenceau — de opportunist en de radicaal — in grote delen van Frankrijk commissies klaar hadden staan om gewapend en wel in opstand te komen zodra de *coup d'état* een feit zou zijn, het herstel van de monarchie voorkwam. Maar de ware kracht van de commissies lag bij de arbeiders, van wie velen vroeger tot de Internationale hadden behoord en de oude geest bewaard hadden. Ik spreek uit eigen ervaring als ik zeg dat de radicale leiders uit de middenstand in geval van nood gearzeld zouden hebben, terwijl de arbeiders de eerste de beste gelegenheid aangegrepen zouden hebben voor een opstand die aanvankelijk de verdediging van de republiek ten doel had,

maar later meer de socialistische kant op zou zijn gegaan.

Hetzelfde gold voor Spanje. Zodra de Kerk en de aristocraten rond de koning hem ertoe gebracht hadden de reactionaire duimschroeven strakker aan te draaien, dreigden de republikeinen hem met een beweging waarin de arbeiders de werkelijke vechters waren. Alleen in Catalonië waren meer dan 100.000 mensen verenigd in sterk georganiseerde vakbonden, en meer dan 80.000 Spanjaarden waren lid van de Internationale en hielden geregeld congressen, betaalden stipt hun contributie met een waarlijk Spaans plichtsgevoel. Ik ken deze organisaties persoonlijk en ik weet dat deze op het punt stonden de Verenigde Staten van Spanje af te kondigen, de koloniën af te stoten en in bepaalde zeer vooruitstrevende gebieden ernstige pogingen te ondernemen in de richting van het collectivisme. Het was deze permanente bedreiging die de Spaanse monarchie ervan weerhield alle boeren- en arbeidersorganisaties te onderdrukken en openlijk een klerikale, reactionaire beleidslijn te volgen.

Een dergelijke toestand bestond er ook in Italië. De vakbonden in Noord-Italië waren toen nog niet zo machtig als nu; maar in hele stukken van Italië wemelde het van de secties van de Internationale en de republikeinse groeperingen. De monarchie liep voortdurend het gevaar omvergeworpen te worden, indien de republikeinen uit de middenstand een beroep zouden doen op de revolutionaire elementen onder de arbeiders.

Om kort te gaan, als ik op deze jaren terugkijk, die nu een kwart eeuw achter ons liggen, ben ik er vast van overtuigd dat het feit dat Europa na 1871 geen hevig reactionaire periode doormaakte, voornamelijk te danken was aan de heersende tendens in West-Europa vóór de Frans-Duitse Oorlog, die sindsdien bewaard is gebleven door de anarchistische Internationalisten, de blanquisten, de mazzinianen en de Spaanse 'cantonalistische' republikeinen.

Natuurlijk wisten de marxisten weinig af van deze omstandigheden, in beslag genomen als ze werden door de plaatselijke verkiezingsstrijd. Omdat ze bang waren zich de woede van Bismarck op de hals te halen en vóór alles vreesden dat een revolutionaire gedachte haar intrede zou doen in Duitsland, die tot represailles zou leiden waarvoor ze de kracht niet hadden die te weerstaan, verwierpen ze niet alleen om tactische redenen iedere sympathie voor de westerse revolutionairen, maar begonnen ze langzamerhand een haat te koesteren tegen iedere revolutionaire gedachte en wezen die fel af waar die ook opdook, zelfs toen ze de eerste tekenen ervan in Rusland zagen.

Er konden in die tijd in Frankrijk geen revolutionaire geschriften gedrukt worden onder maarschalk MacMahon. Zelfs het zingen van de Marseillaise werd als een misdaad beschouwd, en eens verbaasde ik me ten zeerste over de angst die verschillende van mijn medepassagiers in een trein aangreep, toen ze een paar rekruten een revolu-

tionair lied hoorden zingen (in mei 1878). 'Is het weer toegestaan de Marseillaise te zingen?' vroegen ze elkaar angstig. In de Franse pers verschenen dus geen revolutionaire geschriften. De Spaanse geschriften werden op grote schaal verspreid en sommige manifesten van hun congressen waren bewonderenswaardige uitingen van anarchistisch socialisme; maar wie buiten Spanje kent de Spaanse ideeën? Wat de Italiaanse geschriften betreft, die bestonden altijd maar zeer korte tijd, verschenen, verdwenen weer om ergens anders onder een andere naam weer op te duiken en hoe goed sommige ook waren, ze overschreden nooit de Italiaanse grens. Zo kwam het dat de Jurafederatie, die haar geschriften in het Frans liet drukken, het centrum werd vanwaaruit de sociale gedachte in de Latijnse landen behouden werd en verwoord, de socialistische gedachte — ik herhaal het nog eens — die Europa redde van een zeer duistere reactionaire periode. Het was ook de grondgedachte waarop de theorieën van het anarchisme gebaseerd waren door Bakoenin en zijn opvolgers in een taalgebruik dat heel het Europese continent begreep.

III

Een groot aantal opmerkelijke mensen van alle nationaliteiten behoorden in die tijd tot de Jurafederatie; het waren bijna allemaal persoonlijke vrienden van Bakoenin geweest.

De hoofdredacteur van onze voornaamste krant, het bulletin van de Federatie, was James Guillaume, leraar van beroep en afkomstig uit een van de aristocratische families van Neuchâtel. Klein, mager, met het stijve voorkomen en het resolute optreden van een Robespierre en met een hart van goud dat alleen sprak als men intiem met hem bevriend was, was hij een geboren leider door zijn fenomenale werkkraft en zijn koppige activiteit. Acht jaar lang vocht hij tegen allerlei hinderpalen om het bulletin te laten voortbestaan; hij was overal even actief binnen de Federatie, tot hij Zwitserland moest verlaten, waar hij geen werk meer kon vinden, en zich in Frankrijk vestigde, waar zijn naam op zekere dag met het grootste respect genoemd zal worden in de geschiedenis van het onderwijs.

Adhémar Schwitzguébel, eveneens een Zwitser, was het type van een joviale, levendige, verstandige, Franstalige horlogemaker uit de heuvels van de Berner Jura. Van beroep horlogegraveur, deed hij nooit een poging zijn handwerk op te geven, en altijd even vrolijk en actief, steunde hij zijn grote familie tijdens de ergste dieptepunten in de handel en bij geringe verdiensten. Zijn gave om een moeilijk economisch of politiek vraagstuk bij de kop te pakken en het, na lang nadenken, te bekijken vanuit het standpunt van de arbeiders, zonder de wezenlijke betekenis uit het oog te verliezen, was fantastisch. Hij was wijd en zijd bekend in de 'bergen' en algemeen geliefd bij de arbeiders van alle landen.

Volkomen tegengesteld aan hem was een andere Zwitser, ook een horlogemaker, Spichiger genaamd. Hij was een filosoof, traag in zijn bewegingen zowel als in zijn gedachten, met een Engels uiterlijk; hij probeerde altijd de volle betekenis van alles te doorgronden en wij waren telkens weer onder de indruk van de juistheid van de gevolgtrekkingen die hij maakte, terwijl hij over van alles en nog wat nadsacht tijdens het uithollen van horlogedeksels.

Rondom deze drie mannen verzamelde zich een groep van solide, betrouwbare arbeiders van middelbare leeftijd of ouder, die hartsochtelijk hun vrijheid beminden en zich verheugden deel te mogen nemen aan zo'n veelbelovende beweging; verder waren er nog zo'n

honderd intelligente jonge mensen, ook bijna allemaal horlogemakers — allen waren zeer onafhankelijk en toegewijd, zeer levendig en bereid alles op te offeren.

Verscheidene vluchtelingen van de Parijse Commune hadden zich bij de Federatie aangesloten. Elisée Reclus, de grote geograaf, behoorde daartoe — het type van de ware puritein in zijn levenswijze en van de Franse encyclopedische filosoof in zijn denken. Hij was de man die anderen wist te inspireren, maar nooit over iemand geregeerd heeft of dat ooit zal doen; de anarchist wiens anarchisme de samenvatting is van zijn brede, grondige kennis van alle levenswijzen van de mensheid onder alle omstandigheden en in alle stadia van ontwikkeling, wiens boeken behoren tot de beste van de eeuw; wiens stijl, van een treffende schoonheid, het hart en geweten ontroert, en die, als hij het kantoor van een anarchistische krant binnenkomt, tegen de redacteur zegt — ook al is het misschien een kind in vergelijking met hemzelf — ‘Zeg me maar wat ik moet doen.’ Hij gaat dan zitten als de eerste de beste ondergeschikte en schrijft een stukje van zo-en-zoveel regels om een ruimte op te vullen in het nummer van dat moment. In de Parijse Commune nam hij simpelweg een geweer en stelde zich tussen de gelederen op; en als hij een medewerker verzoekt samen met hem te werken aan een deel van zijn wereldberoemde geografie en de medewerker vraagt bedeesd: ‘Wat moet ik doen?’ antwoordt hij: ‘Hier zijn de boeken, hier is een tafel; doe wat je goeddunkt.’

Aan zijn zijde zien we Lefrançais, een wat oudere man, die vroeger leraar was en driemaal in zijn leven was verbannen: in juni 1848, na de staatsgreep van Napoleon, en in 1870. Hij was ex-lid van de Commune en dus een van degenen die, volgens de geruchten, Parijs verlaten hadden met miljoenen op zak, en werkte als vrachtlader bij de spoorwegen in Lausanne en ging er bijna onderdoor omdat dit soort werk jongere schouders vereiste dan de zijne. In zijn boek over de Parijse Commune wordt de ware historische betekenis van die beweging in het juiste perspectief gezet. ‘Een communard, geen anarchist, alstublieft,’ placht hij te zeggen. ‘Ik kan niet werken met zulke dwazen als jullie’; en hij werkte uitsluitend met ons ‘omdat jullie dwazen’, zoals hij zei ‘nog altijd degenen zijn van wie ik het meeste houd. Met jullie kan ik werken en mezelf blijven.’

Een ander ex-lid van de Parijse Commune die bij ons was, was Pindy, een timmerman uit Noord-Frankrijk, een geadopteerd kind van Parijs. Hij verwierf algemene bekendheid in Parijs tijdens een staking die gesteund werd door de Internationale, door zijn kracht en scherp inzicht en hij werd als lid van de Commune gekozen, die hem het bevel gaf over de Tuilerieën. Toen de troepen uit Versailles Parijs binnentrokken en hun gevangenen bij honderden tegelijk neerschoten, werden op z'n minst drie mannen in verschillende delen van de stad doodgeschoten omdat men dacht Pindy voor zich te hebben. Na het gevecht werd hij verborgen gehouden door een dapper meisje, een

naaister, die hem redde dank zij haar kalme houding toen het huis door de troepen doorzocht werd; later werd zij zijn vrouw. Pas twaalf maanden later slaagden zij erin Parijs ongemerkt te verlaten en kwamen ze naar Zwitserland. Hier leerde Pindy metaal essaaieren, iets waarin hij een grote vaardigheid verwierf; overdag stond hij naast zijn gloeiend hete brander en 's avonds wijdde hij zich hartstochtelijk aan het propagandawerk, waarbij hij op bewonderenswaardige wijze de passie van een revolutionair verenigde met het gezonde verstand en het organisatievermogen die kenmerkend zijn voor de Parijse arbeider.

Paul Brousse was een jonge arts, vol geestelijke activiteit, onstuimig, scherp, levendig en altijd klaar om elke gedachte met meetkundige logica tot het uiterste uit te werken; hij was scherp in zijn kritiek op de staat en de organisatie van de staat; hij kon tijd genoeg vinden om twee kranten uit te geven, een in het Frans en een in het Engels, om tientallen uitvoerige brieven te schrijven, om het middelpunt te zijn op vele arbeidersfeesten; hij was voortdurend bezig de mensen te organiseren met de subtiële denkwijze van een ware 'zuiderling'.

Onder de Italianen die met ons samenwerkten in Zwitserland, bevonden zich twee mannen wier namen altijd samen genoemd werden en die in Italië door meer dan één generatie herdacht zullen worden, twee persoonlijke vrienden van Bakoenin: Cafiero en Malatesta. Cafiero was een idealist van het zuiverste water en hij schonk zijn aanzienlijke vermogen weg aan de goede zaak; hij vroeg zich nooit af waar hij dan in de toekomst van moest leven. Hij was een denker die zich verdiepte in filosofische speculaties, een man die nooit iemand kwaad zou doen, maar die toch het geweer greep en de bergen van Benevento introk, toen hij en zijn vrienden dachten dat ze wel een poging konden wagen een socialistische opstand te ontketenen, al was het alleen maar om de mensen te laten zien dat hun opstand een diepere zin moest hebben dan louter rebellie tegen belastingophalers. Malatesta was een student in de medicijnen, die het medisch beroep en zijn fortuin had opgegeven ter wille van de revolutie; vol vuur, een pure idealist, intelligent, die er zijn hele leven — en hij nadert nu de vijftig — nog nooit over nagedacht heeft of hij een stuk brood zal hebben om te eten en een bed voor de nacht. Zonder zelfs een eigen kamer te hebben verkocht hij vruchtesap in de straten van Londen om aan geld te komen en 's avonds schreef hij briljante artikelen voor de Italiaanse kranten. Gevangengenomen in Frankrijk, vrijgelaten, verdreven, opnieuw veroordeeld in Italië, opgesloten op een eiland, ontvlucht en weer in vermomming in Italië, altijd was hij daar waar de strijd het heetst was, of dat nu in Italië of ergens anders was — hij heeft dit leven dertig jaar achter elkaar volgehouden. En als we hem weer eens ontmoetten, net vrijgelaten uit een gevangenis of ontsnapt van een eiland, troffen we hem nog net zo aan als we hem het laatst zagen: altijd opnieuw strijdvaardig, met dezelfde liefde voor de mensen, hetzelfde ontbreken van haatgevoelens ten opzichte van zijn te-

genstanders die hem lieten opsluiten, dezelfde hartelijke glimlach voor een vriend, dezelfde liefde voor een kind.

Russen waren er maar weinig onder ons, omdat de meesten zich achter de Duitse sociaal-democraten geschaard hadden. We hadden echter Zjoekovsky bij ons, een vriend van Herzen, die Rusland in 1863 verlaten had — een briljante, elegante en hoogst intelligente edelman, een favoriet van de arbeiders — en die meer dan wie ook bezat wat de Fransen *l'oreille du peuple* noemen, omdat hij wist hoe hij hen aan moest moedigen door te laten zien welk een grootse rol ze moesten spelen bij de wederopbouw van de gemeenschap, hoe hij hun een hart onder de riem moest steken door hun verheven historische standpunten voor ogen te houden en hoe hij de meest ingewikkelde economische problemen moest verhelderen en hen moest boeien door zijn eerlijkheid en oprechtheid. Sokolov, vroeger officier van de Russische generale staf en bewonderaar van Paul Louis Courier om diens stoutmoedigheid en van Proudhon om diens filosofische ideeën, had in Rusland door zijn artikelen menigeen tot socialist gemaakt; ook hij was bij ons, zij het tijdelijk.

Ik noem alleen diegenen, die alom bekend werden als schrijvers of als afgevaardigden op congressen of op een andere manier bekendheid kregen. En toch vraag ik me nu af of ik niet liever over die mensen moet spreken die nooit hun naam lieten drukken, maar die een even belangrijke rol gespeeld hebben in het leven van de federatie als ieder van de schrijvers; zij die vochten in de voorste gelederen en altijd klaarstonden om van alles te ondernemen, zonder ooit te vragen of het veel of weinig werk zou zijn, belangrijk of onbeduidend, of het grote gevolgen zou hebben of simpelweg zou resulteren in een hoop zorgen voor hen en hun familie.

Ik zou ook nog de Duitsers Werner en Rinke moeten noemen, de Spanjaard Albarracin en vele anderen; maar ik ben bang dat die vage beschrijvingen van mij niet voldoende zullen zijn om diezelfde gevoelens van respect en liefde over te brengen waardoor iedereen die deze kleine familie persoonlijk kende geïnspireerd werd.

IV

Van alle steden in Zwitserland die ik ken, is La Chaux-de-Fonds wellicht de minst aantrekkelijke. Deze ligt op een hoog plateau zonder enige vegetatie, blootgesteld aan de bitter koude wind in de winter, als er evenveel sneeuw ligt als in Moskou en die smelt en weer valt, net zo vaak als in Sint-Petersburg. Maar het was van belang dat onze ideeën ook daar verspreid werden, om de plaatselijke propaganda nieuw leven in te blazen. Pindy, Spichiger, Albarracin, en de blanquisten Ferré en Jallot waren er en van tijd tot tijd kon ik Guillaume opzoeken in Neuchâtel en Schwitzguébel in het dal van St.-Imier.

Nu brak voor mij een tijd aan met werk dat ik graag deed. We hielden vergaderingen, waarbij we zelf de aankondigingen rondbrachten in de cafés en de werkplaatsen. Eens per week hielden we sectievergadering, waarbij uiterst geanimeerd gediscussieerd werd, en ook gingen we het anarchisme verkondigen op bijeenkomsten van de politieke partijen. Ik reisde veel, bezocht andere secties en hielp ze.

Tijdens die winter wonnen we veler sympathie, maar ons gewone werk werd nogal belemmerd door een crisis in de horlogehandel. De helft van de arbeiders zat zonder werk of werkte maar voor korte tijd, zodat de gemeente gaarkeukens moest openen om goedkope maaltijden te kunnen verschaffen tegen kostprijs. De coöperatieve werkplaats die de anarchisten in La Chaux-de-Fonds opgericht hadden en waarin de verdiensten gelijkelijk onder de leden werden verdeeld, had grote moeilijkheden om aan werk te komen, ondanks haar goede naam. Spichiger moest verscheidene malen zijn toevlucht nemen tot het kammen van wol voor een stoffeerder om zijn brood te verdienen.

Dat jaar namen we allemaal deel aan een manifestatie met de rode vlag in Bern. De golf van reactionaire gevoelens sloeg over naar Zwitserland en het meevoeren van het arbeidersvaandel werd verhinderd door de politie van Bern, in strijd met de grondwet. Het was daarom nodig te laten zien, al was het dan maar op enkele plaatsen, dat de arbeiders hun rechten niet vertrapt wilden zien en tegenstand boden. We gingen allemaal naar Bern op de gedenkdag van de Parijse Commune om de rode vlag door de straten te dragen, ondanks het verbod. Natuurlijk vonden er botsingen met de politie plaats, waarbij twee vrienden zwaardsteken opliepen en twee politieagenten vrij ernstig gewond werden. Maar de rode vlag werd veilig naar de zaal ge-

dragen waar een bijzonder levendige vergadering gehouden werd. Ik hoef nauwelijks te vermelden dat de zogeheten leiders zich ook in de gelederen bevonden en meevochten met de anderen. Bij het proces dat volgde, waren zo'n dertig Zwitserse burgers betrokken, die zelf om een proces verzocht hadden, en zij die de twee politieofficieren gewond hadden, kwamen uit zichzelf naar voren om te zeggen dat zij de daders waren. Tijdens dit proces won onze zaak veler sympathie; men begreep dat elke vrijheid hardnekkig verdedigd moet worden om niet verloren te gaan. De straffen waren dientengevolge heel licht: geen enkele was hoger dan drie maanden gevangenisstraf.

Hoe het ook zij, de regering van Bern verbood het dragen van de rode vlag overal in het kanton; en de Jurafederatie besloot toen de rode vlag in St.-Imier mee te dragen, waar we dat jaar ons congres hielden, in weerwil van het verbod. Deze keer hadden de meesten van ons wapens bij zich en waren we bereid ons vaandel tot het uiterste te verdedigen. Een detachement politie stond opgesteld op een plein om onze optocht te stoppen; een detachement van de milizie werd paraat gehouden op een naburig stuk land, onder het mom van schiet-oefeningen — we hoorden hen duidelijk schieten toen we door de stad liepen. Maar toen we het plein opmarcheerden en men oordeelde dat agressie op ernstig bloedvergieten zou uitlopen, liet de burgemeester ons ongehinderd doorgaan, naar de zaal waar de vergadering gehouden zou worden. Geen van ons wenste een gevecht; maar de spanning van de mars in slagorde, bij de klanken van een militaire kapel, was zo groot dat ik niet weet welke gevoelens nu de overhand hadden in de meesten van ons, toen we in de zaal aangekomen waren: opluchting dat we gespaard waren voor een gevecht dat we niet wilden of spijt dat het gevecht niet plaatsgevonden had. De mens is zeer gecompliceerd.

Onze voornaamste activiteit echter was de uitwerking van de praktische en de theoretische aspecten van het anarchistische socialisme en in dit opzicht heeft de federatie ongetwijfeld iets tot stand gebracht dat duurzaam is.

We zagen dat een nieuwe maatschappijvorm aan het ontkiemen was in de geciviliseerde landen en dat die de plaats in moest nemen van de oude; een maatschappij van gelijkwaardige mensen die niet gedwongen zullen zijn hun handen en hersens te verkopen aan diegenen die hen naar willekeur te werk kunnen stellen, maar die hun kennis en vaardigheden zullen kunnen aanwenden voor de produktie in een organisme dat zo geconstrueerd is dat alle krachten gebundeld worden om een zo hoog mogelijk welvaartspeil te bereiken voor iedereen, terwijl er ten volle ruimte moet openblijven om elk persoonlijk initiatief mogelijk te maken. Deze maatschappij zal uit een veelheid van organisaties bestaan, verenigd als dat nodig is om een bepaald doel te bereiken: handelsverenigingen voor allerlei soorten produkties:

van de landbouw, de industrie, op intellectueel en artistiek gebied; verenigingen voor verbruiksgoederen, voorzieningen voor woonruimte en gas, de voedselvoorziening, sanitaire maatregelen, enzovoort; federaties van gemeenschappen onder elkaar en federaties van gemeenschappen met handelsbelangen en ten slotte grotere groepen die over het hele land of verschillende landen verspreid zijn en bestaan uit mensen die zich inzetten voor die economische, intellectuele, artistieke en morele behoeften die niet aan een bepaalde streek gebonden zijn. Dit alles moet rechtstreeks met elkaar samenwerken, met behulp van vrije overeenkomsten onderling, net als de spoorwegmaatschappijen of de postafdelingen van verschillende landen nu al samenwerken, zonder dat er een centraal spoorweg- of postbestuur is — zelfs al gaan ze bij de spoorwegen slechts van egoïstische doelstellingen uit en behoren de postagentschappen tot verschillende en vaak vijandige landen; of ze werken net zo samen als de meteorologen, de Alpineclubs, de reddingsmaatschappijen in Groot-Brittannië, de wielrenners, de leraren, enzovoort, doen als ze gelijksoortig werk moeten verrichten, voor intellectuele doeleinden of simpelweg voor hun genoegen. Er zal een grote vrijheid zijn om nieuwe produktievormen te ontwikkelen, om uitvindingen te doen en de organisatie te vernieuwen; eigen initiatief wordt aangemoedigd en de tendens naar eenvormigheid en centralisatie zal ook aangemoedigd worden. Bovendien zal deze gemeenschap niet vastzitten aan bepaalde vaste vormen maar zal voortdurend van aanschijn veranderen, omdat het een levend, zich ontplooiend organisme is; er zal geen behoefte zijn aan een regering, omdat vrije overeenkomsten en federaties haar plaats innemen in al die functies die een regering beschouwt als de hare, en omdat de redenen tot een conflict afgenomen zijn, en die conflicten die toch nog ontstaan aan arbitrage onderworpen kunnen worden.

Geen van ons bagatelliseerde het belang en de omvang van de verandering die we voorstonden. We begrepen dat de heersende opvatting over de noodzaak van privé-bezit van land, fabrieken, mijnen, huizen, enzovoort als middel om industriële vooruitgang te boeken, en over het loonsysteem als middel om mensen tot werken te dwingen, niet snel plaats zou maken voor meer hoogstaande opvattingen over gesocialiseerd bezit en produktie. We wisten dat ons een langdurige propaganda, een opeenvolging van schermutselingen, van individuele en collectieve opstand tegen de huidige vorm van bezit te wachten stonden, van persoonlijke zelfopoffering, van sporadische pogingen tot hervormingen en onvolledige revoluties, vóór de heersende opvattingen over privé-bezit wat gematigd zouden zijn. En we begrepen ook dat de heersende ideeën over de noodzaak van gezag — waar wij allemaal mee opgegroeid zijn — door de geciviliseerde mensheid niet ineens konden worden opgegeven. Er zouden vele jaren van propaganda voor nodig zijn en een lange opeenvolging van verzetplegingen tegen het gezag, evenals een complete herziening van de lessen

die de geschiedenis ons leert, voor de mens inziet dat hij zich vergist heeft door aan zijn overheersers en hun wetten toe te schrijven wat in werkelijkheid afkomstig is uit zijn eigen sociale gevoelens en gewoonten. We beseften dit alles. Maar ook beseften we dat als we de hervorming proclameerden in beide opzichten, wij met het tij van de menselijke vooruitgang mee zouden werken.

Toen ik nader kennismaakte met de arbeidende klasse en hun sympathisanten uit de betere standen, besepte ik al snel dat zij hun persoonlijke vrijheid nog hoger achtten dan hun persoonlijke welzijn. Vijftig jaar geleden waren de arbeiders bereid hun persoonlijke vrijheid te verkopen aan allerlei machthebbers, zelfs aan een Caesar, in ruil voor een belofte voor materieel welzijn; maar nu was dat niet langer het geval. Ik zag dat het blinde vertrouwen in gekozen machthebbers, zelfs al waren ze afkomstig uit de beste leiders van de arbeidersbeweging, onder de Latijnse arbeiders aan het afnemen was. 'We moeten eerst weten wat we willen, en dan kunnen we dat het beste zelf doen,' was een idee dat wijd en zijd verbreid was onder hen. Veel meer dan men algemeen aanneemt. De zinsnede die aan de statuten van de Internationale Associatie toegevoegd was: 'De ontplooiing van de arbeiders moet door henzelf bewerkstelligd worden,' was alom met goedkeuring begroet, en die hadden ze zich goed ingeprent. De droeve ervaring van de Parijse Commune had hun mening alleen nog maar versterkt.

Toen de opstand uitbrak, was een aanzienlijk aantal mensen uit de middenstand bereid een nieuwe stap te zetten of althans te laten zetten in de richting van het socialisme. 'Toen mijn broer en ik van ons kamertje kwamen en de straat opgingen,' vertelde Elisée Reclus me eens, 'werd ons van alle kanten door mensen uit de meer welvarende standen gevraagd: "Zeg ons wat er gedaan moet worden, we zijn bereid opnieuw te beginnen"; maar *wij* waren nog niet zover dat we hun suggesties aan de hand konden doen.'

Nooit tevoren waren alle progressieve partijen zo goed vertegenwoordigd als het geval was bij de Raad van de Commune, gekozen op 25 maart 1871. Alle vertegenwoordigers van de revolutionaire gedachte — blanquisten, jakobijnen, internationalisten — waren in een gelijke verhouding aanwezig. En nu de arbeiders zelf geen bepaalde ideeën ten aanzien van de socialistische hervormingen hadden om aan hun vertegenwoordigers over te dragen, deed de Commune niets in die richting. Het feit dat ze geïsoleerd waren van het volk en opgesloten zaten in het stadhuis, verlamde hen. Voor het welslagen van het socialisme moesten de ideeën over het afschaffen van de regering, over zelfvertrouwen, over het vrije initiatief van het individu — in één woord het anarchisme — dus verkondigd worden, parallel met de opvattingen over gesocialiseerd bezit en produktie.

We voorzagen zeker wel dat als het individu de volle vrijheid gelaten werd om zijn ideeën uit te drukken en om actie te ondernemen,

we geconfronteerd zouden worden met een behoorlijke overdrijving van onze principes. Ik had dat al gezien onder de nihilisten in Rusland. Maar we vertrouwden erop — en de ervaring leerde dat we gelijk hadden — dat het sociale leven op zichzelf, gesteund door eerlijke, openhartige kritiek op meningen en daden, het meest effectieve middel zou zijn om meningen te wegen en ze te ontdoen van de onvermijdelijke overdrijvingen. In feite handelden we in overeenstemming met het oude gezegde dat de vrijheid altijd het beste geneesmiddel is voor de tijdelijke ongemakken van de vrijheid. In de mensheid bevindt zich een kern van sociale gewoontes — een erfenis van het verleden, die we nog niet voldoende op waarde geschat hebben — die *niet* door dwang gehandhaafd wordt, maar erboven staat. Hierop is alle vooruitgang van de mensheid gebaseerd en zolang de mensheid lichamelijk en geestelijk niet begint te degenereren, zal het nooit te niet gedaan kunnen worden door enige kritiek of door een tijdelijke rebellie ertegen. Dit waren de opvattingen waar ik steeds zekerder van werd naarmate mijn ervaring met mensen en dingen groeide.

We begrepen eveneens dat zo'n verandering niet tot stand gebracht kan worden door de ideeën van één genie, dat het niet de ontdekking van één man kan zijn, maar dat het het resultaat moet zijn van opbouwend werk van het volk, net als de verschillende gerechtelijke procedures die in de vroege middeleeuwen uitgewerkt werden, de dorpsgemeenschap, het gilde, de middeleeuwse stad en de grondslagen van het internationaal recht door het volk tot stand gebracht werden.

Velen van onze voorgangers hadden al pogingen ondernomen de ideale samenleving af te schilderen, soms gebaseerd op het principe van gezag en slechts af en toe op het principe van vrijheid. Robert Owen en Fourier hadden de wereld hun idealen geschonken ten aanzien van een vrije, zich op natuurlijke wijze ontwikkelende maatschappij, tegengesteld aan de piramidale idealen die overgenomen waren uit het Romeinse Rijk of de Roomse Kerk. Proudhon had hun werk voortgezet en Bakoenin 'bouwde op terwijl hij afbrak' door zijn brede, heldere inzicht in de filosofie van de geschiedenis toe te passen op de kritiek op de huidige instellingen. Maar dat alles was slechts voorbereidend werk.

De Internationale Arbeidersassociatie nam een nieuwe methode in gebruik om de problemen op te lossen betreffende praktische sociologie: ze deed een beroep op de arbeiders zelf. De ontwikkelde mensen die zich bij de associatie hadden aangesloten, namen de taak op zich de arbeiders alleen nog voor te lichten over wat er gaande was in de diverse landen op de wereld, om de verkregen resultaten te analyseren en hen later te helpen hun conclusies te formuleren. We pretendeerden niet een ideale maatschappij ontwikkeld te hebben uit onze theoretische inzichten over wat een samenleving *behoort te zijn*, maar we nodigden de arbeiders uit de oorzaken van het huidige kwaad op te sporen en in hun discussies en congressen de praktische

aspecten onder de loep te nemen van een betere sociale organisatie dan die waarin we leven. Een kwestie die zich op een internationaal congres voordeed, werd alle vakbonden aangeraden als studieobject. In de loop van het jaar werd die zaak in heel Europa besproken op de kleine vergaderingen van de secties, waarbij men volledig op de hoogte was van de lokale behoeften van elk vakgebied en elke streek; dan werd het werk van de secties op het eerstvolgende congres van elke federatie behandeld, tot het tenslotte in een meer uitgewerkte vorm op het volgende internationale congres ter tafel kwam. De structuur van de maatschappij waar wij zo naar uitkeken, was op deze manier al in theorie en praktijk vanonderaf uitgewerkt, en de Jurafederatie had een belangrijk aandeel in de uitwerking van het anarchistische ideaal.

Voor mezelf kreeg ik langzamerhand het gevoel, omdat de omstandigheden voor mij zo gunstig waren, dat anarchisme meer inhoudt dan alleen een bepaalde activiteit en een bepaald idee over een vrije maatschappij; het is een onderdeel van een natuurlijke en sociale filosofie, die op een heel andere wijze ontwikkeld dient te worden dan de metafysische of dialectische methoden die aangewend worden bij menswetenschappen. Ik zag dat er met dezelfde methoden gewerkt moest worden die ook bij de natuurwetenschappen in gebruik zijn; niet echter met als glibberige basis de analogieën zoals Herbert Spencer die aanvaardt, maar op de solide basis van gevolgtrekkingen, toegepast op menselijke instellingen. En ik deed mijn best te doen wat ik kon op dit gebied.

V

In de herfst van 1877 werden in België twee congressen gehouden: een van de Internationale Arbeidersassociatie in Verviers en een internationaal socialistisch congres in Gent. Het laatste was met name belangrijk, aangezien men wist dat de Duitse sociaal-democraten een poging zouden doen de gehele arbeidersbeweging van Europa in één organisatie samen te brengen, met aan het hoofd een centrale commissie, die dan de oude algemene raad van de Internationale zou zijn onder een nieuwe naam. Het was daarom nodig de autonomie van de arbeidersorganisaties in de Latijnse landen te waarborgen, en we deden wat we konden om zo goed mogelijk vertegenwoordigd te zijn op dit congres. Ik ging erheen onder de naam Levasjov; twee Duitsers, de zetter Werner en de ingenieur Rinke, legden bijna de hele afstand van Bazil naar België lopend af; en hoewel we maar met negen anarchisten in Gent vertegenwoordigd waren, slaagden we er toch in het centralisatieplan te verijdelen.

Sindsdien zijn er tweeëntwintig jaar verstreken; er zijn vele internationale socialistische congressen gehouden, en elke keer weer werd er strijd gevoerd over hetzelfde onderwerp: de sociaal-democraten die probeerden de gehele arbeidersbeweging van Europa onder hun vlag te verenigen en er de leiding over te nemen, en de anarchisten die er tegen waren en dit probeerden te voorkomen. Wat een verspilde energie, wat jammer van de bittere woorden die aan beide kanten geuit werden en wat zonde van de verdeelde inspanning, en dat alles omdat zij die de lijfspreuk hebben 'het veroveren van de macht binnen de bestaande staten' niet begrijpen, dat een dergelijke onderneming niet de hele socialistische beweging kan omvatten! Van het begin af aan waren er in het socialisme drie onafhankelijke ontwikkelingen gaande, die tot uitdrukking gebracht zijn door Saint-Simon, Fourier en Robert Owen. Het saint-simonisme heeft zich ontwikkeld tot de sociaal-democratie en het fourisme tot anarchisme, terwijl het owenisme zich in Engeland en Amerika ontwikkeld heeft tot het vakbondschap, de coöperatie en het zogenaamde gemeentelijk socialisme, en zich vijandig blijft opstellen tegenover het socialisme binnen een sociaal-democratische staat, terwijl het vele raakpunten met het anarchisme heeft. Maar omdat men niet gezien heeft dat de drie op weg zijn naar een gemeenschappelijk doel via verschillende wegen, en dat de twee laatste hun eigen belangrijke bijdrage geleverd hebben tot de

menselijke vooruitgang, is een kwart eeuw besteed aan pogingen om het niet te bereiken Utopia van een unieke arbeidersbeweging volgens het sociaal-democratische patroon te realiseren.

Het congres te Gent eindigde voor mij op onverwachte wijze. Een dag of vier na het begin vernam de Belgische politie wie Levasjov was en kreeg bevel mij te arresteren omdat ik de politieverordening overtreden had door in het hotel een valse naam op te geven. Mijn Belgische vrienden waarschuwden me. Ze hielden vol dat de katholieke regering die aan de macht was, in staat was me aan Rusland uit te leveren en ze drongen erop aan dat ik het congres onmiddellijk zou verlaten. Ze wilden niet dat ik naar mijn hotel terugging. Guillaume versperde me de weg met de woorden dat ik hem met geweld uit mijn weg moest zien te krijgen, als ik toch daarheen wilde. Ik moest met een paar Gentse vrienden meegaan en zodra ik me bij hen gevoegd had, weerklonk er van alle kanten gedempt geroep en gefluit over het donkere plein, waar het krioelde van de arbeiders. Het zag er allemaal erg geheimzinnig uit. Ten slotte, na veel gefluister en onderdrukt gefluit nam een groep vrienden me onder hun hoede en begeleidde me naar een sociaal-democratische arbeider, bij wie ik de nacht moest doorbrengen; hij ontving me op uiterst roerende wijze als was ik zijn broeder, hoewel ik toch anarchist was. De volgende morgen vertrok ik opnieuw naar Engeland, aan boord van een stoomschip, waarbij ik aanleiding gaf tot vele goedmoedige glimlachjes omdat de Britse douaneofficieren mijn bagage wilden zien, terwijl ik niets anders had dan een kleine tas.

Ik bleef niet lang in Londen. Van de bewonderenswaardige collectie van het Britse Museum bestudeerde ik het begin van de Franse Revolutie — hoe revoluties uitbreken — maar ik verlangde naar wat meer actie en ging al snel naar Parijs. Daar had net weer een opleving plaats van de arbeidersbeweging, na de meedogenloze onderdrukking van de Commune. Met de Italiaan Costa en de paar anarchistische vrienden die we hadden onder de Parijse arbeiders, en met Jules Guesde en zijn collega's, die toen nog geen echte sociaal-democraten waren, begonnen we de eerste socialistische groeperingen te vormen.

We begonnen belachelijk klein. Een stuk of zes van ons plachten in cafés bijeen te komen en als we een gehoor hadden van zo'n honderd mensen waren we al gelukkig. Niemand kon toen vermoeden dat de beweging twee jaar later in volle gang zou zijn. Maar Frankrijk ontplooidde zich op zijn eigen wijze. Als een bepaalde stroming de overhand gekregen heeft, verdwijnen alle zichtbare sporen van een andere beweging. Er zijn dan maar weinig die ertegen strijden. Maar op een of andere geheimzinnige wijze, door een soort onzichtbare infiltratie van gedachten, wordt die stroming ondermijnd. Er ontstaat een nieuwe stroming en dan blijkt opeens dat de gedachte, waarvan men meende dat zij dood was, leeft, zich verspreidt en zich voort-

durend uitbreidt. En zodra het mogelijk wordt in het openbaar te ageren, komen duizenden aanhangers, van wie niemand het bestaan vermoed had, naar voren. 'Er zijn in Parijs,' placht de oude Blanqui te zeggen, '50.000 mensen die nooit op een vergadering of demonstratie verschijnen; maar op het moment dat ze voelen dat ze de straat op kunnen om hun mening te uiten, zijn ze aanwezig om de stad te bestormen.' Zo was het toen. We waren met nog geen twintig man om de beweging voort te zetten en er waren nauwelijks tweehonderd mensen die ons openlijk steunden. Toen we de Commune voor het eerst herdachten, in maart 1878, waren we zeker niet met meer dan tweehonderd man. Maar twee jaar later werd de amnestie afgekondigd voor de Commune, en de arbeidersbevolking van Parijs stroomde de straat op om de terugkerende Communards te begroeten; ze kwamen hen bij duizenden tegelijk toejuichen op de vergaderingen en de socialistische beweging begon plotseling in omvang toe te nemen, waarbij de radicalen meegesleept werden.

De tijd was echter nog niet rijp voor een dergelijke opleving en op een avond in april 1878 werden Costa en een Franse vriend gearresteerd. Een politierechter veroordeelde hen tot achttien maanden gevangenisstraf omdat ze lid van de Internationale waren. Ik ontliiep mijn arrestatie door een vergissing. De politie zocht Levasjov en ging een Russische student arresteren, wiens naam er erg op leek. Ik had mijn ware naam opgegeven en bleef nog een maand in Parijs wonen onder die naam. Toen werd ik naar Zwitserland geroepen.

VI

Gedurende mijn verblijf in Parijs ontmoette ik voor het eerst Toergenjev. Hij had tegenover een gemeenschappelijke vriend van ons, P. L. Lavrov, de wens te kennen gegeven mij te ontmoeten en op echt Russische wijze mijn ontvluchting te vieren met een klein dineetje. Met een gevoel dat veel weg had van verering, overschreed ik de drempel van zijn kamer. Heeft hij met zijn *Dagboek van een jager* Rusland een enorme dienst bewezen door de lijfeigenschap te laken (ik wist toen nog niet dat hij een leidende rol speelde in het machtige tijdschrift *De Klok* van Herzen), nog meer heeft hij bereikt met zijn latere romans. Hij heeft laten zien hoe de Russische vrouw is, welk een rijkdom aan geest en hart ze bezit en wat ze betekent voor de man; hij heeft geleerd hoe mannen die met een superioriteitsgevoel geboren worden, vrouwen bezien, hoe zij ze beminnen. Op mij en op duizenden van mijn tijdgenoten heeft dit deel van zijn werk een onuitwisbare indruk gemaakt, veel krachtiger dan het beste artikel over de rechten van de vrouw.

Zijn uiterlijk is algemeen bekend: hij was groot, stevig gebouwd, het hoofd bedekt met zacht, dik grijs haar, en beslist knap te noemen; zijn ogen glinsterden slim en er gloeide een sprankje humor in en zijn hele optreden getuigde van die eenvoud, gespeend van elke gemaaktheid die karakteristiek is voor de beste Russische schrijvers. Zijn fijnbesneden hoofd verried een grote herseninhoud en toen hij gestorven was en Paul Bert met Paul Reclus (de chirurg) zijn hersenen wogen, waren die zoveel zwaarder dan de zwaarste hersenen die men toen kende (die van Cuvier), meer dan 2000 gram, dat ze hun weegschalen niet vertrouwden en nieuwe kochten om hun metingen te herhalen.

Vooraf zijn manier van spreken was opvallend. Hij sprak net zo als hij schreef: in beelden. Als hij een gedachte wilde ontvouwen, nam hij zijn toevlucht niet tot argumenten, hoewel hij een meester was in filosofische discussies, maar hij illustreerde zijn gedachten door een beeld te schilderen, even mooi als in zijn romans.

‘U moet wel ervaring hebben opgedaan in uw leven tussen Fransen, Duitsers en andere volken,’ zei hij eens tegen me. ‘Hebt u niet gemerkt dat zich een diepe, onoverbrugbare kloof bevindt tussen vele van hun opvattingen en die welke de Russen erop nahouden — dat er bepaalde punten zijn waarover we het nooit eens zullen worden?’

Ik antwoordde dat mij dat niet was opgevallen.

‘Ja, toch zijn ze er. Hier is er één: op een avond bezochten we de première van een nieuw stuk. Ik had een loge samen met Flaubert, Daudet en Zola (ik weet niet zeker of hij zowel Daudet als Zola noemde, maar in ieder geval één van de twee). Het waren allemaal mannen met progressieve ideeën. Het toneelstuk handelde over het volgende: een vrouw was gescheiden van haar man. Ze was weer van een andere man gaan houden, met wie ze nu samenleefde. Deze man werd in het stuk voorgesteld als een voortreffelijk mens. Jarenlang leefden ze heel gelukkig. Haar twee kinderen — een jongen en een meisje — waren nog babies ten tijde van de scheiding; nu waren ze opgegroeid en verkeerden al die jaren in de mening dat de man hun echte vader was. Het meisje was ongeveer achttien jaar en de jongen zeventien. De man ging met hen om als een vader; zij hielden van hem en hij hield van hen. Op het toneel is de familie dan te zien als ze elkaar ’s morgens aan het ontbijt ontmoeten. Het meisje komt binnen, gaat naar de man toe, die haar vader heet te zijn en net als hij haar wil kussen komt de jongen, die op de een of andere manier te weten is gekomen hoe de vork in de steel zit, aanrennen en roept: ‘Waag het eens!’

Bij deze uitroep braken ze het huis bijna af: ze begonnen als waanzinnigen te applaudisseren. Flaubert en de anderen deden ook mee; ik was geschokt.

‘“Waarom?” zei ik, “dit gezin was toch gelukkig; de man was een betere vader voor deze kinderen dan hun echte vader... hun moeder houdt van hem en is gelukkig met hem... die verdorven kwajongen moet een pak slaag hebben voor zijn woorden.” Maar het had geen zin. Ik discussieerde later urenlang met hen, maar geen van hen kon begrip opbrengen voor mijn standpunt!’

Natuurlijk was ik het volledig met Toergenjev eens. Ik merkte echter op dat zijn kennissen hoofdzakelijk afkomstig waren uit de middenstand. Daar is het verschil tussen de verschillende naties inderdaad enorm groot. Maar mijn kennissen waren uitsluitend arbeiders en er bestaat een grote overeenkomst tussen de arbeiders en vooral tussen de boeren van de verschillende landen.

Hierin had ik het echter volkomen bij het verkeerde eind. Nadat ik de gelegenheid gehad had de Franse arbeiders te leren kennen, dacht ik nog vaak terug aan Toergenjevs opmerking. Er gaapt inderdaad een kloof tussen de Russische opvattingen aangaande de huwelijksrelatie en die welke men er in Frankrijk op nahoudt, zowel onder de arbeiders als bij de middenstand; en ook in vele andere dingen bestaat er een dergelijk verschil tussen het Russische standpunt en dat van andere volken.

Men heeft wel gezegd, na Toergenjevs dood, dat hij van plan was een roman te schrijven over dit onderwerp. Als hij eraan begonnen was, zou de bovenvermelde scène er zeker in gestaan hebben. Wat

jammer dat hij die roman niet geschreven heeft! Hij, door en door een 'oosterling' in zijn manier van denken, zou heel diepzinnige dingen hebben kunnen zeggen over een onderwerp dat hem tijdens zijn leven zo diep geraakt heeft.

Van alle romanschrijvers van onze eeuw heeft Toergenjev ongetwijfeld de grootste perfectie bereikt als kunstenaar, en zijn proza klinkt de Rus als muziek in de oren — muziek zoals Beethoven die schreef. Zijn voornaamste romans — de serie *Dmitri Roedin*, *Dagboek van een Jager*, *Aan de vooravond*, *Vaders en zonen*, *Rook* en *Nieuw land* — vertegenwoordigen de toonaangevende mensentypen die toen 'geschiedenis maakten' onder de intelligentsia in Rusland; na 1848 ontwikkelden die zich snel achter elkaar. Allen worden geschetst vanuit een filosofische beschouwing, een humaan begrip en met een artistieke schoonheid die haar weerga in de literatuur niet kent. Toch werd *Vaders en Zonen* — een roman die hij zeer terecht als zijn meest diepgaande werk beschouwde — door de Russische jeugd met luid protest ontvangen. Onze jeugd verklaarde dat de nihilist Barazov hoegenaamd geen getrouw beeld was van zijn groep. Velen beschouwden hem als de karikatuur van een nihilist. Dit onbegrip trok Toergenjev zich erg aan en hoewel er tussen hem en de jongere generatie later een verzoening tot stand kwam in Sint-Petersburg, nadat hij *Nieuw Land* geschreven had, is de wond die deze aanvallen geslagen hadden, nooit helemaal geheeld.

Hij wist van Lavrov dat ik een enthousiast bewonderaar van zijn werk was; en op een dag, toen we in een rijtuig terugkeerden van een bezoek aan Antokólsky's studio, vroeg hij me wat ik van Bazarov vond. Ik antwoordde eerlijk: 'Bazarov is een prachtig portret van een nihilist, maar je kunt voelen dat u niet zo veel om hem gaf als om uw andere hoofdpersonen.'

'Integendeel, ik hield wel van hem, heel intens,' antwoordde Toergenjev met onverwachte nadruk. 'Als we thuis zijn, zal ik je mijn dagboek laten zien, waarin ik opgetekend heb hoe ik gehuild heb toen ik de roman beëindigd had met Bazarovs dood.'

Toergenjev hield zeer zeker van het intellectuele trekje in Bazarov. Hij vereenzelvigde zich zo met de nihilistische filosofie van zijn held dat hij zelfs een dagboek bijhield onder diens naam, waarin hij bepaalde gebeurtenissen vanuit Barazovs standpunt bekeek. Maar ik geloof dat Toergenjev hem meer bewonderde dan liefde voor hem voelde. In een briljante lezing over Hamlet en Don Quichote verdeelde hij de geschiedenis makende personen in twee klassen, die elk vertegenwoordigd werden door een van beide types. 'Voor alles analyseren, dan egocentrie en daarom geen geloof — iemand die egocentrisch is, kan zelfs niet in zichzelf geloven: zo karakteriseerde hij Hamlet. 'Daarom is hij een scepticus en zal hij nooit iets bereiken, terwijl Don Quichote die tegen windmolens vecht en een scheerbekken houdt voor de magische helm van Mambrino (wie van ons heeft nooit dezelfde fout gemaakt?)

een leider is van de grote massa omdat de massa altijd diegene volgt die zonder zich iets aan te trekken van het sarcasme van de meerderheid, of zelfs van vervolgingen, recht vooruitgaat, met het oog op een doel dat misschien alleen hemzelf duidelijk voor ogen staat. Ze zoeken, vallen en staan weer op, en ze vinden het — en terecht! Hoewel Hamlet een scepticus is en niet in het goede gelooft, gelooft hij echter wel in het kwade. Hij haat het; kwaad en bedrog zijn zijn vijanden; en zijn scepticisme is geen onverschilligheid, maar alleen ontkenning en twijfel, die hem uiteindelijk zijn wil ontnemen.'

Deze gedachten van Toergenjev zijn volgens mij de sleutel tot een beter begrip van zijn relatie met zijn hoofdpersonen. Hijzelf en een aantal van zijn beste vrienden behoorden min of meer tot de Hamlets. Hij hield van Hamlet en bewonderde Don Quichote. Zo bewonderde hij ook Bazarov. Hij gaf diens superioriteit goed weer, hij had veel begrip voor het tragische karakter van diens geïsoleerde positie, maar hij kon hem niet omringen met die tedere, poëtische liefde die hij voelde voor een zieke vriend, wanneer zijn hoofdpersonen op het Hamlettype leken. Dat zou niet op zijn plaats geweest zijn.

'Heb je Mysjkin gekend?' vroeg hij me eens, in 1878. Tijdens het proces waarbij onze groepering terechtstond, openbaarde Mysjkin zich als een zeer krachtige persoonlijkheid. 'Ik zou graag veel meer over hem willen weten,' ging hij verder. 'Dat is pas een man! Heeft totaal niets weg van een Hamlet.' En bij deze woorden dacht hij kennelijk na over dat nieuwe type mens in de Russische beweging, dat niet bestond op het moment dat Toergenjev *Nieuw Land* schreef, maar pas twee jaar later zou opkomen.

Ik zag hem voor het laatst in de herfst van 1881. Hij was ernstig ziek, en maakte zich zorgen bij de gedachte dat het zijn plicht was naar Alexander III te schrijven — die toen net de troon bestegen had en nog weifelde welke beleidslijn hij moest volgen — om hem te vragen Rusland een grondwet te geven, waarbij hij overtuigende argumenten gebruikte om de noodzaak van die stap aan te tonen. Met duidelijk zichtbaar verdriet zei hij tegen me: 'Ik voel dat ik het moet doen, maar ik voel ook dat ik er niet toe in staat zal zijn.' In feite leed hij al vreselijk veel pijn door een tumor in zijn ruggemerg en hij had al de grootste moeilijkheden bij het zitten en bij het spreken, al waren het maar een paar woorden. Hij heeft toen niet geschreven en een paar weken later zou het nutteloos geweest zijn. Alexander III had een manifest uitgegeven waarin hij te kennen gaf absoluut heerser over Rusland te zullen blijven.

VII

Intussen namen de zaken in Rusland een geheel nieuwe wending. De oorlog die Rusland met Turkije begonnen was in 1877 was voor iedereen een teleurstelling geworden. Voor de oorlog uitbrak, was men in het land de Slaven over het algemeen goed gezind. Velen geloofden ook dat een bevrijdingsoorlog in de Balkan zou resulteren in een meer progressieve gezindheid binnen Rusland zelf. Maar de bevrijding van de Slavische volkeren werd maar ten dele bereikt. De enorme offers die de Russen gebracht hadden, werden te niet gedaan door de blunders die de hogere militaire autoriteiten begingen. Honderdduizenden waren afgeslacht in veldslagen die maar ten dele gewonnen werden en de concessies die men van Turkije loskreeg, werden op de congressen te Berlijn ongedaan gemaakt. Het was ook algemeen bekend dat de verduistering van staatsgelden tijdens deze oorlog op bijna even grote schaal plaatshad als tijdens de Krimoorlog.

Het was tijdens deze periode van algemene onvrede die toen aan het eind van 1877 in Rusland heerste, dat 193 mensen, sinds 1873 in arrest wegens hun banden met onze beweging, voor het Hooggerechts-hof moesten verschijnen. De beklaagden, gesteund door een aantal begaafde advocaten, wonnen al dadelijk de sympathie van het grote publiek. Zij maakten een bijzonder gunstige indruk op de Sint-Petersburgse society; en toen bekend werd dat de meesten van hen drie of vier jaar in de gevangenis doorgebracht hadden, in afwachting van hun proces, en dat niet minder dan eenentwintig mensen zelfmoord hadden gepleegd of krankzinnig geworden waren, sprak de publieke opinie nog gunstiger over hen en zelfs de rechters deelden deze gevoelens. Het hof sprak zeer zware vonnissen uit over een paar van hen, en relatief milde over de rest, met de vermelding dat het voorarrest zo langdurig geweest was en al zo'n strenge straf op zichzelf, dat het niet rechtvaardig zou zijn er nog veel aan toe te voegen. Men vertrouwde erop dat de keizer de vonnissen nog verder zou verzachten. Tot ieders verbijstering echter bracht hij alleen maar verzwaringen aan. Zij die door het hof vrijgesproken waren, werden in ballingschap gezonden naar afgelegen delen van Rusland en Siberië, en zij die tot een korte gevangenisstraf veroordeeld waren, kregen vijf tot twaalf jaar dwangarbeid opgelegd. Dit was het werk van het hoofd van de Derde Sectie, generaal Mezentsov.

Het was in dezelfde tijd dat het hoofd van de Sint-Petersburgse

politie, generaal Trepov, tijdens een bezoek aan het Huis van Bewaring zag dat een van de politieke gevangenen, Bogoloebov, zijn hoed niet afnam om de almachtige satraap te groeten; hij vloog op hem af, gaf hem een klap en toen de gevangene zich verzette, gaf hij bevel hem af te ranselen. Toen de andere gevangenen in hun cel dit hoorden, gaven ze luidkeels uiting aan hun verontwaardiging en werden op hun beurt wreed afgeranseld door bewakers en politie. De Russische politieke gevangenen verdroegen zonder morren alles wat ze in Siberië of bij dwangarbeid te verduren kregen, maar ze waren vastbesloten geen lijfstraffen te tolereren. Een jong meisje, Vera Zasoelitsj, die Bogoloebov niet eens persoonlijk kende, nam een revolver, ging naar het hoofd van politie toe en schoot op hem. Trepov werd alleen maar gewond. Alexander II kwam naar het heldhaftige meisje kijken en haar bijzonder lieve gezichtje en haar bescheidenheid moeten diepe indruk op hem gemaakt hebben. Trepov had in Sint-Petersburg zoveel vijanden dat men erin slaagde de zaak voor een burgerjury te brengen, en Vera Zasoelitsj verklaarde dat ze pas haar toevlucht tot de wapenen genomen had toen alle pogingen om de affaire publiekelijk bekend te maken en een of andere vorm van genoegdoening te krijgen, vergeefs waren geweest. Zelfs de correspondent van de Londense *Times* in Sint-Petersburg had ze gevraagd de affaire in zijn krant te vermelden, maar hij had het niet gedaan; misschien omdat hij dacht dat het een onwaarschijnlijke geschiedenis was. Toen was ze zonder iemand iets van haar plan te vertellen naar Trepov gegaan en had op hem geschoten. Nu de hele zaak openbaar geworden was, was ze erg blij te horen dat hij slechts licht gewond was. De jury sprak haar eenstemmig vrij; en toen de politie haar opnieuw probeerde te arresteren, op het moment dat ze het gerechtsgebouw wilde verlaten, reddden de jonge mensen van Sint-Petersburg, die in dichte drommen bij de poort stonden, haar uit hun klauwen. Ze ging naar het buitenland en voegde zich daar al spoedig bij ons in Zwitserland.

Deze aangelegenheid bracht heel Europa in beroering. Ik was in Parijs toen het nieuws van de vrijspraak ons bereikte, en ik moest die dag voor zaken de diverse kantoren van de krant langs. Ik trof alle redacteuren wild enthousiast aan, terwijl ze indrukwekkende artikelen schreven om dit meisje te eren. Zelfs de ernstige *Revue des Deux Mondes* schreef in haar jaaroverzicht dat de twee personen die de meeste indruk gemaakt hadden op de publieke opinie in Europa gedurende het jaar 1878, prins Gortsjakov op de Berlijnse congressen en Vera Zasoelitsj waren geweest. Hun portretten werden in verschillende jaarboeken naast elkaar afgebeeld. Op de arbeiders in Europa liet de toewijding van Vera Zasoelitsj een diepe indruk na.

Een paar maanden later werden er, zonder dat er een complot gevormd was, achtereenvolgens vier aanslagen gepleegd op gekroonde hoofden. De arbeider Hoedel en dr. Nobiling schoten op de Duitse keizer; een paar weken later volgde een Spaanse arbeidster, Oliva

Moncasi, hun voorbeeld door te proberen de Spaanse koning dood te schieten, en de kok Passanante wierp zich met een mes op de koning van Italië. De regeringen van Europa konden niet geloven dat dergelijke aanslagen op het leven van drie koningen gepleegd konden worden, zonder dat er een of andere internationale samenzwering aan ten grondslag lag en daarom concludeerden ze dat de Jurafederatie en de Internationale Arbeidersassociatie er verantwoordelijk voor waren.

Sindsdien zijn er meer dan twintig jaar verstreken en ik kan met volle overtuiging zeggen dat er absoluut geen reden was voor deze veronderstelling. Alle Europese regeringen vielen Zwitserland erop aan en verweten het dat het revolutionairen die zulke complotten smeedden, asiel bood. Paul Brousse, hoofdredacteur van onze krant, de *Avant-Garde*, werd gearresteerd en veroordeeld. De Zwitserse rechters, die zagen dat er niet de geringste grond was om Brousse of de Jurafederatie in verband te brengen met de recente aanslagen, veroordeelden Brousse tot slechts een paar maanden gevangenisstraf wegens zijn artikelen. Maar de krant werd verboden en alle drukkerijen in Zwitserland kregen van de federale regering het verzoek deze of een gelijksoortige krant niet te drukken. Zo bleef de Jurafederatie zonder publiciteitsmedium zitten.

Bovendien keken de Zwitserse politici met een scheef oog naar de anarchistische beweging in hun land en ze handelden persoonlijk op zo'n manier dat de leidende Zwitserse leden van de Jurafederatie zich óf terug moesten trekken uit het openbare leven óf van honger moesten omkomen. Brousse werd Zwitserland uitgezet. James Guillaume, die ondanks alle hinderpalen acht jaar lang het officiële orgaan van de federatie in stand had weten te houden en die zijn brood voornamelijk met lesgeven verdiende, kon geen werk meer vinden en was gedwongen Zwitserland te verlaten en naar Frankrijk te gaan. Adhémar Schwitzguébel kon geen werk meer vinden in de horloge-industrie en omdat hij de last droeg voor een grote familie, moest hij zich uit de beweging terugtrekken. Spichiger verkeerde in dezelfde omstandigheden en emigreerde. Zo gebeurde het dat ik, een vreemdeling, de publikatie op me moest nemen van de krant van de federatie. Ik aarzelde natuurlijk, maar er was niets aan te doen, en met twee vrienden, Dumartheray en Herzig, begon ik met een nieuwe veertiendaagse uitgave van ons blad in Genève, in februari 1879, met de naam *Le Révolté*. Het meeste moest ik zelf schrijven. We hadden maar drieëntwintig Zwitserse franken om mee te beginnen, maar we werkten allen hard om abonnees te werven en zo slaagden we erin ons eerste nummer uit te brengen. Het was gematigd van toon, maar in wezen revolutionair, en ik deed mijn best het zo te schrijven dat de complexe historische en economische kwesties begrijpelijk zouden zijn voor elke intelligente arbeider. Zeshonderd was de maximumoplage die onze vorige kranten ooit gehaald hadden. Van *Le Révolté* drukten we er tweeduizend en binnen een paar dagen was er niet één meer over. De

krant was een succes en bestaat nog steeds, in Parijs, onder de naam *Temps Nouveaux*.

Socialistische kranten hebben nog al eens de neiging uitsluitend te gaan klagen over de heersende situatie. De onderdrukking van de mijnwerkers, de fabrieksarbeiders en de boeren wordt uitvoerig verhaald; de ellende en de lijdensweg van de arbeiders ten tijde van de stakingen worden in geuren en kleuren verteld; hun hulpeloosheid in de strijd tegen de werkgevers wordt benadrukt, en deze opeenvolging van hopeloze situaties, zwart op wit, heeft een zeer deprimerende invloed op de lezer. Om dat effect weer wat af te zwakken, kan de redacteur alleen teruggrijpen op vlammende bewoordingen, die zijn lezers tot enthousiasme en geloof moeten inspireren. Ik vond echter dat een revolutionaire krant vóór alles die symptomen moet registreren, die overal als voorboden van een nieuw tijdperk te vinden zijn, het begin van nieuwe sociale levensvormen, de toenemende weerstand tegen verouderde instellingen. Deze symptomen moeten in de gaten gehouden worden, met elkaar in nauw verband worden gebracht en zo gegroepeerd dat de grote weifelende massa de onzichtbare en vaak onbewuste steun gewaarwordt die progressieve ideeën alom vinden, wanneer een gedachtenopleving plaatsvindt in de maatschappij. De voornaamste plicht van een revolutionaire krant moet zijn: sympathie opwekken voor het warm kloppend hart van de mensheid over de gehele wereld, voor haar strijd tegen eeuwenlang aangedaan onrecht, voor haar pogingen nieuwe levensvormen uit te werken. Het is de hoop en niet de wanhoop die revoluties tot een succes maakt.

Historici vertellen ons vaak hoe dit of dat filosofische systeem een bepaalde verandering tot stand gebracht heeft in het menselijk denken en diens gevolge in zijn instellingen. Maar dat is geen geschiedenis. De grootste sociale filosofen hebben slechts de aanwijzingen opgemerkt die duiden op komende veranderingen, hebben de onderliggende relatie begrepen en, geholpen door inductie en intuïtie, voorspeld wat er zou gebeuren. Het mag dan wel eenvoudig zijn een plan op te stellen voor een socialistische organisatie, door uit te gaan van een paar grondbeginselen en deze uit te werken tot de noodzakelijke conclusies, als een meetkundige conclusie uit een paar axioma's; maar dat is nog geen sociologie. Een juiste sociale vooruitblik kan slechts dan gemaakt worden, wanneer men de duizenden tekenen van het nieuwe leven niet uit het oog verliest, wanneer men de toevallige feiten weet te scheiden van de essentiële en wanneer men op die basis een algemene theorie weet op te bouwen.

Met deze denkwijze wilde ik mijn lezers vertrouwd proberen te maken, door eenvoudige, begrijpelijke taal te gebruiken, zodat zelfs de allereenvoudigsten onder hen eraan gewend zouden raken zelf te beoordelen waar het met de maatschappij naartoe gaat, en zelf de schrijver te corrigeren als deze verkeerde conclusies trekt. Wat de kritiek op het bestaande betreft: daar hield ik me alleen mee bezig

om de wortels van het kwaad bloot te leggen, en om aan te tonen dat een diepge worteld en zorgvuldig gekoesterd fetisjisme ten aanzien van de verouderde resten van voorbije fasen in de menselijke ontwikkeling, en wijdverspreide lafheid in denken en gedrag de voornaamste bronnen zijn van alle kwaad.

Dumartheray en Herzig steunden me ten volle in deze. Dumartheray was afkomstig uit een van de armste boerenfamilies in Savoye. Meer dan een paar jaar basisonderwijs had hij niet gehad. Toch was hij een van de intelligentste mensen die ik ooit ontmoet heb. Zijn oordeel over gebeurtenissen en mensen was zo opmerkelijk door het gezonde verstand dat eruit sprak, dat deze dikwijls een voorspellende kracht bezat. Hij was ook een van de beste critici van de toenmalige stroom socialistische literatuur en hij liet zich nooit om de tuin leiden door louter mooie woorden of een valse wetenschappelijke toon. Herzig was een jonge klerk, geboren in Genève; een introvert mens, verlegen en blozend als een meisje wanneer hij een van zijn originele gedachten uitte. Toen ik gearresteerd was, werd hij verantwoordelijk voor de voortzetting van de krant en hij leerde louter door wilskracht heel goed schrijven. Geboycot door alle Geneefse werkgevers en met zijn gezin tot bittere armoede vervallen, bleef hij de krant niettemin steunen tot het mogelijk werd deze naar Parijs over te brengen.

Op het oordeel van deze twee vrienden kon ik onvoorwaardelijk vertrouwen. Als Herzig fronste en mompelde: 'Ja, wel, het kan zo wel' wist ik dat het niet in orde was. En als Dumartheray, die altijd klaagde over de slechte staat waarin zijn bril verkeerde als hij een niet erg duidelijk geschreven manuscript moest lezen stopte met de uitroep: 'Non, ça ne va pas!' voelde ik meteen dat er iets niet helemaal juist was en probeerde ik te gissen welke gedachte of uitdrukking zijn afkeuring verdiend had. Ik wist dat het geen zin had hem te vragen: 'Waarom is het zo niet goed?' Hij zou geantwoord hebben: 'Ach, dat is niet mijn taak; dat is de jouwe. Zo klopt er iets niet, dat is alles wat ik ervan kan zeggen.' Maar ik voelde dat hij gelijk had en dus ging ik zitten om de passage te herschrijven of een nieuwe passage te maken.

Ik moet zeggen dat we moeilijke tijden doorgemaakt hebben. We hadden nog geen vier of vijf nummers uitgebracht of de drukker verzocht ons een andere drukkerij te zoeken. Voor de arbeiders en hun publicaties kent de persvrijheid, vastgesteld in de grondwet, vele beperkingen, buiten de bepalingen van de wet om. De drukker had geen bezwaar tegen onze krant: hij vond hem zelfs goed; maar in Zwitserland zijn alle drukkerijen afhankelijk van de regering, die ze min of meer aan het werk houdt door ze statistische rapporten en dergelijke te laten drukken; en onze drukker kreeg eenvoudigweg te horen dat als hij doorging onze krant te drukken, hij geen opdrachten meer hoefde te verwachten van de regering in Genève. Ik ging alle drukkerijen in

het Franssprekende deel van Zwitserland af en had gesprekken met de directeuren ervan, maar overal kreeg ik hetzelfde antwoord, zelfs van degenen die het wel eens waren met de tendens van onze krant: 'Zonder opdrachten van de regering kunnen we niet bestaan en die zouden we niet krijgen als we *Le Révolté* gingen drukken.'

Ik keerde nogal terneergeslagen terug naar Genève, maar Dumartheray werd alleen nog maar enthousiaster en bleef hoop koesteren. 'Het is allemaal heel eenvoudig,' zei hij. 'We kopen een eigen drukkerij met een krediet van drie maanden en binnen drie maanden zullen we alles betaald hebben.' 'Maar we hebben geen geld, alleen een paar honderd francs,' wierp ik tegen. 'Geld, onzin! We zullen en móeten het hebben! Laten we de machines nu maar meteen bestellen en meteen ons volgende nummer uitbrengen — en dan komt er heus wel geld binnen!' Opnieuw bleek zijn oordeel juist te zijn. Toen ons volgende nummer van de persen rolde (onze eigen 'Imprimerie Jurasienne') waarin we van onze moeilijkheden vertelden en waarbij we nog wat kleine pamfletten drukten — iedereen hielp ons daarbij — stroomde het geld binnen, meestal was het kleingeld, maar het kwam binnen. Steeds weer opnieuw heb ik in mijn leven de progressieve partijen horen klagen over gebrek aan geld; maar hoe ouder ik word, des te meer raak ik ervan overtuigd dat de grootste moeilijkheid niet zozeer een gebrek aan geld is als wel aan *mensen* die vastbesloten en gestaag toewerken naar een bepaald doel in de goede richting en die anderen inspireren. Eenentwintig jaar lang heeft onze krant een bestaan geleid van de hand in de tand: in bijna elk nummer werd een verzoek om geld tot de lezers gericht op de voorpagina, maar zolang er mensen zijn die eraan blijven werken en er al hun energie in stoppen, zoals Herzig en Dumartheray deden in Genève, en Grave de laatste zestien jaar in Parijs, komt er geld binnen en ontstaat er een jaarlijks debet van zo'n achthonderd pond — voornamelijk bestaande uit kleingeld, afkomstig van de arbeiders — om de jaarlijkse onkosten voor het drukken van de krant en pamfletten te dekken. Voor een krant, evenals voor al het andere, zijn mensen oneindig veel waardevoller dan geld.

We begonnen onze drukkerij in een klein kamertje en onze zetter was een man uit Klein-Rusland, die bereid was onze krant te zetten voor de zeer bescheiden somma van zestig franc per maand. Als hij zijn eenvoudige maaltijd maar had, elke dag, en de mogelijkheid om af en toe naar de opera te gaan, was hij tevreden. 'Op weg naar het Turkse bad, Ivan?' vroeg ik hem eens toen ik hem in Genève op straat tegenkwam, met een in bruin papier gewikkeld pak onder zijn arm. 'Nee, ik verhuis naar een andere kamer,' antwoordde hij met zijn melodieuze stem en zijn gebruikelijke glimlach.

Jammer genoeg kende hij geen Frans. Ik placht mijn stukken altijd in mijn beste handschrift te schrijven — waarbij ik vaak met spijt terugdacht aan de tijd die ik verspild had op school bij de goede Ebert

— maar Ivan las het net zoals het hem uitkwam. In plaats van ‘im-médiatement’ las hij rustig ‘immidiotermut’ of ‘inmuidiatmunt’ en zette zulke wonderlijke woorden ook. Maar aangezien hij ‘de ruimte nam’ en de regellengte niet veranderd hoefde te worden wanneer we correcties aanbrachten, omdat er in zulke vreemde woorden als bovengenoemd maar vier of vijf letters veranderd hoefden te worden en maar één of twee in de kortere, liep het allemaal heel behoorlijk. We konden uitstekend met hem overweg en onder zijn leiding leerde ik al snel iets van het zetttersvak. Het zetsel was altijd op tijd klaar, zodat de proeven naar een Zwitserse vriend gebracht konden worden die de verantwoordelijke uitgever was en aan wie we ze voorlegden voor ze gedrukt werden. Dan bracht een van ons alle proeven naar de drukkerij. Onze ‘Imprimerie Jurassienne’ kreeg al snel grote bekendheid door zijn publikaties, vooral door zijn pamfletten, waarvan Dumartheray nooit toestond dat ze voor meer dan één penny verkocht werden. Voor dergelijke pamfletten moest een heel nieuwe stijl ontwikkeld worden. Ik moet bekennen dat ik vaak met jaloerse blik naar die schrijvers keek die zoveel bladzijden konden gebruiken als ze wilden om hun ideeën te uiten en die het welbekende excuus van Talleyrand mochten gebruiken: ‘ik had de tijd niet om beknopt te zijn.’ Als ik de resultaten van verscheidene maanden werken — bijvoorbeeld aan de oorsprong van wetten — in een pamflet van één penny moest persen, moest ik daar de tijd voor nemen. Maar we schreven voor de arbeiders en twintig centimen voor een pamflet is vaak te veel voor de gemiddelde arbeider. Het resultaat was dat onze pamfletten van één en van een halve penny bij duizenden tegelijk verkocht werden en in vele landen in vertaling werden uitgebracht. Mijn hoofdartikelen uit die tijd werden later gepubliceerd, toen ik in de gevangenis zat, door Elisée Reclus, onder de titel ‘De woorden van een rebel’ — *Paroles d'un Révolté*.

Frankrijk was altijd ons voornaamste doelwit; maar *Le Révolté* was in Frankrijk ten strengste verboden en de smokkelaars hadden zo veel andere dingen om vanuit Zwitserland Frankrijk binnen te smokkelen dat ze er niet veel voor voelden onze krant te vervoeren. Ik ben eens met hen meegeweest en ben in hun gezelschap de Franse grens overgestoken; ik zag dat het zeer dappere en betrouwbare mannen waren, maar ik kon ze niet zover krijgen dat ze onze krant wilden smokkelen. Het enige dat we daarom doen konden, was de krant verzenden in verzegelde enveloppen naar zo'n honderd mensen in Frankrijk. We brachten geen kosten in rekening voor de verzending, omdat we op een vrijwillige bijdrage rekenden van onze abonnees om de extra onkosten te dekken — iets waaraan ze altijd voldeden — maar we dachten vaak dat de Franse politie een prachtige gelegenheid haar neus voorbij liet gaan om onze krant te gronde te richten, door honderd exemplaren te bestellen en geen vrijwillige bijdrage te zenden.

Het eerste jaar waren we volledig aangewezen op onszelf, maar langzamerhand begon Elisée Reclus meer belang te stellen in ons werk en blies de krant na mijn arrestatie ten slotte weer nieuw leven in. Reclus had me uitgenodigd hem te helpen bij de voorbereiding van het deel van zijn monumentale *Geografie*, dat handelde over de Russische rijkdelen in Azië. Hij had Russisch geleerd, maar dacht dat ik hem misschien behulpzaam kon zijn, omdat ik Siberië goed kende. Aangezien de gezondheid van mijn vrouw veel te wensen overliet en de dokter haar aangeraden had Genève met zijn koude winden onmiddellijk te verlaten, verhuisden we vroeg in het voorjaar van 1880 naar Clarens, waar Elisée Reclus toen woonde. We betrokken ten noorden van Clarens een klein landhuisje dat uitkeek over het blauwe water van het Meer van Genève, met de zuivere sneeuw van de Dent du Midi op de achtergrond. Een stroompje dat na regen als een machtige beek voortraasde, reusachtige rotsblokken meevoerend en zo voor zichzelf een nieuwe bedding gravend, vloeide onder onze ramen en op de berghelling ertegenover verrees het oude kasteel van Châtelard, waarvan de eigenaars tot de 'revolutie van de burla papei' (de verbranders van de papieren) in 1799 dienstbaarheidsbelasting hieven, die de omwonende boeren bij gelegenheid van geboorte, huwelijk en dood moesten betalen. Geholpen door mijn vrouw, met wie ik elke gebeurtenis en elk stuk voor de krant placht te bespreken en die een strenge literaire criticus was ten aanzien van mijn geschriften, schreef ik hier de beste artikelen voor *Le Révolté*, zoals de oproep 'Aan de Jeugd', die in een oplage van honderdduizend in alle talen verspreid werd. In feite werd hier de basis gelegd voor alles wat ik later nog zou schrijven. Contact met ontwikkelde mensen met dezelfde zienswijze is iets dat wij anarchistische schrijvers, door uitwijzing verstrooid over de hele wereld, misschien meer missen dan wat ook. In Clarens had ik zo'n contact met Elisée Reclus en Lefrançais, naast het permanente contact met de arbeiders dat ik bleef onderhouden; en hoewel ik veel tijd besteedde aan de *Geografie*, kon ik zelfs nog meer artikelen schrijven voor de anarchistische propaganda dan gewoonlijk.

VIII

In Rusland nam het gevecht om de vrijheid een steeds dringender karakter aan. Verscheidene politieke processen waren door het Hoog-gerechtshof gevoerd — het proces van 'de 193', van 'de 50', van 'de Dolgoesjinkring', enzovoort — uit al die processen bleek duidelijk één ding: de jeugd had zich onder de boeren en fabrieksarbeiders begeven en had daar het socialisme gepredikt; sociale pamfletten, in het buitenland gedrukt, waren verspreid; er was opgeroepen tot de revolutie — een vage, onduidelijke manier — tegen de drukkende economische omstandigheden. Kortom, er werd niets anders gedaan dan wat overal elders ter wereld ook gebeurde in socialistische bewegingen. Geen spoor van een samenzwering tegen de tsaar of zelfs van een voorbereiding voor een revolutionair optreden, werd ontdekt. Dat was er ook niet! De overgrote meerderheid van onze jeugd stond in die tijd afwijzend tegenover zo'n actie. Ja, als ik nu terugkijk op die tijd tussen 1870 en 1878, kan ik met de grootste zekerheid vaststellen dat de meesten tevreden geweest zouden zijn als ze maar onder de boeren en arbeiders mochten werken, hen onderwijzen, met hen samenwerken in welke functie dan ook — privé of in het plaatselijk zelfbestuur — als ze als ontwikkelde en serieuze man of vrouw maar de grote massa van dienst konden zijn. Ik kende hen en kan dit met grote kennis van zaken stellen.

Toch waren de vonnissen wreed — stompzinnig wreed, omdat de beweging, die de grenzen van Rusland overschreden had, te diep geworteld was om door louter geweld verpletterd te worden. Dwangarbeid voor zes, tien, twaalf jaar in de mijnen, met daaropvolgende verbanning voor het leven naar Siberië, was een normaal vonnis. Er waren gevallen bij als dat van een meisje dat negen jaar dwangarbeid en levenslange verbanning naar Siberië kreeg omdat ze één socialistisch pamflet aan een arbeider gegeven had; dat was haar hele misdaad. Een ander meisje van veertien jaar, Goekovskaja, werd voor het leven gedeporteerd naar een afgelegen dorp in Siberië omdat ze, net als Goethe's Klärchen, geprobeerd had een onverschillige menigte toeschouwers op te stoken om Kovalsky en zijn vrienden te bevrijden toen ze opgehangen zouden worden — een daad die in Rusland nog meer vanzelf spreekt, zelfs vanuit het standpunt van de autoriteiten, omdat ons land de doodstraf niet kent in het burgerrecht en het voltrekken van de doodstraf aan 'politieke misdadigers' toen iets nieuws

was, een terugkeer naar bijna vergeten tradities. Daar in de wildernis verdronk dit jonge meisje zich al snel in de Jenisej. Zelfs zij die door de gerechtshoven vrijgesproken waren, werden door de politie verbannen naar kleine gehuchten in Siberië en Noordoost-Rusland, waar ze verhongerden met de maandelijksse toelage van de regering: drie roebel! In dergelijke gehuchten is geen industrie en het was de bannelingen streng verboden les te geven.

Als om de jeugd nog meer dwars te zitten, werden hun veroordeelde vrienden niet rechtstreeks naar Siberië gezonden. Ze werden eerst een aantal jaren in centrale gevangenissen opgesloten, waardoor ze verlangend uitzagen naar het leven in Siberië. Deze gevangenissen waren inderdaad afgrijselijk. In een ervan — een broeinest van tyfus, zoals een priester van die gevangenis in een preek het noemde — steeg het sterftecijfer tot twintig procent in twaalf maanden. In de centrale gevangenissen, in de dwangarbeidskampen in Siberië, in de vesting, moesten de gevangenen kiezen voor de dood of de hongerstaking om zich te beschermen tegen de wreedheid van de bewakers, of om gedaan te krijgen dat ze werk of lectuur in hun cel kregen, zodat ze niet binnen een paar maanden krankzinnig werden. De verschrikkingen van deze stakingen, waarbij mannen en vrouwen zeven, acht dagen achtereen weigerden voedsel tot zich te nemen, onbeweeglijk op hun brits lagen, in half bewusteloze toestand, scheen de politie niets te doen. In Charkov werden de uitgeputte gevangenen met touwen overeind gehesen en met geweld gevoed, kunstmatig.

Het nieuws over deze verschrikkingen lekte uit, legde de grenzeloze afstand vanuit Siberië af en verspreidde zich wijd en zijd onder de jeugd. Er was een tijd dat er geen week voorbijging of er werd weer een nieuwe schanddaad bekend.

Pure wanhoop greep onze jonge mensen aan. 'In andere landen,' zeiden ze, 'hebben de mensen de moed zich te verzetten. Een Engelsman, een Fransman zou zulke gewelddaden niet toestaan. Hoe kunnen wij ze dan tolereren? Laten we ons verzetten, met het wapen in de hand, tegen de nachtelijke invallen van de politie; ze zullen weten dat, aangezien arrestatie een langzame, wrede dood betekent in hun handen, ze ons dan tenminste strijdend zullen aantreffen.' In Odessa begroetten Kovalsky en zijn vrienden de politie met revolvergeschoten toen ze hem op een nacht kwamen arresteren.

Het antwoord van Alexander II op deze nieuwe stap was het uitroepen van de staat van beleg. Rusland werd in een aantal districten verdeeld, elk onder een gouverneur-generaal, die bevel kreeg ordeverstoorers zonder pardon op te hangen. Kovalsky en zijn vrienden — die niemand gedood hadden met hun schoten — werden terechtgesteld. Ophangen was aan de orde van de dag. Drieëntwintig mensen stierven in twee jaar, waaronder een jongen van negentien jaar, die betrapt was bij het posten van een revolutionaire proclamatie op een station; deze daad — ik zeg het er speciaal bij — was de enige

aanklacht tegen hem. Hij was nog maar een jongen, maar hij stierf als een man.

Toen werd het wachtwoord van de revolutionairen 'zelfverdediging': zelfverdediging tegen de spionnen die onder het mom van vriendschap hun kringen binnendrongen en links en rechts leden aanklaagden, alleen omdat ze geen geld wilden aannemen om allerlei mensen te verraden; zelfverdediging tegen diegenen die gevangenen mishandelden; zelfverdediging tegen de almachtige hoofden van de staatspolitie.

Drie hoge functionarissen en twee of drie kleine spionnen vielen in die nieuwe fase van de strijd. Generaal Mezentsov, die de tsaar ertoe gebracht had de straffen te verdubbelen na het proces van de 193, werd op klaarlichte dag in Sint-Petersburg vermoord; een kolonel van de gendarmerie, die zich aan nog veel ergere dingen schuldig gemaakt had, onderging hetzelfde lot in Kiëv; en de gouverneur-generaal van Charkov — mijn neef Dmitri Kropotkin — werd doodgeschoten toen hij naar huis terugkeerde uit het theater. De centrale gevangenis waarin de eerste hongerstaking en kunstmatige voeding plaatshadden, stond onder zijn bevel. In wezen was hij geen slecht mens — ik weet dat hij persoonlijk wel iets voelde voor de politieke gevangenen; maar hij was een zwak man, een hoveling die aarzelde tussenbeide te komen. Eén woord van hem en de wandaden jegens de gevangenen zouden gestopt zijn. Alexander II mocht hem zo graag en zijn positie aan het hof was zo sterk dat zijn tussenkomst vermoedelijk aanvaard zou zijn. 'Dank je, je hebt overeenkomstig mijn eigen wensen gehandeld,' zei de tsaar tegen hem, een paar jaar hiervoor, toen hij naar Sint-Petersburg gekomen was om te melden dat hij een vreedzame houding aangenomen had bij een opstand van de arme bevolkingsgroepen van Charkov, en de rebellen zeer lankmoedig behandeld had. Maar nu hechte hij zijn goedkeuring aan wat er in de gevangenis gebeurde, en de jonge mensen in Charkov waren zo wanhopig door de wijze waarop hun vrienden behandeld werden, dat een van hen hem neerschoot.

Hoe het ook zij, de persoon van de keizer werd buiten de strijd gehouden, en tot 1879 werd er geen aanslag gepleegd op zijn leven. De bevrijder van de lijfeigenen werd met een aureool omgeven, dat hem veel beter beschermde dan hele horden politiefunctionarissen. Als Alexander II in deze fase ook maar enigszins blijk gegeven had van de wens de stand van zaken in Rusland te verbeteren; als hij maar één of twee van de mensen bij zich geroepen had met wie hij tijdens de hervormingsperiode samengewerkt had en hun opdracht had gegeven een onderzoek in te stellen naar de toestand van het land, of alleen van de boeren; als hij ook maar even had laten merken dat hij de macht van de geheime politie wilde inperken, zou men hem algemeen bejubeld hebben. Eén woord zou hem weer tot 'bevrijder' ge-

maakt hebben, en opnieuw zou de jeugd Herzens woorden aangehaald hebben: 'Gij hebt overwonnen, Galileeër'. Maar net als tijdens de Poolse opstand ontwaakte de despoot in hem, en, geïnspireerd door Katkov, ging hij over tot het ophangen van mensen; zo ook nu: hij volgde het advies van zijn kwade genius Katkov en wist niets beters te doen dan speciale gouverneurs te benoemen — om mensen te laten ophangen.

Toen, en toen pas, verklaarde een handjevol revolutionairen — de uitvoerende Commissie — gesteund, moet ik bekennen, door de groeiende onvrede in de ontwikkelde klasse en zelfs in de omgeving van de tsaar, de oorlog aan het absolutisme dat, na verscheidene aanslagen, eindigde met de dood van Alexander II in 1881.

Ik heb eens verteld dat er in Alexander II twee persoonlijkheden leefden, en nu kreeg het conflict tussen die twee, dat tijdens zijn leven steeds heviger geworden was, een waarlijk tragische kant. Toen hij Solovjov ontmoette, die op hem schoot maar miste, had hij de tegenwoordigheid van geest om zigzaggend naar de dichtstbijzijnde deur te rennen, terwijl Solovjov bleef vuren. Zo ontsnapte hij met alleen een scheur in zijn overjas aan de dood. Ook op de dag van zijn dood gaf hij een bewijs van zijn onbetwistbare moed. Als er werkelijk gevaar dreigde, was hij zeer dapper; maar hij beefde voortdurend voor de fantasieën van zijn eigen verbeelding. Op een dag schoot hij op een adjudant, toen deze een onverwachte beweging maakte en Alexander dacht dat hij een aanslag op hem wilde plegen. Alleen om zijn leven te redden gaf hij al zijn macht in handen van hen die niets om hém gaven, maar alleen om hun winstgevende baantjes.

Hij behield ongetwijfeld zijn genegenheid voor de moeder van zijn kinderen, zelfs toen hij met prinses Joerievsky-Dolgoroeki omging, met wie hij dadelijk na de dood van de keizerin trouwde. 'Praat niet over de keizerin, dat roept te veel verdriet in me op,' zei hij meer dan eens tegen Loris Melikov. En toch verliet hij keizerin Maria, die hem trouw terzijde stond toen hij de Bevrijder was; hij liet haar achteloos sterven in het paleis. Een bekende Russische arts, inmiddels overleden, vertelde zijn vrienden dat hij, een vreemdeling, zich geschokt voelde door de manier waarop de keizerin tijdens haar laatste ziekbed verwaarloosd werd — natuurlijk in de steek gelaten door de dames aan het hof. Twee dames bevonden zich steeds aan haar zijde en waren haar volkomen toegewijd, en elke dag bracht haar man haar een kort officieel bezoek, terwijl hij zelf in die tijd in een ander paleis woonde.

Toen de Uitvoerende Commissie een stoutmoedige poging deed het Winterpaleis zelf op te blazen, ondernam Alexander II stappen die geen precedent kenden. Hij vestigde een soort dictatuur, waarbij Loris Melikov onbeperkte macht kreeg. Deze generaal was een Armeniër, die al eens eerder door Alexander II met dictatoriale macht bekleed was, toen de builenpest was uitgebroken aan de benedenloop

van de Volga en Duitsland dreigde zijn troepen te mobiliseren en Rusland onder quarantaine te stellen als de pest niet bedwongen werd. Nu Alexander II zag dat hij zelfs niet op de waakzaamheid van de paleispolitie kon vertrouwen, gaf hij Loris Melikov dictatoriale macht. Aangezien Melikov de reputatie had liberaal te zijn, werd deze nieuwe zet geïnterpreteerd als een aanwijzing dat de Nationale Vergadering spoedig bijeengeroepen zou worden. Toen echter geen nieuwe aanslagen op hem gepleegd werden na die explosie, hervond de tsaar zijn vertrouwen en een paar maanden later, voor Melikov iets had kunnen doen, was deze niet langer de alleenheerser, maar alleen nog minister van Binnenlandse Zaken. De plotselinge aanvallen van zwaarmoedigheid, waar ik al eerder over sprak, en waarbij Alexander II zich verwijten maakte over het reactionaire karakter dat zijn regering gekregen had, nam nu de vorm aan van hevige huilbuien. Hij kon urenlang zitten huilen en Melikov tot wanhoop brengen. Dan vroeg hij de minister: 'Wanneer is uw plan voor een grondwet klaar?' Als Melikov twee dagen later zei dat het klaar was, scheen de keizer er niets meer van af te weten. 'Heb ik het daarover gehad?' vroeg hij dan. 'Waarom? Dat kunnen we beter aan mijn opvolger overlaten. Dat zal zijn geschenk aan Rusland zijn.'

Toen hem geruchten bereikten over een nieuwe samenzwering, wilde hij iets ondernemen; maar toen alles rustig leek onder de revolutie, leende hij het oor aan zijn reactionaire adviseurs en liet de dingen op hun beloop. Melikov verwachtte elk ogenblik zijn ontslag te krijgen.

In februari 1881 meldde Melikov dat er een nieuw complot gesmeed was door de Uitvoerende Commissie, maar het plan kon niet ontdekt worden, hoe ze ook zochten. Daarop besloot Alexander dat er een soort beradende vergadering bijeengeroepen moest worden met de afgezanten uit de provincie. Hij was er nog steeds van overtuigd dat hij het lot van Lodewijk XVI zou delen en noemde deze bijeenkomst een 'Assemblée des Notables', net als Lodewijk XVI gedaan had vóór de Nationale Vergadering in 1789. Het plan moest voorgelegd worden aan de staatsraad, maar toen aarzelde hij opnieuw. Pas op de ochtend van 1 (13) maart 1881, nadat Loris Melikov hem voor de laatste maal gewaarschuwd had, gaf hij bevel het plan voor de raad te brengen op de donderdag daaropvolgend. Dit alles had plaats op zondag, en Melikov verzocht hem die dag niet deel te nemen aan de parade, omdat er gevaar dreigde van een aanslag op zijn leven. Hij ging toch. Hij wilde groothertogin Catharina ontmoeten (de dochter van zijn tante Helena Pavlovna, die een van de leidsters geweest was van de hervormingspartij in 1861) om haar het welkome nieuws te brengen, misschien als boetedoening voor de nagedachtenis van keizerin Maria. Men zegt dat hij tegenover haar verklaard heeft: 'Je me suis décidé à convoquer une Assemblée des Notables'. Deze veel te late, halfslachtige concessie werd echter niet openbaar gemaakt en op de terugweg naar het Winterpaleis werd hij vermoord.

Het is bekend hoe het gebeurde. Er werd een bom onder zijn met ijzer versterkte rijtuig gegooid om hem te laten stoppen. Verscheidene Tsjerkessen van zijn escorte werden gewond. Rysakov, die de bom gooide, werd ter plekke gearresteerd. Toen, hoewel de koetsier van de tsaar hem dringend aanraadde niet uit te stappen en zei dat hij hem nog naar huis kon rijden in het licht beschadigde rijtuig, stond hij erop uit te stappen. Hij voelde dat zijn militaire waardigheid eiste de gewonde Tsjerkessen te inspecteren, met hen mee te lijden, net als hij op zijn verjaardag gedaan had met de gewonden uit de Turkse Oorlog, toen een dolle bestorming, die gedoemd was in een vreselijke ramp te eindigen, uitgevoerd was op Plevna. Hij ging naar Rysakov toe en vroeg hem iets; en toen hij vlak langs een andere jongeman, Grinevetsky, liep, gooide deze laatste een bom tussen hemzelf en Alexander II, zodat beiden zouden omkomen. Ze leefden alle twee nog een paar uur.

Daar lag Alexander II in de sneeuw, hevig bloedend en in de steek gelaten door zijn hele gevolg! Iedereen was verdwenen. Het waren cadetten die van de parade terugkeerden, die de gewonde keizer uit de sneeuw tilden en op een slede legden, zijn trillende lichaam met hun mantel bedekten en hem een van hun petten op het onbedekte hoofd drukten. En het was een van de terroristen, Emeljanov, met een bom gewikkeld in papier onder zijn arm, die het risico nam ter plaatse gearresteerd te worden en opgehangen, maar de cadetten toch te hulp schoot om de gewonde man bij te staan. De menselijke natuur zit vol tegenstrijdigheden.

Zo eindigde het drama van het leven van Alexander II. De mensen konden niet begrijpen hoe het mogelijk was dat een tsaar die zoveel voor Rusland gedaan had, de dood had moeten vinden door toedoen van revolutionairen. Ik, die de kans gehad had getuige te zijn van de reactionaire stappen van Alexander II en van zijn geleidelijke aftakeling, die een glimp opgevangen had van zijn complexe aard — die van een autocraat, wiens gewelddadigheid slechts gedeeltelijk verzacht werd door zijn ontwikkeling, van een man die bezeten was van militair eerbetoon, maar wie het ontbrak aan het soort moed dat een staatsman moet bezitten, van een man met sterke hartstochten en een zwakke wil — ik bedacht dat het drama zich met het onafwendbare noodlot voltrokken had dat men ook in de drama's van Shakespeare aantreft. De laatste akte was voor mijn gevoel al geschreven op de dag dat hij ons, toen we net tot officier bevorderd waren, toesprak, de 13de juni 1862, meteen nadat hij opdracht gegeven had de eerste terechtstellingen te voltrekken in Polen.

IX

Het hele hof van Sint-Petersburg was in heftige beroering: Alexander III, die ondanks zijn enorme gestalte en kracht geen erg moedige man was, weigerde te gaan wonen in het Winterpaleis en betrok het paleis van zijn grootvader Paul I in Gatsjina. Ik ken dat oude gebouw goed, dat bedoeld was als een Vaubanvesting, omgeven door grachten en beschermd door wachttorens, waarvanaf geheime trappen naar de studeerkamer van de keizer leidden. Ik heb de valluiken gezien in de studeerkamer om een vijand onverwacht op de scherpe rotsen te smijten, die net boven het water eronder uitsteken en de geheime trap die naar een ondergrondse gevangenis leidt en naar een onderaardse gang die bij een meer uitkomt. Alle paleizen van Paul waren op die manier gebouwd. Intussen werd een ondergrondse gang gegraven rondom het Anitsjkovpaleis, voorzien van automatische apparatuur om hem te beschermen tegen aanvallen van de revolutionairen, en hierin nam Alexander III zijn intrek, toen hij troonopvolger werd.

Een geheim genootschap werd opgericht voor de bescherming van de tsaar. Officieren van alle rangen werden met een driedubbel salaris ertoe verleid zich bij dit genootschap aan te sluiten en vrijwillige spionage te bedrijven onder alle lagen van de bevolking. Natuurlijk waren komische scènes het gevolg. Twee officieren, die niet van elkaar wisten dat ze tot het genootschap behoorden, probeerden elkaar tijdens een treinreis tot trouweloze uitspraken over te tsaar te brengen, waarna ze elkaar wilden arresteren, tot ze tot de ontdekking kwamen dat al hun moeite vergeefs geweest was. Dit genootschap bestaat nog steeds in een meer officiële vorm onder de naam 'Ochrana (bescherming) en jaagt de op dat moment regerende tsaar van tijd tot tijd de schrik op het lijf met allerlei verzonnen 'gevaren' om hun eigen bestaan veilig te stellen.

Een nog geheimere organisatie, 'De Heilige Liga', werd in diezelfde tijd gevormd, onder leiding van de broer van de tsaar, Vladimir, met het doel de revolutionairen op alle manieren de voet dwars te zetten. Een van de manieren was het vermoorden van die vluchtelingen die verondersteld werden de leiders te zijn van allerlei samenzweringen. Ook ik behoorde daartoe. De groothertog verweet de officieren van de Liga lafheid, en betreurde het dat er niemand onder hen was die het op zich wilde nemen die vluchtelingen te vermoorden. Een officier, die ook in het pagekorps gezeten had toen ik daar

was, werd door de Liga afgevaardigd om dit werkje op te knappen.

Nu was het zo dat de vluchtelingen in het buitenland zich niet bemoeiden met het werk van de Uitvoerende Commissie in Sint-Petersburg. Het opzetten van samenzweringen vanuit Zwitserland, terwijl diegenen die in Sint-Petersburg zaten hun werk onder voortdurende bedreiging met de dood moesten verrichten, zou baarlijke nonsens geweest zijn; en net als Stepnjak en ik verscheidene malen schreven: geen van ons zou de twijfelachtige taak op zich genomen hebben om actieplannen op te stellen zonder ter plaatse aanwezig te zijn. Maar het paste vanzelfsprekend in de plannen van de Sint-Petersburgse politie om te beweren dat ze machteloos stonden om de tsaar te beschermen, aangezien alle komplotten in het buitenland gesmeed werden en hun spionnen — ik weet het heel goed — hen overstroonden met rapporten zoals ze die graag zagen.

Skobelev, de held van de Turkse Oorlog, werd ook uitgenodigd tot deze Liga toe te treden, maar hij weigerde botweg. Uit de papieren van Loris Melikov, waarvan een deel postuum gepubliceerd werd in Londen door een vriend van hem, blijkt dat toen Alexander III de troon besteeg en aarzelde de 'Assemblée des Notables' bijeen te roepen, Skobelev zelfs aan Loris Melikov en graaf Ignatjev ('de leugenachtige pasja', zoals de diplomaten in Constantinopel hem plachten te noemen) aanbood Alexander III te arresteren en hem te dwingen een constitutioneel manifest te ondertekenen. Men zegt dat Ignatjev hierop dit plan aan de tsaar verraden heeft en zo zijn benoeming tot eerste-minister kreeg, in welke functie hij, op advies van Andrieux, de ex-prefect van politie in Parijs, allerlei strategieën aanwendde om de revolutionairen vleugellam te maken.

Als de Russische liberalen in die tijd ook maar van enige moed blijk gegeven hadden en een georganiseerde actie hadden uitgevoerd, zou er een Nationale Vergadering bijeengeroepen zijn. Uit dezelfde papieren van Loris Melikov blijkt dat Alexander III een tijdlang de bereidheid had deze bijeen te roepen. Hij had besloten dit te doen en had het aan zijn broer meegedeeld. De oude Wilhelm I steunde hem in dit voornemen. Pas toen hij zag dat de liberalen niets ondernamen, terwijl de partij van Katkov druk bezig was de andere richting op te werken en Andrieux hem adviseerde de nihilisten te vernietigen, waarbij hij aangaf hoe dat diende te gebeuren (van zijn brief over dit onderwerp wordt in de papieren melding gemaakt), besloot Alexander III uiteindelijk een verklaring uit te geven dat hij absoluut heerser over het rijk zou blijven.

Een paar maanden na de dood van Alexander II werd ik op bevel van de federale raad uit Zwitserland gezet. Ik nam er geen aanstoot aan. Aangevallen door de monarchie wegens het asiel dat Zwitserland zijn vluchtelingen bood en door de Russische officiële pers, die

dreigde alle Zwitserse gouvernantes en kameniersters, die in groten getale in Rusland aanwezig waren, het land uit te zetten, gaf de Zwitserse regering door mij te verbannen een soort genoegdoening aan de Russische politie. Maar ik betreurde het ten zeerste, ter wille van het land zelf, dat deze stap gedaan werd. Het was een sanctie voor de theorie van de 'samenzweringen, op touw gezet in Zwitserland' en het was een teken van zwakheid, waarvan Italië en Frankrijk onmiddellijk profijt trokken. Twee jaar later, toen Jules Ferry aan Italië en Duitsland het voorstel deed voor de verdeling van Zwitserland, moet zijn argument geweest zijn dat de Zwitserse regering zelf toegegeven had dat Zwitserland een 'broeinest van internationale samenzweringen was'. Deze eerste concessie gaf aanleiding tot meer aanmatigende eisen en heeft Zwitserland in een veel afhankelijker positie geplaatst dan anders het geval geweest zou zijn.

Het bevel tot verbanning werd me overhandigd, meteen nadat ik uit Londen teruggekeerd was, waar ik in juli 1881 een anarchistisch congres bijgewoond had. Na dat congres was ik een paar weken in Engeland gebleven, waar ik de eerste serie artikelen geschreven had over de Russische situatie, van ons standpunt gezien, voor de *Newcastle Chronicle*. De Engelse pers in die tijd was de echo van de mening van Madame Novikov — dat wil zeggen van Katkov en de Russische staatspolitie — en ik was bijzonder blij toen Joseph Cowen aanbod om ons standpunt in zijn krant uiteen te zetten.

Ik had me net bij mijn vrouw gevoegd in het hooggebergte vlakbij de verblijfplaats van Elisée Reclus, toen men mij verzocht Zwitserland te verlaten. We stuurden de weinige bagage die we hadden naar het dichtstbijzijnde station en gingen te voet naar Aigle, waarbij we voor de laatste keer genoten van het uitzicht op de bergen, waar we zoveel van hielden. We staken de heuvels over door allerlei tussenweggetjes te nemen en we lachten toen we ontdekten dat we weer op lange kronkelpaden uitkwamen; en toen we in het dal aangekomen waren, moesten we over de stoffige weg voortzwoegen. Het komische voorval dat steevast plaatsheeft in zulke gevallen, werd deze keer veroorzaakt door een Engelse dame. Een rijk geklede dame, achterover leunend naast een heer in een huurrijtuig, gooide een paar traktamentjes naar ons, twee armzalige stakkers, toen ze ons passeerde. Ik pakte de papiertjes op uit het stof. Ze was kennelijk een van die dames die zich als christen beschouwen en menen dat het hun plicht is godsdienstige verhandelingen te verspreiden onder 'losbandige vreemdelingen'. In de mening dat we de dame vast en zeker op het station zouden inhalen, schreef ik op een van de pamfletten het welbekende bijbelvers dat handelt over het koninkrijk Gods en meer van dergelijke citaten over de Farizeeën, die de ergste vijanden van het christendom waren. Toen we in Aigle aankwamen, gebruikte de dame net een verfrissing in haar rijtuig. Ze gaf er kennelijk de voorkeur aan haar reis in het rijtuig voort te zetten door het prachtige dal, boven

het rijden in een stoffige spoorwegcoupé. Ik gaf haar de pamfletten beleefd terug en zei dat ik er iets aan toegevoegd had dat haar misschien van nut kon zijn. De dame wist niet of ze me aan moest vliegen of het lesje met christelijk geduld moest aanvaarden. Ik zag aan haar ogen dat ze beide mogelijkheden snel overwoog.

Mijn vrouw stond op het punt haar kandidaatsexamen af te leggen aan de universiteit van Genève, en daarom namen we onze intrek in een klein Frans stadje, Thonon, gelegen aan de Savoye-kant van het Meer van Genève, waar we een paar maanden bleven.

Wat het doodvonnis door de Heilige Liga betrof: er bereikte me een waarschuwing van een van de hoogste regionen van Rusland. Zelfs de naam van de dame die vanuit Sint-Petersburg naar Genève gestuurd was om de samenzwering tegen mij te leiden, was me bekend. En daarom deelde ik eenvoudigweg dit feit en de namen mee aan de Geneefse correspondent van de *Times*, en vroeg hem ze te publiceren als me iets mocht overkomen, en ik plaatste een berichtje in *Le Révolté*. Daarna maakte ik me er verder niet druk meer om. Mijn vrouw nam het veel zwaarder op en de goede boerenvrouw, madame Sansaux, die ons in Thonon onderdak verleende en via een andere weg van het komplot gehoord had (via haar zuster die verpleegster was bij een Russische agent), omringde me met de meest roerende zorg. Haar huis stond buiten de stad en telkens als ik in het donker naar de stad moest — soms om mijn vrouw van het station af te halen — vond ze altijd wel een voorwendsel om haar man met een lantaarn met me mee te sturen. ‘Wacht u even, monsieur Kropotkin,’ zei ze dan, ‘mijn man gaat toch net die kant uit om inkopen te doen, en u weet dat hij altijd een lantaarn meeneemt!’ Of anders stuurde ze haar broer achter me aan, op een afstandje, zodat ik het niet zou merken.

X

In oktober of november 1881, zodra mijn vrouw haar examen gedaan had, verhuisden we van Thonon naar Londen, waar we bijna twaalf maanden bleven. Die tijd ligt nog maar een paar jaar achter ons, maar toch kan ik zeggen dat het intellectuele leven van Londen en van heel Engeland totaal verschilde van wat het later werd. Iedereen weet dat in de jaren veertig Engeland zo ongeveer de koploper was van de socialistische beweging in Europa; maar tijdens de reactionaire periode die volgde, werd er een halt toegeroepen aan de grote beweging, die diep doorgewerkt had in de arbeidersklasse en waarin alles wat nu bekend is als wetenschappelijk of anarchistisch socialisme al eens gezegd was. Zij raakte in de vergetelheid, zowel in Engeland als op het continent, en wat de Franse schrijvers 'de derde bloei van het proletariaat' noemen, was in Groot-Brittannië nog niet begonnen. De inspanningen van de landbouwcommissie in 1871, de propaganda onder de landarbeiders en het voorbereidend werk van de christen-socialisten hadden zeker de weg wat geëffend; maar die opbloei van socialistische gevoelens in Engeland, die volgde na de publikatie van Henry George's *Vooruitgang en Armoede* had nog niet plaatsgevonden.

Het jaar dat ik toen in Londen doorbracht, was een jaar van echte ballingschap. Voor iemand die er vooruitstrevende socialistische ideeën op nahield, was de sfeer daar verstikkend. Er was nog geen spoor te bekennen van die bezielde socialistische beweging die ik bij mijn terugkeer in 1886 aantrof. Burns, Champion, Hardie en de andere leiders van de arbeidersbeweging waren nog onbekend; de Fabians bestonden nog niet, en Morris had zichzelf nog niet als socialist bekendgemaakt; de vakbonden, die in Londen beperkt bleven tot een paar bevoorrechte ambachten, waren het socialisme vijandig gezind. De enige actieve en openlijke vertegenwoordigers van de socialistische beweging waren Mr. en Mrs. Hyndman, en een klein groepje arbeiders om hen heen. In de herfst van 1881 hadden ze een klein congres gehouden, en wij zeiden altijd voor de grap — maar het was niet ver van de waarheid — dat Mrs. Hyndman het hele congres in haar huis had ontvangen. Bovendien trad de min of meer sociaal-radicalen beweging die zich zeker in het innerlijk van de mensen voltrok, niet open en eerlijk naar buiten. Dat grote aantal ontwikkelde mannen en vrouwen, dat vier jaar later in de openbaarheid trad en zonder zich

met het socialisme af te geven deelnam aan allerlei bewegingen die ijverden voor het welzijn of de ontwikkeling van het volk, waardoor in bijna elke stad in Engeland en Schotland een frisse wind opstak en een nieuwe generatie hervormers naar voren trad, had zich nog niet kenbaar gemaakt. Ze waren er wel, natuurlijk; ze dachten en praatten: alle elementen voor een wijdverspreide beweging waren al aanwezig. Ze troffen echter nog nergens een van die centra aan waar de socialistische groepen later samenkwamen en zo gingen ze verloren in de massa. Ze kenden elkaar niet of bleven onbewust van hun diepste innerlijk.

Tsjaikovsky was toen in Londen en net als in vroeger tijd begonnen we een socialistische propaganda onder de arbeiders. Geholpen door een paar Engelse arbeiders, met wie we op het congres van 1881 kennis gemaakt hadden, of die zich door de vervolging van John Most tot het socialisme gewend hadden, gingen we naar de radicale clubs, waar we over de situatie in Rusland spraken, over de beweging van de jeugd naar het volk toe en over het socialisme in het algemeen. We hadden maar belachelijk weinig toehoorders, zelden meer dan een man of twaalf. Af en toe stond er een chartist met grijze baard op uit het publiek en zei dat alles wat we vertelden veertig jaar geleden ook al gezegd was, dat het toen enthousiast begroet was door de arbeiders, maar dat nu alles dood en begraven was en de hoop op een opleving was vervlogen.

Hyndman had net zijn uitnemende exposé gepubliceerd over marxistisch socialisme, onder de titel *Engeland voor allen*; en ik herinner me dat ik hem op een dag in de zomer van 1882 in alle oprechtheid aanraade een socialistische krant te beginnen. Ik vertelde hem met welke geringe middelen we *Le Révolté* begonnen waren en voorspelde hem een zeker succes als hij de poging zou wagen. Maar de algemene situatie zag er zo weinig rooskleurig uit dat zelfs hij dacht dat het een absoluut hopeloze onderneming zou zijn, tenzij hij de middelen had om alle onkosten te dekken. Misschien had hij gelijk; maar toen hij, nauwelijks drie jaar later, met *Justice* begon, werd hij daarbij krachtig gesteund door de arbeiders en in het begin van 1886 waren er drie socialistische kranten en was de sociaal-democratische federatie een invloedrijk lichaam.

In de zomer van 1882 sprak ik in gebroken Engels voor de mijnwerkers van Durham op hun jaarvergadering. Ik hield lezingen in Newcastle, Glasgow en Edinburgh over de beweging in Rusland en werd daar met enthousiasme begroet: een menigte arbeiders die de nihilisten op straat hartelijk toejuichten na de vergadering. Maar mijn vrouw en ik voelden ons zo eenzaam in Londen en onze pogingen een socialistische beweging op poten te zetten in Engeland leken zo hopeeloos, dat we in de herfst van 1882 besloten weer naar Frankrijk te gaan. We waren er zeker van dat ik in Frankrijk spoedig gearresteerd zou worden, maar dikwijls zeiden we tegen elkaar: 'Beter een Franse

gevangenis dan dit graf.'

Zij die geneigd zijn te spreken van de traagheid van de evolutie zouden de ontwikkeling van het socialisme in Engeland eens moeten bestuderen. Evolutie *gaat* inderdaad langzaam, maar haar tempo is niet altijd even gelijkmatig. Soms sluimert zij, waarna er weer perioden van plotselinge vooruitgang zijn.

XI

We vestigden ons opnieuw in Thonon, en namen onze intrek weer bij onze vroegere gastvrouw madame Sansaux. Een broer van mijn vrouw, die stervende was aan de tering en naar Zwitserland gekomen was, voegde zich bij ons.

Ik heb nog nooit zoveel Russische spionnen bij elkaar gezien als gedurende de twee maanden dat ik in Thonon bleef. Om te beginnen: zodra we onderdak gevonden hadden, huurde een verdacht persoon, die zich als Engelsman voordeed, het andere deel van het huis. Letterlijk hele horden Russische spionnen belaagden het huis, probeerden onder alle mogelijke voorwendsels toegang tot ons te verkrijgen of zwierven eenvoudig met z'n tweeën, drieën of vieren om het huis heen. Ik kan me voorstellen wat een prachtige rapporten ze schreven. Een spion moet rapporteren. Als hij alleen maar zou zeggen dat hij een week lang op straat gestaan had zonder iets geheimzinnigs op te merken, zouden ze hem spoedig als halfwas beschouwen of ontslaan.

Het was toen net de gouden tijd voor de Russische geheime politie. Ignatjevs politiek begon vruchten af te werpen. Er waren twee of drie politieorganisaties die met elkaar wedijverden; ze hadden elk een hoeveelheid geld tot hun beschikking en verzonnen de dolste intriges. Kolonel Soedekjin bijvoorbeeld, hoofd van een van de afdelingen — hij spande samen met een zekere Degajev die hem ten slotte vermoordde — verraadde Ignatjevs agenten aan de revolutionairen in Genève en bood de terroristen in Rusland alle faciliteiten om de minister van Binnenlandse Zaken, graaf Tolstoj en groothertog Vladimir te vermoorden. Hij voegde eraan toe dat hij dan zelf minister van Binnenlandse Zaken zou worden met dictatoriale macht en dat de tsaar dan volledig in zijn macht zou zijn. Deze activiteiten van de Russische politie liepen ten slotte uit op de ontvoering van de prins van Battenberg uit Bulgarije.

De Franse politie was eveneens waakzaam. De vraag 'wat voert hij uit in Thonon' zat hun dwars. Ik ging door met het uitgeven van *Le Révolté* en schreef artikelen voor de *Encyclopaedia Britannica* en de *Newcastle Chronicle*. Maar wat moesten ze daarover nu in hun rapporten schrijven? Op een dag bracht de plaatselijke gendarme een bezoek aan mijn hospita. Hij had vanaf de straat een of andere machine horen ratelen en wilde rapporteren dat ik een geheime drukkerij in mijn huis had. Daarom kwam hij, toen ik weg was, de dame vragen

hem de machine te tonen. Ze antwoordde dat die er niet was en suggereerde dat hij misschien het geluid van haar naaimachine gehoord had. Maar hij wilde zich niet laten overtuigen door zo'n prozaische verklaring en dwong mijn hospita op haar machine te naaien, terwijl hij zelf binnen en buiten luisterde om zich ervan te verzekeren dat het geratel dat hij gehoord had hetzelfde was.

'Wat doet hij de hele dag?' vroeg hij de hospita.

'Hij schrijft.'

'Hij kan niet de hele dag schrijven.'

'Hij zaagt 's middag hout in de tuin en maakt iedere dag een wandeling tussen vier en vijf.' Het was in november.

'Aha, daar heb je het al! Als de avond valt?' (A la tombée de la nuit?) En hij schreef in zijn notitieboekje: 'Gaat alleen uit als het donker is.'

Ik kon toen die speciale aandacht van de Russische spionnen niet goed verklaren, maar het moet iets te maken gehad hebben met het volgende: toen Ignatjev tot eerste-minister benoemd was, begon hij, geadviseerd door Andrieux, de ex-prefect van Parijs, een nieuw plan op touw te zetten. Hij stuurde een hele horde agenten naar Zwitserland en liet een stuk publiceren dat de uitbreiding van provinciaal zelfbestuur in Rusland niet direct afwees, maar waarvan het voornaamste doel was de revolutionairen te bestrijden en die vluchtelingen bijeen te brengen die niet met terrorisme sympathiseerden. Dit was zeer beslist een goede manier om tweedracht te zaaien. Op het moment dat vrijwel alle leden van de Uitvoerende Commissie in Rusland gearresteerd waren en een paar hun toevlucht in Parijs gezocht hadden, stuurde Ignatjev een agent naar Parijs om een wapenstilstand aan te bieden. Hij beloofde dat er geen verdere executies zouden plaatsvinden met betrekking tot de komplotten die tijdens de regering van Alexander II gesmeed waren, zelfs als zij die aan arrestatie hadden weten te ontkomen in de handen van de regering zouden vallen; dat Tsjernysjevsky vrijgelaten zou worden uit Siberië en dat er een commissie benoemd zou worden die opnieuw alle zaken zou bekijken die betrekking hadden op verbanningen naar Siberië die zonder vorm van proces hadden plaatsgevonden. Aan de andere kant vroeg hij de Uitvoerende Commissie de belofte af te leggen geen aanslagen te plegen op de tsaar tot hij gekroond was. Misschien werden de hervormingen ten gunste van de boeren, die Alexander II van plan was door te voeren, ook wel genoemd. De overeenkomst werd gesloten in Parijs en beide partijen hielden zich eraan. De terroristen schortten de vijandigheden op. Er werd niemand veroordeeld wegens deelname aan vroegere samenzweringen. Zij die later hiervan beschuldigd en gearresteerd werden, sloot men op in de Russische Bastille in Schlüsselburg. Vijftien jaar lang hoorde men niets meer van hen; de meesten van hen zitten er nu nog. Tsjernysjevsky werd uit Siberië teruggehaald en kreeg het bevel in Astrachan te gaan wonen. Men ont-

hield hem daar ieder contact met de intellectuelen van Rusland en al korte tijd later stierf hij. Een commissie trok door Siberië en liet sommige ballingen vrij; van de rest herzagen ze het vonnis. Mijn broer Alexander kreeg er nog eens vijf jaar bij.

Toen ik in Londen was in 1882 zei men mij op een dag dat een man, die zich uitgaf voor een bonafide agent van de Russische regering en dat kon bewijzen, met me wilde onderhandelen. 'Zeg hem dat ik hem de trap afsmijt als hij een stap over de drempel doet,' was mijn antwoord. Het resultaat was waarschijnlijk dat Ignatjev de tsaar veilig beschouwde voor de aanvallen van de Uitvoerende Commissie, maar dat hij bang was dat de anarchisten een of andere aanslag zouden plegen en daarom wilde hij me uit de weg ruimen.

XII

De anarchistische beweging in Frankrijk had zich in de jaren 1881 en 1882 aanzienlijk uitgebreid. Men dacht algemeen dat de Fransen afwijzend stonden tegenover het communisme en daarom predikte men binnen de Internationale Arbeidersassociatie het 'collectivisme'. Dat hield toen in dat de hele produktie gemeenschappelijk bezit werd en dat elke groep afzonderlijk moest bepalen of de consumptie op individualistische of communistische basis moest geschieden. In werkelijkheid echter stonden de Fransen afkerig tegenover het kloostercommunisme, de *phalanstère* van de oude scholen. Toen de Jura-federatie op het Congres van 1880 kort en bondig verklaarde anarchistisch-communistisch te zijn — dat wil zeggen voorstander van het vrije communisme — verwierf het anarchisme alom sympathie in Frankrijk. Ons tijdschrift begon zich over het land te verspreiden, talloze brieven werden gewisseld met Franse arbeiders en een aanzienlijke anarchistische beweging ontplooidde zich snel in Parijs en in enkele provincies, met name in de streek rond Lyon. Toen ik in 1881 door Frankrijk trok, op weg van Thonon naar Londen, bezocht ik Lyon, St.-Etiene en Vienne, gaf daar lezingen en trof in deze steden een groot aantal arbeiders aan die onze ideeën wilden aanvaarden.

Eind 1882 ontstond er een verschrikkelijke crisis in de streek rond Lyon. De zijde-industrie lag plat en de ellende onder de arbeiders was zo groot dat hele groepen kinderen elke morgen voor de poorten van de kazernes stonden te wachten op wat de soldaten hun gaven van hun brood en soep. Dit was het begin van de populariteit van generaal Boulanger, die toestemming gegeven had voor deze voedseluitdeling. Ook de mijnwerkers in die streek bevonden zich in een zeer hachelijke situatie.

Ik wist dat er heel wat aan het gisten was, maar gedurende de elf maanden die ik in Londen had doorgebracht, was ik het nauwe contact met de Franse beweging kwijtgeraakt. Een paar weken na mijn terugkeer in Thonon las ik in de kranten dat de mijnwerkers van Monceau-les-Mines, tot het uiterste gedreven door de kwellingen hun aangedaan door de ultrakatholieke eigenaars van de mijnen, een soort beweging opgezet hadden. Ze hielden geheime vergaderingen en spraken over een algemene staking. De stenen kruisen op alle wegen rond de mijnen werden omvergehaald of opgeblazen met dynamiet dat mijnwerkers onder de grond veel gebruiken en dat vaak ook in hun

bezit blijft. Ook de beweging in Lyon kreeg een meer gewelddadig karakter. De anarchisten, die nogal talrijk waren in die stad, stonden niet toe dat de opportunistische politici vergaderden, tenzij ze zelf een woordje mee mochten spreken — als laatste redmiddel bestormden ze zo nodig het podium. Ze dienden resoluties in die inhielden dat de mijnen, alles wat voor de produktie noodzakelijk was, evenals de woonhuizen, aan het volk moesten komen; en deze resoluties werden, tot grote afschuw van de middenstanders, met enthousiasme aangenomen.

De arbeiders gingen zich elke dag meer verzetten tegen de opportunistische gemeenteraad en de politieke leiders, evenals tegen de pers die niet veel woorden vuil maakte aan de zeer acute crisis, terwijl er niets ondernomen werd om de wijdverbreide nood te lenigen. Zoals vaker voorkomt in dergelijke tijden, richtte de haat van het arme deel van de bevolking zich vooral tegen plaatsen van lust en verderf. Juist in tijden van diepe ellende en armoede gaat dit soort plaatsen meer opvallen, aangezien ze voor de arbeiders een toonbeeld vormen van het egoïsme en de onverschilligheid van de rijken. Een gelegenheid die met name gehaat was bij de arbeiders was het café bij het Théâtre Bellecour, dat de hele nacht openbleef en waar je, in de kleine uurtjes, krantemensen en politici kon zien feesten en drinken in het gezelschap van opgewekte vrouwen. Er werd geen vergadering gehouden maar er werd een dreigende toespeling gemaakt op dat café en op een nacht ontplofte er een dynamietstaaf, door een onbekende hand naar binnen geworpen. Een arbeider die toevallig in de buurt was, een socialist, sprong er op af om de lont te doven, maar hij werd gedood, terwijl een paar van de feestende politici slechts lichtgewond raakten. De volgende dag ontplofte er een staaf dynamiet voor de deuren van een wervingsbureau, en men zei dat de anarchisten van plan waren het reusachtige standbeeld van de Maagd van Lyon op te blazen, dat op een van de heuvels in de buurt staat. Men moet in Lyon gewoond hebben of in die buurt om te kunnen beseffen hoezeer de bevolking en de scholen zich nog in handen bevinden van de katholieke geestelijkheid en om te kunnen begrijpen hoe groot de haat is die het mannelijke deel van de bevolking koestert tegen de geestelijkheid.

Nu werd het rijkere deel van de bevolking in Lyon door een ware paniek bevangen. Zo'n zestig anarchisten — allemaal arbeiders op één na: een middenstander, Emile Gautier, die lezingen hield in die streek — werden gearresteerd. De kranten van Lyon probeerden tegelijkertijd het stadsbestuur op te hitsen om mij te arresteren. Ze schilderden mij af als de leider van de organisatie, die met opzet uit Engeland gekomen was om de beweging te leiden. Russische spionnen begonnen weer in opvallend groten getale door ons stadje te paraderen. Bijna iedere dag kreeg ik brieven, kennelijk geschreven door spionnen van de internationale politie, waarin gesproken werd over een of andere

aanslag met dynamiet, of waarin op geheimzinnige wijze gemeld werd dat ladingen dynamiet naar mij onderweg waren. Ik kreeg een hele verzameling van dit soort brieven en op elk schreef ik 'Police Internationale'. De Franse politie nam ze mee toen ze mijn huis doorzochten. Maar ze durfden deze brieven niet tijdens de rechtszitting ter tafel te brengen, en evenmin kreeg ik ze ooit terug.

Men doorzocht niet alleen het huis, maar arresteerde ook mijn vrouw, die naar Genève wilde gaan, op het station Thonon, en fouilleerde haar. Natuurlijk vond men niets dat mij of iemand anders kon compromitteren.

Er gingen tien dagen voorbij, gedurende welke ik volkomen vrij was weg te gaan als ik dat wilde. Ik kreeg verscheidene brieven die me de raad gaven te verdwijnen — een ervan was van een Russische medestander, misschien een lid van de diplomatieke dienst, die me gekend scheen te hebben. Hij schreef dat ik direct moest vertrekken, omdat ik anders het eerste slachtoffer zou worden van het uitleveringsverdrag dat Rusland en Frankrijk op het punt stonden te sluiten. Ik bleef waar ik was en toen de *Times* een telegram plaatste dat zei dat ik uit Thonon verdwenen was, stuurde ik een brief naar de krant met mijn adres. Aangezien zovelen van mijn vrienden gearresteerd waren, wilde ik niet vertrekken.

In de nacht van de eenentwintigste december stierf mijn zwager in mijn armen. We wisten dat zijn ziekte ongeneeslijk was, maar het is afschuwelijk te zien hoe een jong leven uitdooft in je aanwezigheid na een moedig gevecht met de dood. Mijn vrouw en ik waren gebroken. Een uur of drie, vier later, toen de grauwe wintermorgen daagde, kwam de politie me thuis arresteren. Omdat ik zag in welke staat mijn vrouw verkeerde, vroeg ik toestemming bij haar te mogen blijven tot de begrafenis plaatsgevonden had; ik beloofde op mijn woord van eer op een nader te bepalen uur in de gevangenis te zullen zijn. Maar het werd me geweigerd en dezelfde nacht nog werd ik naar Lyon gebracht. Elisée Reclus, op de hoogte gesteld per telegram, kwam onmiddellijk en omringde mijn vrouw met alle goede zorgen die zijn goede hart hem ingaf. Vrienden uit Genève kwamen over en hoewel de begrafenis uitsluitend burgerlijk was, iets dat in het kleine stadje nieuw was, was de halve bevolking op de begrafenis aanwezig om mijn vrouw te tonen dat de harten van de arme mensen en de eenvoudige boeren van Savoye ons toebehoorden en niet hun heersers. Toen mijn zaak voorkwam, gingen de boeren uit de bergdorpen naar de stad om een krant te bemachtigen en te lezen hoe mijn zaak ervoor stond.

Een ander voorval dat me diep ontroerde, was de komst in Lyon van een Engelse vriend. Hij kwam namens een heer, welbekend en geacht in de Engelse politieke wereld, in wiens gezin ik tijdens mijn verblijf in Londen in 1882 vele gelukkige uren had doorgebracht. Hij had een aanzienlijke som geld bij zich om mijn vrijlating op borg-

tocht te bewerkstelligen; tegelijkertijd bracht hij mij de boodschap over van mijn Engelse vriend dat ik me niet druk moest maken over de borgsom, maar Frankrijk onmiddellijk moest verlaten. Op een of andere manier was het hem gelukt me onder vier ogen te spreken te krijgen — en niet in de dubbel getraliede ijzeren kooi, waarin ik zat als ik met mijn vrouw mocht spreken — en hij was net zo aangedaan door mijn weigering het aanbod aan te nemen als ik was door dat ontroerende teken van vriendschap van de kant van hem die ik, mét zijn voortreffelijke echtgenote, al zozeer had leren waarderen.

De Franse regering wilde een van die grote processen voeren die indruk maken op het volk, maar men zag geen kans de gearresteerde anarchisten te vervolgen wegens het veroorzaken van de explosies. Ze zouden ons dan voor een jury hebben moeten brengen, en die zou ons naar alle waarschijnlijkheid vrijgesproken hebben. Daarom volgde de regering de machiavelliaanse beleidslijn en vervolgde ons omdat we lid waren van de Internationale Arbeidersassociatie. Er bestaat in Frankrijk een wet, die onmiddellijk na de val van de Commune aangenomen is en die de mogelijkheid biedt mensen voor de politierechter te brengen omdat ze tot die organisatie behoren. De maximale straf is vijf jaar gevangenis. En een politierechter spreekt zonder mankeren dat vonnis uit dat de regering verlangt.

Het proces had begin januari 1883 plaats in Lyon en duurde ongeveer veertien dagen. De beschuldiging was belachelijk omdat iedereen wist dat geen van de arbeiders in Lyon ooit lid geweest was van de Internationale, en van het geheel kwam niets terecht, zoals zal blijken uit het volgende. De enige getuige à charge was het hoofd van politie in Lyon, een wat oudere man die door het hof met het grootste respect werd behandeld. Ik moet zeggen dat zijn rapport zeer correct de feiten weergaf. De anarchisten, zei hij, hadden de bevolking onder hun invloed gebracht; ze hadden opportunistische vergaderingen onmogelijk gemaakt, omdat ze op elke bijeenkomst het communisme en het anarchisme verkondigden en de toehoorders op hun hand wisten te krijgen. Toen ik merkte dat zijn getuigenis tot nu toe eerlijk was, waagde ik hem een vraag te stellen: ‘Hebt u ooit gehoord dat er in Lyon sprake was van de Internationale Arbeidersassociatie?’

‘Nooit,’ antwoordde hij onwillig.

‘Toen ik terugkeerde van het congres te Londen in 1881 en al het mogelijke deed om de Internationale te reconstrueren in Frankrijk, slaagde ik daar toen in?’

‘Nee, ze vonden het niet revolutionair genoeg.’

‘Dank u,’ zei ik en wendde me tot de procureur. ‘Uw hele strafvervolging is door uw eigen getuige op losse schroeven gezet!’

Toch werden we allemaal veroordeeld omdat we lid zouden zijn van de Internationale. Vier van ons kregen de maximumstraf: vijf jaar gevangenisstraf en vierhonderd dollar boete, de rest kreeg één tot vier jaar. In feite hebben ze nooit geprobeerd iets te bewijzen aan-

gaande de Internationale; het raakte volkomen in het vergeetboek. Men vroeg ons simpelweg over het anarchisme te spreken en dat deden we. Over de explosie werd met geen woord gerept; en toen een of twee mensen in Lyon klaarheid wilden hebben in deze zaak, zei men botweg dat ze daarvoor niet vervolgd werden, maar omdat ze tot de Internationale behoorden — waartoe alleen ik behoorde.

Op zulke processen vindt er altijd een komisch voorval plaats en deze keer was een brief van mij de oorzaak. Er was niets waarop men de beschuldiging kon baseren. De huizen van Franse anarchisten waren al tientallen malen doorzocht, maar ze hadden maar twee brieven van mij gevonden. Ze probeerden er niettemin het beste van te maken. Een ervan was gericht aan een Franse arbeider, toen deze nogal wanhopig was. Ik sprak in mijn brief over de grootse tijd waarin we leven, de grote veranderingen die op komst zijn, de geboorte en de verspreiding van nieuwe ideeën, enzovoort. De brief was niet lang en de procureur maakte er niet veel woorden aan vuil. De andere brief was twaalf kantjes lang. Ik had hem geschreven aan een andere Franse vriend, een jonge schoenmaker. Hij verdiende zijn brood door thuis schoenen te maken. Links van hem stond een klein ijzeren kacheltje waarop hij zelf zijn maal kookte, en rechts een klein krukje waarop hij lange brieven aan zijn vrienden schreef zonder zijn lage werkbank te verlaten. Nadat hij net zoveel schoenen gemaakt had als nodig waren om de onkosten van zijn bescheiden bestaan te dekken en om een paar francs naar zijn oude moeder in de provincie te kunnen sturen, bracht hij urenlang door met het schrijven van brieven, waarin hij de theoretische principes van het anarchisme uiteenzette met bewonderenswaardig gezond verstand en schranderheid. Hij is nu een bekend schrijver in Frankrijk en algemeen geacht om zijn integere aard. Helaas schreef hij in die tijd acht tot twaalf blaadjes vol zonder één punt of komma te gebruiken. Eens ging ik er speciaal voor zitten en schreef hem een lange brief waarin ik hem uitlegde hoe geschreven gedachten onderverdeeld worden in zinnen en bijzinnen en dat elk eindigt met het daarbij passende sluitstuk: puntkomma, komma, punt, enzovoort — kortom, ik leerde hem het een en ander omtrent interpunctie. Ik zei hem hoe zijn brieven ervan zouden opknappen als hij deze eenvoudige raad opvolgde.

Deze brief werd door de aanklager voor de rechtbank voorgelezen en ontlokte hem de meest pathetische commentaren. ‘U hebt de brief gehoord, heren,’ ging hij voort, waarbij hij zich tot het hof richtte. ‘U hebt ernaar geluisterd. Op het eerste gezicht is er niets bijzonders op aan te merken. Hij geeft een grammaticales aan een arbeider... Maar’ — en hier trilde zijn stem van diepe emotie — ‘het was niet om een arme arbeider de les te geven die hij, vermoedelijk door luiheid, op school nooit geleerd had. Het was niet om hem te helpen op een eerlijke manier zijn brood te verdienen. Nee! Het werd geschreven om hem haat bij te brengen tegen onze grootse, prachtige instellingen, om

hem des te beter met het venijn van het anarchisme te kunnen vergiften, om hem tot een nog vreselijker vijand van de maatschappij te maken. Vervloekt zij de dag dat Kropotkin voet zette op Franse bodem!

We konden er niets aan doen, maar we zaten tijdens zijn hele toespraak als kwajongens te lachen; de rechters keken hem aan alsof ze zeggen wilden: 'Nu overdrijf je toch wel een beetje,' maar hij scheen niets te merken en, meegesleept door zijn welsprekendheid, ging hij voort, terwijl zijn gebaren en intonatie steeds theateraler werden. Hij deed werkelijk zijn best zijn beloning van de Russische regering te verdienen.

Spoedig na het vonnis werd de voorzitter van het gerechtshof bevorderd. De procureur en een andere magistraat — het is niet te geloven — kregen van de Russische regering het Russische kruis van Sint-Anna aangeboden en de Franse staat gaf hun toestemming dit te accepteren! De beroemde Russische alliantie vond zodoende haar oorsprong in het proces te Lyon.

Dit proces — gedurende hetwelk uiterst briljante toespraken gehouden werden, en in alle kranten gepubliceerd, door eerste klas sprekers als de arbeiders Bernard en Emile Gautier, en gedurende hetwelk alle beklaagden zich zeer moedig gedroegen en veertien dagen lang onze doctrines verkondigden — dit proces nu had er veel toe bijgedragen om verkeerde opvattingen in Frankrijk over het anarchisme uit de weg te ruimen en gaf tot op zekere hoogte de stoot tot een nieuwe opleving van het socialisme in andere landen. Wat het vonnis betreft, dit werd zo weinig gerechtvaardigd door wat er aan voorafging dat de Franse pers — met uitzondering van de kranten die achter de regering stonden — de magistraten openlijk verwijten maakte. Zelfs de gematigde *Journal des Economistes* betreurde het vonnis, dat 'door niets in de voorafgaande procedure voorspeld kon worden'. De strijd tussen de aanklagers en ons werd door ons gewonnen, volgens de publieke opinie. Er werd onmiddellijk een voorstel tot amnestie ingediend bij de Kamer en dat kreeg zo'n honderd stemmen vóór. Dit herhaalde zich ieder jaar, waarbij het steeds meer stemmen verwierf, tot we vrijgelaten werden.

XIII

Het proces was voorbij, maar ik bleef nog een paar maanden in de gevangenis te Lyon. De meesten van mijn metgezellen waren in beroep gegaan tegen het vonnis van de politierechter en we moesten op de resultaten wachten. Met vier vrienden weigerde ik ook in beroep te gaan en zette mijn werk voort in mijn *pistole*. Een goede vriend van mij — Martin, een kleermaker uit Vienne — zat in de 'pistole' naast me en omdat we al veroordeeld waren, mochten we onze wandelingetjes samen maken; als we elkaar tussen de wandelingen door iets te zeggen hadden, deden we dat door middel van klopjes op de muur, net als in Rusland.

Tijdens mijn verblijf in Lyon begon ik te beseffen welk een demoraliserende invloed een gevangenis heeft op de gevangenen, iets dat me er later toe bracht die hele instelling onvoorwaardelijk te verwerpen.

De gevangenis in Lyon is een 'modern' gebouw, in de vorm van een ster opgezet en met het celsysteem. De ruimten tussen de stralen van de ster worden opgevuld door kleine geasfalteerde stroken en als het weer het toelaat, worden de gevangenen naar deze binnenplaats gebracht om daar te werken. De voornaamste bezigheid is het 'uitslaan' van zijdecocons om vlokzijde te krijgen. Ook worden hele groepen kinderen op bepaalde tijden naar deze plaatsjes gebracht. Mager, zwak, ondervoed — schimmen van kinderen — zo zag ik ze vaak vanuit mijn raam. Bloedarmoede stond duidelijk op al die kleine gezichtjes te lezen en bleek ook uit hun magere, rillende lijfjes; en de hele dag achtereen — niet alleen op de slaapzalen, maar ook op de binnenplaats in de volle zon — zetten ze hun verzwakkende arbeid voort. Wat zal er van hen terechtkomen nadat ze zoiets doorgemaakt hebben en op straat staan met hun gezondheid geruïneerd, hun wil vernietigd en hun energie ondermijnd? Bloedarmoede die de energie verzwakt, de zin in werken doet afnemen, de wil verwekelijkt, het intellect afstompt en de fantasie te gronde richt, is veel meer verantwoordelijk voor de misdaad dan warmbloedigheid en het is juist die vijand van het menselijk ras die in de gevangenis gekweekt wordt. En dan de dingen die deze kinderen leren in zo'n omgeving! Opsluiting alleen, zelfs als die rigoureuus werd doorgevoerd — en dat is onmogelijk — zou weinig nut hebben; de hele sfeer in een gevangenis is een verheerlijking van een soort handel in 'slimme zetten', die de

basis vormen voor diefstal, zwendel en allerlei andere asociale daden. Hele generaties toekomstige misdadigers worden gevormd in deze omgeving, en de staat ondersteunt dit, de maatschappij tolereert het, eenvoudig omdat men niet over zijn eigen ziekte wil horen spreken en die wil laten analyseren. 'Gevangenisstraf in de jeugd betekent voor het leven getekend te zijn,' hoorde ik later van al degenen die zich interesseerden voor criminele zaken. En toen ik deze kinderen zag en besepte wat hun in de toekomst te wachten stond, vroeg ik me voortdurend af: 'Wie van hen is de ergste misdadiger? — dit kind of de rechter die elk jaar honderden kinderen dit lot doet ondergaan?' Ik geef graag toe dat de misdaad van de rechter een onbewuste is. Maar zijn alle misdaden waarvoor men mensen naar de gevangenis stuurt dan soms zo bewust begaan als men altijd veronderstelt?

Er was nog een ander punt waar ik me levendig van bewust was in de eerste weken van mijn gevangenschap, maar dat op de een of andere manier aan de aandacht ontsnapt is, zowel van de rechters als van diegenen die over criminele wetgeving schrijven; namelijk dat gevangenisstraf in een onnoemelijk aantal gevallen een straf is, die veel zwaarder volkomen onschuldige mensen treft dan de bestrafte zelf.

Haast iedereen van mijn metgezellen, die een goede representatie vormden van de werkende bevolking, had óf een vrouw en kinderen tot zijn last, óf een zuster of oude moeder die van hem afhankelijk waren voor hun levensonderhoud. Nu ze zonder inkomsten achterbleven, deden al deze vrouwen hun best om aan werk te komen en sommigen kregen het ook; maar geen van hen slaagde erin een vast inkomen te krijgen van zelfs maar anderhalve franc per dag. Negen francs en vaak nog minder per week om met hun kinderen van te leven: dat waren hun verdiensten. En dat betekende natuurlijk ondervoeding, gebrek in alle opzichten, verzwakking van de gezondheid, het intellect, verminderde energie en wilskracht. Zo kwam ik tot het besef dat wat er gebeurde in de gerechtshoven in werkelijkheid een veroordeling van volkomen onschuldige mensen was tot allerlei soorten ontberingen; in de meeste gevallen waren die nog erger dan die van de veroordeelde. Het waanidee bestaat dat de wet de mens straft door hem bloot te stellen aan allerlei denigrerende geestelijke en lichamelijke ontberingen. Maar een mens is zo gemaakt dat, wat hij ook te verduren krijgt, hij er geleidelijk aan gewend raakt. Als hij de omstandigheden niet kan verzachten, aanvaardt hij ze en na een bepaalde tijd leert hij ermee te leven, zoals bij een chronische ziekte het geval is, en wordt hij er ongevoelig voor. Maar wat komt er tijdens zijn gevangenisstraf van zijn vrouw en kinderen terecht, of van de andere onschuldige mensen die van hem afhankelijk zijn? Zij worden nog wreder gestraft dan hijzelf. En door onze gebruikelijke manier van denken staat nooit iemand stil bij die geweldig onrechtvaardige daad die zo begaan wordt. Ik kwam tot dit besef omdat ik er met mijn neus op gedrukt werd.

Half maart 1883 werden tweeëntwintig mensen van onze groep, die tot meer dan een jaar gevangenisstraf veroordeeld waren, in het grootste geheim overgebracht naar de centrale gevangenis te Clairvaux. Dit was vroeger een abdij van Sint-Bernard geweest en was na de grote Revolutie een armenhuis geworden. Vervolgens werd het een huis van bewaring en verbeteringsgesticht, dat onder de gevangenen en officiële functionarissen de terechte bijnaam 'Huis van bewaring en corruptiegesticht' kreeg.

Zolang we in Lyon zaten, werden we behandeld zoals men in Frankrijk gevangenen behandelt: dat wil zeggen, we droegen onze eigen kleren, we mochten ons eten uit een restaurant laten komen, en voor een paar franc per maand kon je een grotere cel krijgen, een 'pistole'. Ik profiteerde ervan door hard te werken aan mijn artikelen voor de *Encyclopedia Britannica* en de *Negentiende Eeuw*. Wat ons te wachten stond in Clairvaux was nog een open vraag. In Frankrijk is men er algemeen van overtuigd dat voor politieke gevangenen het verlies van de vrijheid en de gedwongen werkeloosheid op zichzelf al zo zwaar wegen, dat ze niet ook nog gekweld hoeven te worden door allerlei ontberingen. Daarom zei men ons dat men de gedragslijn aanhield die ook in Lyon gevolgd werd. We zouden aparte 'kamers' krijgen, mochten onze eigen kleren behouden; we waren vrijgesteld van gevangeniswerk en mochten roken. 'Diegenen onder jullie,' zei de gouverneur, 'die iets willen verdienen met handwerk, zullen de kans daartoe krijgen door het stikken van korsetten of het graveren van kleinigheden in parelmoer. Dit werk wordt slecht betaald; maar we kunnen jullie niet te werk stellen in de gevangeniswerkplaatsen voor de fabricage van ijzeren bedden, schilderijlijsten en dergelijke, omdat jullie dan bij de gewone veroordeelden zouden moeten worden ondergebracht.' Net als de andere gevangenen mochten we in de kantine wat extra voedsel kopen en een glas wijn, die beide erg goed en goedkoop waren.

De eerste indruk van Clairvaux was zeer gunstig. We waren opgesloten en hadden de hele dag gereisd, vanaf twee of drie uur in de morgen, in die kleine compartimentjes waarin de rijtuigen die de spoorwegen plachten te gebruiken voor het vervoer van gevangenen, gewoonlijk verdeeld waren. Toen we bij de centrale gevangenis aankwamen, werden we tijdelijk in strafcellen ondergebracht, waarna we naar brandschone cellen geleid werden. Een warme maaltijd, eenvoudig maar van uitstekende kwaliteit, werd ons ondanks het nachtelijk uur voorgezet en we kregen de gelegenheid om elk een kwart liter van de bijzonder goede *vin du pays* te bestellen, die in de kantine te krijgen was voor de uiterst bescheiden prijs van vierentwintig centimes per kan. De gouverneur en alle bewakers waren bijzonder beleefd tegen ons.

De volgende dag liet de gouverneur van de gevangenis me de kamers zien die hij ons wilde geven en toen ik opmerkte dat ze in orde

waren, maar alleen wat klein voor zoveel mensen — we waren met tweeëntwintig — en dat een overvolle ruimte dan wel eens ziekten zou kunnen veroorzaken, gaf hij ons een andere serie kamers in wat vroeger het huis van de abt geweest was en waar nu het ziekenhuis in ondergebracht was. Onze ramen zagen uit op een kleine tuin en verder keken we uit over het prachtige landschap om ons heen. In een andere kamer op dezelfde etage was de oude Blanqui de laatste drie of vier jaar voor zijn vrijlating vastgehouden. Daarvóór had hij in een van de cellen gezeten in het cellenblok.

Zo kregen we drie ruime kamers, en Gautier en ik kregen een kleinere kamer apart zodat we ons literaire werk konden voortzetten. We hadden dit laatste voorrecht vermoedelijk te danken aan de tussenkomst van een groot aantal Engelse wetenschapsmensen, die, zodra ik veroordeeld was, een petitie ondertekend hadden waarin ze om mijn vrijlating verzochten. Vele medewerkers aan de *Encyclopaedia Britannica*, Herbert Spencer en Swinburne hadden de petitie ondertekend, terwijl Victor Hugo aan zijn handtekening een paar bemoedigende woorden had toegevoegd. Alles bij elkaar genomen stond de publieke opinie in Frankrijk zeer afwijzend tegenover onze veroordeling; en toen mijn vrouw zich in Parijs had laten ontvallen dat ik boeken nodig had, stelde de Academie van Wetenschappen haar bibliotheek ter beschikking en Ernest Renan deed in een vriendelijke brief hetzelfde met betrekking tot zijn privé-bibliotheek.

We hadden een kleine tuin waar we konden kegelen en jeu de boules spelen en spoedig slaagden we erin een stukje grond te cultiveren langs de muur, waar op een oppervlakte van zo'n tachtig vierkante meter een haast ongelooflijke hoeveelheid sla en radijs groeide, evenals wat bloemen. Ik hoef nauwelijks te zeggen dat we meteen klassen samenstelden en gedurende de drie jaar die we in Clairvaux doorbrachten, onderwees ik mijn vrienden in de kosmografie, de meetkunde en de natuurkunde en hielp hen ook bij hun talenstudie. Vrijwel iedereen leerde op zijn minst één taal — Engels, Duits, Italiaans of Spaans — terwijl een paar er twee leerden. We slaagden er ook in wat aan boekbinden te doen, dat we geleerd hadden uit een van die uitstekende boekjes van de *Encyclopédie Roret*.

Aan het eind van het eerste jaar echter ging mijn gezondheid weer achteruit. Clairvaux ligt op moerasgrond, dus heerste er malaria, en ik kreeg malaria en scheurbuik. Toen liet mijn vrouw, die in Parijs studeerde en in Würtz' laboratorium werkte aan de voorbereiding voor haar doctoraal examen, alles achter en kwam naar het onbeduidende gehucht Clairvaux, dat uit nog geen twaalf huizen bestond, gelegen aan de voet van een reusachtig hoge muur, die de omgeving omgaf. Natuurlijk was het leven in dat gehucht met de gevangenis-muur voor de deur allesbehalve vrolijk voor haar. Toch bleef ze tot ik vrijgelaten werd. Tijdens het eerste jaar mocht ze me maar eens in de twee maanden bezoeken, en alle gesprekken vonden plaats in

aanwezigheid van een bewaker die tussen ons in zat. Maar toen ze zich in Clairvaux vestigde en vastbesloten verklaarde te zullen blijven, mocht ze me al spoedig elke dag komen bezoeken, in een van de kleine huisjes binnen de gevangensmuur waar een wachtpost was en voedsel gebracht mocht worden uit de herberg waar ze logeerde. Later kregen we zelfs toestemming een wandeling te maken in de tuin van de gevangenis, waarbij men ons voortdurend scherp in de gaten hield en we gewoonlijk vergezeld werden door een van mijn metgezellen.

Ik was uiterst verbaasd te ontdekken dat de centrale gevangenis van Clairvaux in alle opzichten op een kleine fabrieksstad leek, omgeven door tuinen en korenvelden, en het geheel omgeven door een muur. Het is een feit dat de gevangenen in een Franse centrale gevangenis misschien meer afhankelijk zijn van de luimen en de grillen van de gouverneur en de bewakers dan in de Engelse gevangenissen het geval schijnt te zijn, maar de behandeling van de gevangenen is humaner dan aan de overzijde van Het Kanaal. Het wraakzuchtige, middeleeuwse systeem dat nog steeds in Engelse gevangenissen gehandhaafd wordt, is in Frankrijk al lang verlaten. De gevangene hoeft niet op een brits te slapen of op een matras die hij slechts om de andere dag krijgt; de dag dat hij in de gevangenis komt, krijgt hij een behoorlijk bed en dat houdt hij. Hij hoeft geen vernederend werk te doen, zoals touw pluizen; hij moet daarentegen nuttig werk verrichten en daardoor ziet de gevangenis van Clairvaux eruit als een fabrieksstad: door de bijna 1600 mensen die daar gevangen zitten worden ijzeren meubels, schilderijlijsten, spiegels, meetlatten, fluweel, linnen, korsetten, kleinodiën van parelmoer, klompen en dergelijke gefabriceerd.

En bovendien, ook al is de straf voor insubordinatie zeer zwaar, er worden tenminste geen lijfstraffen meer toegepast zoals in Engelse gevangenissen. Zulke straffen zouden in Frankrijk absoluut onmogelijk zijn. Alles bij elkaar genomen kan de centrale gevangenis van Clairvaux beschouwd worden als een van de beste strafinstellingen van Europa. En daarbij waren de resultaten in Clairvaux net zo slecht als in de gevangenissen van de oude soort. 'Het motto van tegenwoordig is dat veroordeelden in onze gevangenissen omgevormd worden,' zei een van de leden van het gevangenisbestuur eens tegen mij. 'Dat is allemaal onzin, en ik zal ook nooit geloof hechten aan een dergelijke leugen.'

De apotheek van Clairvaux bevond zich onder onze kamer en af en toe hadden we enig contact met de gevangenen die daar werkten. Een van hen was een grijsjarige man van een jaar of vijftig, die net zijn straf uitgezeten had, toen wij daar waren. Het was roerend te horen hoe hij de gevangenen vaarwel zei. Hij wist dat hij binnen een paar weken of maanden terug zou zijn en hij smeekte de dokter zijn plaats

in de apotheek open te houden Het was niet zijn eerste bezoek aan Clairvaux en hij wist dat het niet het laatste was. Als hij vrijkwam, had hij geen levende ziel op de hele wereld bij wie hij zijn oude dag kon doorbrengen. 'Wie wil mij hebben?' zei hij. 'En wat voor vak heb ik? Geen! Als ik vrij ben, moet ik terug naar mijn oude makkers; zij zullen me tenminste als een oude vriend ontvangen.' Dan werd er een glaasje te veel gedronken en opgewonden gesproken over een of andere kapitale grap — een 'goede slag' te slaan bij een diefstal — en deels uit zwakheid, deels om zijn enige vrienden niet in de steek te laten, zou hij dan meedoen en opnieuw opgesloten worden. Zo was het al een paar maal gelopen in zijn leven. Er verstreken echter twee maanden na zijn vrijlating en nog was hij niet terug in Clairvaux. Toen begonnen de gevangenen en ook de bewakers zich ongerust over hem te maken. 'Heeft hij de tijd gehad om naar een ander district te trekken dat hij nog niet terug is?' 'We kunnen alleen maar hopen, dat hij niet betrokken is geraakt bij een of ander naar zaakje,' zeiden ze, waarbij ze op iets ergers dan diefstal doelden. 'Dat zou jammer zijn, het was zo'n aardige, kalme man.' Maar al spoedig bleek dat de eerste veronderstelling juist was. Uit een andere gevangenis kwam bericht dat de oude man daar opgesloten zat en nu probeerde overgeplaatst te worden naar Clairvaux.

De oudere mannen wekten het meest mijn medelijden op. Velen van hen waren al in de kindertijd of iets later in de gevangenis terechtgekomen; anderen op iets rijpere leeftijd. Maar 'eens in de gevangenis, altijd in de gevangenis' is een gezegde dat in de praktijk ontstaan is. En nu ze de zestig gepasseerd waren, wisten ze dat ze hun leven in de gevangenis moesten eindigen. Om hun einde te verhaasten, stuurde de gevangenisdirectie hen naar de werkplaatsen waar viltten sokken gemaakt werden uit allerlei wolresten. Het stof in de werkplaats veroorzaakte al gauw de longontsteking die hen tenslotte uit hun lijden hielp. Dan droegen vier medegevangenen de oude man naar de gemeenschappelijke begraafplaats en de kist werd alleen gevolgd door de bewaker van het kerkhof en zijn zwarte hond. En terwijl de priester voor de 'stoet' uitliep en mechanisch zijn gebeden prevelde, onderwijl kijkend naar de kastanje- of dennebomen langs de weg en de vier medegevangenen genoten van hun tijdelijke vrijheid, was de zwarte hond de enige op wie de plechtigheid indruk maakte.

Toen men in Frankrijk overging tot de hervorming van centrale gevangnissen, meende men dat het principe van absolute stilte gehandhaafd kon blijven. Maar het is zozeer in strijd met de menselijke natuur dat strikte naleving ervan opgegeven moest worden.

Voor een buitenstaander schijnt er in zo'n gevangenis altijd stilte te heersen, maar in werkelijkheid bruist het er van leven, net als in een klein stadje. Met gedempte stem, fluisterend met behulp van haastig geuite woorden en kleine briefjes, verspreidt al het nieuws van enig belang zich onmiddellijk door de hele gevangenis. Er kon niets ge-

beuren onder de gevangenen zelf, in de 'cour d'honneur' waar het administratief personeel woont, of in het dorp Clairvaux, of in de verre politieke wereld van Parijs, of het werd onmiddellijk doorverteld via de slaapvertrekken, de werkplaatsen en cellen. Fransen zijn veel te spraakzaam om toe te staan dat hun ondergrondse telegraaf gestopt wordt. We hadden geen omgang met de gewone veroordeelden, en toch wisten we alle nieuwtjes. 'John, de tuinman, is weer terug voor twee jaar.' 'De vrouw van die en die inspecteur is de vrouw van zus en zo in de haren gevlogen.' 'James, in de cellen, is betrapt op het doorgeven van een vriendschappelijk briefje aan John in de schilderijlijstenwerkplaats.' 'Dat oude zwijn van een zo-en-zo is niet langer minister van Justitie; het ministerie was helemaal uit zijn doen,' enzovoort. En als er bericht wordt dat 'Jack twee pakjes tabak heeft in ruil voor flanellen kielen' gaat dat als een lopend vuurtje door de gevangenis heen. Op een keer wilde een onderwereldadvocaatje, dat ook opgesloten zat, me een briefje overhandigen waarin hij mijn vrouw vroeg af en toe zijn vrouw eens op te zoeken, die ook in het dorp verbleef; en een groot aantal mannen was onder de grootste belangstelling betrokken bij het doorgeven van de boodschap: ik weet niet door hoeveel handen het is gegaan voor het bij mij kwam. Als er iets in de krant stond dat met name interessant zou kunnen zijn voor ons, werd die krant ons op onverklaarbare wijze toegespeeld: gewikkeld om een steen en vervolgens over de muur gegooid.

Eenzame opsluiting in een cel is nog geen belemmering voor de communicatie. Toen we in Clairvaux aankwamen en aanvankelijk ondergebracht werden in het cellenblok, was het daar bitter koud; zo koud dat ik haast niet kon schrijven en toen mijn vrouw die nog in Parijs was mijn brief ontving, herkende ze mijn handschrift niet. Er werd opdracht gegeven de cellen zo warm mogelijk te stoken; maar wat ze ook deden, het bleef ijzig koud in de cellen. Later bleek dat alle hete-luchtbuizen verstopt waren door vodjes papier, kleine briefjes, pennemesjes en andere kleinigheden, die verscheidene generaties gevangenen in de buizen verborgen hadden.

Martin, dezelfde vriend van me over wie ik het al eerder gehad heb, kreeg toestemming om een deel van zijn straf alleen uit te zitten, in een cel apart. Hij gaf de voorkeur aan eenzame opsluiting boven het leven in een kamer met twaalf anderen en zo kreeg hij een cel. Tot zijn grote verbijstering merkte hij dat hij helemaal niet alleen was. De muren en de sleutelgaten konden praten: binnen korte tijd wisten alle celbewoners wie hij was en had hij kennissen, verspreid door het hele gebouw. Er heerst een levendige drukte in de op het oog zo geïsoleerde cellen, als in een bijenkorf. Alleen krijgt dat leven vaak zo'n karakter, dat het geheel tot het terrein van de psychopathie gaat behoren. Kraft-Ebbing zelf had geen idee over wat er met bepaalde gevangenen gebeurt tijdens eenzame opsluiting.

Ik zal hier niet nog eens herhalen wat ik al gezegd heb in mijn boek *In Russische en Franse gevangenschappen*, dat ik in 1886 in Engeland gepubliceerd heb, spoedig na mijn vrijlating uit Clairvaux, over de morele invloed van gevangenen op gevangenen. Maar er is nog één ding dat gezegd dient te worden. De gevangenisbevolking bestaat uit heterogene elementen, maar als je nu diegenen, die gewoonlijk omschreven worden als 'de misdadigers' en over wie we onlangs zoveel gehoord hebben van Lombroso en zijn volgelingen, eens bekijkt, is het meest opvallende dat de gevangenschappen, die asociale daden heten te voorkomen, precies de instellingen zijn om deze op te kweken. Iedereen weet dat een tekort aan ontwikkeling, afkeer van geregeld werk, fysieke onmacht om ononderbroken door te gaan, een verkeerde lust tot avontuur, neiging tot gokken, ontbreken van energie, een ongetrainde wil en onverschilligheid ten aanzien van het geluk van anderen de oorzaken zijn waardoor dit soort mensen voor de rechter komt. Nu maakte het feit diepe indruk op mij in de gevangenis dat juist deze tekortkomingen in de menselijke aard — elk afzonderlijk — in de gevangenis gecultiveerd worden; en zo zal het blijven omdat het een gevangenis is, en zolang die bestaat komt daar geen einde aan. Opsluiting in een gevangenis vernietigt noodzakelijkerwijs de energie van een mens volkomen en breekt zijn wil. In het gevangenisleven is geen ruimte om de eigen wil te volgen: een eigen wil hebben betekent in de gevangenis onvoorwaardelijk moeilijkheden. De wil van de gevangene *moet* gebroken worden en hij wordt gebroken. Nog minder ruimte is er om normaal zijn sympathieën te hebben, omdat alles gedaan wordt om vrije omgang te verhinderen met al diegenen, binnen en buiten, voor wie de gevangene sympathie zou kunnen opvatten. Fysiek en mentaal kan hij steeds minder verdragen, en als hij al een afkeer heeft van geregeld werk, wordt dit in de gevangenis alleen nog maar erger. Als hij, vóór hij voor de eerste maal in de gevangenis belandde, al snel vermoeid raakte door monotoon werk dat hij niet goed kon uitvoeren of een afschuw had van onderbetaald overwerk, groeit die afkeer tot haat. Als hij al twijfelde aan het sociale nut van de gebruikelijke morele voorschriften, werpt hij deze voorschriften nu openlijk overboord na een kritische blik op de officiële verdedigers van deze regels en na de mening van zijn kameraden over hen aangehoord te hebben. En als hij in moeilijkheden geraakt is tengevolge van een morbide ontwikkeling van het hartstochtelijke, sensuele deel van zijn natuur, dan is dit morbide karakter na een aantal jaren gevangenisstraf alleen nog maar meer ontwikkeld, in vele gevallen zelfs in verbijsterende mate. Met betrekking tot dit laatste — het meest gevaarlijke van alles — is onderwijs in de gevangenis zeer doeltreffend.

In Siberië had ik gezien welk een poel van vuiligheid en welk een broeinest van fysieke en morele degeneratie de vuile, overvolle, 'niet-hervormde' Russische gevangenschappen waren en op negentienjarige

leeftijd meende ik dat als er minder mensen op een zaal zaten, als er een bepaalde classificatie gemaakt zou worden van de gevangenen en als ze gezonde bezigheden konden verrichten, de gevangenis als instituut aanzienlijk zou verbeteren. Nu moest ik deze illusie vaarwel zeggen. Ik kon mezelf ervan overtuigen dat wat betreft de uitwerking op de gevangenen en de resultaten voor de maatschappij als geheel, de beste 'hervormde' gevangnissen — of ze nu cellulaire straffen kennen of niet — even slecht of nog slechter zijn dan de smerige gevangnissen van vroeger. Ze hervormen de gevangenen niet. Integendeel, in de overgrote meerderheid van de gevallen hebben ze een uiterst slechte invloed op hen. De dief, de zwendelaar, die een paar jaar in de gevangenis heeft doorgebracht, komt eruit met een sterkere neiging dan ooit tevoren in zijn vroegere levenswandel terug te vallen. Hij is er beter op voorbereid, hij heeft geleerd het beter te doen, hij is meer verbitterd jegens de maatschappij en hij vindt een betere rechtvaardiging voor zijn rebellie tegen de wetten en gebruiken. Hij is onvermijdelijk voorbestemd om dieper en dieper weg te zinken in de asociale daden die hem oorspronkelijk voor de rechter hebben gebracht. De overtredingen die hij na zijn vrijlating begaat, zullen onvermijdelijk ernstiger zijn dan die welke hem eerst in moeilijkheden gebracht hebben. En hij is gedoemd zijn leven te eindigen in een gevangenis of dwangarbeidkamp. In het eerder genoemde boek zei ik dat gevangnissen 'universiteiten van de misdaad zijn, in stand gehouden door de staat'. En nu ik hier na vijftien jaar nog eens bij stilsta, gezien vanuit mijn latere ervaringen, kan ik deze verklaring alleen nog maar bevestigen.

Persoonlijk heb ik geen enkele reden om te klagen over de jaren die ik in een Franse gevangenis heb doorgebracht. Voor een actief en onafhankelijk mens is de beperkte vrijheid en activiteit op zichzelf al zo'n straf dat de rest — al die kleine vervelende dingen in een gevangenis — niet de moeite van het noemen waard is. Natuurlijk, toen we over het actieve, politieke leven hoorden dat in Frankrijk op gang gekomen was, verfoeiden we ons gedwongen nietsdoen ten zeerste. Het einde van het eerste jaar, vooral als het midden in een sombere winter valt, is altijd moeilijk voor een gevangene. En als de lente komt, voel je sterker dan ooit het verlangen naar de vrijheid. Als ik uit ons raam de weilanden weer groen zag kleuren en de heuvels door een lentewaas omgeven werden, of als ik een trein het dal tussen de heuvels in zag rijden, voelde ik beslist wel het sterke verlangen erachteraan te gaan, de boslucht in te ademen of om meegetroond te worden door de stroom in een drukke stad. Maar hij, die zijn lot in handen van een progressieve partij gelegd heeft, moet erop voorbereid zijn een aantal jaren in de gevangenis door te brengen en daar moet hij niet over klagen. Hij voelt dat hij zelfs tijdens zijn gevangenschap niet helemaal op non-actief gesteld is, wanneer hij de ideeën van de beweging die hem zo na aan het hart ligt, verspreidt en bekrachtigt.

Mijn metgezellen, mijn vrouw en ikzelf vonden dat de bewakers in Lyon een ruw stelletje mensen waren. Maar na een paar botsingen werd alles rechtgezet. Bovendien wist de directie dat de Parijse pers achter ons stond en ze wilde zich niet de woede van Rochefort op de hals halen of de bijtende kritieken van Clémenceau. In Clairvaux was dat niet nodig. De hele directie was een paar maanden voor wij kwamen vervangen. Een gevangene was door bewakers in zijn cel vermoord en zijn lichaam was opgehangen om zelfmoord te suggereren. Maar deze keer lekte de zaak uit via de dokter; de gouverneur werd ontslagen en de hele sfeer in de gevangenis verbeterde. Ik heb nog de beste herinneringen aan de gouverneur van Clairvaux en over het geheel genomen dacht ik toen meer dan eens dat uiteindelijk vaak de mensen beter zijn dan de instellingen waartoe ze behoren. Maar juist omdat ik geen persoonlijke grieven koester, kan ik des te vrijer en onvoorwaardelijker het instituut op zichzelf veroordelen als een overblijfsel uit het duistere verleden, op verkeerde beginselen gebaseerd en een bron vormend van veel kwaad voor de samenleving.

Er is nog één ding dat ik wil noemen, aangezien het me misschien nog dieper raakte dan de demoraliserende uitwerking die de gevangenis op de gevangene heeft. Wat een bron van infectie vormt elke gevangenis — en zelfs elk gerechtshof — voor zijn omgeving, voor de mensen die er in de buurt wonen! Lombroso heeft nogal wat drukte gemaakt over het 'criminele type' dat hij meende ontdekt te hebben onder de gevangenen. Als hij evenveel werk besteed had aan het observeren van mensen die op rechtszittingen rondhangen — detectives, spionnen, advocaten voor kwade zaken, verklikkers, mensen die azen op simpele zielen, enzovoort — zou hij vermoedelijk geconcludeerd hebben dat zijn criminele type ook buiten de gevangensmuren in groten getale voorkomt. Ik heb nog nooit zo'n verzameling gezichten van het laagste allooi bij elkaar gezien als ik in en om het Palais de Justice in Lyon aantrof — en zeker niet binnen de muren van Clairvaux. Dickens en Cruikshank hebben een paar van die types vereeuwigd; maar die zijn de vertegenwoordigers van een wereld die zich in en om de gerechtshoven uitstrekt en de wijde omtrek infecteert. En hetzelfde geldt voor elke centrale gevangenis als Clairvaux. Er hangt een sfeer van kleine diefstalletjes, kleine zwendeltjes, spionage en corruptie van allerlei soort, die zich als een olievlek rondom de gevangenis uitbreidt.

Dit alles heb ik met eigen ogen gezien; en als ik al vóór mijn veroordeling wist dat de samenleving er een verkeerd systeem van strafvervolging op nahield, na mijn vertrek uit Clairvaux begreep ik dat dit systeem niet alleen verkeerd en onrechtvaardig was, maar ook dat het eenvoudigweg dwaas is om, deels door opzettelijk negeren van de werkelijkheid, op eigen kosten deze universiteiten van corruptie in stand te houden, met de illusie dat ze noodzakelijk zijn om de criminele neigingen van de mens in te tomen.

XIV

Iedere revolutionair komt op zijn weg een aantal spionnen en 'agents provocateurs' tegen, en ook ik heb mijn portie gehad. Elke regering spendeert grote sommen geld om dit slag te onderhouden. Ze zijn echter voornamelijk gevaarlijk voor jonge mensen. Iemand met enige levenservaring en mensenkennis ontdekt al snel dat er iets met deze schepsels is dat hem op zijn hoede doet zijn. Ze worden opgepikt uit de onderste lagen van de maatschappij, en het zijn mensen zonder enige moraal; als je een open oog hebt voor het morele karakter van de mensen waar je mee omgaat, word je gauw getroffen door iets in de manier van doen van deze 'pijlers van de maatschappij', dat shockeert en dat je de vraag doet stellen: 'Wat heeft deze man bij mij gebracht? Wat ter wereld kan hij met ons gemeen hebben?' In de meeste gevallen is deze eenvoudige vraag voldoende om iemand op zijn hoede te doen zijn.

Toen ik voor het eerst in Genève kwam, was de agent van de Russische regering die de vluchtelingen moest bespioneren, ons allen welbekend. Hij droeg de titel van graaf; maar omdat hij geen lakei of rijtuig had die hij met zijn kroon en wapen kon tooien, had hij ze laten borduren op een soort dekje voor zijn hondje. We zagen hem af en toe in de cafés zonder met hem te spreken; in feite was hij nogal onschuldig, want hij kocht simpelweg in een kiosk alle publikaties van de ballingen en voegde er vermoedelijk dat commentaar aan toe dat zijn chefs graag wilden horen.

Er begonnen mensen van allerlei slag te komen, toen vluchtelingen van de jongere generatie naar Genève kwamen; en toch kwamen we er op de een of andere manier altijd achter wie ze waren.

Als een vreemdeling aan onze horizon verscheen, werden hem met de gebruikelijke nihilistische eerlijkheid vragen gesteld over zijn verleden en zijn toekomstverwachtingen; al snel bleek dan wat voor iemand hij was. Openheid in de wederzijdse relatie is de beste manier om een goede verstandhouding tussen mensen tot stand te brengen. In dit geval was het van onschatbare waarde. Een groot aantal mensen die niemand van ons in Rusland gekend had — absolute vreemden voor onze organisatie — kwam naar Genève, en velen van hen stonden binnen een paar dagen of zelfs een paar uur na hun aankomst al op zeer goede voet met de groep vluchtelingen; maar op een of andere manier slaagden de spionnen er nooit in over een bepaalde

drempel te stappen. Een spion kon misschien namen noemen van gemeenschappelijke kennissen, hij kon misschien de beste referenties uit zijn verleden geven, die soms nog juist waren ook; hij kon misschien het nihilistische taaltje en de manieren tot in de perfectie beheersen, maar het soort nihilistische ethiek dat onder de Russische jeugd ontstaan was, kon hij zich nooit eigen maken; en dit was het wat hem uit onze groep hield. Spionnen kunnen alles simuleren behalve ethiek.

Toen ik met Reclus werkte, was er in Clarens ook zo'n individu, waarvan we ons allemaal afzijdig hielden. We wisten niets kwaads van hem, maar we voelden dat hij niet een van de 'onzen' was en toen hij probeerde dieper in onze organisatie door te dringen, kregen we argwaan. Ik had nooit een woord met hem gewisseld en daarom zat hij speciaal achter mij aan. Toen hij zag dat hij me niet via de normale kanalen kon benaderen, begon hij me brieven te schrijven waarin hij geheimzinnige afspraken maakte voor geheimzinnige doeleinden in het bos of dergelijk soort plaatsen. Voor de grap nam ik zijn uitnodiging eens aan en ging naar de voorgestelde plaats, terwijl een goede vriend me op een afstand volgde. Maar de man die vermoedelijk een handlanger had, moet gemerkt hebben dat ik niet alleen was en kwam niet opdagen. Zo werd me het 'genoegen' ontzegd ooit een woord met hem te wisselen. Bovendien werkte ik in die tijd zo hard dat elke minuut van mijn tijd in beslag genomen werd door *Le Révolté* of door de Geografie, en ik deed aan geen enkele samenzwering mee. Later hoorden we echter dat deze man gedetailleerde rapporten naar de Derde Sectie placht te sturen over de vermeende gesprekken die hij met mij gehad had, over mijn vermeende confidenties en de vreselijke complotten die ik in Sint-Petersburg leidde, gericht tegen het leven van de tsaar! Dit alles werd in Sint-Petersburg voor zoete koek aangenomen en in Italië ook. Toen Cafiero op een dag in Zwitserland gearresteerd werd, toonde men hem dikke rapporten van Italiaanse spionnen, die hun regering waarschuwden dat Cafiero en ik, beladen met bommen, van plan waren Italië binnen te dringen. Het is echter zo dat ik nooit in Italië geweest ben en ook nooit het plan gehad heb het land te gaan bezoeken.

Overigens maken de spionnen niet altijd alleen maar rapporten op, die pure onzin zijn. Ze vertellen vaak de waarheid, maar alles is afhankelijk van de manier waarop het verteld wordt. We brachten heel wat vrolijke momenten door met een rapport dat gericht was aan de Franse regering en geschreven door een Franse spion die mijn vrouw en mij gevolgd was, toen we in 1881 van Parijs naar Londen reisden. De spion, die waarschijnlijk een dubbelrol speelde, zoals zo vaak gebeurt, had het rapport aan Rochefort verkocht, die het in zijn krant had laten afdrukken. Alles wat de spion zei was juist — maar de manier waarop!

Hij schreef bijvoorbeeld: 'Ik nam de coupé naast Kropotkin en zijn

vrouw.' Dat klopte, hij was er. We zagen hem, want hij was er dadelijk in geslaagd onze aandacht te trekken door zijn gemelijke, onplezierige gezicht. 'Ze spraken de hele tijd Russisch om niet door de andere passagiers afgeluisterd te worden.' Ook dat was waar, we spraken Russisch omdat we dat altijd doen. 'Toen ze in Calais aankwamen, namen ze beiden een kop bouillon.' Heel juist, we bestelden een kop bouillon. Maar hier begint het geheimzinnige deel van de reis: 'Hierna verdwenen ze ineens allebei en ik zocht vergeefs naar hen, op de kade en overal; en toen ze weer opdoken, was hij vermomd en werden ze gevolgd door een Russische priester, die daarna geen moment van hun zijde week tot hun aankomst in Londen, waar ik de priester uit het oog verloor.' Ook dat was allemaal waar. Mijn vrouw had een kies die wat pijn deed en ik vroeg de eigenaar van het restaurant toestemming om gebruik te maken van zijn privé-vertrekken, waar mijn vrouw haar kies even kon verzorgen. Zo waren we dus 'verdwenen' en aangezien we Het Kanaal over moesten steken, deed ik mijn slappe vilthoed af en zette een bontmuts op; ik was 'vermomd'. Wat de geheimzinnige priester betreft: ook die was er. Het was geen Rus maar dat is niet relevant hier: hij droeg in ieder geval wel de kleding van een Griekse priester. Ik zag hem bij de toog staan en om iets vragen wat niemand begreep. 'Agua, augua,' herhaalde hij op droeve toon. 'Wilt u deze heer misschien een glas water geven?' vroeg ik de ober. Hierop begon de priester, getroffen door mijn voortreffelijke linguïstische capaciteiten, mij voor mijn tussenkomst te bedanken met een waarlijk oosterse overdadigheid. Mijn vrouw kreeg medelijden met hem en probeerde in verschillende talen met hem te spreken, maar hij verstond er niet een. Ten slotte bleek dat hij een paar woorden kende van een Zuidslavische taal en we begrepen hieruit: 'Ik ben een Griek; Turkse ambassade, Londen.' We vertelden hem, voornamelijk in gebaren, dat wij ook naar Londen gingen en dat hij met ons mee kon reizen.

Het aardigste van het verhaal was dat ik inderdaad het adres van de Turkse ambassade voor hem te weten kwam, zelfs voor we in Charing Cross aankwamen. De trein stopte onderweg bij een of ander station en twee elegante dames stapten in de al volle coupé van de derde klas. Ze hadden allebei een krant in de hand. De één was Engelse en de andere — een knappe vrouw die goed Frans sprak — probeerde te doen alsof ze Engelse was. Toen we een paar woorden gewisseld hadden, vroeg de laatste me *à brûle pourpoint*: 'Wat denkt u van graaf Ignatjev?' en meteen daarna: 'Gaat u de nieuwe tsaar al gauw vermoorden?' Zo wist ik uit deze twee vragen meteen wat ze deed, maar bij de gedachte aan de priester zei ik tegen haar: 'Weet u toevallig het adres van de Turkse ambassade?' 'Die en die straat, dat en dat nummer', antwoordde ze zonder aarzelen, als een leerling op school. 'Ik veronderstel dat u me ook het adres kunt geven van de Russische ambassade?' vroeg ik haar en toen ze me dat met dezelfde

vlotheid gedebiteerd had, gaf ik ze door aan de priester. Toen we in Charing Cross aankwamen, was de dame zo overgedienstig om voor mijn bagage te zorgen, zó dat ze zelfs een zware tas in haar gehandschoende handen droeg, tot ik haar tenslotte tot haar verbazing zei: 'Nu is het genoeg, dames dragen nooit de bagage van heren. Vooruit!'

Maar om weer terug te komen op mijn betrouwbare Franse spion. 'Hij stapte uit op Charing Cross,' schreef hij in zijn rapport, 'maar meer dan een half uur na de aankomst van de trein bleef hij op het station wachten, tot hij er zeker van was dat iedereen weg was. Ik hield me intussen afzijdig, en verborg me achter een pilaar. Toen hij zich ervan vergewist had dat alle passagiers het perron verlaten hadden, sprongen ze ineens allebei in een huurrijtuig. Ik volgde hen echter en hoorde welk adres de koetsier bij de poort aan de agent gaf — 12, ...straat — en ik holde erachteraan. In de buurt waren geen andere rijtuigen te huur en ik rende naar Trafalgar Square waar ik er een te pakken kreeg. Ik reed achter hem aan en stapte uit op bovenvermeld adres.

Ook hiervan kloppen de feiten — het adres en alles; maar wat ziet het er zo allemaal geheimzinnig uit! Ik had een Russische vriend op de hoogte gesteld van mijn aankomst, maar er hing die morgen een dichte mist en hij versliep zich. We wachtten een half uur op hem en reden toen maar naar zijn huis, terwijl we onze bagage op het station achterlieten.

'Daar zaten ze tot twee uur met dichte gordijnen, en toen kwam er alleen een lange man naar buiten en keerde een uur later met hun bagage terug.' Zelfs de opmerking over de gordijnen was correct; we moesten het licht aandoen vanwege de mist en trokken de gordijnen dicht om de akelige aanblik die de smalle straat in Islington bood, in de dichte mist, niet meer te hoeven zien.

Toen ik met Elisée Reclus in Clarens werkte, placht ik eens in de veertien dagen naar Genève te gaan om erbij te zijn als *Le Révolté* uitkwam. Op een dag dat ik bij onze drukkerij kwam, zei men mij dat een Russische heer me wilde spreken. Hij had mijn vrienden al gesproken en hij had hun verteld dat hij me wilde vragen of ik ervoor voelde een krant als *Le Révolté* uit te gaan geven in het Russisch. Voor dat doel bood hij me al het benodigde geld aan. Ik ging hem opzoeken in een café waar hij me een Duitse naam opgaf — laten we zeggen Tohnléhm — en zei dat hij uit de Baltische staten kwam. Hij pochte dat hij over een groot vermogen beschikte, belegd in bepaalde landgoederen en fabrieken en hij was bijzonder kwaad op de Russische regering vanwege haar russificatieplannen. Over het geheel genomen maakte hij een wat vage indruk op me, en mijn vrienden drongen erop aan dat ik zijn aanbod aan zou nemen; maar ik mocht de man al meteen niet erg.

Vanuit het café nam hij me mee naar zijn hotelkamer en daar be-

gon hij wat van zijn reserve te verliezen en meer zichzelf te worden, dat wil zeggen nog onplezieriger. 'Aan mijn geld hoeft u niet te twijfelen,' zei hij tegen mij, 'ik heb ook nog een kapitale uitvinding gedaan, waar een hoop geld mee te verdienen is. Ik ga er patent op aanvragen, waardoor ik een behoorlijke som geld in handen krijg — en alles voor de zaak van de revolutie in Rusland.' Tot mijn stomme verbazing toonde hij me een armzalige kandelaar, die alleen origineel was door zijn afschuwelijk lelijke vormgeving: drie stukken draad waar de kaars in moest. De armste huisvrouw zou nog geen cent geven voor zo'n kandelaar, en zelfs als hij er patent op kreeg zou geen enkele fabrikant hem meer dan tien dollar gegeven hebben voor dat patent. 'Een rijk man die zijn hoop vestigt op zo'n kandelaar! Deze man,' dacht ik bij mezelf, 'kan nooit mooiere gezien hebben' en mijn mening over hem stond vast. Hij was helemaal niet rijk en het geld dat hij me aanbood, was niet van hemzelf. Daarom zei ik botweg: 'Heel goed, als u zo graag een revolutionaire krant in het Russisch wilt en vleierend over mij oordeelt, moet u uw geld op mijn naam zetten op een bank en volledig tot mijn beschikking stellen. Maar ik waarschuw u dat u absoluut niets te maken heeft met de krant.'

'Natuurlijk, natuurlijk,' zei hij, 'alleen maar om hem af en toe eens te zien, u raad te geven en u te helpen hem Rusland binnen te smokkelen.' 'Nee, niets van dat alles! U hoeft me helemaal niet te komen opzoeken.' Mijn vrienden vonden dat ik te hard geweest was tegenover de man, maar een tijdje later kregen we een brief uit Sint-Petersburg, waarin we gewaarschuwd werden dat we bezoek zouden krijgen van een spion van de Derde Sectie, Tohnléhm geheten. Zo had de kandelaar ons een goede dienst bewezen.

Of het nu kandelaars waren of iets anders, deze mensen verraadden zich vrijwel altijd op de een of andere manier. Toen we in 1881 in Londen waren, kregen we op een mistige morgen bezoek van twee Russen. Een ervan kende ik van naam; de andere die hij voorstelde als zijn vriend, was een vreemdeling. De laatstgenoemde vergezelde zijn vriend tijdens diens bezoek van een paar dagen aan Londen. Omdat hij door een vriend voorgesteld was, koesterde ik geen argwaan ten opzichte van hem, maar ik had het die dag erg druk en vroeg een andere vriend die vlakbij woonde, een kamer voor hen te zoeken en Londen te laten zien. Mijn vrouw had Engeland nog niet gezien en ging met hen mee. 's Middags keerde ze terug en zei tegen me: 'Weet je, ik mag die man helemaal niet! Pas maar op voor hem.' 'Maar waarom? Wat is er aan de hand?' vroeg ik. 'Niets, helemaal niets, maar hij is beslist niet een van de onzen. Aan de manier waarop hij met de ober omgaat in een café en zijn wijze van geld uitgeven, zag ik dat hij niet een van ons is en als dat zo is, waarom zou hij dan naar ons toekomen?' Ze was zo zeker van haar zaak, dat terwijl ze haar plichten als gastvrouw vervulde, ze er niettemin in slaagde de

jongeman geen minuut alleen te laten in mijn studeerkamer. We praatten wat en de bezoeker begon steeds meer blijk te geven van zulke lage morele opvattingen dat zelfs zijn vriend ervan bloosde, en toen ik wat meer details over hem vroeg, waren de verklaringen die ze beiden gaven zeer onbevredigend. Mijn vrouw en ik waren op onze hoede. Om kort te gaan, binnen enkele dagen verlieten ze Londen en veertien dagen later kreeg ik een brief van mijn Russische vriend, waarin hij zich uitputte in verontschuldigingen voor het feit dat hij de jongeman meegebracht had; in Parijs hadden ze gemerkt dat het een spion was in dienst van de Russische ambassade. Ik keek toen in de lijst van Russische geheime agenten in Frankrijk en Zwitserland, die de Uitvoerende Commissie ons onlangs had toegestuurd. Ze hadden overal hun mannetjes in Sint-Petersburg — en ik vond de naam van de jongeman op de lijst, slechts één letter had hij erin veranderd.

Een krant beginnen, gesubsidieerd door de politie en met een politie-officier aan het hoofd, is een oud plan, dat de prefect van de Parijse politie in 1881 al eens geprobeerd had uit te voeren. Ik verbleef bij Elisée Reclus in de bergen, toen we een brief kregen van een Fransman, of liever gezegd van een Belg, die aankondigde dat hij een anarchistische krant wilde gaan drukken in Parijs en daartoe onze medewerking inriep. De brief die vol vleierij stond, maakte een onaangename indruk op ons en bovendien meende Reclus zich vaag te herinneren dat hij de naam van de schrijver eens in een ongunstig verband had horen noemen. We besloten onze medewerking te weigeren en ik schreef aan een vriend in Parijs dat we eerst zeker moesten weten waar het geld voor de krant vandaan kwam. Het zou van de orleanisten afkomstig kunnen zijn — een oud trucje in onze kringen — en we moesten de herkomst weten. Mijn vriend, recht door zee als een arbeider gewoonlijk is, las de brief voor op een bijeenkomst waar ook de zogenaamde redacteur van de krant aanwezig was. Hij deed alsof hij beledigd was en ik moest een aantal brieven over dit onderwerp beantwoorden; maar ik hield voet bij stuk: 'Als de man eerlijk is, kan hij ons laten zien waar het geld vandaan komt.'

En dat deed hij tenslotte. Door vragen ertoe gedwongen, zei hij dat het geld afkomstig was van zijn tante, een rijke dame met ouderwetse opvattingen die echter toegegeven had aan zijn verlangen om een krant te beginnen en afstand had gedaan van haar geld. De dame woonde niet in Frankrijk maar verbleef in Londen. We drongen er niettemin op aan dat hij ons haar naam en adres gaf en onze vriend Malatesta bood aan haar op te zoeken. Hij ging met een Italiaanse vriend, die iets te maken had met de handel in tweedehands meubelen. Ze vonden de dame op een kleine flat en terwijl Malatesta met haar sprak en er meer en meer van overtuigd raakte dat ze alleen maar de rol van tante speelde in de komedie, keek de vriend rond naar de stoelen en tafels en ontdekte dat ze allemaal de dag ervoor

gehuurd waren van een tweedehands meubelhandelaar, zijn buurman. De labels van de handelaar zaten nog aan de stoelen en tafels. Dit bewees nog niet veel, maar maakte onze argwaan alleen nog maar groter natuurlijk. Ik weigerde absoluut iets met de krant te maken te hebben.

De krant was ongehoord gewelddadig; branden, moord, bommen — iets anders stond er niet in. Ik ontmoette degene die de krant uitgaf, toen ik het congres te Londen bezocht en op het moment dat ik zijn gemelijke gezicht zag, hem hoorde spreken en een glimp opving van het soort vrouwen waarmee hij omging, stond mijn mening over hem vast. Op het congres, waar hij allerlei afschuwelijke resoluties indiende, hield iedereen zich van hem afzijdig; en toen hij erop stond de adressen te krijgen van alle anarchisten ter wereld, werd hem dat op allesbehalve vleiende manier geweigerd.

Om een lang verhaal kort te maken: hij werd een paar maanden later ontmaskerd en de dag erna kwam er voorgoed een einde aan zijn krant. Toen, een paar jaar later, publiceerde de prefect van politie, Andrieux, zijn memoires en in dit boek vertelde hij alles over de krant die hij begonnen was en de explosies die zijn agenten hadden veroorzaakt in Parijs door sardineblikjes gevuld met iets onder het standbeeld van Thiers te plaatsen.

Je kunt je voorstellen hoeveel geld al dit soort dingen de Franse en andere regeringen gekost moet hebben.

Ik zou over dit onderwerp een paar hoofdstukken vol kunnen schrijven, maar ik zal alleen nog het verhaal vertellen van twee avonturiers in Clairvaux.

Mijn vrouw verbleef in de enige herberg in het kleine dorpje, dat ontstaan was in de schaduw van de gevangensmuur. Op een dag kwam de herbergierster haar kamer binnen met een boodschap van twee heren die naar het hotel toe gekomen waren en haar wilden spreken. De herbergierster sprak zich zeer gunstig uit over hen. 'O, ik ken de wereld,' zei ze, 'en ik verzeker u, mevrouw, dat het uiterst correcte heren zijn. Niets kan meer comme-il-faut zijn. Een van hen gaf de naam van een Duits officier op. Hij is vast een baron of een 'milord' en de ander is zijn tolk! Ze kennen u heel goed. De baron vertrekt naar Afrika en komt misschien nooit meer terug, en hij wil u voor zijn vertrek graag ontmoeten.'

Mijn vrouw keek naar het visitekaartje, waarop stond: 'A Madame la *Princesse* Kropotkine. Quand à voir?' en daarop was elk commentaar aangaande het comme-il-faut van de twee heren overbodig. Wat de inhoud van de boodschap betreft: die was nog erger dan de aanspreektitel. Tegen alle regels van de grammatica en het gezonde verstand in, schreef de 'baron' over een geheimzinnige mededeling die hij moest doen. Ze weigerde pertinent de schrijver en zijn tolk te ontvangen.

Daarop schreef de baron mijn vrouw de ene brief na de andere, die ze hem ongeopend terugstuurde. Het hele dorp verdeelde zich al snel in twee kampen: het ene stond aan de kant van de baron en werd aangevoerd door de herbergierster en het andere was tegen hem en werd tussen haakjes aangevoerd door de man van de herbergierster. Er werd een hele romance omheen geweven. De baron zou mijn vrouw voor haar trouwen gekend hebben. Hij zou vele malen met haar gedanst hebben op de Russische ambassade, in Wenen. Hij zou nog steeds verliefd op haar zijn, maar zij was zo wreed dat ze hem zelfs niet toestond een glimp van haar op te vangen voor hij zijn gevaarlijke expeditie ging ondernemen.

Toen kwam het geheimzinnige verhaal van een jongen die we zouden verbergen. 'Waar is die jongen?' wilde de baron weten. 'Ze hebben een zoon, nu zo'n zes jaar oud — waar is hij?' 'Ze zou haar jongen nooit in de steek laten, als ze die had,' zei de ene partij. 'Ja, ze hebben een zoon, maar ze verbergen hem,' hield de andere partij vol.

Voor ons tweeën had deze strijd iets zeer interessants onthuld. Het bleek dat mijn brieven niet alleen gelezen werden door de gevangenisautoriteiten, maar dat de inhoud ook doorgegeven werd aan de Russische ambassade. Toen ik in Lyon was en mijn vrouw Elisée Reclus was gaan opzoeken in Zwitserland, schreef ze me eens dat 'onze jongen' het heel goed maakte; zijn gezondheid was uitstekend en ze hadden allemaal op prettige manier zijn vijfde verjaardag gevierd. Ik wist dat ze *Le Révolté* bedoelde, die we vaak in onze gesprekken aanduidden met 'onze gamin' — onze deugniet. Maar nu deze heren vragen stelden over onze 'gamin' en zelfs zijn juiste leeftijd wisten, was het duidelijk dat de brief nog in andere handen geweest was dan die van de gouverneur. Het was goed dat ik het wist.

Niets ontsnapt aan de aandacht van dorpsmensen op het platteland, en al spoedig ging men argwaan koesteren jegens de baron. Hij schreef een nieuwe brief aan mijn vrouw, die nog bloemrijker was dan de vorige. Nu bood hij zijn verontschuldigingen aan voor het feit dat hij zich als een kennis had voorgedaan. Hij gaf toe dat ze hem niet kende, maar hij verzekerde haar dat hij een vriend was. Hij had een uiterst belangrijke mededeling voor haar. Mijn leven was in gevaar en hij wilde haar waarschuwen. De baron en zijn secretaris maakten een wandeling door de weilanden om deze brief samen door te nemen en te beraadslagen over de toon ervan. Hierbij werden ze op een afstand gevolgd door de boswachter. Ze hadden woorden over de brief en scheurden hem in stukken, waarna ze hem op de grond gooiden. De boswachter wachtte tot ze verdwenen waren, verzamelde de stukken, legde ze aaneen en las de brief. Binnen een uur wist het dorp dat de baron mijn vrouw nooit goed gekend had; van de romance die in het kamp van de baron zo sentimenteel herhaald werd, bleef geen spaander heel.

'Aha, dan zijn ze ook niet wie ze voorgeven te zijn,' besloot de

‘brigadier de gendarmerie’ op zijn beurt; ‘dan moeten het Duitse spionnen zijn’ en hij arresteerde hen.

Nu moet in zijn voordeel gezegd worden dat er echt een Duitse spion in Clairvaux geweest was, kort daarvoor. In oorlogstijd kon het enorme gevangeniscomplex heel goed dienst doen als voedseldepot of als militaire kazerne, en de Duitse generale staf was in hoge mate geïnteresseerd in de capaciteit van de gevangenisgebouwen. Daarom was er een joviale fotograaf op doorreis naar het dorp gekomen, had met iedereen vriendschap gesloten door hen allemaal voor niets te fotograferen en kreeg toestemming om niet alleen de binnenplaats van de gevangenis te fotograferen maar zelfs de slaapzalen. Toen hij dit gedaan had, reisde hij af naar een of andere stad aan de oostgrens, waar hij gearresteerd werd door de Franse autoriteiten omdat hij in het bezit was van compromitterende militaire documenten. De brigadier, bij wie de herinnering aan dit bezoek nog vers in het geheugen lag, trok de conclusie dat de baron en zijn secretaris ook Duitse spionnen waren en liet hen in hechtenis nemen en onderbrengen in het stadje Bar-sur-Aube. Daar werden ze de volgende morgen vrijgelaten, waarbij de plaatselijke krant verklaarde dat het geen Duitse spionnen waren, maar ‘personen, in dienst van een ander, meer bevriend land’.

Nu keerde de publieke opinie zich geheel tegen de baron en zijn secretaris, die nog meer avonturen te wachten stonden. Na hun vrijlating gingen ze een klein dorpscafeetje binnen en gaven daar in het Duits uiting aan hun grieven bij een fles wijn. ‘Jij was stom, je was een lafaard,’ zei de zogenaamde secretaris tegen de zogenaamde baron. ‘Als *ik* in jouw plaats geweest was, had ik die ondervrager met deze revolver een kogel door zijn kop gejaagd. Laat hij dat maar eens tegen mij herhalen — dan krijgt hij zo deze kogels in zijn lijf.’ Enzovoort.

Een handelsreiziger die kalm in een hoek zat, rende meteen naar de brigadier om melding te maken van deze conversatie, die hij had afgeluisterd. De brigadier stelde onverwijld een officieel rapport op en arresteerde de secretaris opnieuw, een apotheker uit Straatsburg. Hij werd voor een politie-rechtbank geleid in dezelfde stad Bar-sur-Aube en kreeg een volle maand gevangenisstraf ‘wegens het uiten van bedreigingen aan het adres van een magistraat in een openbare gelegenheid’. Hierna maakte ook de baron nog het een en ander mee en de rust in het dorp keerde pas weer na het vertrek van de twee vreemdelingen.

Ik heb hier slechts een paar van de spionageverhalen verteld die ik nog zou kunnen vertellen. Maar als je denkt aan de duizenden schurken overal ter wereld, die betaald worden door de regeringen — en heel vaak heel goed betaald voor hun slechte streken — aan de vallen die ze zetten voor argeloze mensen, aan de enorme sommen geld die

weggesmeten worden om dit legertje in stand te houden, dat afkomstig is uit het schuim der natie en uit de gevangenisbevolking, aan de corruptie van allerlei soorten waar ze de maatschappij, ja zelfs families, op grote schaal mee overstromen, dan kun je alleen nog verbijstering voelen over de enorme hoeveelheid kwaad die zo gesticht wordt.

XV

Er werden voortdurend aanvragen ingediend om onze vrijlating te bewerkstelligen, zowel door de pers als door de Kamer van Afgevaardigden — te meer daar ongeveer in dezelfde tijd ook Louise Michel veroordeeld was wegens roof. Louise Michel — die letterlijk haar laatste sjaal of jas weggaf aan de vrouw die het nodig had en die er tijdens haar gevangenschap nooit toe gebracht kon worden beter voedsel te eten dan haar medegevangenen, omdat ze altijd weggaf wat men haar stuurde — was, samen met een metgezel, Pouget, tot negen jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens roof. Op een dag liep ze aan het hoofd van een demonstratie van werklozen; ze liep een bakkerij binnen, pakte een paar broden en deelde die uit onder de hongerige optocht; dit was haar roof! De vrijlating van de anarchisten werd zo een strijdkreet, gericht tegen de regering en in de herfst van 1885 werden al mijn metgezellen op drie na in vrijheid gesteld, na een decreet, uitgevaardigd door president Grévy. Toen werd er nog sterker op aangedrongen om Louise Michel en ook mij vrij te laten. Alexander III maakte hier echter bezwaar tegen; en op een dag zei de eerste-minister, Freycinet, in antwoord op een interpellatie in de Kamer, dat 'diplomatieke moeilijkheden Kropotkins vrijlating in de weg stonden.' Dat klonk nogal vreemd uit de mond van een eerste-minister van een onafhankelijk land; maar er zijn nog wel vreemdere dingen sindsdien gezegd in verband met dat ongeluksverbond van Frankrijk met het keizerrijk Rusland.

Half januari 1886 werden Louise Michel en Pouget vrijgelaten, evenals wij vierden, die nog steeds in Clairvaux zaten.

Mijn vrijlating betekende ook de bevrijding van mijn vrouw uit haar vrijwillige ballingschap in dat kleine dorpje bij de gevangenispoort. Het had haar gezondheid aangetast en we trokken naar Parijs om daar een paar weken door te brengen bij een vriend van ons, Elie Reclus — een groot schrijver op antropologisch gebied, die vaak buiten Frankrijk verward wordt met zijn jongere broer, de geograaf Elisée. De beide broers waren al vanaf hun vroegste jeugd door nauwe vriendschapsbanden gebonden en toen de tijd aanbrak dat ze naar de universiteit zouden gaan, gingen ze samen vanuit het kleine plattelandsplaatsje in het dal van de Gironde naar Straatsburg en wel te voet, waarbij ze als echte rondtrekkende studenten vergezeld werden door hun hond. En als ze in een of ander dorpje overnachtten, was

het de hond die de kop soep kreeg, terwijl het avondmaal van de twee broers heel vaak alleen maar uit wat brood en appels bestond. Vanuit Straatsburg trok de jongste broer naar Berlijn, waar de colleges van de grote Ritter een magnetische aantrekkingskracht op hen uitoefenden. Later, in de jaren veertig, waren ze allebei in Parijs. Elie Reclus werd een overtuigd fourierist en beiden zagen in de republiek van 1848 het begin van een nieuw tijdperk van sociale evolutie. Daarom moesten ze, na de coup d'état van Napoleon III beiden Frankrijk verlaten en weken ze uit naar Engeland. Toen de amnestie werd afgekondigd en ze naar Parijs terugkeerden, gaf Elie daar een fourieristische, coöperatieve krant uit, die in de brede kring der arbeiders gretig aftrek vond. Niet iedereen weet — en het is misschien interessant om op te merken — dat Napoleon III, die de rol van een Caesar speelde — geïnteresseerd als het Caesar past in de omstandigheden van de arbeidende klasse — een van zijn adjudanten naar de drukkerij van de krant stuurde, wanneer die gedrukt werd, om hem vers van de pers naar de Tuilerieën te brengen. Hij was later zelfs bereid de Internationale Arbeidersassociatie te beschermen, op voorwaarde dat we in een van onze rapporten een paar woorden van vertrouwen spraken in de grote socialistische plannen van de Caesar; en hij gaf bevel de Internationalisten te vervolgen toen ze botweg weigerden zoiets te doen.

Toen de Commune uitgeroepen werd, sloten beide broers zich er van ganser harte bij aan, en Elie aanvaardde de post van beheerder van de Nationale Bibliotheek en het Louvre onder Vaillant. Het was in hoge mate te danken aan zijn vooruitziende blik en zijn noeste arbeid dat die onschatbare rijkdommen van menselijk kennen en kunnen, die in deze twee instituten opgeslagen zijn, behouden bleven tijdens het bombardement van Parijs door de legers van Thiers en de daaropvolgende brand. Als hartstochtelijk liefhebber van Griekse kunst en er terdege mee bekend, had hij alle kostbare beelden en vazen laten inpakken en in kluizen wegsluiten, terwijl er allerlei voorzorgsmaatregelen genomen werden om ook de kostbaarste boeken uit de Nationale Bibliotheek op te bergen in een safe en het gebouw te beschermen tegen de brand die erbuiten woedde. Zijn echtgenote, een moedige vrouw die de filosoof waardig was, organiseerde intussen, met haar twee kleine jongens achter zich aan, in haar eigen wijk een systeem om de mensen eten te geven, daar er tijdens het tweede beleg pure honger geleden werd. In de laatste paar weken van haar bestaan beseftte de Commune eindelijk dat de voedselvoorziening voor de mensen die zelf hun eten niet meer konden verdienen, de eerste zorg had moeten zijn van de Commune en vrijwilligers brachten toen hulp. Het was louter toeval dat Elie Reclus, die tot het laatste moment op zijn post gebleven was, niet doodgeschoten werd door de troepen uit Versailles. Omdat men hem tot deportatie veroordeeld had — omdat hij het gewaagd had een zo noodzakelijke functie te bekleden bij de

Commune — ging hij met zijn gezin in ballingschap. Nu hij weer terug was in Parijs, had hij zijn levenswerk weer opgepakt: etnologie. Wat dit werk was, kan men goed beoordelen uit een paar hoofdstukken uit de etnologie die hij gepubliceerd heeft in boekvorm onder de titels *De primitieve mens* en *De Australiërs* en ook uit de geschiedenis van de oorsprong der godsdiensten, die het onderwerp vormde van zijn lezingen aan de Ecole des Hautes Etudes in Brussel — die gesticht was door zijn broer. In de hele etnologische literatuur zijn maar weinig boeken te vinden waaruit zo'n diep en meevoelend begrip spreekt van de ware aard van de primitieve mens. Wat zijn geschiedenis der godsdiensten betreft (waarvan een deel gepubliceerd is in het tijdschrift *Société Nouvelle* en de rest in de opvolger daarvan, *Humanité Nouvelle*) durf ik te zeggen dat het het beste werk is over dit onderwerp dat tot nu toe verschenen is; het staat zonder twijfel boven de poging van Herbert Spencer, omdat deze, met al zijn intelligentie, niet dat begrip heeft voor de naïeve, eenvoudige aard van de primitieve mens dat Elie Reclus in zo'n zeldzame mate bezit; bovendien bezit hij een bijzonder uitgebreide kennis op een nogal verwaarloosd gebied van de volkpsychologie: de evolutie en de transformatie van de godsdiensten. Het is onnodig te spreken over Elie Reclus' oneindig goede karakter en eenvoud, of over zijn bijzondere intelligentie en uitgebreide kennis van alle onderwerpen die iets met de mens te maken hebben: dit alles blijkt duidelijk uit zijn stijl, die uniek is. Met zijn eenvoud, zijn rustige manier van doen en zijn diep filosofisch inzicht is hij het type van de Griekse filosoof uit de Oudheid. In een maatschappij die niet zo gek was op gepatenteerde kennis en versnipperd onderricht, en die meer belang stelde in de ontwikkeling van menselijke opvattingen op brede basis, zou hij een hele schare leerlingen om zich heen gehad hebben, net als zijn Griekse voorgangers.

Terwijl wij in Parijs verbleven was daar een bijzonder levendige socialistische en anarchistische beweging aan de gang. Louise Michel hield iedere avond lezingen en maakte haar toehoorders enthousiast, of het nu arbeiders of middenstanders waren. Haar toch al grote populariteit nam nog toe, zelfs onder de studenten aan de universiteit, die misschien een hekel hadden aan progressieve ideeën, maar haar aanbaden als de ideale vrouw. Toen ik in Parijs was, had er in een café een relletje plaats, dat veroorzaakt was door iemand die zich onerbiedig had uitgelaten over Louise Michel in de aanwezigheid van studenten. De jongelui verdedigden haar en maakten een hoop drukte, waarbij ze alle tafels en glazen door het café smeten. Ik heb er ook eens een lezing gehouden, over anarchisme, voor een zaal met enkele duizenden mensen; onmiddellijk hierna moest ik Parijs verlaten, vóór de regering gehoor zou geven aan de verzoeken van de reactionaire en pro-Russische pers, die er op aandrongen mij het land uit te zetten.

Vanuit Parijs gingen we naar Londen, waar ik mijn beide oude

vrienden aantrof: Stepnjak en Tsjaikovsky. Het leven in Londen was niet meer het saaie, vegeterende bestaan dat het vier jaar geleden geweest was voor me. We vestigden ons in een klein landhuisje in Harrow. We gaven niet veel om de meubilering van het huis, waarvan ik een groot deel zelf maakte met hulp van Tsjaikovsky — hij was in de Verenigde Staten geweest en had daar wat van het timmermansvak geleerd — maar we waren erg blij met een klein stukje zware Middlesex-kleigrond in onze tuin. Mijn vrouw en ik gingen enthousiast aan het tuinieren, waarvan ik bewonderenswaardige resultaten verwachtte, nadat ik me op de hoogte gesteld had van de werken van Toubreau en enkele Parijse tuinders en na onze eigen ervaring met de gevangenistuin in Clairvaux. Wat mijn vrouw betreft, die kort na onze aankomst in Harrow tyfus kreeg: het werk in de tuin tijdens de periode van herstel deed meer voor haar gezondheid dan een verblijf in het allerbeste sanatorium ooit gedaan kon hebben.

Tegen het einde van de zomer trof me een zware slag. Ik vernam dat mijn broer Alexander niet meer leefde.

Gedurende de tijd die ik in het buitenland doorbracht voor ik in Frankrijk in de gevangenis terechtkwam, hadden we elkaar nooit geschreven. In de ogen van de Russische regering is het al een zonde om te houden van een broer die om politieke redenen vervolgd wordt. Om nog enigerlei relatie met hem te onderhouden als deze gevlucht is, wordt als een misdaad beschouwd. Een onderdaan van de tsaar moet iedereen haten die zich verzet tegen het gezag van de opperste heerser — en Alexander bevond zich in de klauwen van de Russische politie. Ik weigerde daarom altijd aan hem of aan wie dan ook van mijn verwanten, een brief te sturen. Nadat de tsaar op de petitie van mijn zuster Hélène geschreven had: ‘Laat hem maar zitten,’ was er voor mijn broer geen hoop meer op een snelle vrijlating. Twee jaar later werd er een commissie benoemd om de strafduur vast te stellen voor degenen die zonder vorm van proces naar Siberië verbannen waren, voor onbepaalde tijd, en mijn broer kreeg vijf jaar. Dat was samen zeven, met de twee jaar die hij er al zat. Toen werd er onder Loris Melikov een nieuwe commissie benoemd en weer kwamen er vijf jaar bij. Zo zou mijn broer dan in oktober 1886 vrijkomen. Dan had hij twaalf jaar ballingschap achter de rug, eerst in een klein stadje in Oost-Siberië en daarna in Tomsk, dat wil zeggen in de laaglanden van West-Siberië, waar zelfs niet het droge, gezonde klimaat heerste van de hoge prairies verder naar het oosten.

Toen ik opgesloten werd in Clairvaux, schreef hij me en we stuurden elkaar enkele brieven. Hij schreef dat, ondanks het feit dat onze brieven gelezen zouden worden door de Russische politie in Siberië en door de Franse gevangenisdirectie, we elkaar best konden schrijven, zelfs onder deze dubbele supervisie. Hij sprak over zijn gezin, zijn drie kinderen, die hij boeiend beschreef, en over zijn werk. Hij

raadde me dringend aan een oogje te houden op de ontwikkeling van de wetenschap in Italië, waar uitstekende, oorspronkelijke onderzoeken gedaan werden, die echter onbekend bleven in de wetenschaps-wereld, tot ze in Duitsland uitgewerkt werden. Hij gaf me ook zijn mening over de mogelijke vooruitgang van het politieke leven in Rusland. Hij geloofde niet, net als wij, in de mogelijkheid van een constitutionele regering binnen afzienbare tijd, naar Westeuropees voorbeeld; maar hij keek met verlangen uit — en vond dit voor het moment ruim voldoende — naar het bijeenroepen van een soort beradende Nationale Vergadering (Zemsky Sobor of Etats Généraux). Die zou geen wetten maken, maar alleen de plannen daarvoor uitwerken, waaraan de keizer en de Raad van State hun definitieve vorm en uiteindelijke goedkeuring zouden geven.

Voor alles schreef hij me echter over zijn wetenschappelijk werk. Hij had zich altijd al aangetrokken gevoeld tot de astronomie en toen we in Sint-Petersburg waren, had hij in het Russisch een voortreffelijke samenvatting gepubliceerd van alles wat er bekend was over vallende sterren. Met zijn kritische geest spoorde hij snel de sterke en zwakke punten op van de diverse hypothesen; en zonder voldoende kennis van de wiskunde, maar met een sterke fantasie slaagde hij erin de resultaten te bevatten van de meest ingewikkelde wiskundige onderzoeken. Door in zijn verbeelding tussen de sterren te verkeren beseftte hij hun complexe bewegingen vaak beter dan menige wiskundige — vooral de pure algebrakenners — die geneigd zijn de werkelijke fysieke wereld uit het oog te verliezen en niets ander meer te zien dan hun eigen formule. Onze Petersburgse astronomen spraken met grote waardering over het werk van mijn broer. Nu begon hij de structuur van het heelal te bestuderen, de gegevens en de hypothese over de zonnen, sterrenstelsels en nevels in de oneindige ruimte te analyseren en de problemen uit te werken die bestonden in hun samenstel, hun verloop en de wetten van evolutie en verval. De astronoom Gylden uit Poelkova gaf hoog op van dit nieuwe werk van Alexander en introduceerde hem schriftelijk bij Holden in de Verenigde Staten, van wie ik tot mijn genoegen hoorde dat hij de waarde van deze onderzoeken hoogachtte, toen ik onlangs in Washington was. De wetenschap heeft van tijd tot tijd dringend behoefte aan zulke speculaties op hoog niveau, gemaakt door een scrupuleus werkende, kritische en tegelijkertijd fantasievolle geest.

Maar in een klein stadje in Siberië, ver van alle bibliotheken en niet in staat de vooruitgang van de wetenschap te volgen, was het hem alleen gelukt die onderzoeken in zijn werk op te nemen die tot het tijdstip van zijn verbanning gedaan waren. Sindsdien was er nog belangrijk werk gedaan. Dat wist hij, maar hoe kon hij zich toegang verschaffen tot de noodzakelijke boeken, zolang hij in Siberië zat? Ook het feit dat het moment van zijn bevrijding naderde, gaf hem geen hoop. Hij wist dat men niet zou toestaan dat hij zich vestigde in

een van de universiteitssteden in Rusland of West-Europa; zijn ballingschap in Siberië zou gevolgd worden door een tweede ballingschap, misschien nog erger dan de eerste, in een of ander gehucht in Oost-Rusland.

‘Een wanhoop als Faust gevoeld moet hebben, grijpt me soms aan,’ schreef hij me. Toen de tijd van zijn invrijheidstelling nabij was, stuurde hij zijn vrouw en kinderen naar Rusland, profiterend van een van de laatste stoomboten vóór de scheepvaart sloot, en op een sombere nacht maakte deze wanhoop een eind aan zijn leven.

Maandenlang hing er een donkere wolk over ons huis, tot er een lichtstraaltje doorheen brak toen in de lente een klein wezentje, een meisje dat mijn broers naam draagt, op de wereld kwam en met haar hulpeloze kreten mijn hart weer nieuw leven inblies.

XVI

In 1886 was de socialistische beweging in Engeland in volle gang. Grote groepen arbeiders hadden zich er openlijk bij aangesloten in alle grote steden, evenals een aantal middenstanders, voornamelijk jonge mensen die op allerlei manieren hulp boden. Dat jaar had er op de meeste vakgebieden een acute crisis plaats en iedere morgen, en vaak de hele dag lang, hoorde ik groepen arbeiders over straat gaan, zingend: 'We hebben geen werk' of iets dergelijks en bedelend om brood. De mensen kwamen 's nachts bijeen op Trafalgar Square om daar in de open lucht, in de wind en de regen te overnachten, toegedekt door een paar kranten. Op een dag in februari stormde een menigte mensen, na de toespraken beluisterd te hebben van Burns, Hyndman en Champion, Piccadilly op en gooide enkele etalageruiten van de grote winkels in. Veel belangrijker echter dan deze uitbarsting van onvrede was de geest die onder het armste deel van de arbeidersbevolking aan de rand van Londen heerste. Die was zodanig dat als de leiders van de beweging, die wegens die relletjes vervolgd werden, zwaar gestraft zouden zijn, er een gevoel van haat en wraaklust ontstaan zou zijn, dat tot nog toe onbekend was in de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Engeland; de symptomen waren echter al heel duidelijk zichtbaar in 1886, en zouden hun stempel gedrukt hebben op de beweging, dat vele jaren later nog zichtbaar geweest zou zijn. De middenstand scheen het gevaar echter te beseffen. Grote bedragen aan geld werden in West End afgestaan om de nood in East End wat te lenigen — niet voldoende om de wijdverbreide armoede op te heffen maar genoeg om tenminste de goede wil te tonen. Wat de vonnissen betreft die over de leiders uitgesproken werden: die bleven beperkt tot twee of drie maanden gevangenisstraf.

De belangstelling voor het socialisme en voor allerlei plannen voor de hervorming en de reconstructie van de maatschappij was zeer groot bij alle mensen. Vanaf de herfst vroeg men mij de hele winter door voor lezingen door het hele land, deels over gevangnissen, maar voornamelijk over anarchistisch socialisme en zo bezocht ik haast elke stad in Engeland en Schotland. In de regel aanvaardde ik de eerste uitnodiging op de avond van de lezing en zo gebeurde het dat ik de ene avond in het huis van een rijk man verbleef en de volgende avond in de kleine woning van een arbeidersfamilie. Iedere avond zag ik grote groepen mensen van alle rangen en standen. En of het nu in

een klein arbeidersvertrek was of in de salon van een rijk man, overal werd tot diep in de nacht levendig gediscussieerd over het socialisme en het anarchisme — in het arbeidershuis met hoop en in de villa met instemming, maar altijd even serieus.

In de villa waren de voornaamste vragen: 'Wat willen de socialisten? Wat zijn ze van plan?' en dan 'Wat zijn de concessies die absoluut noodzakelijk zijn om op een bepaald moment ernstige conflicten te vermijden?' In onze gesprekken hoorde ik zelden de rechtvaardigheid van de socialistische beweringen simpelweg ontkennen, of als louter nonsens omschrijven. Maar ik stuitte op de vaste overtuiging dat een revolutie in Engeland onmogelijk was; dat de eisen van de arbeiders noch in precisie noch in omvang overeenstemden met de eisen van de socialisten, en dat de arbeiders met veel minder genoegen zouden nemen, zodat secundaire concessies die uitzicht boden op een kleine verbetering van hun welzijn aanvaard zouden worden door de arbeidersklasse in Engeland als een belofte dat er later meer zou volgen. 'We zijn een land met een links centrum; we leven dank zij compromissen,' vertelde me eens een bejaard parlamentslid, die ruime ervaring had met het reilen en zeilen van zijn vaderland.

Ook in de arbeiderswoningen merkte ik verschil op tussen de vragen die me in Engeland gesteld werden en die welke men op het continent stelde. De Latijnse arbeiders hebben grote belangstelling voor de algemene principes, waarvan de gedeeltelijke toepassingen door de principes zelf geregeld worden. Als deze of gene gemeenteraad stemt vóór de steun aan een staking, of voorziet in maaltijden voor schoolkinderen, wordt aan deze beslissingen geen belang gehecht. Ze worden als bijzaak beschouwd. 'Natuurlijk kan een hongerig kind niet leven,' zegt de Franse arbeider, 'het moet te eten krijgen.' 'Natuurlijk had de werkgever ongelijk door de arbeiders te dwingen om te staken.' Dat is alles wat erover gezegd wordt en zulke ondergeschikte concessies worden niet opgehemeld door de huidige individualistische maatschappij die communistische principes aanhangt. De gedachten van de arbeider gaan verder dan deze periode van concessies; hij vraagt of de gemeenschap, de vakbonden of de staat de organisatie van de produktie op zich moeten nemen; of vrije overeenkomsten in staat zullen zijn de maatschappij draaiende te houden en wat de morele beperkingen zijn als de maatschappij haar huidige bureaucratische dwang vaarwel zei; of een gekozen, democratische regering in staat zou zijn ingrijpende veranderingen op socialistisch gebied tot stand te brengen en of voldongen feiten niet vooraf moeten gaan aan legalisering, enzovoort. In Engeland werd het meest de nadruk gelegd op een serie verzachtende concessies, die geleidelijk in belang toenamen. Maar aan de andere kant scheen het idee van onvermogen tot het beheer van de staatsindustrieën zich reeds lang vastgezet te hebben in de gedachten van de arbeiders, terwijl de meesten hoofdzakelijk belang stelden in de constructieve realisatie, evenals in de

voorwaarden, die zo'n realisatie mogelijk zouden maken. 'Wel, Kropotkin, veronderstel dat we morgen de dokken in onze stad zouden bezetten. Hoe denkt u dan daar het beleid te voeren?' vroeg men mij wel, zodra we in een arbeiderswoning waren. Of 'We keuren het staatsbeheer van de spoorwegen af en de huidige gang van zaken door particuliere maatschappijen is georganiseerde diefstal. Maar stel nu eens dat de arbeiders de spoorwegen in handen hebben. Hoe moeten ze dan het werk organiseren?' Het ontbreken van algemene ideeën werd zodoende aangevuld door het verlangen dieper in te gaan op de details van de realiteit.

Een ander kenmerk van de Engelse beweging was het grote aantal middenstanders die op allerlei manieren hun steun aanboden — sommigen sloten zich openlijk bij ons aan, terwijl anderen vanbuitenaf hulp verleenden. In Frankrijk en Zwitserland stonden de twee partijen — de arbeiders en de middenstand — lijnrecht tegenover elkaar, met een scherpe scheiding ertussen. Zo was het tenminste in de jaren 1876—1885. Toen ik in Zwitserland was, ging ik tijdens mijn drie-, vierjarig verblijf daar alleen maar met arbeiders om. Ik kende nauwelijks meer dan een paar middenstanders. In Engeland zou dit onmogelijk geweest zijn. Er waren heel wat middenstanders die niet aarzelden in het openbaar op te treden, zowel in Londen als in de provincie, als helpers bij het organiseren van socialistische vergaderingen of bij het rondgaan in de parken met collectebussen om tijdens een staking wat geld op te halen. Bovendien zagen we een beweging die leek op die welke we in het begin van de jaren zeventig in Rusland hadden, toen onze jeugd zich 'tot het volk' begaf, hoewel die in Engeland geenszins zo intens, zo vol zelfopoffering was en zo volledig ontdaan van het idee van 'liefdadigheid'. Ook hier, in Engeland, ging een groot aantal mensen in allerlei hoedanigheden onder de arbeiders werken in de sloppen, in de volkspaleizen, in Toynbee Hall, en dergelijke. Er dient vermeld te worden dat er in die tijd met veel enthousiasme gewerkt werd. Velen dachten vermoedelijk dat de sociale revolutie al begonnen was. Zoals echter altijd gebeurt met zulke enthousiastelingen, trokken heel veel van hen zich uit het actieve werk terug toen ze zagen dat in Engeland, net als overal elders, een lange, saaie, voorbereidende weg gegaan moest worden naar de top, en nu staan ze terzijde als louter sympathiserende toeschouwers.

XVII

Ik nam enthousiast deel aan deze beweging en met een paar Engelse collega's begon ik, bij de drie socialistische kranten die al bestonden, een anarchistisch-communistisch maandblad, *Vrijheid*, dat nu nog steeds bestaat. Tegelijkertijd nam ik mijn werk over het anarchisme weer op, op het punt waar ik het had moeten onderbreken omdat ik gearresteerd was. Het kritische gedeelte ervan was door Elisée Reclus gepubliceerd tijdens mijn gevangenschap in Clairvaux onder de titel *Paroles d'un Révolté*. Nu begon ik aan de uitwerking van het constructieve deel van een anarchistisch-communistische samenleving — voor zover die voorspelbaar was — in een serie artikelen die in *Le Révolté* in Parijs gepubliceerd werd. 'Onze jongen,' vervolgd wegens antimilitaristische propaganda, was gedwongen geweest zijn titelpagina te veranderen en verscheen nu onder een vrouwen naam. Later zijn deze artikelen in een uitvoeriger bewerking gepubliceerd in het boek *La Conquête du Pain*.

Deze studies dwongen me bepaalde punten in het economisch leven van beschaafde naties van tegenwoordig grondiger te beschouwen. De meeste socialisten hadden tot nu toe beweerd dat wij in onze huidige, beschaafde samenlevingen veel meer produceren dan noodzakelijk is om iedereen welvaart te garanderen; dat alleen de verdeling onjuist was; en als er een socialistische revolutie plaats zou vinden, was het enige dat iedereen moest doen: teruggaan naar zijn fabriek of werkplaats — de gemeenschap nam de 'surpluswaarde' of de winst in bezit, die nu naar de kapitalisten ging. Ik dacht echter dat onder de huidige omstandigheden waarin het privé-bezit verkeerde, de produktie zelf al een verkeerde wending genomen had en volkomen inadequate was, zelfs met betrekking tot de eerste levensbehoeften. Geen van deze produkten wordt in grotere hoeveelheden vervaardigd dan nodig zou zijn om iedereen welzijn te garanderen; en de overproduktie, waar zo vaak over gesproken wordt, betekent niets anders dan dat de grote massa te arm is om zelfs die dingen te kopen die nodig zijn voor een behoorlijk bestaan. Maar in alle beschaafde landen dienen de agrarische en de industriële produktie enorm uitgebreid te worden en dat kan ook gemakkelijk, zodat er voor iedereen ruim voldoende is. Hierdoor begon ik de mogelijkheden van de moderne landbouw in ogenschouw te nemen, evenals van een soort onderwijs dat iedereen in staat zou stellen om tegelijk prettig handwerk en hoofdwerk te ver-

richten. Ik zette deze ideeën uiteen in een serie artikelen in de *Negentiende Eeuw*, en nu zijn ze in boekvorm gepubliceerd onder de titel *Akkers, fabrieken en werkplaatsen*.

Een andere belangrijke vraag trok eveneens mijn aandacht. Het is bekend welke conclusies van Darwins formule, de 'strijd om het bestaan', zijn afgeleid door zijn volgelingen, zelfs door de meest intelligenten onder hen, zoals Huxley. Er is geen laagheid in de beschaafde samenleving, hetzij in de relatie van de blanken tegenover de zogenaamde lagere rassen, hetzij van de sterken tegenover de zwakken, die niet door deze formule geëxcuseerd wordt.

Zelfs tijdens mijn verblijf in Clairvaux zag ik de noodzaak al om de formule zelf volledig te herzien, evenals de toepassing ervan op menselijke aangelegenheden. De pogingen die door een paar socialistten gedaan waren in deze richting, bevredigden me niet, maar ik vond in een lezing van een Russische zoöloog, professor Kessler, een ware verklaring van de wet aangaande de strijd om het bestaan. 'Wederzijdse hulp,' zei hij in die lezing, 'is evenzeer een natuurwet als wederzijdse strijd; maar voor de *progressieve* evolutie van de soort is de eerste veel belangrijker dan de tweede.' Deze paar woorden — helaas maar door een paar voorbeelden geïllustreerd (Sjevvertsov, de zoöloog over wie ik al in een eerder hoofdstuk sprak, voegde er nog een of twee aan toe) — bevatten voor mij de sleutel van het hele probleem. Toen Huxley in 1888 zijn afschuwelijke artikel 'De strijd om het bestaan, een programma' publiceerde, besloot ik mijn bezwaren tegen zijn opvatting van de strijd om het bestaan, zowel bij dieren als bij mensen, in een leesbare vorm te gieten; het materiaal ervoor had ik al twee jaar lang verzameld. Ik sprak er met mijn vrienden over. Ik ontdekte dat de interpretatie van 'De strijd om het bestaan' in de betekenis van een strijdkreet 'Wee de zwakken' als een gebod van de natuur, dat door de wetenschap onthuld is, zo diep geworteld is in dit land dat het haast een religieuze kwestie geworden is. Slechts twee personen steunden me in mijn rebellie tegen de misinterpretatie van de feiten uit de natuur. De hoofdredacteur van de *Negentiende Eeuw*, Mr. James Knowles, met zijn bewonderenswaardig inzicht, vatte onmiddellijk de kern van de zaak en vuurde me met een waarlijk jeugdig enthousiasme aan om deze zaak aan te pakken. De ander die mij steunde was de diepbetreurede H. W. Bates, die door Darwin in zijn *Autobiografie* beschreven is als een van de intelligentste mensen die hij ooit ontmoet heeft. Hij was secretaris van het Geografisch Genootschap en ik kende hem; daarom sprak ik met hem over mijn plan. Hij was er verrukt over. 'Ja, je moet het beslist schrijven,' zei hij. 'Dat is het ware darwinisme. Het is schande om te bedenken wat ze met Darwins ideeën gedaan hebben. Schrijf het en als je het gepubliceerd hebt, zal ik je een lovende brief sturen die je mag publiceren.' Betere aanmoediging had ik niet kunnen krijgen en ik begon aan het werk dat in de *Negentiende eeuw* gepubliceerd werd onder de titels: 'We-

derzijdse hulp bij dieren', 'Tussen Wilden', 'Tussen Barbaren', 'In de middeleeuwse stad' en 'Onder ons'. Helaas verzuimde ik Bates de eerste twee artikelen van deze serie voor te leggen, die over dieren gingen en die gepubliceerd werden tijdens zijn leven. Ik hoopte spoedig het tweede deel van mijn werk gereed te hebben, 'Wederzijdse Hulp onder de mensen', maar het duurde verscheidene jaren eer het af was en in de tussentijd ging Bates van ons heen.

De onderzoeken die ik moest verrichten tijdens deze studies om me op de hoogte te stellen van de instelling in de barbaarse periode en van die in de vrije middeleeuwse steden, brachten me op een ander belangrijk onderzoekgebied: de rol die de staat heeft gespeeld in de geschiedenis in zijn laatste verschijningsvormen in Europa, in de afgelopen drie eeuwen. En aan de andere kant bracht de studie van de wederzijdse steun tijdens de verschillende stadia van de beschaving mij ertoe de evolutionaire grondslagen van het gevoel voor rechtvaardigheid en moraal in de mens aan een nader onderzoek te onderwerpen.

In de afgelopen tien jaar heeft de groei van het socialisme in Engeland een nieuw aspect verkregen. Zij die hun oordeel alleen baseren op de aantallen socialistische en anarchistische vergaderingen die in het land gehouden worden en de toehoorders bij deze bijeenkomsten, zijn geneigd te concluderen dat de socialistische propaganda nu op haar retour is. En zij die de vooruitgang ervan beoordelen naar het aantal stemmen dat de vertegenwoordigers van het socialisme in het parlement krijgen, trekken de conclusie dat er nauwelijks enig socialistisch werk plaatsvindt in Engeland. Maar de diepgang en de indringendheid van de socialistische ideeën kunnen nergens afgeleid worden uit het aantal stemmen dat diegenen krijgen, die een min of meer socialistisch verkiezingsprogramma brengen. Dit is met name het geval in Engeland. Het feit ligt er dat van de drie socialistische systemen die geformuleerd zijn door Fournier, Saint-Simon en Robert Owen, het systeem van de laatstgenoemde in Engeland en Schotland de toon aangeeft. Daarom moet de intensiteit van de beweging niet zozeer beoordeeld worden naar de hoeveelheid bijeenkomsten of socialistische stemmen, maar naar de infiltratie van het socialistische standpunt in het vakbondslid, het coöperatief en de zogenaamde gemeentelijke socialistische beweging, evenals naar de algemene infiltratie van de socialistische gedachten in het hele land. Als je het zo bekijkt, is de mate waarin de socialistische inzichten doorgedrongen zijn zo veel groter dan in vergelijking met 1886; en ik aarzel niet te beweren dat het eenvoudig enorm is in vergelijking met wat het was in de jaren 1876—1882. En ik kan er ook aan toevoegen dat de nimmer aflatende inspanningen van de kleine anarchistische groeperingen ertoe bijgedragen hebben, en wel in zo'n mate dat we het gevoel hebben onze tijd tenminste niet verspild te hebben, om de ideeën van het

anarchisme te verspreiden, van de rechten van het individu, van plaatselijke acties en vrije transacties, en tegen de staatsoverheersing, centralisatie en discipline, die twintig jaar geleden nog algemeen geldig waren.

Geheel Europa maakt nu een bijzonder slechte fase door, waarin de militaire geest zich ontplooit. Dat was onvermijdelijk het gevolg van de overwinning die het Duitse militaire rijk met zijn universele militaire dienstplicht op Frankrijk in 1871 behaald had. Toen al werd dit voorzien en voorspeld door velen en met name Bakoenin beschreef het op indrukwekkende wijze. Maar de tegenstroom doet zich al voelen in de moderne samenleving.

Communistische ideeën, ontdaan van hun kloostervorm, zijn op zeer grote schaal in Europa en Amerika doorgedrongen gedurende de zevenentwintig jaar dat ik actief deelnam aan de socialistische beweging en de groei ervan kon gadeslaan. Als ik denk aan de vage, verwarde, bedeesde gedachten die door de arbeiders geuit werden op de eerste congressen van de Internationale Arbeidersassociatie, of die welke in Parijs de ronde deden tijdens de opstand van de Commune, zelfs onder de meest bedachtzame leiders, en als ik die vergelijk met wat een groot aantal arbeiders van tegenwoordig tot stand heeft gebracht, dan moet ik zeggen dat ze beiden tot geheel verschillende werelden schijnen te behoren.

Er is in de geschiedenis geen tijdperk te vinden — met uitzondering misschien van de periode van de opstanden in de twaalfde en de dertiende eeuw, die leidde tot het ontstaan van de middeleeuwse Communes — waarin een vergelijkbaar diep ingrijpende verandering heeft plaatsgegrepen in de bestaande opvattingen binnen de maatschappij. En nu, op mijn zevenenvijftigste jaar, ben ik er nog vaster van overtuigd dan vijftig jaar geleden, dat een toevallige samenloop van omstandigheden in Europa een revolutie op gang kan brengen die even wijdverbreid is als die van 1848 en veel belangrijker; niet in de zin van enkel een strijd tussen verschillende partijen, maar in de zin van een diepgaande, snelle sociale reconstructie; en ik ben ervan overtuigd dat wat voor karakter zo'n beweging ook zal hebben in de diverse landen, er overal een veel beter begrip getoond zal worden voor de vereiste veranderingen dan in de laatste zes eeuwen ooit het geval geweest is; en de tegenstand die de beweging zal ondervinden onder de bevoorrechte klassen zal nauwelijks het karakter van botte koppigheid hebben dat de revoluties in het verleden zo gewelddadig maakte.

De pogingen die zoveel duizenden mannen en vrouwen uit alle landen en alle standen de laatste dertig jaar gedaan hebben, zijn het zeer wel waard dat dit grootse resultaat ook bereikt wordt.

NOTEN

DOOR NICOLAAS WALTER

De nummers die voor de noten staan, hebben betrekking op de betreffende pagina van het boek. De data van de gebeurtenissen in Rusland staan vermeld volgens de oude Juliaanse kalender, die daar tot 1918 nog gebruikt werd. Gedurende de negentiende eeuw verschilde deze kalender twaalf dagen met de nieuwe Gregoriaanse kalender, die in het Westen al in gebruik was. Om een datum volgens de nieuwe kalender te berekenen telt u twaalf dagen bij de gegeven datum op. De namen van Russische mensen en publikaties zijn een moderne transcriptie van de oorspronkelijke Russische schrijfwijze. De bronnen waaruit de noten geput zijn, staan níet vermeld omdat ze bladvulling leveren, maar omdat ze de voornaamste standaardwerken zijn van de landen die in dit boek een rol spelen, aangevuld met biografieën en historische werken. Bij uitstek bruikbaar is de recente Russische uitgave van Kropotkins memoires: P. A. Kropotkin, *Kapiski revoljoetsionera* (Moskou 1966), van een inleiding, commentaar en noten voorzien door Valentina Aleksandrovna Tvardovskaja. Verder kan informatie geput worden uit de volgende werken: voor nadere gegevens omtrent het leven en de werken van Kropotkin: George Woodcock en Ivan Avakoemovitsj: *The Anarchist Prince* (Londen 1950); over de anarchistische achtergrond: George Woodcock, *Anarchism* (Cleveland 1962); over de Russische achtergrond: Franco Venturi, *Il populismo russo* (Milaan 1952); over de Franse achtergrond: Jean Maitron, *Le mouvement anarchiste en France* (Parijs 1951); over de Engelse achtergrond: E. P. Thompson, *William Morris: Romantic to Revolutionary* (Londen 1955).

Veel dank ben ik verschuldigd aan de staf van de leeszaal van het Brits Museum te Londen en van de bibliotheek van het instituut voor Slavische en Oosteuropese studies van de Universiteit van Londen, waar ik het grootste deel van mijn informatie verkregen heb.

Ook betuig ik mijn dank aan Paul Avrich, Marianne Enckell, Ivor Guest, John Hewetson, R. W. Thomson, Ruth Walter en Colin Ward voor hun hulp op vele punten.

23. De Zamoskvoretsjie (het district aan de overzijde van de Moskva) ligt in het centrum van Moskou, op de zuidelijke oever van de rivier de Moskva. Het 'Oude Geloof' (Staraja Vera) was het traditionele Russische geloof; vele gelovigen keerden de Ortho-

doxe Kerk de rug toe na de hervorming in de zeventiende eeuw en werden 'Oudgelovigen' (Starovery) of 'Non-conformisten' (Raskolniki) genoemd. Ze splitsten zich in vele verschillende sekten. Het Kremlin (Kreml), de citadel van Moskou, is nu de zetel van de regering van de Sovjetunie; de 'immense open ruimte ervoor' is het Rode Plein. Tverskaja en Koeznetski Most (Brug der Smeden) zijn bekende winkelstraten in het centrum van Moskou. Pljoesjtsjicha en Dorogomilovka zijn voorsteden van Moskou.

De Staraja Konjoesjennaja, tussen de Arbat en de Pretsjistenka (nu de Kropotkinskaja Oelitsa — Kropotkinstraat) ligt in het westelijk gedeelte van het centrum van Moskou. Pjotr (Peter) I bouwde Sint-Petersburg op de oevers van de rivier de Neva en riep deze stad in 1712 uit tot hoofdstad van het land in plaats van Moskou. Hij placht herhaaldelijk zijn steun te verlenen aan de *raznotsjintsy* (mensen van allerlei rangen en standen) in plaats van alleen te steunen op de oude aristocratie.

25. Pjotr Aleksejevitsj Kropotkin werd geboren op 27 november 1842 (= 9 december volgens de nieuwe kalender), Sjtatnij Pereoelok nummer 26 (nu: Kropotkinskij Pereoelok).

26. Jekaterina Nikolajevna Kropotkina, de moeder van de schrijver, werd geboren in 1810 en stierf in 1846. Aleksandr Aleksejevitsj Kropotkin ('Sasja') werd in 1840 geboren.

Nikolaj Aleksejevitsj Kropotkin werd in 1834 geboren en Jelena Aleksejevna Kropotkina in 1836.

28. Rjoerik was een Scandinavische avonturier die, zoals de traditie het wil, de grondvester was van de Russische monarchie in de negende eeuw. Smolensk werd tot het midden van de elfde eeuw geregeerd door de grootvorsten van Kiëv, die afstamden van Rjoerik, en daarna door onafhankelijke vorsten die ook van Rjoerik afstamden. Begin vijftiende eeuw werd het veroverd door Litouwen. Rostislav Mstislavitsj was prins van Smolensk en daarna grootvorst van Kiëv in het midden van de twaalfde eeuw; hij was een kleinzoon van Vladimir Monomach, grootvorst van Kiëv in het begin van de twaalfde eeuw. Volgens het document stamde de familie Kropotkin af van Dmitri Vasiljevitsj Kropotki, een kleinzoon van Svjatoslav Ivanovitsj, de voorlaatste prins van Smolensk aan het eind van de veertiende eeuw — volgens een andere verklaring stamde de familie af van Dmitri Vasiljevitsj Smolenski en zijn vrouw Kropotka, kleindochter van Svjatoslav Ivanovitsj (kropotki en kropotka zijn respectievelijk de mannelijke en de vrouwelijke vorm van een bijvoeglijk naamwoord dat 'zorgvuldig, nauwgezet' betekent).

Kropotkins grootouders van vaders kant waren Pjotr Nikolajevitsj Kropotkin en Praskovja Aleksejevna Gagarina (1770—1850). De Gagarins waren eveneens een familie met vorstelijke

- afstamming van Rjoerik. Ivan Aleksejevitsj Gagarin (1771—1832) gedroeg zich zelfs nog schandelijker dan Kropotkin zich herinnerde: hij leefde vijftien jaar samen met Jekaterina Semjonova (1786—1849) voor hij in 1828 met haar trouwde.
29. Michail Pavlovitsj (1798—1848) was een jongere broer van Nicolaas I. Rusland viel in mei 1828 de Balkan binnen onder aanvoering van Ivan Ivanovitsj Dibitsj (1785—1831); de Turken werden gedwongen het Verdrag van Adrianopolis te aanvaarden in september 1829.
30. De Poolse opstand tegen de Russen begon in november 1830, en werd door het Russische leger bloedig neergeslagen in de periode tussen februari en oktober 1831. Ivan Fjodorovitsj Paskevitsj (1782—1856) was opperbevelhebber bij het Eerste Russische Leger en onderkoning van Polen van 1831—1856. Kropotkins grootvader, Nikolaj Semjonovitsj Soelima (1777—1840) werd in 1804 bij Austerlitz aan het hoofd gewond, en niet bij de invasie van Napoleon in Rusland in 1812; hij was eerst gouverneur-generaal van Oost-Siberië (1833—1834), daarna van West-Siberië (1834—1836) en niet andersom. De Oekraïense kozakken kwamen in 1648 in opstand tegen het Poolse gezag onder leiding van Bogdan Chmelnytski (1595—1657) die niet langer trouw zwoer aan de koning van Polen maar aan de keizer van Rusland. Ivan Michajlovitsj Soelima, een 'hetman' (kolonel) van de Zaporozje-kozakken van de rivier de Dnjepr, werd door de Polen gevangengenomen en in 1635 te Warschau terechtgesteld.
32. Vasili Ivanovitsj Timofejev (1770—1850) was van 1842 tot 1848 commandant van het Zesde Legerkorps. Aleksej Kropotkin trouwde in 1848 met Jelizaveta Markovna Karandino.
33. Michail Nikolajevitsj Zagoskin (1789—1852) was een bekend Russisch toneelschrijver en romancier.
34. Het Jekaterinski Instituut was een vooraanstaande meisjesschool in Moskou.
36. Fanny Elssler (1810—1884), de Oostenrijkse danseres, trad aan het eind van haar carrière in Moskou op, in 1850 en 1851. *La Gitana* werd voor het eerst opgevoerd in Sint-Petersburg in 1839, waarbij de hoofdrol van Lauretta vertolkt werd door Elsslers rivale Maria Taglioni (1804—1884); een andere uitvoering van hetzelfde ballet, *La Gypsi*, werd voor het eerst in Parijs op het toneel gebracht, op hetzelfde tijdstip; en de voornaamste rol, die van Sarah, werd door Fanny Elssler zelf vertolkt. Maar in Moskou danste ze in geen van beide balletten.
37. Michail Semjonovitsj Sjtsjepkin (1788—1863), Prov Michajlovitsj Sadovski (1818—1872) en Sergej Vasiljevitsj Sjoemski (1821—1878) waren de drie meest toonaangevende acteurs van het Moskouse Mali Theater. *Revizor* (De inspecteur-generaal), het bekendste stuk van Nikolaj Vasiljevitsj Gogolj (1809—1852)

werd voor het eerst opgevoerd in 1836.

39. Vladimir Ivanovitsj Nazimov (1802—1874) was gouverneur-generaal van Vilna van 1855 tot 1863.
40. 'Mijn oom, prins Gagarin' was Aleksandr Ivanovitsj Gagarin (1801—1857), een militair bevelhebber.
De kroonprins was Aleksandr, die later regeerde als Aleksandr II. Zijn vrouw was Marie (1824—1880), dochter van Ludwig II van Hessen: ze trouwden in 1841 en in Rusland noemde men haar Maria Aleksandrovna. Het kind dat ze verwachtte, kan niet haar derde kind Aleksandr geweest zijn (die later regeerde als Aleksandr III), want die was in 1845 geboren; noch haar vierde kind Vladimir, die in 1847 geboren was en evenmin haar zesde kind, Maria, die in 1853 geboren werd. Maar haar vijfde, Aleksej, werd geboren in januari 1850 en zo was het bal waarschijnlijk van vroeger datum dan Kropotkin zich herinnerde. Bovendien klopt het dat de koninklijke familie naar Moskou ging om een bal te geven ter gelegenheid van de voltooiing van het Grote Kremlinpaleis in 1849.
41. Het Pagekorps (Pazjeski Korpoes) was een eliteschool voor kadetten in Sint-Petersburg, die in 1759 opgericht was en in 1802 hervormd werd. Het Izmajlovskregiment werd gevormd in 1730 en gereorganiseerd in 1801.
45. 'Generaal D.' is Doernovo, broer van een vooraanstaand bewindsman.
46. Ivan Sergejevitsj Gagarin (1814—1882) verliet Rusland in 1843 en werd jezuïet in Frankrijk. 'Mirski' = Dmitri Sergejevitsj Droetskoj.
53. Kropotkins ideeën over de aftocht van Napoleon uit Moskou zijn wat verward. In oktober 1812 versperde het Russische leger de Fransen de weg; bij de slag van Vinkovo, vlakbij Taroetino, op 18 oktober, behaalden de Russen de overwinning op de Fransen en bij de slag van Malojaroslavets, op 24 oktober, werden de Fransen vernietigend verslagen door de Russen; deze twee veldslagen dwongen Napoleon de zuidelijke route te verlaten en terug te trekken op Smolensk. Louis-Nicolaas Davout (1770—1823) voerde het bevel over het Franse Eerste Legerkorps. Michail Illarjonovitsj Koetoezov (1745—1813) was opperbevelhebber van het Russische leger.
55. Polina Aleksejevna Kropotkina werd in 1850 geboren en stierf in 1924.
56. De Franse veldtocht in Spanje duurde van 1808 tot 1814. Jakov Nikolajevitsj Repninski (1740—1790) diende vanaf 1756 in het leger; zijn dochter Jelena trouwde met N. S. Soelima.
L'Illustration was een weekblad dat van 1843 tot 1944 in Parijs werd uitgegeven. De orleanisten waren liberale monarchisten, die hun steun verleenden aan de afstammelingen van Louis-Philippe

- van Orléans, koning van Frankrijk van 1830—1848.
58. Kropotkin bezocht van 1853—1857 het Pervaja Gimnazija, een vooraanstaande jongensschool in Moskou.
64. *Moemoe* werd in 1852 gepubliceerd. Dmitri Vasiljevitsj Grigorovitsj (1822—1899) was een schrijver die als een van de eersten het leven van lijfeigenen tot onderwerp koos voor zijn verhalen, zoals in *Derevnja* (Het dorp) en *Anton Goremyka*, die in 1846 en 1847 uitgegeven werden.
67. 'T' = Ivan Sidorovitsj Tolmachov.
68. Nikolaj Kropotkin werd alcoholist; men stuurde hem naar een klooster, waaruit hij in 1862 ontsnapte; daarna verdween hij.
71. *Gore ot oema* (Verdriet door verstand) was het meesterwerk van Aleksandr Sergejevitsj Gribojedov (1795—1829) dat hij in 1824 voltooide. Het kon echter niet opgevoerd worden omdat het een satire was op de Moskouse society. Het manuscript ging van hand tot hand, maar geen enkele authentieke versie bleef bewaard. Aleksej Konstantinovitsj Tolstoj (1817—1875) was een schrijver die persoonlijk bevriend was met Aleksandr II, maar ondanks dat werd zijn werk gecensureerd.
72. Gravin Jelizaveta Vasiljevna Salias de Toernemir (1815—1892) schreef onder de naam 'Eugénie Tour' populaire werken. Gogolj stierf in februari 1852, niet in 1851. Toergenjevs artikel naar aanleiding van diens dood was geschreven voor de *Peterboergskije Vedomosti* (Petersburgse krant), maar werd door de censuur afgewezen; daarom stuurde hij het naar de *Moskovskije Vedomosti*, die het op 13 maart 1852 publiceerde. Op 16 april werd Toergenjev gearresteerd en voor twee jaar verbannen. *Jevgeni Onjegin* van Poesjkin werd gepubliceerd in 1833. Kropotkins roman droeg de titel *Istorija grivennika* (de geschiedenis van een tienkopekenstuk). Zijn krantje heette *Dnevnije Vedomosti* (Nieuws van de dag); het formaat was ongeveer 11 bij 6 cm.
73. De krant die Kropotkin maandelijks uitgaf, heette *Vremennik* (De Kroniek) en verscheen van 1855 tot 1857.
76. Pavel Petrovitsj fon Vinkler was van 1856 tot 1865 inspecteur bij het Pagekorps. Vladislav Konstantinovitsj Tsjigarev gaf wiskunde bij het Korps van 1855 tot 1865. Aleksandr Nikolajevitsj Ostrovski (1823—1886) was een bekend negentiende-eeuws dramaturg. Vladimir Petrovitsj Zjeltoechin (1798—1878) was van 1854 tot 1861 directeur van het Pagekorps. Karl Karlovitsj Zjiradot was compagniescommandant van het Pagekorps van 1831 tot 1840 en van 1843 tot 1859.
77. Fjodor (= Theodorus) M. Tolstoj's roman *Bolezni Voli* werd in 1866 gepubliceerd.
79. De 'page met het peenhaar' was Vasiltsjikov.
80. 'Selanov' = Sevastianov.

81. Nikolaj Oeljanovitsj Zenkevitsj was arts bij het Pagekorps van 1857 tot 1885.
83. Soechonin gaf wiskunde bij het korps van 1847 tot 1864. Nikolaj Aleksandrovitsj werd in september 1843 geboren en stierf in april 1865.
84. Vladimir Ignatjevitsj Klassovski (1815—1877) was een vermaard Russisch geleerde en classicus; hij gaf Russisch aan het Korps van 1851 tot 1867. Karl Andrejevitsj Beker gaf Duits aan het Korps van 1856 tot 1862. Kamtsjatka is een afgelegen, onherbergzaam schiereiland in de oostelijke uithoek van Rusland.
85. Kropotkins citaat uit Goethe's *Faust* is afkomstig uit de Engelse vertaling ervan door de Amerikaanse schrijver Bayard Taylor (1825—1878). Deze vertaling werd in 1870—1871 gepubliceerd. Toergenjevs roman *Faust* werd in 1856 uitgegeven.
86. 'Daoerov' = Donaoerov. 'Von Kleinau' = Kljoeki-fon Kljoegenau.
87. Het eerste deel van Humboldts meesterwerk *Kosmos* werd in 1845 gepubliceerd.
'Ebert' = Ivan Stanislavovitsj Obert, die het Korps schrijfles gaf van 1856 tot 1861.
88. Feliks Feliksovitsj Gants gaf tekenles aan het Korps van 1854 tot 1866.
89. 'Nesadov' = Nesterov.
91. De briefwisseling tussen de broers Kropotkin werd in werkelijkheid niet door de politie in beslag genomen; vrienden en familie zorgden ervoor dat de brieven behouden bleven en in 1932 werden ze uitgegeven.
92. *Otsy i djeti* (Vaders en zonen [kinderen]) werd gepubliceerd in 1862.
93. Het citaat van Goethe is opnieuw afkomstig uit *Faust*. Servetus — Miguel Servet (1511—1553) — was een Spaanse geleerde die zowel door de katholieke als door de protestantse Kerk veroordeeld werd om zijn opvattingen ten aanzien van de godsdienst; hij werd door Calvijn aangegeven bij de inquisitie en verbrand. Jules Michelet (1798—1874), de Franse historicus, schreef geen boek over hem, maar wel beschreef hij Servets leven in het tweede deel van zijn *Histoire de France*, dat in 1858 uitgegeven werd. Kropotkin heeft misschien zijn boek over Luther bedoeld: *Mémoires de Luther*, dat in 1835 verscheen. De Confessie van Augsburg is de lutherse geloofsbelijdenis.
Jelena Kropotkina trouwde met Nikolaj Pavlovitsj Kravtsjenko. Karl Frantsevitsj Roelije (1814—1858), de Russische zoöloog, was vanaf 1842 professor aan de universiteit van Moskou. Vanaf 1854 gaf hij het blad *Vestnik Jestestvennych Naóek* (Tijdschrift voor natuurwetenschappen) uit.
August Weismann (1834—1914) was een Duits bioloog; Herbert

Spencer (1820—1903) was een Engels wetenschapsman en socioloog; ze redetwisten over het verloop van de evolutie: Weismann beweerde dat verworven kenmerken niet overerfbaar waren, terwijl Spencer beweerde dat dit wel het geval was. Francis Galton (1822—1911), een Engels geleerde (en een neef van Darwin), verwierp eveneens de theorie van de erfelijkheid voor verworven kenmerken en hij was de grondlegger van de wetenschap der eugenetiek. De neolamarckianen waren de latere volgelingen van Jean-Baptist Lamarck (1744—1829), de Franse bioloog die al vóór de evolutietheorie beweerde dat de evolutie verliep door overerving van karakteristieke kenmerken, die in wisselwerking met de omgeving verworven zijn. *Economie politique* van de hand van Jean-Baptiste Say (1767—1832), de Franse econoom, werd in 1803 gepubliceerd.

97. Ivan Sergejevitsj Aksakov (1823—1886) publiceerde *Issledovanije o trgovle na oekrainskich jamarkach* (Onderzoek naar de handel op Oekraïense markten) in 1858.
100. De man die de lijndienst per koets onderhield tussen Kaloega en Moskou, heette Kozjol (hetgeen 'bok' betekent).
102. 'Kapitein B.' = Fjodor Kondratjevitsj fon Brevern, en hij was van 1859 tot 1865 compagniescommandant bij het Pagekorps. De vrouw van Nikolaj I was Frederika, dochter van Friedrich Wilhelm III van Pruisen; ze werd geboren in 1798, trouwde in 1817 met Nikolaj en is in Rusland bekend onder de naam Aleksandra Fjodorovna; ze stierf in oktober 1860.
103. Konstantin Nikolajevitsj (1827—1892) was een jongere broer van Alekandr II; zijn oudste zoon, Nikolaj Konstantinovitsj, werd in 1850 geboren.
104. Friedrich III (1831—1888) was koning van Pruisen en slechts enkele maanden keizer van Duitsland toen hij overleed.
107. Nikolaj Ivanovitsj Tsjeroechin onderwees natuurkunde bij het Pagekorps van 1854 tot 1861. Het natuurkundeboek was geschreven door Emili Christianovitsj Lents (1804—1865), een vermaard natuurkundige.
- Vasili Fomitsj Petroesjevski (1829—1891) gaf scheikunde aan het Pagekorps van 1857 tot 1875. Kropotkin hield zich in die drie jaar nog met vele andere schrijvers bezig:
- William Grove (1811—1896), Engels natuurkundige, stelde in 1846 de theorie op met betrekking tot de wederzijdse omkeerbaarheid van krachten;
- Rudolph Julius Clausius (1822—1888), Duits natuurkundige, introduceerde het begrip entropie in de thermodynamica en stelde in 1850 de tweede wet op;
- James Joule (1818—1889), Engelse natuurkundige, bepaalde het mechanisch equivalent van hitte in 1849;
- Marc Séguin (1786—1875), Frans ingenieur, was een pionier op

- het gebied van de stoomaandrijving in de jaren 1820 en 1830; Hermann Helmholtz (1821—1894), Duits natuurkundige en fysioloog, legde de grondslag voor de akoestiek in 1862; John Tyndall (1820—1893), Iers natuurkundige, was wijd en zijd bekend door zijn populaire lezingen over de wetenschap in de jaren van 1850 tot 1880; Charles Gerhardt (1816—1856), Frans chemicus, ontwierp de zogenaamde nieuwere typentheorie in 1856; Amedeo Avogadro (1776—1856), Italiaans chemicus, stelde de wet op dat gelijke gasvolumes bij gelijke temperatuur, onder gelijke druk eenzelfde aantal moleculen bevatten; Dmitri Ivanovitsj Mendelejev (1834—1907), Russisch chemicus, Lothar Meyer (1830—1895), Duits chemicus, en John Newlands (1838—1898), Engels chemicus, stelden het periodiek systeem der elementen op; Karl Vogt (1817—1895), Zwitsers natuurvorser, en Jacob Mole-schott (1822—1893), Nederlands-Italiaans wetenschapsman, waren krachtige voorstanders van de evolutietheorie; Claude Bernard (1813—1878), Frans fysioloog, was een pionier op het gebied van experimentele geneeskunde.
108. Julius Adolph Stöckhardt (1809—1886), Duits chemicus, publiceerde in 1846 de eerste editie van *Die Schule der Chemie*; vele edities volgden.
‘Zasetski’ = Zamytski; Dmitri Petrovitsj Zamytski (ca. 1780—1879) was een admiraal die in 1859 met pensioen ging.
109. Ivan Petrovitsj Sjoelgin (1795—1869) gaf geschiedenis aan het Pagekorps van 1831 tot 1863.
110. Angiolina Bosio (1824—1859), Italiaans zangeres, stierf in Sint-Petersburg.
116. Nikolaj Platonovitsj Ogarjov (1813—1877) was een schrijver die nauwe betrekkingen onderhield met Herzen, Konstantin Dmitrijevitsj Kavelin (1818—1885) was een liberaal filosoof en historicus. Dostojevski was, toen hij jong was, een gematigd socialist. Kropotkins nicht Varvara Dmitrijevna Droetskaja, dochter van Dmitri Sergejevitsj Droetskoj en Jelena Petrovna Droetskaja, werd verliefd op Ivan Ivanovitsj Moesin-Poesjkin.
117. *Poljarnaja Zvezda* (De Poolster) was genoemd naar een dekabristenkrant uit de jaren 1820. Het was in hoofdzaak een literair blad dat in werkelijkheid voor het eerst verscheen in augustus 1855. Herzens blad *Kolokol* (De Klok), dat meer politiek gericht was, goedkoper en bij een groter publiek bekend dan *Poljarnaja Zvezda*, kwam in juli 1857 voor het eerst uit. Het blad van Kropotkin, *Otgosloski iz Korpoesa* (Weerklank van het Korps), kwam in 1858 uit.
118. Jelena Pavlova (1806—1873) was de vrouw van groothertog Michail Pavlovitsj. Het was niet Aleksandr II die in maart 1856

- Herzens woorden aanhaalde, maar het was Herzen die Aleksandr citeerde in augustus 1857, aan het begin van zijn artikel 'De Russische Revolutie' in het tweede nummer van de *Kolokol*.
118. Aleksandrs rescript aan Nazimov dateert van 20 november 1857.
119. Herzens artikel 'In drie jaar' dat begon met de laatste woorden van de Romeinse keizer Julianus de Afvallige: 'Gij hebt overwonnen, o Galileeër' — werd in februari 1858 in de *Kolokol* gepubliceerd. De boerenopstanden namen na 1857 in hevigheid toe. Nikolaj Tsjernysjevski werd geboren in 1828 en werd in 1848 socialist; in 1854 leverde hij de voornaamste bijdragen aan de *Sovremennik* (De Tijdgenoot) en tegen 1862 was hij nauw betrokken bij de revolutionaire beweging. Ivan Dmitrijevitsj Beljajev (1810—1873), de Russische historicus, was vanaf 1852 professor aan de universiteit van Moskou.
120. Nikolaj Aleksejevitsj Miljoetin (1818—1872) was vanaf 1859 mede-minister van Binnenlandse Zaken en hij droeg de verantwoordelijkheid voor de organisatie voor het vrijmaken van de lijfeigenen; in maart 1861 werd hij ontslagen. Dmitri Aleksejevitsj Miljoetin (1816—1912) was minister van Oorlog van 1861 tot 1881. Pjotr Aleksandrovitsj Valoejev (1814—1890) was van 1861 tot 1876 minister van Binnenlandse Zaken. 'Prinses X' = Aleksandra Sergejevna Dolgoroekaja, de maîtresse van Aleksandr rond 1860 (niet te verwarren met haar verre verwante Jekaterina Michajlovna Dolgoroekaja, die in 1866 de maîtresse werd van Aleksandr); ze trouwde met Pjotr Pavlovitsj Albedinski (1826—1883), een militair bevelhebber.
121. Filaret, wiens echte naam Vasili Michajlovitsj Drozdov (1782—1867) luidde, was metropoliet (aartsbisschop) van Moskou vanaf 1826.
122. Michail Nikolajevitsj Moeravjov (1796—1866) kreeg de opdracht de Poolse Opstand van 1863 neer te slaan; hij was gouverneur-generaal van Litouwen en had als bijnaam *Vesjatel* (de beul), wegens zijn werkwijze. Herzens artikel 'Mater Dolorosa' dat eindigde met de woorden: 'Veertig dagen slechts! Waarom stierf *deze man* niet op de dag dat het manifest over de bevrijding van de lijfeigenen bekendgemaakt werd aan het Russische volk?' verscheen in de *Kolokol*, maar niet na de Poolse Opstand van 1863, maar in mei 1861, nadat Russische soldaten op beestachtige wijze een demonstratie hadden uiteengeslagen in Warschau op 15 februari. In 1861 namen de boerenopstanden in hevigheid toe.
129. Fjodor Fjodorovitsj Trepov (1803—1889) was van 1868 tot 1878 hoofd van de Petersburgse politie. De Derde Sectie (Tretije Otdelenije) was de Russische politieke politie van 1826 tot 1880.
130. De gouverneur-generaal van Oost-Siberië van 1847 tot 1861 was Nikolaj Nikolajevitsj (1809—1881). Pjotr Andrejevitsj Sjoevalov

- (1827—1889) was van 1857 tot 1866 hoofd van de Petersburgse politie en van 1866 tot 1873 hoofd van de nationale politie. Nikolaj Pavlovitsj Ignatjev (1832—1908) was aanvankelijk diplomaat en bekleedde van 1861 tot 1882 vele politieke ambten.
132. Nikolaj Nikolajevitsj (1831—1891) en Michail Nikolajevitsj (1832—1909) waren jongere broers van Aleksandr II; beiden hadden hoge militaire functies. Aleksandr Vladimirovitsj Adlerberg (1819—1888) volgde zijn vader op als minister van de keizerlijke huishouding en landgoederen; hij bekleedde deze functie van 1872 tot 1881.
- De studentenongeregeldheden van 1861 begonnen in de herfst in Sint-Petersburg; de studenten hielden op 23 september de eerste politieke demonstratie in de stad sinds de decabristen en de volgende dag was de universiteit gesloten; dergelijke demonstraties volgden in Moskou en Kazan in oktober 1861.
133. Cassius Marcellus Clay (1810—1903), abolitionistisch politicus, was de Amerikaanse gezant in Rusland van 1861 tot 1862 en van 1863 tot 1869; hij arriveerde in juni 1861 in Sint-Petersburg en werd in juli door de tsaar ontvangen. Konstantin Dmitrijevitsj Oesjinski (1824—1870) was een bekend Russisch pedagoog rond het midden van de negentiende eeuw.
134. Pavel (= Paul) I woonde vanaf 1784 in het Gatsjinapaleis en werd daar in 1801 door zijn eigen hovelingen vermoord. Aleksandr trouwde in 1866 met prinses Dagmar van Denemarken (1847—1928); in 1864 was ze nog verloofd met zijn oudere broer Nikolaj, die in 1865 stierf; in Rusland kende men haar als Maria Fjodorovna.
137. Het gebied rond de Amoer werd bij het verdrag van Aigoen in 1858 aan Rusland toegewezen. Von Humboldt maakte in 1829 zijn ontdekkingsreis door Siberië en schreef *Fragments de géologie et de climatologie asiatique* (1831) en *Asie centrale* (1843). Karl Ritter (1779—1859), Duits geograaf, schreef over Azië in de tweede uitgave van *Erdkunde*, dat van 1822 tot 1859 in negentien delen verscheen. Het kozakkenleger van de Amoer werd in 1858 gevormd en de Bereden Kozakken van de Amoer in 1860.
138. Sergej Petrovitsj Ozerov (1809—1884) was van 1861 tot 1865 directeur van het Pagekorps. De assistent van Michail Nikolajevitsj was Nikita Vasiljevitsj Korsakov (1821—1890).
140. Ivan Vasiljevitsj Annenkov (1813—1887) was hoofd van de Petersburgse politie van 1862 tot 1867. Pavel Vasiljevitsj Annenkov (1812—1887) was een liberaal criticus. Ljoedvig Ljoedvigovitsj Gosse was van 1854 tot 1870 adjudant bij het Pagekorps.
141. Aleksandr Arkadjevitsj Soevorov (1804—1882) was gouverneur-generaal van Sint-Petersburg van 1861 tot 1866.
142. Michail Nikiforovitsj Katkov (1818—1883), die in de jaren dertig tot de liberale kringen van de Moskouse universiteit behoor-

de, was van 1850 tot 1880 een vooraanstaand reactionair liberaal; hij was redacteur van de *Moskovskije Vedomosti* (Moskouise krant). In werkelijkheid vocht hij geen duel uit met Bakoenin; toen ze onenigheid hadden in 1840, weigerde Bakoenin te duelleren.

143. De 'geheime revolutionaire regering' tijdens de Poolse Opstand van 1863 was de Rząd Narodowy (Volksbestuur), die zich in verbinding stelde met Herzen, Ogarjov en Bakoenin in Londen. Aleksandr Nikolajevitsj Liders (1790—1874), Russisch soldaat, was onderkoning van Polen in 1861 en 1862 en werd op 27 juni 1862 doodgeschoten. Konstantin Nikolajevitsj was onderkoning van Polen in 1862 en 1863. Aleksander Wielopolski (1803—1877), Pools politicus, was in 1862 en 1863 hoofd van het burgerbewind in Polen. De belangrijkste revolutionaire proclamatie werd in mei 1862 uitgegeven onder de titel *Molodaja Rossija* (Jong-Rusland) en was door de socialist P. G. Zajtsjnevski (1842—1896) in de gevangenis geschreven; deze begon in 1859 met zijn revolutionaire activiteiten en bracht sindsdien het grootste deel van zijn leven in de gevangenis en in ballingschap door. Semjon Romanovitsj Zjdanov (1803—1865) werd in 1864 lid van de Senaat; hij was lid van de commissie die een onderzoek instelde naar de politieke ordeverstoringen in Kazan in 1863. Hij stierf terwijl hij van een dergelijke missie uit Siberië naar Sint-Petersburg terugkeerde.
144. *Sovremennik* en nog een aantal andere radicale bladen werden in juni 1862 verboden.
145. Kropotkin verliet Sint-Petersburg in juni 1862.
146. Kropotkins dagboek over de tijd die hij in Siberië doorbracht (1862—1867), bleef bewaard en werd in 1923 uitgegeven.
147. Moeravjovs achterneef Bakoenin werd in 1857 naar Siberië verbannen en wist in juli 1861 te ontsnappen. Kropotkin kwam in september 1862 in Irkoetsk aan. Michail Semjonovitsj Korsakov (1826—1871) was gouverneur-generaal van Oost-Siberië van 1861 tot 1870. Boleslav-Viktor Kazimirovitsj Koekel, een Litouwer, was waarnemend gouverneur van Transbajkalja in 1862 en 1863. Kropotkin kwam in oktober 1862 in Tsjita aan. K. N. Pedasjenko was commandant van de Transbajkalkozakken. De 'goedwillende burgerambtenaren' waren Adolf Leopoldovitsj Sjanjavski (1837—1905) en Nikolaj Michajlovitsj Jadrintsev (1842—1894).
148. Het 'hoofd van het district' was Markovitsj; Kropotkin voerde het onderzoek uit in november 1862.
149. Michail Illarjonovitsj Michajlov (1826—1865) was dichter en journalist en onderhield een nauwe relatie met Tsjernysjevski; in 1861 hielp hij bij het opstellen van het manifest *K Molodomoe pokolenijoe* (aan de jonge generatie); om deze reden werd hij

tegen het eind van het jaar gearresteerd en naar Siberië gezonden; hij stierf niet 'een paar maanden later' maar na meer dan drie jaar. Kropotkin ging in november 1862 naar Kadaja in de buurt van Nertsjinsk om hem te waarschuwen en hij confronteerde Kropotkin met anarchistische opvattingen door hem aan te raden *Système des contradictions économiques* van Proudhon te lezen.

150. I. S. Aksakov gaf het tijdschrift *Djenj* (De Dag) uit van 1861 tot 1865; het artikel over Polen verscheen in november 1861.
152. Nikolaj Miljoetin was in 1863 en 1864 minister van Buitenlandse Zaken van Polen. Vladimir Aleksandrovitsj Tsjerkasski (1824—1878) was een Russisch politicus die eveneens betrokken was bij de totstandkoming van de afschaffing van de lijfeigenschap; hij was belast met de interne aangelegenheden van Polen van 1864 tot 1866.
155. De nieuwe gouverneur-generaal van Transbajkalja was Jevgeni Michajlovitsj Zjoekovski (1814—1883). George Kennan bezocht Siberië in de jaren 1885—1886 en publiceerde zijn bevindingen in *Siberia and the Exile System* (New York 1891).
158. Kropotkin reisde langs de Amoer van juni tot september 1863.
159. Innokenti, wiens werkelijke naam Ivan Jevsejevitsj Popov-Venjaminov luidde (1791—1879), was bisschop van Kamtsjatka van 1840 tot 1867.
160. 'Marovski' = Anton Ivanovitsj Malinovski.
166. De hoge functionaris die Frans sprak, was Vladimir Petrovitsj Boetkov (1814—1881), hoofd van de Siberische commissie van de ministerraad. Vjatsjeslav Grigorjevitsj Sjvarts (1838—1869) was een Russische kunstenaar die in 1861 een tekening voltooide, voorstellende *Ivan Grozni oe tela oebitovo im syna* (Ivan de Verschrikkelijke bij het lichaam van zijn door hem zelf vermoorde zoon); in 1864 schilderde hij deze voorstelling in olie-verf; Ivan IV vermoordde zijn zoon Ivan in 1580.
167. Tsjernysjevski werd in juli 1862 gearresteerd, opgesloten tot 1864 en naar Siberië verbannen tot 1883; hij stierf in 1889. Ignatjev stond aan het hoofd van het Aziatische departement op het ministerie van Buitenlandse Zaken van 1860 tot 1864.
168. Kropotkin keerde in februari 1864 naar Irkoetsk terug. Kropotkin reisde door Mantsjoerije van april tot juni 1864.
169. K'an-Hsi (1654—1722), de tweede Mantsjoe-keizer van China, die vanaf 1662 regeerde, had jezuïeten als adviseurs, geleerden en ontdekkingsreizigers; de Vlaamse jezuïet Ferdinand Verbiest (1623—1688) vergezelde hem op een reis door Mantsjoerije in 1683.
175. Kropotkin reisde in de zomer van 1864 langs de Amoer en langs de Soengari in de herfst van 1864. De Russische consul van Oerga was Sjisjmarev.

Michail Grigorjevitsj Tsjernjajev (1828—1898) was de commandant van een kozakkenbrigade; de dokter was Konradi en de astronoom Fjodor Oesoltsev.

177. De verslagen van de expedities door Mantsjoerije werden in 1865 gepubliceerd in de *Zapiski* (memoires) van de Siberische sectie van het keizerlijk Russisch Geografisch Genootschap.

180. Kropotkins verslag van zijn expeditie naar West-Sajans werd in 1867 gepubliceerd in de *Zapiski* van de Siberische sectie van het keizerlijk Russisch Geografisch Genootschap. De kaart werd Kropotkin getoond door de onderzoeker M. V. Roechlov.

Alfred Russel Wallace (1823—1913), Engels natuuronderzoeker, die op dezelfde tijd als Darwin de evolutietheorie opstelde, exploreerde Zuid-Afrika van 1848 tot 1852 en was zeer onder de indruk van de primitieve volken die hij daar ontmoette. Ivan Semjonovitsj Poljakov (1847—1887), Russisch zoöloog en antropoloog, ondernam tussen 1866 en 1880 verschillende expedities en schreef een groot aantal artikelen. Kropotkin zag hem in 1878 terug in Zwitserland; later was hij curator van het Zoölogisch Museum van de Russische Academie voor Wetenschappen. De topograaf was P. N. Mosjinski. Kropotkin ontving de gouden medaille van het keizerlijk Russisch Geografisch Genootschap voor zijn Vitim-Oljókma-expeditie. De bergketen die hij overgestoken was, werd Chrebet Kropotkin (Kropotkinketen) genoemd.

182. Raphael Pumpelly (1837—1923), Amerikaans geoloog, trok van 1861 tot 1865 door Japan en China, en bezocht Irkoetsk op de terugweg.

Adolph Bastian (1826—1905), Duits pionier op etnografisch gebied, reisde van 1861 tot 1866 door het Verre Oosten en bezocht Irkoetsk in 1865.

183. 'Potalov' = Pozochov. Kropotkins vijf anonieme verslagen van de krijgsraden werden in december 1866 gepubliceerd in de *Birzjevije Vedomosti* (Beursblad).

186. Aleksandr Kropotkin was getrouwd met Vera Sevastjanovna Tsjaikovskaja, dochter van Sevastjan Tsjaikovski, een Poolse revolutionair.

187. Toen Kropotkin de militaire dienst verliet, werd hij officieel overgeplaatst naar de civiele dienst; in januari 1868 kreeg hij de rang van titulairraad bij het ministerie van Binnenlandse Zaken en werd toegevoegd aan de statistische commissie onder leiding van Pjotr Petrovitsj Semjonov (1827—1914), een vooraanstaand geograaf.

'L. Schwartz' = Julius Schwartz (1822—1894), Duits astronoom, die Siberië exploreerde van 1855 tot 1858.

189. Kropotkins herziening van de orografie van Azië werd gepubliceerd in de *Zapiski* van het keizerlijk Russisch Genootschap in

1875. August Petermann (1822—1878) was een Duits cartograaf die een groot deel van zijn leven in Groot-Brittannië doorbracht. Zijn kaart van Azië was bestemd voor de zesde editie van de *Stielers Handatlas*, die uitkwam in de jaren 1871—1875.
190. Nikolaj Aleksejevitsj Severtsov (1827—1885), Russisch zoöloog, maakte vanaf 1857 vele expedities naar Centraal-Azië en publiceerde na 1867 verscheidene belangrijke artikelen en boeken. Nikolaj Nikolajevitsj Mikloecha-Maklaj (1846—1888), Russisch onderzoeker, studeerde in Duitsland, waar hij Ernst Heinrich Haeckel (1834—1919), de Duitse bioloog, als leermeester had; vanaf 1866 maakte hij een aantal expedities naar verschillende gebieden; hij reisde in 1869 naar de Rode Zee en in 1876 op het schip *Vitjaz* (Kampioen) naar Nieuw-Guinea. Van 1878 tot 1886 woonde hij meestentijds in Australië; hij schreef een groot aantal belangrijke artikelen.
191. Aleksej Pavlovitsj Fedtsjenko (1844—1873) en Olga Aleksandrovna Fedtsjenko (1845—1921), Russische natuurvorsers, maakten vanaf het jaar 1868 vele expedities over de hele wereld; *Poetesjestvije v Turkestan A. P. Fedtsjenko* (Reizen door Toerkestan door A. P. Fedtsjenko) werd tussen 1872 en 1877 uitgegeven; hun zoon Boris Aleksejevitsj Fedtsjenko (1872—1947) was een botanicus die van 1908 tot 1917 expedities ondernam; hij was van 1918 tot 1931 professor te Leningrad. Nikolaj Michajlovitsj Prজেবালস্কি (1839—1888) maakte tussen 1867 en 1888 vijf expedities naar Centraal-Azië.
192. Michail Vasiljevitsj Pevtsov (1843—1902), Vsevolod Ivanovitsj Roborovski (1856—1910) en Pjotr Koezmitsj Kozlov (1863—1935) waren collega's van Prজেবালস্কি, die vele expedities ondernam naar Centraal-Azië. Michail Konstantinovitsj Sidorov (1823—1887) schreef in de jaren 1870 over poolnavigatie. Willem Barentz (1550—1597), Nederlands ontdekkingsreiziger, probeerde omstreeks 1590 driemaal de noordoostpassage om Rusland te ontdekken en kwam bij zijn pogingen om het leven.
193. Nils Adolf Nordenskjöld (1832—1901), Zweeds geoloog, bevoer als eerste de noordoostpassage in het jaar 1870. Robert Edwin Peary (1856—1920), Amerikaans ontdekkingsreiziger, reisde omstreeks 1890 naar Noord-Groenland. Fridtjof Nansen (1861—1930), Noors ontdekkingsreiziger, voer op de *Fram* naar het Noordpoolgebied tussen 1893 en 1895. (Het uiteindelijke succes werd behaald door Peary toen deze in 1909 de Noordpool bereikte.) Kropotkins rapport waarin hij een Russische Poolexpeditie bepleitte, werd in 1871 uitgegeven door het keizerlijk Russisch Geografisch Genootschap. Nikolaj Goestavovitsj Sjilling (1829—1911) en Fjodor Petrovitsj Litke (1797—1882) waren Russische geografen en ontdekkingsreizigers.

194. Elling Carlsen (1819—1900) en Edvard Johannesen (1844—1901) waren Noorse ontdekkingsreizigers. Julius von Payer (1842—1915) en Karl Weyprecht (1838—1881), de Oostenrijkse en Duitse ontdekkingsreizigers, ontdekten in 1874 Franz-Josef-land. (Severnaja Zemlja, ten noordwesten van Novaja Zemlja, werd ontdekt in 1913.) Grigor Petrovitsj Gelmersen (1803—1885), Russisch geoloog, ondernam vele expedities en was van 1865 tot 1872 directeur van het Mijnbouwinstituut te Sint-Petersburg. Fjodor Bogdanovitsj Schmidt (1832—1908), Russisch geoloog, exploreerde Siberië tussen 1859 en 1862.
195. De vertrekkende secretaris van het keizerlijk Russisch Geografisch Genootschap was Fjodor Romanovitsj Osten-Saken, een ontdekkingsreiziger en bestuurder.
199. Apollon Nikolajevitsj Majkov (1821—1897) was een romantisch dichter van geringe betekenis. De hoge functionaris op het ministerie van Buitenlandse Zaken was Osten-Saken. Emile-Félix Fleury (1815—1884) was een van de nauwste medewerkers van Louis Napoleon (wiens staatsgreep plaats had op 2 december 1851 en niet in 1852); hij werd in 1856 adjudant van de keizer en was van 1863 tot 1870 ambassadeur van Frankrijk in Rusland. Compiègne was de favoriete verblijfplaats van Napoleon III.
201. Sjoevalov was van 1874 tot 1879 ambassadeur van Rusland in Groot-Brittannië. Aleksandr Lvovitsj Potapov (1818—1886) was van 1874 tot 1876 hoofd van de politie. Potapovs vriend was Tokarev, gouverneur van Minsk, en zijn voornaamste bondgenoot op het ministerie van Binnenlandse Zaken was Losjkarev. Andrej Aleksandrovitj Popov (1821—1897) 'had de marine in zijn zak'. Hij was een prominent functionaris die belast was met de scheepsbouw in de jaren zeventig en verwierf zich een fortuin door omkoperij en verduisteringen. De grootvorst die orgieën op touw zette, was Vladimir Aleksandrovitj (1847—1909), zoon van Aleksandr II en militair bevelhebber. De grootvorst die krankzinnig werd, was Sergej Aleksandrovitj (1857—1905), eveneens een zoon van Aleksandr II; later was hij gouverneur-generaal van Moskou en werd hij door een revolutionair vermoord.
202. De grootvorst die zijn moeders diamanten stal, was Nikolaj Konstantinovitsj, zoon van Konstantin Nikolajevitsj en Aleksandra Josifovna (1830—1912), die in 1850 geboren werd.
204. Pjotr Lavrovitsj Lavrov (1823—1900) was een Russisch politiek schrijver die in 1866 verbannen werd, maar in 1870 naar het buitenland wist te ontsnappen. Als gematigd socialist werkte zijn invloed door op Russische vluchtelingen, alsook binnen Rusland zelf. Dmitri Ivanovitsj Pisarev (1840—1868) was een vooraan-

staande auteur van de *Sovremennik*; hij had invloed als extreem nihilist (in de oorspronkelijke zin van het woord), werd gearresteerd in 1862 en tot zijn dood toe opgesloten; Velikoroës (de Grote Rus) was een groep intellectuelen die in 1861 een tijdschrift onder deze benaming uitgaven; men weet nog steeds niet wie dat waren. De eerste Zemlja i Volja (Land en Vrijheid) was een populistengroepering, gevormd in 1861; de leden ervan werden al snel gearresteerd maar een aantal maanden lang verenigde deze groepering de verschillende revolutionaire tendensen in zich. De naam werd later, in de jaren zeventig, opnieuw gebruikt voor een veel grotere organisatie.

205. 'Madame Kochanovski' = Nadezjda Dmitrijevna Chvosjtsjinskaja (1825—1889), een bekend schrijfster die het pseudoniem V. Krestovski gebruikte. Vsevolod Vladimirovitsj Krestovski (1840—1895) was midden negentiende eeuw een bekend schrijver.
206. Het 'volkstheater' was de Berg. *La Belle Hélène* werd opgevoerd in het Aleksandrinskitheater met Vera Aleksejevna Ljadova (1839—1870) in de hoofdrol. Dmitri Vladimirovitsj Karakozov (1840—1866) begon in 1861 revolutionaire activiteiten te ontplooiën; hij werd lid van de organisatie van Isjoetin en ondernam op 4 april 1866 op eigen houtje een poging om Aleksandr II te vermoorden; op 3 oktober van hetzelfde jaar werd hij opgehangen.
207. Nikolaj Andrejevitsj Isjoetin (1840—1879) begon zijn revolutionaire optreden in 1863 en vormde in 1865 zijn 'Organizatsija'. De leden ervan werden gearresteerd nadat Karakozov gepakt was en Isjoetin werd ter dood veroordeeld, maar kreeg gratie; hij werd krankzinnig en stierf in de gevangenis. Het citaat is van Heine.
209. 'Adrian Saboerov' = Aleksej Dmitrijevitsj Obolesjev (1854—1881), alias Saboerov, een lid van Zemlja i Volja (Land en Vrijheid); hij nam deel aan de ontsnapping van Kropotkin uit de gevangenis en aan de moord op Mezentsov. Hij werd in 1879 gearresteerd en stierf in de Petrus-en-Paulusvesting.
211. Ventseslav Leopoldovitsj Groeber (1814—1890), Russisch anatoom, was sinds 1858 professor aan de Medische Academie te Sint-Petersburg.
Sofja Vasiljevna Kovalevskaja (1850—1891) was vanaf 1884 professor in de wiskunde aan de universiteit van Stockholm.
Karl Weierstrass (1815—1897) was sinds 1864 professor in de wiskunde aan de universiteit van Berlijn.
212. Rusland viel in april 1877 de Balkan binnen; de Turken werden gedwongen het Verdrag van San Stefano in maart 1878 te aanvaarden. De 'grootste misdadigster' van de twee verpleegsters was Sofja Nikolajevna Lavrova (1841—1916), de zuster van

- Aleksandrs vrouw Vera, die geadopteerd was door N. N. Moe-ravjov; ze was betrokken bij de revolutionaire beweging, werd gevangengezet en verbannen; later woonde ze in Frankrijk.
213. Nadezjda Vasiljevna Stasova (1822—1895) was een actief femi-niste. Nikolaj Aleksandrovitsj Korf (1834—1883) was een be-kend pedagoog.
215. Aleksej Kropotkin stierf op 7 september 1871 en werd begraven in de kerk van Joann Predtetsja (Johannes de Voorganger). ‘Generaal N.’ = Pjotr Pavlovitsj Doernovo, een bewindsman die een tijdlang gouverneur van Moskou was. Zijn dochter Jeli-zaveta Petrovna Doernovo (1854—1910) was actief als revolu-tionaire van 1870 tot 1907, toen ze naar Frankrijk emigreerde, waar ze zelfmoord pleegde.
216. Natalja Aleksandrovna Armfeldt (1850—1887) begon in het begin van de jaren zeventig met haar revolutionaire activiteiten, werd gearresteerd en weer vrijgelaten in 1874; in 1879 werd ze opnieuw gearresteerd en opgesloten tot 1884, waarna ze naar Siberië gezonden werd, waar ze gestorven is; Kennan ontmoette haar in Kara in november 1885.
217. Kropotkin verliet Rusland in februari 1872.
218. Charles Fourier (1772—1837) was een utopistisch socialist met libertaire tendensen; Henri de Saint-Simon (1760—1825) was een Frans utopistisch socialist met autoritaire tendensen; Robert Owen (1771—1858) was de belangrijkste grondlegger van de vakbonden en een coöperatieve beweging in Groot-Brittannië. Pierre Dupont (1821—1870) was een Franse revolutionair zan-ger. Jong-Italië, Jong-Duitsland, Jong-Hongarije, enzovoort wa-ren de namen van de progressieve nationalistische bewegingen.
221. Ferdinand Lassalle (1825—1864), de grondlegger van de Duitse socialistische beweging, richtte in 1863 de Allgemeiner Deut-scher Arbeiterverein op (Algemene Duitse Arbeidersbeweging); de marxistische Sozialdemokratische Arbeiterpartei (Sociaal-de-mocratische arbeiderspartij) werd in 1869 gevormd en in 1875 smolten ze samen. Kropotkins schoonzuster in Zürich was Sofja Lavrova.
223. Nikolaj Isaakovitsj Oetin (1854—1883) begon in het begin van de jaren zestig revolutionaire acties te ontplooien; in 1863 vluchtte hij uit Rusland en sloot zich aan bij de revolutionaire vluchtelingen in Zwitserland. ‘Madame Olga’ = Olga S. Levas-jova, een Russische revolutionaire die zich ook in Zwitserland vestigde en daar de revolutionaire activiteiten bevorderde. In 1868 gingen zij gezamenlijk verder en met haar geld en zijn ken-nis werden ze de leidende Russische marxisten in Zwitserland. In 1872 zeiden ze de revolutie vaarwel en werden reformistische socialistten. In 1877 herriep Oetin zijn vroegere verklaringen en werd hij door de Russische regering weer in genade aangeno-

men. In 1880 keerde hij terug naar Rusland en werd ronselaar voor het leger.

224. *The Career of a Nihilist* was een roman van de hand van Stepnjak, geschreven in het Engels en gepubliceerd in Londen in 1889. (Kropotkin verzorgde een Russische vertaling ervan die in 1898 in Genève werd uitgegeven.) De bijeenkomst tijdens welke Kropotkin beseftte dat hij zich moest aansluiten bij de revolutionaire beweging, werd gehouden ter nagedachtenis van de Parijse Commune op de eerste gedenkdag, 18 maart 1872.

‘Monsieur A.’ = Ambery. De *Journal de Genève* was (en is nog steeds) een vooraanstaande Geneefse krant. De bouwvakkersstaking in 1869 in Genève werd aangemoedigd door de plaatselijke afdeling van de Eerste Internationale onder leiding van Bakoenin. De nieuwe staking dreigde in maart 1872 uit te breken.

225. Nikolaj Ivanovitsj Zjoekovski (1842—1895) begon in het begin van de jaren zestig met revolutionaire activiteiten; in 1863 vluchtte hij uit Rusland en vestigde zich in Zwitserland; daar werkte hij nauw samen met Bakoenin en speelde vele jaren lang een leidende rol in de Zwitserse anarchistische beweging.

226. De Fédération Jurassienne werd in 1871 gevormd door bakoenisten die in 1870 door de marxisten uit de Fédération Romande gestoten waren.

227. James Guillaume (1844—1916) was onderwijzer in Le Locle, waar hij in 1866 een afdeling vormde van de Eerste Internationale, tot hij wegens zijn politieke activiteiten in 1869 weggezonden werd en drukker werd; hij was een van de toonaangevende antimarxisten in de Internationale en werd met Bakoenin in 1872 uitgewezen. Tien jaar lang gaf hij anarchistische bladen uit: *Le Progrès* (De Vooruitgang) van 1868 tot 1870, *Solidarité* (Solidariteit) van 1870 tot 1871, en het *Bulletin* van de Jurafederatie van 1872 tot 1878. Toen beëindigde hij zijn politieke activiteiten en vertrok naar Frankrijk, waar hij een bekend pedagoog werd. In 1889 nam hij de Franse nationaliteit aan. In de jaren negentig nam hij de politieke draad weer op ten tijde van de syndicalistische beweging; hij en Kropotkin kregen in 1902 weer contact met elkaar; tijdens de laatste tien jaar van zijn leven stelde hij een uitgebreide geschiedenis van de Eerste Internationale op en gaf de werken van Bakoenin uit; hij steunde de Eerste Wereldoorlog. Hij vertaalde in 1872 niet om zijn brood te verdienen en toen hij dit in 1875 wel deed, kreeg hij zestig frank betaald voor tweeëndertig bladzijden; de plaatselijke krant was *Lectures Populaires* en kwam in april 1872 voor het eerst uit. De ‘Franse communard’ was André Bastélica (1845—1884), een Corsicaanse drukker, die de belangrijkste bakoenist in Marseille was aan het eind van de jaren zestig; hij nam deel aan de Com-

mune van Lyon in 1870 en de Parijse Commune van 1871. Benoît Malon (1841—1893) was een journalist die de belangrijkste anarchist werd in de Parijse sectie van de Eerste Internationale in de jaren zestig; hij woonde van 1871 tot 1880 in Zwitserland en schreef een boek over de Parijse Commune, *La troisième défaite du prolétariat français*, dat in 1871 werd gepubliceerd; toen hij terugkeerde naar Frankrijk werd hij reformistisch socialist. Eugène Varlin (1839—1871) was een van de anarchisten van het eerste uur bij de Eerste Internationale in de jaren zestig; hij voerde de opstand aan waarmee de Parijse Commune een aanvang nam, werd gearresteerd en doodgeschoten. Jean-Louis Pindy (1840—1917) was een blanquist bij de Eerste Internationale en vestigde zich in 1872 in Zwitserland; hij hielp bij de totstandkoming van de *L'Avant-Garde* van 1877 tot 1878, en was later actief bij de vrijdenkersbeweging.

228. Charles Delécluze (1809—1871) was een journalist die deelnam aan de opstanden van 1830 en 1848, alsook aan die van 1871; hij was de laatste militaire commandant van de Parijse Commune en stierf op de barricades.

Raoul Rigault (1846—1871), de jongste leider van de Parijse Commune, was belast met de gijzelaars als Procureur-generaal en hoofd van politie, maar hij werd bij de straatgevechten van mei gedood voordat hun executie kon plaatsvinden. Gaston Galifet (1830—1909) die het bevel voerde over een legerbrigade die de Parijse Commune onderdrukte op bevel van de regering te Versailles, gedroeg zich uitermate wreed. *Le livre rouge de la justice rurale*, een documentair verslag van de vernietiging van de Commune, werd opgesteld door Jules Guesde en in 1871 gepubliceerd. De *Standard* (nu de *Evening Standard*), de *Daily Telegraph* en de *Times* waren al bekende kranten in Londen; *Le Figaro* was zelfs toen al de toonaangevende conservatieve krant in Parijs.

229. Adhémar Schwitzguébel (1844—1895) sloot zich in 1866 bij de Eerste Internationale aan en werd bakoenist; hij was een voor-
aanstaand lid van de Jurafederatie met streng syndicalistische tendensen; Guillaume publiceerde een aantal van zijn geschriften, *Quelques écrits*, in 1908.

231. Bakoenin woonde van oktober 1870 tot september 1872 in Locarno. Guillaume's krant in Le Locle was *Le Progrès*; ze ontmoetten elkaar in 1869. Guiseppe Fanelli (1827—1877), een Italiaans parlementair afgevaardigde die deelgenomen had aan het Risorgimento, werd in 1866 bakoenist en reisde naar Spanje, waar hij in 1868 de basis legde voor de anarchistische beweging.

236. Kropotkin keerde in mei 1872 naar Rusland terug. In dezelfde maand nam hij zijn ontslag bij het ministerie van Binnenlandse Zaken, waarbij hij de ererang van college-assessor kreeg.

241. Tsjernysjevski's roman, *Sjto delatj?* (Wat te doen?) was geschreven in de gevangenis en werd in 1863 gepubliceerd. *V Narod!* (Naar het volk!) was het sleutelwoord van een invloedrijk artikel van Herzen in de *Kolokol* in november 1861.
243. 'Kelnitz' = Dmitri Aleksandrovitsj Klements (1848—1914). Hij begon zijn revolutionaire loopbaan in de jaren zestig, woonde van 1875 tot 1878 in het buitenland; werd in 1879 gearresteerd en in 1881 naar Siberië gestuurd. Hij ondernam verscheidene expedities naar Centraal-Azië en werd een prominent etnoloog.
244. De Tsjaikovskygroepering (Kroezjok Tsjaikovtsev) was een van de belangrijkste groeperingen binnen de Russische volksbeweging. Nikolaj Vasiljevitsj Tsjaikovsky (1850—1926) was actief vanaf 1869 en leidde de groep sinds 1871 tot hij in 1874 Rusland verliet; hij woonde in de Verenigde Staten en daarna in Engeland, waar hij een tijdlang actief was in de anarchistische beweging. In 1907 keerde hij naar Zwitserland terug en werd een vooraanstaand sociaal revolutionair leider; na de Revolutie van 1917 stond hij een tijdlang aan het hoofd van een antibolsjevistische regering in Archangelsk; hij verliet Rusland in 1918 en vestigde zich in de Verenigde Staten.
- Sergej Gennadjevitsj Netsjajev (1847—1882) begon in 1869 met zijn revolutionaire activiteiten en verliet in de loop van dat jaar Rusland, bezocht Bakoenin in Zwitserland, keerde naar Rusland terug en vormde een geheime groepering in Moskou. Hij vermoordde een van de leden ervan (Ivan Ivanovitsj Ivanov) en ontsnapte naar Zwitserland; hij werd in 1872 aan Rusland uitgeleverd en in 1873 gevangengezet. Hij zette zijn revolutionaire activiteiten voort in de Petrus-en-Paulusvesting, waar hij na tien jaar eenzame opsluiting stierf.
- Het bekendste werk van Lassalle was het *Arbeiterprogramm* uit 1862. Vasili Vasiljevitsj Bervi (1829—1918) was een ambtenaar die in 1861 ontslagen werd omdat hij protesteerde tegen de regeringspolitiek. Hij werd vastgehouden en verbannen naar verschillende delen van Rusland, tot 1871. Hij maakte gebruik van zijn ervaringen in zijn eerste boek *Polozjenije rabotsjego klassa v Rossii* (De situatie van de arbeidersklasse in Rusland), dat onder het pseudoniem N. Flerovski in 1869 werd gepubliceerd; hij werd in 1873 gearresteerd en verbannen tot hij in 1893 naar Engeland ontsnapte.
248. De officier die zich was gaan interesseren voor de zemstvo's was Leonid Emmanoeilovitsj Sjisjko (1852—1910); hij werd in 1874 gearresteerd en gevangengezet; hij werd verbannen tot hij in 1890 naar Engeland ontsnapte.
250. John Wyclif (ca. 1330—1384), de Engelse godsdiensthervormer, preekte niet voor het volk, al deden zijn volgelingen, de Lollards, dat wel. 'De afgescheiden boeren in Zuid-Rusland' waren de

- Sjtoendisten, een baptistische sekte in de Oekraïne.
251. Het Uitvoerend Comité (*Ispolnitelni Komitet*) was sinds 1879 het centrale orgaan van de Narodnaja Volja (de Wil van het Volk of: de Vrijheid van het Volk); uiteindelijk was deze groepering verantwoordelijk voor de moord op de tsaar.
253. Kropotkin schreef ook een verslag van zijn expeditie naar Finland bij zijn voornaamste werk: het onderzoek naar de ijstijd, dat in 1876 gepubliceerd werd in de *Zapiski* van het keizerlijk Russisch Geografisch Genootschap.
- Sofja Lvovna Perovskaja (1853—1881) begon in 1872 haar revolutionaire activiteiten, werd in 1874 gearresteerd, weer vrijgelaten en in 1878 verbannen. In 1879 was ze een van de leidende figuren binnen de Narodnaja Volja; ze had de leiding bij de aanslag op Aleksandr II in 1881, waarvoor ze opgehangen werd. Haar vader was Ljev Nikolajevitsj Perovski (1816—1890), vice-gouverneur van Sint-Petersburg van 1861 tot 1865 en gouverneur in 1865 en 1866 (hij kreeg zijn ontslag na Karakozovs poging om Aleksandr II te vermoorden); haar moeder was Varvara Stepanovna-Veselovskaja.
- De zusters Kornilov-Vera (1848—1875), Ljoebov (1852—1892) en Aleksandra (1853—1930), waren dochters van Ivan Kornilov, kleinzoon van de stichter van de Kornilovporseleinindustrie in 1791.
254. Michail Vasiljevitsj Koeprijanov (1854—1878) werd in 1874 gearresteerd en stierf in de gevangenis. 'Varvara B.' = Varvara Nikolajevna Batjoesjkova (1852—1894), die in 1875 gearresteerd werd en vervolgens opgesloten en verbannen. Sergej Michajlovitsj Kravtsjinski (1851—1895) begon in 1872 zijn revolutionaire activiteiten, verliet Rusland in 1873, sloot zich aan bij de opstand van de Slaven tegen de Turken in de Balkan in 1875 en bij een anarchistische opstand in Italië in 1877. Hij keerde naar Rusland terug en werd een van de leiders van de tweede Zemlja i Volja (Land en vrijheid). Nadat hij Mezentsov vermoord had, verliet hij Rusland weer in 1878 en vestigde zich in Engeland, waar hij actief was als propagandist voor de Russische revolutionaire beweging.
255. Henry Morton Stanley (1841—1909), Engels-Amerikaans ontdekkingsreiziger, publiceerde *How I Found Livingstone* in 1872.
256. Dmitri Michajlovitsj Rogatsjov (1851—1884) was een bijzonder actief lid van de beweging 'Naar het volk toe' in Sint-Petersburg, aan de Volga en aan de Don; in 1876 werd hij gearresteerd en in de gevangenis gezet, waar hij stierf.
257. Porfiri Ivanovitsj Vojnaralski (1844—1898) begon in 1861 met zijn werk voor de revolutie. Hij werd verscheidene malen gearresteerd; in 1874 werd hij gearresteerd, opgesloten tot 1883 en leefde tot 1897 in ballingschap.

258. Kravtsjinski's pamfletten waren *Slovo na veliki pjatok* (Ballade van het grote vijfkopekenstuk) in de stijl van Félicité de Lamennais (1782—1854), de Franse, christelijk-socialistische schrijver; en *Skazka o Moedritse Naoemovne* (Het sprookje van Moedritsa Naoemovna), een uiteenzetting van het marxisme in de vorm van een sprookje. Ook Kropotkin schreef twee pamfletten voor de Tsjaikovskygroepering: *Skazka o tsjetyrjoch bratjach* (Het sprookje van de vier broers) en *Jemeljan Ivanovitsj Poegatsjov* (De geschiedenis van de opstand van Poegatsjov); ze werden allebei in Zwitserland gedrukt in 1873 — in samenwerking met Ljev Aleksandrovič Tichomirov (1852—1923), een lid van de Tsjaikovskygroepering die later een van de leidende figuren werd bij *Zemlja i Volja* en *Narodnaja Volja*; in 1888 werd hij reactionair.

Anatoli Ivanovitsj Serdjoekov werd herhaaldelijk gearresteerd en pleegde in 1878 in de gevangenis zelfmoord.

259. Henry Thomas Buckle (1821—1826) was een Engels sociaal historicus met liberale rationalistische ideeën. John Stuart Mill (1806—1873) was een Brits utilitaristisch filosoof, die later gematigd socialistisch werd. John William Draper (1811—1882) was een Amerikaans geleerde die een rationalistisch geschiedschrijver van ideeën werd. Friedrich Spielhagen (1829—1911) was een Duits romanschrijver met sterke sociale interesses. Kropotkins lezingen voor de Sint-Petersburgse arbeiders hadden plaats ongeveer ten tijde van de Eerste Internationale en de Parijse Commune.

De andere twee leden die contact onderhielden met de arbeiders waren Sergej Silytsj Sinegoeb (1851—1907) en Nikolaj Apollonovitsj Tsjaroesjin (1851—1837), die beiden een groot deel van hun tijd in de gevangenis en in ballingschap doorbrachten.

260. Emile Erckmann (1822—1899) en Alexandre Chatrian (1826—1890) waren Franse schrijvers van historische romans die gezamenlijk schreven onder de naam Erckmann-Chatrian; hun *L'histoire d'un paysan* (Het verhaal van een boer), een populair verslag van de Franse Revolutie, werd in vier delen uitgegeven van 1868 tot 1870; de Russische bewerking, die geschreven was door Klements, heette *Istorija odnogo frantsoezskovo krestjanina* (De geschiedenis van een Franse boer) en werd in 1873 in Zwitserland gedrukt.

Het hoofdkwartier, dat in november 1873 werd overvallen, bevond zich in het Narvadistrict van Sint-Petersburg en stond in verbinding met de Tortonifabriek.

262. Het hoofdkwartier dat in januari 1874 overvallen werd, lag in het Vyborgdistrict van Sint-Petersburg, en onderhield contacten met de Nikolskifabriek. Aleksandr Vasiljevitsj Nizovkin (1854—1879) werd in 1874 gearresteerd en verraadde zijn vrienden; in 1878 werd hij tot gevangenisstraf veroordeeld, doch weer

vrijgelaten.

264. Kropotkins redevoering voor het keizerlijk Russisch Geografisch Genootschap werd gehouden op 21 maart en stond afgedrukt in de *Zapiski* van 15 augustus 1874. Nikolaj Pavlovitsj Barbot-de-Marni (1829—1877) was vanaf 1863 professor in de geologie aan het Mijnbouw Instituut te Sint-Petersburg.
265. Kropotkin werd op 25 maart 1874 gearresteerd.
266. Het 'Geheime Departement' was de Preobrazjenski Prikaz (het Preobrazjenskidepartement) dat in de jaren 1690 ingesteld werd. Begin achttiende eeuw werd dit de Preobrazjenskaja Kantseljarija (kanselarij) en later in de achttiende eeuw, onder de keizerinnen Jelizaveta en Jekaterina de Tajnaja Kantseljarija (geheime kanselarij). Burkhardt Christoph Münnich (1683—1767), in Rusland bekend als Christofor Antonovitsj Minich, was een Duits avonturier in Russische dienst die voor korte tijd eerste-minister was tijdens de regering van Anna Leopoldovna (1718—1745) en wel in 1740 en 1741. Van 1741 tot 1762 zat hij in de gevangenis; de specialist in terreurdaden was in werkelijkheid zijn rivaal Ernst Johann Biron (1690—1772), een andere Duitse avonturier die kamerheer was tijdens de regering van Anna Ivanovna (1693—1740). Vanaf 1730 bekleedde hij deze functie tot hij door Minich vervangen werd in 1740.
267. De gevolmachtigde (openbare aanklager) was Maslovski.
271. Aleksej Petrovitsj (1690—1718) werd vermoord door of op bevel van zijn vader. Tarakanova, een pretendente voor de Russische troon die verklaarde een dochter te zijn van keizerin Jelizaveta (1741—1762), stierf kort na haar arrestatie in 1775. Jekaterina II stootte haar echtgenoot Pjotr III van de troon in 1762 en liet hem vermoorden. Taras Sjevtsjenko (1814—1861), de grootste dichter van de Oekraïne, werd in 1847 wegens anti-Russische activiteiten gearresteerd en tot 1857 verbannen. Dostojevski werd in 1849 gearresteerd wegens zijn lidmaatschap van de gematigd socialistische Petrasjevski-kring; tot 1853 zat hij in de gevangenis.
- Bakoenin werd in 1849 in Dresden gearresteerd en zat in 1849 en 1850 opgesloten in Duitsland en in 1850—1851 in Oostenrijk (waar hij twee maanden lang aan de muur geketend zat in Olmütz). Hierna werd hij teruggestuurd naar Rusland waar hij de jaren 1851 tot 1857 doorbracht in de gevangenis; in werkelijkheid slaagde hij er niet in overeind te blijven en schreef hij een gedetailleerde 'biecht' aan Nikolaj I in 1851.
273. De gouverneur van de Petrus-en-Paulusvesting was Bogorodski. George Lewes (1817—1878) was een Engels schrijver die met de romanschrijfster George Eliot samenwoonde; zijn *Physiology of Common Life* werd in 1859 gepubliceerd. Eugène Sue (1804—1857), Frans romanschrijver, publiceerde *Les mystères du peuple*

(Mysteries van het volk) tussen 1849 en 1856.

274. Aleksandr Kropotkin ging in 1872 naar Zwitserland en keerde in 1874 weer naar Rusland terug; de beide broers ontmoetten elkaar in september. Aleksanders zoonje dat aan cholera overleed, heette Pjotr en het andere zoontje, dat aan tuberculose stierf, heette Aleksandr.

John Bright (1811—1889) was een radicaal leider in het parlement van 1843—1887. Louis Blanc (1811—1882) en Alexandre-Auguste Ledru-Rollin (1807—1874) waren gematigde socialisten die lid waren van de voorlopige regering na de Revolutie van 1848; de Parijse arbeiders kwamen hier in juni 1848 in opstand en werden bruto uiteengeslagen. Lavrov woonde van 1872 tot 1874 in Zürich.

276. Het eerste deel van Kropotkins boek over de ijstijd werd in 1876 gepubliceerd in de *Zapiski* van het keizerlijk Russisch Geografisch Genootschap.

279. De zoon van de gouverneur was Nikolaj Nikolajevitsj Bogorodski (1853—1920) die in 1874 begon met revolutionaire activiteiten en later als contactman optrad tussen de Narodnaja Volja en de Petrus-en-Paulusvesting; hij werd in 1881 gearresteerd en naar Siberië gezonden, waar hij zich blijvend vestigde.

280. Kropotkin ontmoette Jelena en Aleksandr op 21 december, zijn naamdag.

Aleksandr Kropotkin werd in december 1874 gearresteerd (in 1858 was hij al eens voor korte tijd onder arrest geweest omdat hij een exemplaar van *Self-Reliance* van Emerson in zijn bezit had). Lavrov publiceerde *Vperjod!* (Voorwaarts!) in Londen van 1874 tot 1876.

281. Aleksandr Kropotkin woonde van 1875 tot 1886 in Siberië; George Kennan ontmoette hem in augustus 1885 in Tomsk.

282. De vrouwelijke gevangene was Platonova. De boer heette Govoroecha.

284. De markies van Posa is een persoon uit Schillers toneelstuk *Don Carlos* (1787). De decabrist die Kropotkin in Siberië kende, was Dmitri Irinarchovitsj Zavalisjin (1804—1892); hij werd in 1826 naar Siberië verbannen. Kropotkin ontmoette hem in oktober 1862 in Tsjita en was onder de indruk van diens verzet tegen de Russische autoriteiten aldaar.

287. De dokter die Kropotkin liet overbrengen naar het Nikolajevski Militaire Hospitaal was Ivan Michajlovitsj Setsjenov (1829—1905).

290. De vrouw met de ballon was M. P. Lesjern-fon-Gertsfeld.

De man die kersen at, was Aron Isaakovitsj Zoendelevitsj (1854—1923), later een vooraanstaand lid van Zemlja i Volja en Narodnaja Volja; in 1879 werd hij gearresteerd en gevangengezet en tot 1905 leefde hij in ballingschap. Het grijze huis werd gehuurd

door M. P. Lesjern-fon-Gertsfeld en Edoeard Edoeardovitsj Vejmar.

291. Apollinari Kontski (1825—1879) was een Pools violist en componist.

292. De man in het rijtuig was Orest Edoeardovitsj Vejmar (1845—1885), broer van Edoeard, een arts die keizerin Maria Aleksandrovna behandeld had; in 1878 werd hij gearresteerd en naar Siberië verbannen, waar hij overleed.

293. Het paard, met de naam Varvara, werd ook nog voor andere ontsnappingen gebruikt. De man die de soldaat afleidde, was Joeri Nikolajevitsj Bogdanovitsj (1850—1888), die later als leider optrad bij de Narodnaja Volja. Hij was betrokken bij de moord op Aleksandr II, werd in 1882 gearresteerd en stierf in de gevangenis.

De koetsier was Mark Andrejevitsj Natanson (1850—1919); hij had in 1869 een studentengroepering gevormd die later uitgroeide tot de Tsjaikovskygroepering. Hij werd in 1871 gearresteerd en verbannen; hij werd een van de leidende figuren van Zemlja i Volja en werd in 1877 opnieuw gearresteerd en verbannen. In 1890 vormde hij een volkspartij en werd nogmaals gearresteerd in 1894 en wederom verbannen; in 1904 verliet hij Rusland en hield zich actief bezig met de sociaal-revolutionaire partij; in 1918 werd hij een van de leidende Links-Sociaal-Revolutionairen.

295. De vriend die Kropotkin tot de Russische grens vergezelde, was Aleksandr Konstantinovitsj Levasjov (1851—1902), een lid van de Tsjaikovskygroepering; met zijn paspoort en onder zijn naam reisde Kropotkin vier jaar rond.

Sofja Lavrovna werd in werkelijkheid binnen een maand vrijgelaten.

297. Kropotkin kwam in augustus 1876 in Engeland aan; pas in 1917 keerde hij naar Rusland terug.

298. Paganel, de geograaf in *Les enfants du Capitaine Grant* (1867—1868) van Jules Verne, leert bij vergissing Portugees in plaats van Spaans. *Nature* is een wetenschappelijk weekblad dat uitgegeven werd in Londen; Kropotkins eerste stukje over de Noorse Noordatlantische expeditie werd op 13 juli 1876 gepubliceerd. Aan het eind van de jaren zestig hadden de broers Kropotkin *The Philosophy of Geology* (1863) vertaald van David Page (1814—1879), Brits geoloog, en *Principles of Biology* (1864—1867) van Herbert Spencer.

299. John Scott Keltie (1840—1927), Brits geograaf, was redacteur van *Nature* sinds 1873; later was hij bibliothecaris, assistent-secretaris en secretaris van het Koninklijk Geografisch Genootschap, en hoofdredacteur van het *Geographical Journal*.

Kropotkins recensie van zijn boek over de ijstijd werd gepubliceerd in *Nature* op 28 juni 1877; er werd geen recensie gepubli-

ceerd van zijn boek over de Aziatische orografie.

300. De Slaven kwamen in 1875 in de Balkan in opstand tegen de Turkse overheersing; Stepnjak, Klements en vele anderen gingen er die zomer naar toe; de *Daily News* was een Engelse liberale krant. Kropotkin ging in januari 1877 naar Zwitserland.

303. Het Haagse Congres van de Internationale werd gehouden in september 1872. De anti-autoritaire Internationale hield congressen in St.-Imier in 1872, in Genève in 1873, in Brussel in 1874, in Bern in 1876 en in Verviers in 1877. Bakoenin stierf in Bern op tweeënzestigjarige leeftijd. Edmé MacMahon (1808—1893) was een Frans militair die het bevel voerde over het leger dat in 1871 de Parijse Commune vernietigde. Hij was van 1873 tot 1879 president van Frankrijk en probeerde in 1873 de monarchie weer te herstellen. Henri de Bourbon, Comte de Chambord (1820—1883) maakte vanaf 1836 aanspraak op de Franse troon onder de naam Henri IV. De voornaamste reden dat het herstel van de monarchie mislukte, was zijn onenigheid met MacMahon.

Léon Gambetta (1838—1882) was een republikeins politicus sinds de jaren zestig, die de leiding had bij de patriottische reactie op de nederlaag van Pruisen in 1870 en bij het republikeinse verzet tegen de monarchisten in de jaren zeventig. Hij was eerste-minister in 1881 en 1882. Georges Clemenceau (1841—1929) was in de jaren zestig een radicaal politicus. In de jaren zeventig leidde hij het radicale verzet tegen de monarchisten. Na 1906 was hij tweemaal eerste-minister. De Spaanse monarchie werd na een kort republikeins bewind in 1874 hersteld.

304. Louis-Auguste Blanqui (1805—1881) was de belangrijkste revolutionair-socialistische leider in Frankrijk van 1830 tot 1870. De Kantonalisten waren republikeinen die in 1873 in opstand kwamen tegen de Spaanse regering ten gunste van een extreem federalistisch systeem. Bismarck begon in 1878 een twaalf jaar durende campagne tegen de socialisten.

306. Het *Bulletin de la Fédération Jurassienne* werd gepubliceerd van 1872 tot 1878.

Auguste Spichiger (1842—1919) was actief in de arbeidersbeweging in de jaren zeventig en werkte mee aan de publikatie van *L'Avant-Garde* in 1877 en 1878.

Elisée Reclus (1830—1905), Frans geograaf, was eveneens een actief anarchist, die in Groot-Brittannië, Amerika, Zwitserland en België woonde tijdens zijn ballingschap, die het grootste deel van zijn leven in beslag nam. Hij publiceerde de *Nouvelle géographie universelle* in Parijs in twintig delen van 1876 tot 1894.

Gustave Lefrançais (1826—1901) was een onderwijzer die de eerste voorzitter werd van de Parijse Commune en later de verantwoording droeg voor de financiën. Hij schreef een boek over

de Commune: *Etude sur le mouvement communaliste à Paris en 1871*, dat in 1872 uitgegeven werd. In 1881 keerde hij naar Frankrijk terug en werd reformistisch socialist.

308. Paul Brousse (1844—1912) begon zijn politieke loopbaan in 1869 als radicaal en werd in 1872 anarchist. Hij moest Frankrijk verlaten omdat hij zijn steun verleend had aan de Commune. In 1873 woonde hij in Spanje en van 1873 tot 1879 in Zwitserland. Hij leidde de Berner Sectie van de Jurafederatie en gaf de *Arbeiterzeitung* uit in 1876 en 1877 en *L'Avant-Garde* in 1877 en 1878. Hij werd een maand lang opgesloten omdat hij in 1877 een demonstratie had geleid in Bern en hij kreeg twee maanden voor het uitgeven van *L'Avant-Garde* in 1879. Toen werd hij Zwitserland uitgezet.

Carlo Cafiero (1846—1892) was marxist in de Internationale. In 1871 werd hij anarchist en was werkzaam in Zwitserland en Italië tot hij in 1882 sociaal-democraat werd. In 1883 werd hij geestesziek en stierf in een krankzinnigengesticht.

Errico Malatesta (1853—1932) sloot zich in 1871 bij de Internationale aan en werd onmiddellijk anarchist; hij was niet alleen actief in Zwitserland en Italië maar in vele andere plaatsen in Europa, Noord-Afrika en Noord- en Zuid-Amerika; in 1919 keerde hij voorgoed terug naar Italië; hij was de leidende figuur in de Italiaanse anarchistische beweging gedurende een halve eeuw. Malatesta en Cafiero leidden een mislukte opstand in de provincie Benevento bij Napels in april 1877.

309. Nikolaj Vasiljevitsj Sokolov (1832—1889) verliet het Russische leger in 1863 en werd radicaal socialist. Hij schreef artikelen in *Roesskoje Slovo* (Het Russische woord); in 1867 werd hij gearresteerd en verbannen; in 1872 ontsnapte hij uit Rusland en vestigde zich in 1873 in Zwitserland. Paul-Louis Courier (1772—1825) was een Frans geleerde en pamfletschrijver die zich richtte tegen de reactie van de royalisten na het herstel van de monarchie in 1815, waarna hij vermoord werd. Severino Albarracín was een Spaans onderwijzer, die de eerste algehele staking leidde in Spanje in 1873 in Alcoy. Hij vluchtte naar Zwitserland en keerde in 1877 naar Spanje terug. Otto Rinke (geboren in 1853) en Emil Werner (geboren in 1846) waren leiders van de Duits-Zwitserse anarchistische beweging, die meewerkten aan de *Arbeiterzeitung* in 1876 en 1877. Later waren ze actief in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten.

310. Hippolyte Ferré, gestorven in 1913 — broer van Charles-Théophile Ferré (1845—1871), een vooraanstaand lid van de Parijse Commune die doodgeschoten werd — en P. Jeallot waren Franse blanquisten die in de jaren 1870 in Zwitserland woonden.

De demonstratie met de rode vlag in Bern vond plaats op 18

maart 1877 (de zesde gedenkdag van de Parijse Commune). Het Jaarlijks Congres van de Jurafederatie werd gehouden van 4-6 augustus. De demonstratie met een rode vlag in St.-Imier was op 5 augustus. Dit was de enige keer in zijn leven dat Kropotkin bijna bij gevechten betrokken was geraakt.

316. Het Congres van de Internationale werd gehouden in Verviers van 6-8 september. Het Socialistisch Wereldcongres werd gehouden te Gent van 9-15 september.

317. Kropotkin vertrok op 11 september van Gent naar Antwerpen en voer per boot naar Engeland.

Kropotkins studie van de geschiedenis van de Franse Revolutie resulteerde in een aantal artikelen en uiteindelijk in een boek: *The Great French Revolution* (1909). Andrea Costa (1851—1910) was een Italiaans republikein die zich in 1871 bij de Internationale aansloot en bakoenist werd. Hij was bijzonder actief in Italië en Zwitserland in de jaren zeventig en zocht in 1877 zijn toevlucht in Frankrijk. In 1878 werd hij gevangengezet en in 1879 zette men hem Frankrijk uit; tegen die tijd had hij het anarchisme de rug toegekeerd en werd een vooraanstaand reformistisch socialist in Italië. Jules Guesde, wiens echte naam Jules-Mathieu Basile (1845—1922) luidde, was een Frans radicaal socialist die in het begin van de jaren 1870 bakoenist werd en later een van de leidende Franse marxisten.

318. Costa en Pédoussaut werden op 22 maart 1878 gearresteerd en respectievelijk voor twee jaar en voor dertien maanden naar de gevangenis gestuurd. Vanuit Zwitserland ging Kropotkin rechtstreeks naar Spanje, waar hij van mei tot augustus bleef.

319. Toergenjev woonde vanaf 1871 in of bij Parijs tot zijn dood in 1883. Hij publiceerde van 1847—1851 de *Zapiski Ochoznika* (aantekeningen van een sportman). Paul Bert (1833—1886) was een Frans fysioloog en republikeins politicus. Paul Reclus (1847—1914), neef van Elisée Reclus, was een Frans chirurg. Georges Cuvier (1769—1832) was een Frans anatoom.

320. Flaubert, Daudet en Zola waren allen goed bevriend met Toergenjev in Parijs. Het stuk was *Madame Caverlet* van Emile Augier (1820—1889) en werd in februari 1876 opgevoerd in het Vaudevilletheater.

321. *Nov* (nieuw land) werd gepubliceerd in 1877.

Mark Matvejevitsj Antokolski (1842—1902) was een Russisch beeldhouwer die een groot deel van zijn leven in het buitenland doorbracht; in 1880 maakte hij in Parijs een beeld van Toergenjev.

Toergenjeps lezing over Hamlet en Don Quichote werd in januari 1860 gepubliceerd in *Sovremennik*. Ippolit Nikititsj Mysjkin (1848—1885) begon zijn revolutionaire activiteiten in 1873, trachtte in 1875 de ontsnapping van Tsjernysjevski te be-

werkstelligen maar werd gearresteerd. Bij het proces van de 193 hield hij een opmerkelijke toespraak en werd veroordeeld tot tien jaar gevangenisstraf. Hij ontsnapte maar werd opnieuw gegrepen en uiteindelijk geëxecuteerd omdat hij de gouverneur van de Sjlisselburggevangenis bij Sint-Petersburg beledigd had.

322. Aleksandr III vaardigde op 29 april 1881 het manifest uit waarin hij zijn bedoeling duidelijk maakte om de autocratie te behouden.

323. Bij het proces van de 193 kregen vijf mensen gevangenisstraffen van tien jaar, tien kregen negen jaar en drie vijf jaar. Veertig man werden verbannen, de meesten werden in vrijheid gesteld. Nikolaj Vladimirovitsj Mezentsov (1827—1878) was hoofd van de politie en van de Derde Sectie sinds 1876.

324. Bogoljoebov, die in werkelijkheid Aleksej Stepanovitsj Jemeljanov (1852—1885) heette, werd gearresteerd voor zijn aandeel in de arbeidersdemonstratie op het Kazan Kathedraal Plein in Sint-Petersburg op 6 december 1876 en hij kreeg vijftien jaar gevangenisstraf. In juli 1877 werd hij in de gevangenis in Sint-Petersburg afgeranseld en verloor zijn verstand. Vera Ivanovna Zasoelitsj (1849—1919) begon in de jaren zestig met revolutionaire acties, werd in 1869 gearresteerd, opgesloten tot 1871 en tot 1873 verbannen. Op 24 januari 1878 schoot ze op Trepov en werd vrijgesproken op 1 april 1878. Ze werd later een van de leidende Russische marxisten.

De *Revue des Deux Mondes* kwam uit in Parijs van 1829—1940. Aleksandr Michajlovitsj Gortsjakov (1798—1883) was de Russische minister van Buitenlandse Zaken van 1856 tot 1881 en voerde de Russische delegatie aan op het Congres van Berlijn.

Emil Hoedel, een socialistische blikslager, probeerde op 11 mei 1878 Wilhelm I in Berlijn dood te schieten; hij werd opgehangen. Karl Nobiling (1840—1878), een republikeins geleerde, schoot op 2 juni 1878 in Berlijn op Wilhelm I; hij stierf aan zijn verwondingen. Juan Oliva Moncasi, een socialistisch kuiper, schoot op 25 oktober 1878 in Madrid op Alfonso XII; hij werd aan de wurgpaal terechtgesteld. Giovanni Passanante, een republikeins kok, trachtte op 17 november 1878 in Napels Umberto I neer te steken; hij werd ter dood veroordeeld maar kreeg gratie.

325. *L'Avant-Garde* (De Voorhoede) werd van juni 1877 tot december 1878 uitgegeven in La Chaux-de-Fonds. Brousse stond in april 1879 terecht, werd gevangengezet en uit Zwitserland gezet in juni; hij ging eerst naar België en vandaar naar Engeland, waarna hij in 1880 naar Frankrijk terugkeerde en als reformistisch socialist een leidende positie innam.

Le Révolté (De Rebel) kwam op 22 februari 1879 voor het eerst uit in Genève; in april 1885 verhuisde het blad naar Parijs en werd de naam veranderd in *La Révolte* (De Rebellie) (september

1887); er kwam een eind aan de publikatie ervan in maart 1894 maar in mei 1895 kwam het blad opnieuw tot leven als *Les Temps Nouveaux* (De nieuwe tijden), en tot augustus 1914 bleef het verschijnen.

François Dumartheray (1842—1931) en Georges Herzig (1856—1923) bezochten in 1881 het Congres te Londen en waren later betrokken bij de Zwitserse anarchistische krant *Le Reveil* (Het Alarm). Kropotkin ontmoette hem weer toen hij in 1909 Zwitserland bezocht.

328. De Imprimerie Jurassienne (de Jurapers) begon in mei 1879 te werken. Jean Grave (1854—1939) werd rond 1870 anarchist; in 1883 nam hij *Le Révolté* over en hij en zijn opvolgers bleven het blad tot 1914 toe uitgeven. Ook schreef hij verschillende boeken. In 1894 en 1895 zat hij in de gevangenis en in 1914 steunde hij de Eerste Wereldoorlog.

329. *Paroles d'un Révolté* (Woorden van een rebel) werd uitgegeven in 1885 in Parijs. Deel 6 van de *Nouvelle géographie universelle — L'Asie russe* — kwam in 1881 uit.

330. Kropotkin trouwde op 8 oktober 1878 met Sofja Grigorjevna Ananjeva-Rabinovitsj (1856—1938); zij was afkomstig uit een joodse bourgeois-familie in Kiëv, groeide op in Tomsk en werd revolutionair agitator in 1873. Ze was naar Zwitserland gegaan om gezondheidsredenen. Chateau Chillon werd door de burgers van Vevey en Montreux in 1798 ingenomen tijdens de revolutionaire omwenteling die volgde op de Franse invasie. De Bourla Papey was een opstand van boeren rond het Meer van Genève in 1802; ontevreden over de opleving van de feodale rechten na 1798 maakten ze zich meester van de archieven waarin die rechten vastgelegd waren en verbrandden ze. (De rechten waren wettelijk afgeschaft in 1804.) *Aux jeunes gens* (Aan de jongeren) werd gepubliceerd in *Le Révolté* in 1880 en als pamflet in 1881; de eerste Engelse vertaling verscheen in 1885 (van alle anarchistische geschriften is dit het veelvuldigst vertaald en het meest gelezen).

331. Het proces van de Vijftig werd gehouden in Moskou in maart 1877; een leidende rol speelden Pjotr Aleksejevitsj Aleksejev (1849—1891) en Sofja Illarjonovna Bardina (1853—1883). Het proces van de 193 werd gehouden te Sint-Petersburg van oktober 1877 tot januari 1878; hier was de hoofdfiguur Ippolit Niktitsj Mysjkin.

De meeste beklaagden in deze twee processen waren leden van de Tsjaikovskygroepering. Het proces van de Dolgoesjinkring werd gehouden in juli 1874 in Moskou.

Aleksandr Vasiljevitsj Dolgoesjin (1848—1885) begon in 1866 revolutionaire activiteiten te ontplooiën, vormde in 1872 in Sint-Petersburg een groep, verhuisde in 1873 naar Moskou, werd ge-

arresteerd en stierf in de gevangenis.

Viktorija Leontjevna Goekovskaja (1864—1881) was de leidster van een gewelddadige demonstratie tegen het Kovalskiproces in Odessa op 24 juli 1878; Klärchen is een van de karakters uit Goethe's *Egmont* (1788).

332. De leden van de Dolgoesjinkring zaten gevangen in Charkov en werden zo slecht behandeld dat ze in hongerstaking gingen; Dolgoesjin schreef een pamflet over hun omstandigheden; *Zazjivo pogrebjonnije* (Levend begraven), dat de gevangenis uitgesmokkeld werd en in 1878 gepubliceerd.

Ivan Martynovitsj Kovalski (1850—1878) begon zijn revolutionaire activiteiten in Odessa in 1876, waar hij ook een groep vormde; toen ze op 30 januari 1878 overvallen werden door de politie, verdedigden ze zich. Kovalski werd op 2 augustus 1878 opgehangen. De noodtoestand werd afgekondigd in de grote steden van Europees Rusland op 5 april 1879. De jongen die een revolutionaire proclamatie aanplakte, was Josif Isaakovitsj Rozovski, een student uit Kiëv, die in december 1879 gearresteerd werd en in maart 1880 opgehangen.

333. Mezentsov werd neergestoken door Stepnjak in Sint-Petersburg op 4 augustus 1878, uit wraak om Kovalski; baron Geiking werd neergestoken door Grigori Anfimovitsj Popko in Kiëv op 25 mei 1878; Dmitri Kropotkin werd doodgeschoten door Grigori Goldenberg in Charkov op 9 februari 1879.

334. Aleksandr II was formeel ter dood veroordeeld door het Uitvoerende Comité van Narodnaja Volja op 26 augustus 1879. Aleksandr Konstantinovitsj Solovjov (1846—1879) begon aan het eind van de jaren zeventig revolutionaire activiteiten te ontplooiën en probeerde op 2 april 1879 Aleksandr II dood te schieten; op 28 mei werd hij opgehangen.

Jekaterina Michajlovna Dolgoroekaja (1847—1922) werd de pupil van Aleksandr II na de dood van haar vader in 1860; ze werd in 1866 zijn maîtresse. Maria Aleksandrovna stierf in mei 1880 en in juli trouwde Aleksandr met Jekaterina en gaf haar de titel: prinses Joerjevskaja. De 'bekende Russische dokter' was Orest Veimar, die Kropotkin hielp ontsnappen uit de gevangenis. Michail Tarjelovitsj Loris-Melikov (1825—1888) werd benoemd tot gouverneur-generaal van Charkov in januari 1879, tot hoofd van de Opperste Regeringscommissie in februari 1880 en werd minister van Binnenlandse Zaken in augustus 1880. Een deel van het Winterpaleis werd op 5 februari 1880 opgeblazen door Stepan Nikolajevitsj Chaltoerin (1857—1882), die in 1875 begon met zijn revolutionaire activiteiten, in 1879 toetrad tot de Narodnaja Volja en een baantje in het paleis kreeg bij het personeel; de tsaar raakte niet gewond en Chaltoerin werd niet gepakt.

335. Jekaterina Michajlovna (1827—1894) was de dochter van Michail Pavlovitsj en Jelena Pavlovna.
336. Nikolaj Ivanovitsj Rysakov (1861—1881) was een arbeider die zich in 1880 aansloot bij de Narodnaja Volja; hij was de enige die ten tijde van de moord gearresteerd werd en hij verraadde al zijn vrienden; toch werd hij opgehangen. Plevna, in Noord-Bulgarije werd door de Russen aangevallen tijdens de Turkse Oorlog van 1877—1878, en de stad viel na een beleg van vijf maanden in december 1877. Ignati Joachimovitsj Grinevitski (1856—1881) was een Pools student (de Poolse schrijfwijze van zijn naam is Ignacy Hryniewiecki), die zich in 1879 aansloot bij de Narodnaja Volja. Ivan Pantalejmovitsj Jemiljanov (1861—1916) was een student die in 1880 bij de Narodnaja Volja kwam; hij werd in 1881 gearresteerd en tot 1905 opgesloten.
337. Sébastien le Prestre de Vauban (1633—1717) was een Franse vestingbouwkundige die gespecialiseerd was in fortificaties. De Ochrana, of Ochrannoje Otdelenije (beschermende sectie) was de voornaamste politieke politie-organisatie van 1881—1917. Vladimir Aleksandrovitsj was toen militair gouverneur van Sint-Petersburg. Michail Dmitrievitsj Skobelev (1843—1882) was een Russisch militair die zich onderscheidde zowel in de Turkse Oorlog van 1877—1878, als bij de verovering van een groot deel van Centraal-Azië.
338. Loris-Melikov ging in mei 1881 met pensioen en verliet Rusland. Ignatjev was minister van Binnenlandse Zaken vanaf mei 1881 tot mei 1882. Louis Andrieux (1840—1931) was een Frans jurist en journalist, die van 1879 tot 1881 hoofd van de politie was. Het pamflet met de informatie over Loris-Melikov: Konstitoetsija Grafa Loris-Melikov (de Constitutie van graaf Loris-Melikov) werd gepubliceerd in 1893 in Londen.
339. Jules Ferry (1832—1893) was voor de tweede maal eerste minister van Frankrijk van 1883 tot 1885; hij was een geestdriftig imperialist. Het Internationaal Revolutionair Congres (waar de anarchisten de toon aangaven) werd gehouden in Londen van 14 tot 20 juli 1881. Joseph Cowen (1831—1900) was een radicaal journalist en politicus die de Europese revolutionaire beweging steunde; van 1873—1885 was hij als liberaal lid van het parlement; in 1859 nam hij de *Newcastle Chronicle* over, die hij tot zijn dood toe beheerde. Kropotkins artikelen werden anoniem gepubliceerd in augustus en september 1881. Olga Aleksejevna Novikova (1840—1914) was een Russisch reactionair journaliste die in de jaren 1870 en 1880 in Engeland woonde. De Zwitserse Federale Raad gaf het bevel om Kropotkin over de grens te zetten op 23 augustus en hij verliet het land op 30 augustus 1881.

340. Kropotkin was gewaarschuwd dat de Heilige Liga hem ter dood veroordeeld had, door Lavrov, die het bericht indirect van Loris-Melikov gekregen had. Een verslag van de plannen van de Heilige Liga werd gepubliceerd in *Le Révolté* op 1 oktober 1881. De Russische agent was Arkadi Pavlovitsj Malsjinski (1841—1899), een reactionair journalist.

341. Kropotkin verliet Thonon in oktober en kwam in november 1881 in Londen aan. Henry George (1839—1897), de Amerikaanse stichter van de zogenaamde 'single-tax'-beweging, was een invloedrijk schrijver en spreker aan beide zijden van de Atlantische Oceaan; zijn *Progress and Poverty* (Vooruitgang en Armoede), dat in 1879 uitgegeven werd in de Verenigde Staten, verscheen in 1881 in Engeland, en in datzelfde jaar begon hij aan zijn eerste rondreis door Groot-Brittannië.

John Burns (1858—1943) was een Brits leider van de arbeiderspartij die van 1884—1889 militant socialist was, liberaal lid van het parlement van 1892 tot 1918, en lid van het liberale kabinet van 1905—1914; hij was een van de leidende figuren bij de grote havenstaking van 1889, waar hij samen met Kropotkin een pamflet over schreef. Henry Hyde Champion (gestorven 1928) was een legerofficier die zich terugtrok vanwege de imperialistische politiek die Groot-Brittannië voerde. Hij werd een actief socialist: in de Democratische Federatie, de Sociaal-Democratische Federatie, in het Fabian Genootschap en in de Schotse Arbeiderspartij; in 1892 emigreerde hij naar Australië. James Keir Hardie (1856—1915) was de leider van de parlementaire arbeidersbeweging vanaf zijn eerste verkiezing als lid van het parlement tot zijn dood toe, en hij was de belangrijkste figuur in de Onafhankelijke Arbeiderspartij. Het Fabian Genootschap was een groep gematigd socialistische intellectuelen, opgericht in 1884.

William Morris (1834—1896), Engels schrijver en kunstenaar, werd in 1883 socialist, was actief in de Democratische Federatie en de Sociaal-Democratische Federatie en in het Fabian Genootschap. Hij was ook de belangrijkste figuur in de Socialistische Liga van 1885 tot 1890; hij was een van de grootste socialistische schrijvers in Engeland.

Henry Mayers Hyndman (1842—1921) was de belangrijkste Britse marxist tot de Eerste Wereldoorlog; in 1880 las hij *Das Kapital* en ontmoette Karl Marx; in 1881 stichtte hij de Democratische Federatie, die in 1884 de Sociaal-Democratische Federatie werd en in 1911 de Britse Socialistische Partij. Tot 1916 was Hyndman de leidende figuur, daarna werd hij uitgestoten wegens zijn steun aan de Eerste Wereldoorlog. De openingsconferentie van de Democratische Federatie werd gehouden in juni 1881.

342. Johann Most (1846—1906) was een Duits socialist, die in 1874 in de Reichstag gekozen werd en aan strafvervolging wist te ontkomen door in 1878 naar Engeland te vluchten. Hij werd anarchist en in januari 1879 begon hij met de publikatie van *Die Freiheit*, de eerste anarchistische krant in Groot-Brittannië. In maart 1881 werd hij gearresteerd wegens een artikel dat de moord op Aleksandr II goedkeurde en werd hij veroordeeld tot zestien maanden dwangarbeid. In 1882 werd hij uit Engeland gezet en vestigde hij zich in de Verenigde Staten, waar hij opnieuw begon met de publikatie van *Die Freiheit* en waar hij de leider werd van de extreme anarchisten.

England for All was gebaseerd op de ideeën van Marx en dateerde uit 1881. *Justice* kwam voor het eerst uit in januari 1884 en bleef Hyndmans spreekbuis tot zijn dood toe; aanvankelijk werd deze krant niet alleen door hemzelf gefinancierd, maar ook door William Morris en Edward Carpenter (1844—1929), een andere socialist uit de middenklasse. In 1886 waren er in wezen meer dan drie socialistische bladen: de belangrijkste bladen naast *Justice* waren: *The Christian Socialist* (De christen-socialist), *The Commonweal* (Het gemeenschappelijk welzijn), *Our Corner* (Ons Hoekje), *The Practical Socialist* (De praktische socialist) en *Today* (Vandaag).

344. Kropotkin keerde in oktober 1882 terug naar Thonon. De 'Gouden Eeuw' van de Russische geheime politie was gedurende de periode dat Ignatjev minister van Binnenlandse Zaken was. Dmitri Andrejevitsj Tolstoj (1823—1889) was minister van Onderwijs van 1866—1880 en minister van Binnenlandse Zaken vanaf 1882. G. P. Soedejkin, hoofd van de Ochrana, werd vermoord in 1883 door Sergej Petrovitsj Degajev (1854—1908), een vooraanstaand lid van de Narodnaja Volja na 1881, die al zijn vrienden aan de politie verraadde; hij verliet Rusland en vestigde zich in de Verenigde Staten.

Alexander von Battenberg (1857—1893), zoon van Alexander von Hessen en Julia, prinses von Battenberg, en neef van keizerin Maria Aleksandrovna, werd in 1879 prins van Bulgarije door de invloed van Aleksandr II; maar hij kreeg onenigheid met Aleksandr III na 1881 en in 1886 werd hij ontvoerd en in handen gegeven van de Russische autoriteiten; hij trad af en sloot zich aan bij het Oostenrijkse leger. Kropotkin verleende zijn medewerking aan het negende, tiende en elfde deel van de *Encyclopaedia Britannica*, die van 1875 tot 1911 werden uitgegeven in Groot-Brittannië. Het Russische constitutionalistische blad in Zwitserland was de *Volnoje Slovo* (Het vrije woord), dat van 1881 tot 1883 uitgegeven werd door Malsjinski.

345. De twee leden van het Uitvoerende Comité in Parijs waren Tichomirov en Maria Nikolajevna Osjanina (1853—1898).

Osjanina begon al in het begin van de jaren zeventig met haar revolutionaire activiteiten; ze was een vooraanstaand lid van Zemlja i Volja en Narodnaja Volja en verliet Rusland in 1882. Ignatjevs agent was Niko Jakovlevitsj Nikoladze (1843—1928), een Georgisch journalist. De overeenkomst werd gesloten tegen het eind van 1882 en Aleksandr III werd in mei 1883 gekroond. De gevangenen in de Sjilisselburggevangenis werden bevrijd tijdens de Revolutie van 1905; Tsjernysjevski liet men in juli 1883 uit ballingschap terugkeren.

347. Georges Boulanger (1837—1891), Frans soldaat, hielp bij het neerslaan van de Parijse Commune in 1871, werd in 1886 minister van Oorlog en pleegde in 1889 bijna een staatsgreep; hij verloor echter zijn kalmte en vluchtte naar België, waar hij zelfmoord pleegde.

De gebeurtenissen in Monceau-les-Mines in 1882 leverden stof voor Zola's roman *Germinal* (1885); de aanvallen op de kruisen begonnen in augustus en verscheidene mijnwerkers werden veroordeeld en gevangengezet aan het eind van het jaar.

348. De explosies in Lyon vonden plaats op 22 en 23 oktober 1882. Eenenvijftig anarchisten werden van oktober tot december gearresteerd (veertien ontkwamen). Emile Gautier (1853—1937) was een van de leiders van de anarchisten in Parijs maar hij verzorgde ook propaganda in Zuid-Frankrijk; hij werd veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf tijdens het proces te Lyon, maar hij zwoer het anarchisme af in de gevangenis en werd in 1885 vrijgelaten, waarna hij een radicaal journalist werd onder de naam 'Raoul de Lucet'.

349. Kropotkins huis werd op 15 december 1882 doorzocht.

De *Times* publiceerde een rapport dat Kropotkin Thonon verlaten had op 22 november en de verbeterde versie kwam op 28 november 1882. Ananiev stierf op 19 december en Kropotkin werd in de namiddag van 20 december gearresteerd.

De Engelse 'gentleman' was Joseph Cowen.

350. Het proces te Lyon werd gehouden van 8 tot 18 januari 1883.

351. De 'jonge schoenmaker' was Jean Grave.

352. Joseph Bernard was de leider van de anarchisten in Lyon in het begin van de jaren 1880; hij maakte grote indruk tijdens het proces en kreeg vijf jaar gevangenisstraf. In de gevangenis zei hij het anarchisme vaarwel en werd vrijgelaten in 1885, waarna hij parlementair socialist werd. De *Journal des Economistes* was een liberaal tijdschrift in Parijs.

353. Pierre Martin (1856—1916), bijgenaamd *le Bossu* (de bochel), was werkzaam in Vienne voor het proces in Lyon begon, waar hij veroordeeld werd tot vier jaar gevangenisstraf; hij was een van de belangrijkste figuren bij een 1-Mei-rel in Vienne in 1890 en werd veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf; in het begin

- van de twintigste eeuw leverde hij belangrijke bijdragen tot de verschijning van een Franse anarchistische krant, *Le Libertaire*.
355. *The Nineteenth Century* was een maandblad dat vanaf 1877 in Londen verscheen en Kropotkin schreef er regelmatig stukken voor; hij schreef er zeven artikelen voor tijdens zijn verblijf in de Franse gevangenis, voornamelijk handelend over het Russische gevangenisstelsel.
356. Blanqui, die bijna de helft van zijn leven in de gevangenis doorbracht, was in Clairvaux gedurende het laatste deel van zijn straf van 1872 tot 1879. De petitie die Kropotkins vrijlating vroeg, werd in maart 1883 aangeboden; Herbert Spencer heeft het echter niet ondertekend; Algernon Charles Swinburne (1837—1909), de Engelse dichter, had strenge republikeinse en atheïstische principes; verder hadden nog getekend: Joseph Cowen, William Morris en A. R. Wallace; Victor Hugo (1802—1885), Frans schrijver, voegde de volgende boodschap toe aan de petitie: 'Ik stel belang in alle petitie's die amnestie vragen. Door deze ben ik in het bijzonder diep getroffen en ik verbind er mijn steun aan.' De *Encyclopédie-Roret*-serie, bestaande uit praktische handboeken, werd begonnen door Nicolas-Edmé Roret (1797—1860), Frans uitgever, in 1825; het boekje over boekbinden — *Reliure* van Louis-Sébastien le Normand — kwam uit in 1827. Charles Adolphe Würtz (1817—1884) was professor in de organische scheikunde aan de Sorbonne sinds 1875.
359. Richard von Krafft-Ebing (1840—1902), Duits psycholoog, specialiseerde zich in de psychopathologie van misdaad en seksualiteit.
360. *In Russian and French Prisons*, dat voor een deel gebaseerd was op artikelen uit *The Nineteenth Century* van 1883 tot 1886, kwam uit in Londen in 1887. Cesare Lombroso (1835—1909), Italiaans criminoloog, suggereerde — met name in *L'uomo delinquente* (1876) — dat misdadigers bepaalde fysieke en psychische kenmerken hebben.
362. Henri Rochefort (1831—1913) gaf vanaf 1881 *L'Intransigeant* uit en Clemenceau publiceerde *La Justice* vanaf 1880: beide waren republikeinse bladen. George Cruikshank (1792—1878) illustreerde verschillende van Dickens romans, met name *Oliver Twist* (1837).
364. Rapporten over het Franse systeem van bespionering van Russische revolutionaire ballingen werden gepubliceerd in *L'Intransigeant* van 26 juni tot 1 juli 1882. Het verhaal van Hermanovitsj, de spion die Kropotkin volgde van Parijs naar Londen in november 1881, werd op 1 juli gepubliceerd.
365. In 1881 verbleef Kropotkin in Islington met Ljev Nikolajevitsj Gartman (1850—1913), een lid van de Narodnaja Volja. Hij had Rusland in 1879 verlaten maar was in 1880 gearresteerd in

Parijs; na een openbare campagne gericht tegen zijn uitlevering aan Rusland, werd hij vrijgelaten en vestigde zich in Engeland.

366. 'Tohnlehm' = Kaldenbach.

368. Andrieux subsidieerde een anarchistisch weekblad, genaamd *La Révolution Sociale*, van september 1880 tot september 1881. De uitgever was een Belgisch agent-provocateur, Egide Spilleux, die het pseudoniem Serreaux gebruikte.

369. *Souvenirs d'un Préfet de Police* kwam uit in 1885. Andrieux hield vol dat hij door de onschadelijke aanval op het standbeeld in Thiers in juni 1881 aan te moedigen, de Parijse anarchisten ervan afhield een gevaarlijke aanval te ondernemen op het Palais Bourbon.

373. Louise Michel (1850—1905) was een Frans onderwijzeres die actief deelnam aan de Parijse Commune en gedeporteerd werd naar Nieuw-Caledonië (in de Grote Oceaan), waar ze verbleef van 1871 tot 1878. Emile Pouget (1860—1931) was een Frans journalist die in 1879 een militant vakbondslid werd. Ze bezochten allebei het Congres te Londen in 1881 en allebei speelden ze een leidende rol bij een demonstratie van werklozen in Parijs op 9 maart 1883, waarvoor hij acht en zij zes jaar gevangenisstraf kreeg. In 1886 werd hun amnestie verleend. Zij kreeg nog eens vier maanden gevangenisstraf voor een opruiende toespraak in juni 1886. In 1888 werd ze neergeschoten door een krankzinnige in Le Havre; ze herstelde en weigerde niet alleen tegen hem te procederen maar voerde zelfs een campagne voor zijn vrijlating. Ze werd gearresteerd wegens haar aandeel in een 1-Mei-rel in Vienne in 1890, maar direct weer vrijgelaten; ze woonde van 1890—1895 in Engeland.

Pouget gaf in 1889 en 1900 een serie anarchistische kranten uit. In 1894 en 1895 woonde hij in Engeland om aan arrestatie te ontkomen. Hij was een van de leidende figuren bij de syndicalistische beweging en was gedurende enige tijd secretaris van de Confédération Générale de Travail en redacteur van het blad. Jules Grévy (1807—1891) was president van Frankrijk vanaf 1879 tot zijn dood. Charles de Freycinet (1828—1923) was voor de derde maal eerste-minster van januari tot december 1886; hij werkte aan de alliantie met Rusland die rond 1890 gesloten werd. De anarchisten die nog in de gevangenis zaten, kregen op 14 januari 1886 amnestie, om de herverkiezing van Grévy luister bij te zetten; Kropotkin werd 15 januari in vrijheid gesteld.

Elie Reclus (1827—1904) was een Frans antropoloog, die weliswaar niet zo'n vurig anarchist was als zijn broer Elisée, maar die toch als libertair schrijver van grote betekenis was. Hun voettocht ging van Straatsburg naar de Gironde en niet andersom en ze maakten deze toen ze hun opleiding beëindigd hadden in 1851. Elie Reclus schreef *L'Association en Coopération* in de

jaren 1864—1868.

374. Edouard Vaillant (1840—1915), Frans socialist, was een voor-
aanstaand lid van de Eerste Internationale en van de Parijse
Commune, waar hij verantwoordelijk was voor het onderwijs;
van 1871—1880 woonde hij in Engeland, waarna hij naar Frank-
rijk terugging en een van de leidende parlementaire socialisten
werd. Adolphe Thiers (1797—1877), Frans liberaal politicus, was
regeringsleider in 1871 en hij vernietigde de Parijse Commune.
Hij was hierna tot 1873 president van Frankrijk.
375. *Les primitifs* werd gepubliceerd in 1885, *Le primitif d'Australie*
in 1894 en *La formation des religions* ook in 1894. De Ecole des
Hautes Etudes was een vrije universiteit, opgezet door Elisée
Reclus in 1893, toen hij ontheven werd uit zijn ambt aan de uni-
versiteit van Brussel; Elie Reclus was daar professor in de ver-
gelijkende mythologie.
La Société Nouvelle kwam uit in Brussel in de jaren 1885 tot
1897, en *L'Humanité Nouvelle* in Parijs van 1897 tot 1903.
Reclus' boek *Les croyances populaires* verscheen in 1908.
Kropotkins lezing *L'anarchisme dans l'évolution socialiste* werd
gehouden op 28 februari 1886; in datzelfde jaar werd deze lezing
gepubliceerd in *Le Révolté* en als pamflet werd ze gedrukt in
1887. De eerste Engelse vertaling verscheen in 1886. Kropotkin
kwam begin maart 1886 in Londen aan en na een maand bij
Stepnjak gewoond te hebben, vestigde hij zich op 17 Roxborough
Road, Harrow tot 1892.
376. Albert Toubreau was een Frans schrijver, die publiceerde over
landbouw en economie.
377. Poelkovo, vlakbij Sint-Petersburg, was (en is) de plaats waar het
belangrijkste observatorium van Rusland gelegen is; John Gylden
(1841—1896), een Zweeds astronoom, werkte daar van 1863 tot
1871. Edward Singleton Holden (1846—1914) was een vermaard
Amerikaans astronoom uit de tweede helft van de negentiende
eeuw.
378. Aleksandr Kropotkin pleegde zelfmoord met een pistool op 25
juli 1886. Aleksandra Petrovna Kropotkina werd geboren op 15
april 1887 en stierf in New York op 4 juli 1966.
379. Het werklozenoproer in Londen vond plaats op 8 februari 1886;
Burns, Hyndman en Champion waren de voornaamste leiders
van de Sociaal-Democratische Federatie.
380. Het 'wat oudere parlamentslid' was Joseph Cowen, die in 1886
vijfenvijftig jaar was.
382. *Freedom* kwam voor het eerst uit in oktober 1886; heden ten
dage is het nog steeds de belangrijkste anarchistische krant in
Groot-Brittannië. Bij de vele andere socialistische bladen die in
1886 in omloop waren, was ook *The anarchist*, waarin Kropotkin
stukken schreef in de lente van 1886. *Paroles d'un Révolté* kwam

in 1885 in Parijs uit. *La conquête du pain* werd in 1892 in Parijs gepubliceerd; een Engelse vertaling ervan verscheen in Londen in 1906.

383. *Fields, Factories and Workshops* kwam in 1899 in Londen uit. Thomas Henry Huxley (1825—1895), Engels bioloog, stond bekend om zijn populaire uitleg van de evolutietheorie. Karel Fjodorovitsj Kessler (1815—1881), Russisch zoöloog, hield zijn lezing over 'wederzijdse hulp als natuurwet en de belangrijkste factor van de evolutie' in Sint-Petersburg op 8 januari 1880. Publikatie vond plaats in de *Troedy* (Werkzaamheden) van het Sint-Petersburgse natuurkundig genootschap in 1880.

Het artikel van Huxley werd gepubliceerd in *The Nineteenth Century* in februari 1888. James Knowles (1831—1908), Engels architect en schrijver, richtte *The Nineteenth Century* op in 1877; hij redigeerde dit blad en de opvolger ervan, *The Nineteenth Century and After*, tot zijn dood toe. Henry Walter Bates (1825—1892), Engels natuurvorser, doorkruiste Zuid-Amerika in de jaren 1840 en 1850 en was assistent-secretaris van het Koninklijk Geografisch Genootschap van 1864 tot zijn dood.

384. *Mutual Aid*, dat gebaseerd was op artikelen die verschenen waren in *The Nineteenth Century* van 1890 tot 1896, kwam in 1902 in Londen uit. *L'Etat: son rôle historique* werd geschreven als lezing die gehouden moest worden op 7 maart 1896, maar de Franse autoriteiten weigerden Kropotkin het land binnen te laten; publikatie volgde in *Les Temps Nouveaux* in 1896—1897 en als pamflet in 1897; de eerste Engelse vertaling ervan verscheen in 1898, en de meest recente in 1969. Kropotkins vroege artikelen over ethiek werden gepubliceerd in *The Nineteenth Century and After* in 1904—1905. In 1919 nam hij dit onderwerp weer ter hand en het eerste deel van zijn onvoltooide boek over ethiek kwam in 1922 uit in Moskou; een Engelse vertaling verscheen in 1924 in New York.

REGISTER

- Adjudantenkwartier. Zie Oude Adjudantenkwartier.
- Adlerberg, Graaf 132.
- Agenten van de regering.
Zie Spionnen.
- Aigle, Zwitserland 339.
- Aigoen, Mantsjoerije 173
- Aksakov, Ivan 97, 119, 150.
- Albarracin, een lid van de Jura-federatie 309.
- Alexander II, bij de begrafenis van de keizerin-douairière 104, 111; bij manoeuvres van militaire scholen 112-113; onderneemt de eerste stappen tot afschaffing van de lijfeigenschap 118-119; aarzelt de bevrijding af te kondigen 119-121; vaardigt het manifest (van emancipatie) uit 121; krijgt bijval van het volk 122-123; het leven aan het hof 126-129; zijn relatie met prinses X 129; scherp in de gaten gehouden door de staatspolitie 129-130; zijn stemmingen 130; een voorval bij de parade van het garnizoen 130-131; zijn karakter 131-133; zijn beleid wordt reactionair 131-133; zijn toespraak tot de pas benoemde officieren 144-145; zijn gesprek met Kropotkin voor diens vertrek naar Siberië 145; zijn verraad aan de hervormingsbewegingen 156-157; houdt Dmitri Miloe-tin aan als minister van Oorlog 199; een werktuig in de handen van Sjoevalov en Trjepov 199-200; als berenjager 200; zijn moed, lafheid en wreedheid 200-201; corruptie onder hem 201-202; beperking van scholing onder hem 202; beschoten door Karakozov 206, 211; beschermd door diegenen, die hij later heeft verbannen 251-252, 275; weigert Alexander Kropotkin te bevrijden 281, 295-296; verzwaart de vonnissen tegen socialisten 323; neemt strenge maatregelen tegen de revolutionaire beweging 332-334; zijn relatie met Dmitri Kropotkin 333; nogmaals zijn moed en lafheid 334; zijn relatie met prinses Joerievsky 334; gealarmeerd door een poging het Winterpaleis op te blazen stelt hij een soort dictatuur in, die hij spoedig weer afschaft 334-335; aarzelt tussen constitutionalisme en absolutisme 335; besluit een beradende vergadering bijeen te roepen 335; de moord op hem 336; de tragedie van zijn leven 336.
- Alexander III, een ware afstameling van Pavel I 134; zijn gebrekkige scholing 134-135; zijn hooghartigheid en onstui-migheid 134-135; vreest een

- moordaanslag bij zijn troonsbestijging 337; maatregelen ter bescherming van hem 337-338; aanvankelijk bereid een nationale vergadering bijeen te roepen, besluit hij ten slotte absoluut heerser te blijven 338; een regeling ter bescherming van hem tot na zijn kroning 345; weigert Kropotkin vrij te laten uit Clairvaux 373.
- Amoer, de rivier 158-159; het navigeren van aken op de rivier 160-161, 162-164; natuurschoon bij de rivier 161; een reis met een postboot 161-162; hoog water in het regen-seizoen 162; een tyfoon 163; een hachelijke reis op de rivier 164; een stoomboot op de rivier 164-165, 174-175.
- Amoer, het gebied, annexatie van het gebied bij Rusland 146, 158; nederzettingen in het gebied 158-160. Zie Mantsjoerije, Siberië, Transbaikalja.
- Anarchisme, het ontstaan 227; het doel van de Jurafederatie 230; uitbreiding in West-Europa 297; behoedt Europa voor een periode van reactie 303-305; de rode vlag 310-311; de ideale maatschappij 311-312; een lange strijd nodig om verandering teweeg te brengen 312-313; deel van een filosofie, te behandelen volgens natuurwetenschappelijke methoden 315; in Frankrijk (1881—1882) 347; manifestaties te Lyon 347-349; het proces te Lyon 350-352; een levendige beweging in Parijs in 1886 375; in Engeland 384. Zie Communisme, Jurafedera-
- tie, Nihilisme, Revolutie, Revolutionaire bewegingen in Rusland, Socialisme, 'To the people', Tsjaikovskygroepering.
- Andrej, de kleermaker 37, 44, 62-63.
- Andrej, de kok 53.
- Andrieux, M., prefect van de politie te Parijs 338, 345; zijn onechte anarchistische krant 368-369.
- Anitsjkovpaleis 337.
- Anjenkov, generaal, hoofd van de politie 140-141.
- Apraksin-dvor 139-140.
- Argoen, de rivier 165, 169, 175.
- Armfeld, Nathalie 216.
- 'Avant-Garde'; verbod van de krant 325.
- Baikalmeer 183-184.
- Bakoenin, Michael 147; zijn invloed op de anarchistische beweging 231-232; zijn gevangenschap 271-272; uit de Internationale Arbeidersassociatie gezet 303; zijn dood 303, 305, 314, 385.
- Barbot-de-Marny 264.
- Bastian, Adolph 182.
- Bates, Henry Walter 383-384.
- Bavéri 122.
- Becker, bibliothecaris van de keizerlijke bibliotheek 84-85, 106.
- Bedienden, bij de familie Kropotkin 35-36, 43-45, 58-67, 95-96; na de vrijmaking 123-124. Zie Lijfeigenen.
- België, Internationale Arbeidersassociatie in 221, 226, 230.
- Bern, de rode vlag in 310-311.
- Bernard, anarchist 352.
- Blagovjesjtsjensk, Siberië 162-163, 174.
- Blanqui 318, 356.

- Boeren, uit Finland, hun omstandigheden 196; uit Rusland 56; hun gezond verstand en intelligentie 99; de geest van gelijkheid 99; 'kroonboeren' 100; na de afschaffing van de lijfeigenschap 123-125; landbouwkundige omstandigheden 197. Zie Lijfeigenen, 'To the people'.
- Bogoloebov 324.
- Bosio, Angiolina 110.
- Boulanger, generaal 347.
- Brand in Sint-Petersburg in 1862 139-142.
- Brousse, Paul 308; zijn arrestatie en gevangenneming 325; zijn krant 'Avant-Garde' 325; uit Zwitserland gezet 325.
- Burman, madame 26, 31, 33.
- Buxhovden, kapitein 170.
- Cafiero, zijn persoonlijkheid 308, 364.
- Catherine, groothertogin, nicht van Alexander II 335.
- Celinski, een Poolse opstandeling 186.
- Censuur van de pers in Rusland 71.
- Chamar-daban 184.
- Chansjina (Chinese cognac) 162.
- Charkov, de gevangenis 332-333.
- Châtelard, het kasteel 330.
- Chinees, een oude beambte 171-173.
- Chinezen in Mantsjoerije 177.
- Chingan, de grote 169, 171-172, 174.
- Clairvaux, geschiedenis van de gevangenis 355; Kropotkin gevangengezet in Clairvaux 355-362; interne gang van zaken 355-356; de omgeving 357; lijkt op een fabrieksstad 357; een van de beste gevangnissen van Europa 357; oude gevangenen 357-358; communicatie tussen gevangenen 359; bestuur van de gevangenis 362.
- Clarens, Zwitserland, Kropotkin vestigt zich in C. 330; een spion in Clarens 364.
- Collectivisme 347.
- Commune in Parijs, de vluchtelingen 227-228, 307; heldenmoed van kinderen 228; een uitbarsting zonder vastomlijnde idealen 233, 313-314; Lefrançais' boek erover 307; de schatten van de Nationale Bibliotheek en het Louvre tijdens de commune 374.
- Communisme, de Franse houding 347; verspreiding in Europa en Amerika 385. Zie Anarchisme, Socialisme.
- Conquête du Pain, La 382.
- Constantijn, groothertog 118, 132-134; insinuaties van Katkov tegen hem 207.
- Constitutionalisme in Rusland 250-251; Alexander II en het c. 335; Alexander III en het c. 338, 377. Zie Liberale beweging in Rusland.
- Corruptie in het officiële leven van Sint-Petersburg 201-202.
- Costa 317; zijn arrestatie en gevangenzetting 318.
- Cowen, Joseph 339.
- Darwin, Charles, zijn 'Origin of Species' 94, 107; zijn formule: strijd om het bestaan 383.
- Delécluze 228.
- Derde Sectie, de geschiedenis ervan 266; de wreedheid in het geval van Alexander Kropotkin 280-2821.
- Discipline van geen waarde in

- het dagelijks leven 181.
- Doechobortsy, zijn semi-communistische organisatie 181, 250.
- Dolgoesjinkring 331.
- Dolgoroeki. Zie Joerievsky-Dolgoroeki, prinses.
- Don Quichote, Toergenjev over hem 322.
- Duitsland, het landschap vergeleken met Rusland 217; socialisme in D. 221; ontstaan van de sociaal-democraten 301-302; vijandigheid tegen de revolutionaire geest 304.
- Ebert, leraar schrijven op de school van de pages 87-88.
- Elssler, Fanny 37.
- Emelianov, helpt de gewonde tsaar 336.
- Encyclopaedia Britannica, Kropotkins bijdrage eraan 344, 355.
- Engeland, het socialisme 221, 341-343, 379-381, 385; het centrum links van het midden 380.
- Engels 226, 302.
- Erckmann-Chatriens 'Histoire d'un Paysan' 260.
- Extravagantie en zuinigheid in het Russische leven 45-47.
- Ferré, blanquist 310.
- 'Fields, factories and workshops' (Akkers, fabrieken en werkplaatsen) 383.
- Filka met de o-benen 64.
- Finland, Kropotkins onderzoek van ijsafzettingen 194; situatie van de boeren 196-197.
- Fjedtsjenko, zoöloog 191.
- Fjedtsjenko, Olga 191.
- Flaubert, Gustave 320.
- Fleury, generaal 199-200.
- Fourierisme 316.
- Frankrijk, voorgestelde restauratie van de Bourbonmonarchie voorkomen door de socialisten 303; verbod op revolutionaire geschriften en de 'Marseillaise' 304-305; snelle ontwikkeling van ideeën 317; verspreiding van 'Le Révolté' 329, 347; ontstaan van de anarchistische beweging 347; het effect van het proces te Lyon op de anarchistische beweging 351; gevangenen in Frankrijk 353-362; alliantie met Rusland 373.
- Franz-Josephland 194.
- 'Freedom', anarchistisch-communistisch maandblad 382.
- Frol, hoofdbutler van de Kropotkin-huishouding 29, 30, 33, 51, 59-60.
- Functionaris, een oude Chinese 171-173.
- Gagarin, prins 40.
- Gagarin, prinses 28.
- Gamaleja, mademoiselle 104.
- Gatsjinapaleis 337.
- Gautier, Emile 348, 352, 356.
- Gebergte in Noord-Azië 187-189.
- Genève, centrum van de internationale socialistische beweging 222; Kropotkin in G. 222-225; het werk van de Internationale Arbeidersassociatie 222-225.
- Gent, een internationaal socialistisch congres 316-317.
- Geografen, Russische 190-193.
- Geografisch Genootschap. Zie Russisch Geografisch Genootschap.
- George, Henry, zijn 'Vooruitgang en Armoede' 341.
- Gerechtshoven, bronnen van mo-

- rele infectie 362.
- Gevangenen, in Rusland in 1862 en 1886 155; de vesting van Sint-Petrus en Sint-Paulus 271-272, 278-279; een showgevangenis 286-287; de verschrikkingen van Russische gevangenen 322, 360; demoraliserende invloed op de gevangenen 353-354, 360-361; een gevangenis in Lyon 353-355, 362; gevangenisstraf een grotere straf voor het gezin van de gevangene dan voor hemzelf 354; de centrale gevangenis van Clairvaux 355-363; Franse gevangenen humaner dan Engelse 357; veroordeelden niet omgevormd 357-358, 360-361; de regel van absolute stilte in Franse gevangenen 358; 'universiteiten van de misdaad' 361; bron van morele infectie 362; het huidige systeem onrechtvaardig en dwaas 362.
- Gezamenlijk streven 180-182.
- Ghirin, Mantsjoerije 175, 177.
- Girardot, kolonel, zijn persoonlijkheid 76-77; zijn systeem van discipline in de school van de pages 77-80; zijn afkeer van Kropotkin 81; zijn invloed neemt af 81-82; zijn ontslag 82.
- Goekovskaja, mademoiselle 331.
- Gogol 71-72.
- Gontsjarov, zijn 'Afgrond' 241.
- Gosse, L. L. 140.
- Grigorjev, Peter 125.
- Grinevetsky, doodt Alexander II en zichzelf 336.
- Groothertogen, hun privé-leven 128-129, 202.
- Gruber, dr. 211.
- Guesde, Jules 317.
- Guillaume, James, Kropotkins vriendschap met hem 227, 231, 300; uit de Internationale Arbeidersassociatie gezet 303; zijn persoonlijkheid 306, 317; gedwongen Zwitserland te verlaten en naar Frankrijk te gaan 325.
- Hamlet, Toergenjev over H. 322.
- Harrow, Engeland 376.
- Heilige Liga 337, 340.
- Hélène Pavlovna, groothertogin 118, 133, 335.
- Helmersen, generaal 194.
- Hervormingen in Rusland. Zie Liberale beweging in Rusland.
- Herzen, Alexander 122, 133; zijn tijdschrift 'Poolster' 116-117, 119; zijn artikel 'Gij hebt gewonnen, Galileeër' 119; de 'Klok' 119, 319.
- Herzig, begint 'Le Révolté' met Kropotkin en Dumartheray 325; zijn persoonlijkheid 327-328.
- Hoedel, zijn poging de Duitse keizer te vermoorden 324.
- Hongerstakingen 332.
- Hospitaal, militair 287-289.
- Hugo, Victor 356.
- Huxley, Thomas Henry 383.
- Hyndman, Henry Mayers 341, 379; zijn 'Engeland voor Allen' 342; begint zijn 'Justice' 342.
- Hyndman, mevrouw 431.
- Ignatjev, graaf Nikolaj Pavlovitsj 130, 167; men zegt dat hij een plan verraden heeft om Alexander III te dwingen een constitutioneel manifest te ondertekenen 338; benoemd tot eerste-minister 338, 344; stuurt agenten naar Zwitser-

- land om tweedracht te zaaien onder de vluchtelingen 345; doet een compromis-voorstel aan de Uitvoerende Commissie 345.
- IJstijd 197, 264; Kropotkins boek erover 275-276, 288.
- Imprimerie Jurassienne 328-329.
- 'In Russische en Franse gevangenissen' 360.
- Ingoda, de rivier 175.
- Innocentus, bisschop van de Amoer 159.
- Internationale Arbeidersassociatie, het ontstaan 218-219; het belang van de congressen 220; in verschillende landen 220-221; Kropotkin sluit zich erbij aan 221; enthousiasme in Genève 222-223; toename van de invloed ervan 223; politieke kuiperijen door de leiders 224-225; in wezen een arbeidersbeweging 226; oprichting van de algemene raad gevolgd door de oppositie van de Jurafederatie 226-227; het oorspronkelijk doel ervan 301; in twee onderafdelingen gesplitst 301-302; methode om problemen over sociologie op te lossen door een beroep te doen op de arbeiders zelf 314-316; vals beschuldigd van samenzwering tegen Europese vorsten 325; collectivisme gepredikt binnen de associatie 350. Zie Jurafederatie.
- Irkoetsk, Siberië 147, 165, 168-169, 177, 182; winteramusement in I. 184-185, 186; meisjes uit I. 240.
- Isjoetin 207.
- Italië, het werk van de Internationale Arbeidersassociatie 221; het effect van de aanwezigheid van socialisten op de handelingen van de monarchie 304; wetenschappelijk onderzoek 377.
- Ivanov, bediende van Kropotkin 121.
- Ivanov, Vasily 98, 123.
- Jakoetsk 180.
- Jallot, blanquist 310.
- Joerievsky-Dolgoroeki, prinses, relatie met Alexander II 334.
- Joden, hun smokkelhandel 235-237.
- Jurafederatie, rebelleert tegen de macht van de algemene raad van de Internationale Arbeidersassociatie 226-227; leden en organisatie 227-230; Kropotkin sluit zich erbij aan 300; uit de Internationale gezet 303; het centrum van anarchisme in Europa 305; leden ervan 306-309; werkzaamheden ervan 310-315; voornaamste activiteit: het uitwerken van praktische en theoretische aspecten van het anarchistisch socialisme 311; een belangrijk aandeel in de uitwerking van het anarchistisch ideaal 315; vals beschuldigd van samenzwering tegen Europese vorsten 325; de krant 'Avant-Garde' verboden 325; verklaart anarchistisch-communistisch te zijn 437. Zie Internationale Arbeidersassociatie.
- Juragebergte, Kropotkins bezoek 226; socialisme in de Jura 227, 229-230.
- Kara, Transbaikalja 165.
- Karazee 192-193.
- Karakozov 206-209.

- Karandino, Jelizaveta, haar huwelijk met Kropotkins vader 32. Zie Kropotkin, prinses.
- Katkov 142; leider van degenen die vóór lijfeigenschap zijn 154; beschuldigt radicalen en liberalen van medeplichtigheid met Karakozov aan een aanslag op Alexander II 207, 212, 247, 334.
- Kavelin 133.
- Keizerin-douairière, weduwe van Nicolaas I, haar begrafenis 102-104.
- Kelnitz, Dmitri, zijn persoonlijkheid en studentenleven 243-244; nodigt Kropotkin uit lid te worden van de Tsjaikovsky-groepering 244, 248, 259; ontloopt de politie 262, 265; voegt zich bij de opstandelingen op het Balkanschiereiland 300.
- Keltie, J. Scott 299-300.
- Kennan, George 155-156.
- Kessler, professor 383.
- Kirin. Zie Ghirin.
- Klasovsky, professor 84-86, 138.
- Knowles, James 383.
- Koekjel, generaal, Kropotkin wordt zijn adjudant 147; bevordert hervormingen in Siberië 147-149; zijn aftreden 154-155, 167.
- Koeprejanov 254.
- Koganovsky, madame (V. Krjestovsky) 205.
- Kornilov, de gezusters 253, 255.
- Korps van de pages. Zie Pagekorps.
- Korsakov, generaal van de vesting van Sint-Petrus en Sint-Paulus 270.
- Korsakov, gouverneur-generaal van Oost-Siberië 147, 175.
- Kovalevsky, Sofie (Sonja) 211.
- Kovalsky 331-332.
- Kozakken, Transbaikalja-, vestiging in het gebied rond de Amoer 158-159; hun nieuwsgierigheid 170; Oesoeri-kozakken 179.
- Krakau, Polen 235-236.
- Kravtsjinsky, Sergej (Stepnjak), zijn gesprek met Kropotkin en George Kennan 155-156, 216; zijn 'Carrière van een nihilist' 224; algemeen geliefd lid van de Tsjaikovskygroepering 254; zorgeloos over zijn eigen veiligheid 255; vriendschap met Kropotkin 255; zijn persoonlijkheid 255-256; zijn cryptografische briefwisseling met Kropotkin 256; zijn werk in vermomming onder de boeren 256; ontsnapt aan arrestatie 257; leider van de beweging in Moskou 257; schrijft pamfletten 258, 259; ontloopt arrestatie 262, gedwongen Sint-Petersburg te verlaten 263; gaat naar het Balkanschiereiland om hulp te bieden bij de opstand tegen Turkije 300, 338; in Londen 376.
- Krimoorlog 68-70.
- Krjestovsky, V. 205.
- Kroeglov, Gerasim Ivanovitsj 66.
- Kropotkin, mevrouw, echtgenote van de schrijver, in slechte gezondheid 330; een strenge literaire criticus van de geschriften van haar man 330, 339-340, 341, 342, 349-350, 356; stopt met haar studie en vestigt zich in Clairvaux, nabij de gevangenis 356; gesprekken met haar man in de gevangenis 356-357, 359; ontmaskert een Russisch spion in Londen 367-368; haar ervaringen met

twee spionnen in Clairvaux 369-371, 373, 376.

Kropotkin, prinses (Ekaterina Soelima), moeder van de schrijver, haar dood 26-27; haar huwelijk 30; haar persoonlijkheid 31, 67.

Kropotkin, prinses (Jelizaveta Karandino), stiefmoeder van de schrijver 32, 41, 52-53, 55, 59-60, 64, 65, 68, 214-215.

Kropotkin, Alexander (Sasja) broer van de schrijver 26, 32, 34, 37, 39-40; treedt in dienst bij het cadettenkorps op bevel van de tsaar 41, 58; zijn intellectuele ontwikkeling op school 58, 67; eerste literaire pogingen 72-73, 84; correspondeert met zijn broer 91-94; leest en schrijft poëzie 91-92; zijn ideeën over lezen 92; zijn ideeën over religie en filosofie 92-94; heimelijke ontmoetingen met zijn broer 95-96, 97, 138, 165; benoemd tot officier bij de Irkoetskkozakken 168; met zijn broer in Irkoetsk 182; keert terug naar Sint-Petersburg met zijn broer 186; gaat naar de militaire academie voor rechtsgeleerdheid 187; in literaire kringen van Sint-Petersburg 204-205; zijn laatste bezoek aan zijn vader 214-215; bezoekt zijn broer in de gevangenis 274-275; zijn waarheidslievendheid en eerlijkheid 274; vestigt zich in Zwitserland 274; zijn houding ten opzichte van het socialisme 274; zijn wetenschappelijk werk 274; keert naar Sint-Petersburg terug om zijn broer te helpen 275; krijgt toestem-

ming voor zijn broer om zijn boek over de ijstijd af te maken 275; nog een gesprek met zijn broer 279-280; zijn arrestatie en deportatie 280-281; de tijd van zijn verbanning 345, 376; correspondentie met zijn broer 376-377; zijn werk in de astronomie 377; belemmerd in zijn wetenschappelijk werk door de omstandigheden van zijn verbanning 377-378; zijn wanhoop en dood 378.

Kropotkin, prins Alexej Petrovitsj, vader van de schrijver 8; zijn karakter en militaire carrière 28-30; zijn eerste huwelijk 30; trouwt met Jelizaveta Karandino twee jaar na de dood van de moeder van de schrijver 32, 41; rijkdom afgemeten naar aantal bedienden 43; zijn eigen orkestje 44; zijn gokken 45; zijn zuinigheid en uitspattingen 45-46, 49, 51-53, 55, 58; de behandeling van zijn bedienden 59-62, 64-67; zijn bevordering tot generaal veilig gesteld door zijn ex-bediende 66, 95, 138; zijn laatste ziekte 214-215; zijn begrafenis 215.

Kropotkin, Dmitri Nikolajevitsj, neef van de schrijver, adjudant van de keizer 120, 144; gouverneur-generaal van Charkov 281; doodgeschoten door een revolutionair 333; zijn houding tegenover politieke gevangenen 333.

Kropotkin, Hélène, zuster van de schrijver 26, 34, 35, 45, 63-64, 68-69, 72, 93, 280-281; zorgt voor juiste medische verzorging van haar broer in

de gevangenis 287; gearresteerd en 14 dagen gevangengezet 295, 376.

Kropotkin, Nicolaas, broer van de schrijver 26, 41, 58; gaat naar de Krimoorlog 68.

Kropotkin, Pauline, halfzusje van de schrijver 55, 59, 214-215.

Kropotkin, Peter, zijn geboorte 25; bij zijn moeders doodsbed 26-27; zijn ouders en voorouders 28-31; zijn vaders tweede huwelijk 32-33; zijn lessen thuis 33-34; kinderlijke genoegens 35-38; bezoekt al vroeg het theater 37-38; woont een gekostumeerd bal bij ter ere van de tsaar 39-40; wordt ingeschreven bij het pagekorps 41; huiselijk leven in Moskou 43-45, 49-51; het leven in Nikolskoje 51-56; zijn eerste liefde voor de natuur 54; raakt geïnteresseerd in de Franse Revolutie en doet afstand van zijn titels 56-57; heeft een Duitse huisleraar 58; gaat een poosje naar school 48; heeft een Russische huisleraar 58-59; groeiende liefde voor de natuur 58; ontwikkeling van zijn literaire smaak 58; intellectuele ontwikkeling op veertienjarige leeftijd 71-72; eerste pogingen tot schrijven en in de journalistiek 72-73; opgenomen in het pagekorps te Sint-Petersburg 75-76; het leven op de school van de pages 76-90, 102-115; bestudeert Duitse literatuur 84-85; correspondeert met zijn broer Alexander 91-94; zijn literatuur als hij op de school van de pages is 91-94; kerkgang en religie 92-

93; begint het volksleven te onderzoeken 97-101; bij de begrafenis van de keizerin-douairière 102-104; bestudeert de geschiedenis 106-107; bestudeert de natuurwetenschappen en andere takken van wetenschap 107-109; belangstelling voor machines 110; enthousiasme voor de opera en voor muziek 110-111; leert landmeten 113-115; eerste kennismaking met revolutionaire literatuur 116-117; is constitutionalist 117; bevordert tot sergeant van het pagekorps en page van de keizer 126; hofleven 126-129; kiest een regiment 137-139; helpt bij het bestrijden van de grote brand te Sint-Petersburg 139-142; wordt officier van de bereden kozakken van de Amoer 142, 145; gesprek met de keizer 145; voordeel uit het verblijf in Siberië 146; arriveert in Irkoetsk en wordt adjudant van generaal Koekjel, de gouverneur van Transbaikalja 147; gaat naar Tsjita en helpt de gouverneur met het veranderen van het systeem van verbanning en het zelfbestuur van gemeenten 147-149; hervormingsplannen op de lange baan geschoven 154-155; zijn reizen in dienst van de regering op de Amoer en haar zijrivieren 158, 160-166; zijn reis als koerier van Irkoetsk naar Sint-Petersburg 165-167; toegevoegd aan de gouverneur-generaal voor kozakkenaangelegenheden van Oost-Siberië 168; op onderzoek in Mantsoerije 168-174; op ontdek-

kingsreis op de Soengari 175-179; onderzoekt de economische omstandigheden van de Oesoeri-kozakken 179; ontdekkingsreizen in en rond Transbaikalja 180; lessen geleerd door het leven in Siberië 181-182; rijp voor het anarchisme 181; met zijn broer in Irkoetsk 182; verlaat de militaire dienst na de opstand van de Poolse ballingen en keert naar Sint-Petersburg terug 186; gaat naar de universiteit 187; ontdekt de principes van de dispositie van de bergen in Noord-Azië 187-189; secretaris van de afdeling fysische geografie van het Russisch Geografisch Genootschap 190; maakt plannen voor een poolexpeditie waarover de minister van Financiën zijn veto uitspreekt 192-194; door het Russisch Geografisch Genootschap naar Finland en Zweden gestuurd om de ijsafzettingen te onderzoeken 194-195; wil een gedegen geografische beschrijving maken van Rusland 195; weigert de positie van secretaris van het Geografisch Genootschap 195; zijn belangstelling wordt gewekt voor het leven van Finse boeren 196-198; keert terug naar Sint-Petersburg 199; laatste bezoek aan zijn vader 214-215; zijn vaders begrafenis 215; zijn eerste bezoek aan West-Europa 217; voegt zich bij de Internationale Arbeidersassociatie te Zürich 221; bezoekt Genève 222; besluit zijn leven te wijden aan de zaak van de revolutie 224;

bezoekt Neuchâtel en de Jura en bekijkt het werk van de Jurafederatie 226-230; is anarchist 230; keert terug naar Sint-Petersburg 235-237; smokkelt verboden boeken en geschriften Rusland binnen 235-237; opnieuw op de universiteit 243; wordt lid van de Tsjaikovskygroepering 244; biedt aan zijn persoonlijke gevoelens opzij te zetten en te werken voor het constitutiona-
lisme 250; zijn voorstel wordt niet geaccepteerd 251; zijn werk in de groep 253, 258; kennismaking en correspondentie met Stepnjak 254-257; praat in vermomming met arbeiders 259-261; neemt de naam Borodin aan 260; ontloopt arrestatie 262-264; een lezing voor het Geografisch Genootschap over ijsformaties in Finland en Rusland 264; zijn arrestatie 265; onderzoek door de openbare aanklager 265, 266-269; gevangen in de vesting van Sint-Petrus en Sint-Paulus 269-270; zijn cel 272; oefent lichaam en geest 272-274; krijgt toestemming om zijn boek over de ijstijd af te maken 275; werkt aan het boek 276-277; leest in de gevangenis 277; routine van het gevangenisleven 278-279; zijn laatste gesprek met zijn broer 280; communicatie tussen de cellen 282-283; krijgt bezoek van groothertog Nicolaas 283-285; zijn gezondheid verslechtert 286; wordt met andere gevangenen overgebracht naar het huis van bewaring 286; wordt zwakker 286-287; over-

gebracht naar het militair hospitaal 287; zijn gezondheidstoestand verbetert 287, 289; bereidt een ontsnapping voor 288-291; ontsnapt 291-294; slaagt erin Engeland te bereiken 296; gaat aan land onder de naam Levasjov en gaat naar Edinburgh 297; besluit in West-Europa te blijven om zich te wijden aan de zaak van het anarchisme 297; schrijft voor 'Nature' en 'The Times' 299; verhuist naar Londen op zoek naar werk 299; wordt gevraagd zijn eigen boeken te recenseren 299; gaat naar Zwitserland 300; sluit zich aan bij de Jurafederatie en vestigt zich in La Chaux-de-Fonds 300; werk voor de zaak van het anarchisme 310-316; gedwongen terug te keren naar Engeland 317; gaat naar Parijs en vormt socialistische groeperingen 317; ontloopt arrestatie 318; ontmoet Toergenjev 319-322; begint met 'Le Révolté' als krant van de Jurafederatie 325; zijn werk aan de krant 325-330; verhuist van Genève naar Clarens, Zwitserland, en helpt Elisée Reclus met zijn 'Geografie' naast zijn anarchistische werk 330; zijn leven in gevaar vanwege zijn veronderstelde relatie met samenzweringen tegen de tsaar 337; verdreven uit Zwitserland 338-339; schrijft in Engeland artikelen over Russische aangelegenheden in de 'Newcastle Chronicle' 339; vestigt zich in Thonon, Frankrijk 340; terug naar Londen 341; socia-

listisch werk in Engeland 341-343; gaat terug naar Thonon 344; constant in de gaten gehouden door spionnen 344-346; door kranten er van beschuldigd de leider te zijn van de beweging te Lyon 348; politie probeert hem in de val te laten lopen 348-349; gearresteerd en naar Lyon gebracht 349; zijn proces en vonnis van vijf jaar gevangenisstraf 350-352; opgesloten in de gevangenis van Lyon 353-355; overgebracht naar de centrale gevangenis van Clairvaux 355; gevangen in Clairvaux 356-362; petitie voor zijn vrijlating en het aanbod boeken te gebruiken 356; zijn vrijlating 373; lezingen over anarchisme in Parijs 375; gaat naar Londen en vestigt zich in Harrow 375-376; verliest zijn broer Alexander 376-378; geboorte van zijn dochter 378; lezingen in Engeland en Schotland over gevangenis en anarchistisch socialisme 379; begint 'Vrijheid', een anarchistisch-communistisch maandblad 382; anarchistische geschriften 382; zijn beschouwingen over distributie en produktie resulteren in een serie artikelen 382-383; doet onderzoek naar en publiceert artikelen over wederzijdse hulp als een natuurwet 383-384; verder onderzoek 384.

Kropotkin, Pjotr Nikolajevits, neef van de schrijver 153.

Kropotkin familie, hun afkomst 28.

La Chaux-de-Fonds, Zwitserland

- 300, 310.
- Landbouw in Finland en andere delen van Rusland 196-197.
- Lavrov, kolonel P. L. 274, 280; zijn krant 'Voorwaarts' 299-300, 319, 321.
- Lefrançais, een vluchteling van de commune, 307, 330.
- Lena, de rivier 180, 183.
- Levasjov, schuilnaam van de schrijver 297, 316, 317, 318.
- Leven aan het hof (Alexander II) 126—129.
- Liberale beweging in Rusland (1857—1862) 118-119; de reactie 119-120; het manifest van de bevrijding uitgevaardigd 121; ernstige reactie na de grote brand van 1862 te Sint-Petersburg 142-143; hervormingen in Siberië 147-149; houding van het Russische volk bij de Poolse Revolutie 150-151; de Poolse opstand, de definitieve afsluiting van een periode van hervormingen in Rusland 153-154; golf van reactionaire gevoelens bereikt Siberië 154; verraad aan de hervormingsbeweging door Alexander II 156; liberale ideeën vallen slecht in officiële kringen in de jaren zeventig 199, 204-205; Karakozovs poging de tsaar te vermoorden en het effect daarvan op de liberale beweging 206-207; positie van de Russische jeugd in de strijd voor meer politieke vrijheid 209; een niet gebruikte mogelijkheid bij de troonsbestijging van Alexander III 338. Zie Constitutionalisme in Rusland, Nihilisme, Revolutionaire bewegingen in Rusland.
- Lijfeigenen, rijkdom afgemeten naar hun aantal 43; harde behandeling 59-61, 63-64, 67; gedwongen huwelijken 60-62, 64; in militaire dienst 62-63; opleiding 64-65; onderdrukking van opstanden 66; dromen van vrijheid 66-67; opstanden 118; vrijmaking besproken en verkregen 118-122; Poolse lijfeigenen tijdens de revolutie van 1863 151-153. Zie Bedienden.
- Lijfeigenschap, de kwade kanten ervan 59-67; kwestie van de afschaffing eist aller aandacht op 118-121; afschaffing gedecreteerd 121-125.
- Literatuur, het onderwijs in 86.
- Locarno, Zwitserland 231.
- Londen, socialisme in L. 341-343, 379, 381.
- Lyon, een industriële crisis 347-348; de schrijver overgebracht naar L. 349; het proces van de schrijver en anarchisten uit L. 350-352; gevangen in L. 353-355, 362.
- Machines 110.
- Maikov, dichter 199.
- Makar, bediende in het gezin Kropotkin 44, 60.
- Maklaj. Zie Mikloecho-Maklaj.
- Malatesta, zijn leven en persoonlijkheid 308, 368.
- Malojaroslavets, het slagveld 53-54.
- Malon, een vluchteling van de Commune 227-228.
- Mantsjoerije, geografisch onderzoek 168-178; autoriteiten argwanend tegen Rusland 176; Chinezen in M. 177. Zie Amoer, het gebied.
- Maria Aleksandrovna, keizerin

- 40, 83, 127; haar karakter en invloed 133, 153; wordt gelovig en komt onder invloed van een geestelijke 202; verlaten door haar echtgenoot en sterft verwaarloosd 334.
- Markt in een Russisch dorp 97-99.
- Martelingen in Russische gevangnissen 207-208.
- Martin, medegevangene van Kropotkin 353-359.
- Marx, Karl 226, 302.
- Masja, dienstmeisje van Kropotkins moeder 67.
- Matvej, bediende in het gezin Kropotkin 33.
- Melikov, Loris, krijgt dictatoriale macht van Alexander II 334-335; als minister van Binnenlandse Zaken spoort hij Alexander aan tot liberale politiek 335; waarschuwt de tsaar tegen aanslagen op zijn leven 335; onthullingen uit postuum gepubliceerde geschriften 338, 376.
- Merghen, Mantsjoerije 173.
- Mezentsov, generaal, hoofd van de Derde Sectie 323; gedood door revolutionairen 333.
- Michael, groothertog, broer van Alexander II 132; helpt Kropotkin bij zijn benoeming in Siberië 142.
- Michael, groothertog, broer van Nicolaas I 29; plaagt de jonge Kropotkin 40; zijn militaire discipline 63.
- Michailov, dichter 149, 204.
- Michailov, Adriaan 209.
- Michel, Louise, haar misdaad, gevangenneming en vrijlating 373; maakt haar toehoorders enthousiast 375.
- Mikloecho-Maklaj, Nikolaj Nikolajevitsj 190-191.
- Militaire dienst in Rusland 62-63.
- Militaire geest, onder Nicolaas I 28-29; in geheel Europa 385.
- Miloetin, Dmitri 167, 199.
- Miloetin, Nicolaas 120, 133; zijn missie teneinde de lijfeigenen te bevrijden in Polen 152-153; als verdacht aangemerkt 199.
- Mirsky, prins 46, 116.
- Mirsky, prinses 116.
- Moncasi, Oliva 325.
- Moeravjov, Michael, naar Litouwen gestuurd tijdens de Poolse revolutie 153; wreedheden tegen Polen 154; verdacht van martelingen 207, 209; een despoot voor de radicalen 209.
- Moeravjov, graaf Nicolaas N., zijn karakter en meningen 146-147; behoedt Koekjel voor gevangenisstraf 155; annexatie van het Amoergebied 158-159; trouwt kolonisten massaal 159; als verdacht aangemerkt 199.
- Monceau-les-Mines, Frankrijk 347.
- Moskou, beschrijving van 23-25; adel in M. 23; viering van het vijfentwintigjarig jubileum van Nicolaas I 39-40; in de jaren zeventig 214-216.
- Mysjkin, een nihilist 322.
- Napoleon I 53-54.
- Napoleon III 143, 151; speelt de rol van een Caesar voor de werkende klasse 374.
- 'Natuur', de krant, Kropotkins bijdragen eraan 298-299.
- Nazimov, generaal 118.
- Nazimov, mevrouw 39, 41.

- 'Negentiende Eeuw', Kropotkin schrijft er artikelen voor 355, 383.
- Netsjajev, revolutionair 244, 271.
- Neuchâtel, Kropotkin bezoekt N. 226; socialisten in N. 227-229.
- 'Newcastle Chronicle', Kropotkin werkt bij de N. C. 339, 344.
- Nicolaas I, viering van vijftwintigjarig jubileum van zijn troonsbestijging 39-40; merkt de jonge Kropotkin op 40; schrijft Kropotkin in bij het pagekorps 41; dwingt de zonen van de adel tot een militaire carrière 41-42, 71; zijn dood 69; perscensuur 71-72; organiseert de Derde Sectie 266.
- Nicolaas, groothertog, broer van Alexander II, gesprek met Kropotkin in de gevangenis 283-285.
- Nihilisme, een revolte tegen tirannie 238-239; niet te verwarren met terrorisme 238; oprechtheid als onderscheidend kenmerk 239-241; enthousiasme ervoor 242; geen revolutionaire beweging 242, 314. Zie Tsjaikovskygroepering, Socialisme, 'To the people'.
- Nikolaj Aleksandrovitj, kroonprins 83, 133.
- Nikolajevsk, Siberië 175.
- Nikolskoje, bevoorrading vanuit N. 49-50; de jaarlijkse tocht er naar toe 51-54; het leven te N. 54-56, 94; de jaarlijkse markt 97-99; na de afschaffing van de lijfeigenschap 123, 197.
- Nizovkin, zijn arrestatie 263.
- Nobiling, dr. 324.
- Nonconformisten uit Rusland 55-56.
- Nonni, de rivier 176.
- Nordenskjöld, baron Nils Adolf Erik 194.
- Nova Zembla (Nova Zjemplja) 192-194.
- Novikov, madame 339.
- Ob, de rivier 165.
- Obo 171
- Ochrana 337.
- Oeljana, Russische verzorgster van de kinderen Kropotkin 26-27, 30-31, 33, 34-36, 59-60.
- Oeroesovo, landgoed van de familie Kropotkin 28.
- Oesoeri, de rivier 158, 159, 162, 175.
- Oesoeri-kozakken. Zie Kozakken.
- Oesoltzev, Th., astronoom 175, 177.
- Oetin, Nicolaas 223, 225.
- Olga, madame 223.
- Olokma, de rivier 180.
- Onderwijs in Rusland, een opleving 83; invloed van de geestelijkheid 202-203; beperkingen in de jaren zeventig 203; strijd van vrouwen voor hoger onderwijs 210-212. Onderwijs in de natuurwetenschappen 87. Zie 'To the people'.
- Onon, de rivier 175.
- Opera, de Italiaanse 110-111, 206; de Russische 206.
- Orografie van Azië 299.
- Owenisme 316.
- Pagekorps, Kropotkin treedt in 71, 75; zijn organisatie 75; veranderingen in het karakter van de school 76; de kolonel en zijn leerlingen 76-78; verandering op school 79-82;

- onderwijs er bij 83-90, 102-109; de nieuwe hoofdonderwijzer 102; assisteert bij de begrafenis van de keizerindouairière 102-104; streken van de leerlingen 104-105; militaire manoeuvres 112-113; landmeting 113-114; plichten van de pages 126-127; promotie tot officieren 137-138; bij de grote brand van 1862 139-141.
- Parijs, opleving van de socialistische beweging na de onderdrukking van de Commune 317-318; een anarchistische stroming ontstaat 347; een levendige socialistische en anarchistische beweging in 1886 375.
- 'Paroles d'un Révolté' ('De woorden van een rebel') 329, 382.
- Pasen in Rusland 47-48.
- Passanante, probeert de Italiaanse koning te vermoorden 325.
- Pauline (Polja), dienstmeisje bij de familie Kropotkin 63-64.
- Pavlov, N.M. 73.
- Pedasjenko, kolonel 147-148.
- Perovskaja, Sophie 244; haar persoonlijkheid 253-254; haar arrestatie 262.
- Petermann, geograaf 189.
- Petershof, Rusland 112.
- Pindy, vluchteling van de Commune 227-228, 307-308, 310.
- Pisarev, zijn gevangenneming 204.
- Poengaharjoe 194.
- Poesjkin, Alexander, zijn 'Jevgeny Onjegin' 72.
- Polakov, bioloog 180; een aan hem geadresseerde brief veroorzaakt zijn arrestatie 265, 268-269; ontmoet Kropotkin in Genève in 1878 269, 277, 280.
- Polen, het begin van de revolutie in 1863 142-143; de opstand 150-152; fout van de revolutionairen om de lijfeigenen niet vrij te maken 151-152; rampzalige gevolgen van de opstand 153-154; grenssmokkel 235-236.
- Politieke economie, belangstelling van de Russen ervoor 94.
- Polja. Zie Pauline.
- Polozjenie (wet tot vrijmaking van de lijfeigenen) 122. Zie Lijfeigenen.
- Poolse bannelingen, hun opstand 183-186.
- Potapov, generaal, zijn wreedheid en corruptie 201.
- Pouget, anarchist 373.
- Poulain, M., aangenomen als huisleraar in het gezin Kropotkin 33; zijn methoden 33-34, 36, 54; in Nikolskoje 55; zijn opvattingen over de revolutie 56; ontslagen 58.
- Praskovja, bediende bij de familie Kropotkin 95.
- Priesterschap in Rusland, houding ten opzichte van scholen 202-203.
- Prjevalsky, ontdekkingsreiziger en jager 191-192, 299.
- Proces te Lyon 350-352.
- Pumpelly, Rafaël 182.
- Reclus, Elie 373-375.
- Reclus, Elisée, zijn persoonlijkheid 307, 313; publiceert artikelen van Kropotkin onder de titel 'Paroles d'un Révolté' 329, 382; zijn werk aan 'Le Révolté' 329; nodigt Kropotkin uit hem te helpen met zijn

- 'Geografie' 330, 349, 368; zijn vriendschap met zijn broer Elie 373; zijn jeugd 373-374; sluit zich aan bij de Commune 374.
- Renan, Ernest 356.
- Repninsky, generaal 56.
- 'Révolte, La' 382.
- 'Révolté, Le', het ontstaan ervan 325; het doel ervan 326-327; het uitgeven van de krant en het proeflezen 327; moeilijkheden bij het zoeken van een drukker 327-328; begint een eigen drukkerij 328; verspreiding in Frankrijk 329, 347, 340, 344, 366; de bijnaam ervan misleidt de Russische ambassade 370; vervolgd wegens antimilitaristische propaganda en gedwongen zijn naam te veranderen 382.
- Revolutie, de komende sociale 385. Zie Anarchisme, Communisme, Revolutionaire bewegingen in Rusland, Socialisme.
- Revolutionaire bewegingen in Rusland van 1857—1861 116-118, 122-123, 132; in 1862 142-144; de niet-succesvolle organisatie van Netsjajev 244; de Tsjaikovskygroepering 244; 'de dolle zomer' van 1875 282; gewapende strijd vervangt socialistische propaganda 297, 331-336; de Uitvoerende Commissie 334-335, 338; een compromis tussen Ignatjev en de Uitvoerende Commissie 345. Zie Anarchisme, Communisme, Liberale beweging in Rusland, Nihilisme, Socialisme, Tsjaikovskygroepering.
- Rinke, een lid van de Jurafederatie 309, 316.
- Rjazan, een landgoed van de familie Kropotkin 58, 64.
- Rogatsjov, een revolutionair 256.
- Rusland, het landschap en klimaat vergeleken met West-Europa 217.
- Russisch Geografisch Genootschap, enkele leden ervan 190-192; belangstelling voor een poolexpeditie 192-193; benoemt een commissie om een plan op te stellen voor een expeditie 193; het rapport van de commissie 193; plannen voor een expeditie onder leiding van Kropotkin worden getroffen door een veto van de minister van Financiën 193-194; Kropotkin naar Finland en Zweden gestuurd om de ijsafzettingen te bestuderen 194; Kropotkin de functie van secretaris aangeboden, wat hij weigert 195; Kropotkins lezing over zijn expeditie naar Finland 264.
- Russisch-Turkse oorlog 323.
- Rysokov, zijn aandeel in de moord op Alexander II 336.
- Saint-Imier, Zwitserland 310; rode vlaggen 311.
- Saint-simonisme 316.
- Sajans 180.
- Sansaux, madame 340, 344-345.
- Saratov, Rusland 143.
- Sasja, de dokter 64-65.
- Saveliev, Anton 124-125.
- Schlüsselburg, Rusland 345.
- Schmidt, Frederich 194, 264.
- School. Zie Pagekorps.
- Schwitzguébel, Adhémar, ontmoeting met Kropotkin 229; zijn persoonlijkheid 306, 310; gedwongen uit de anarchist-

- sche beweging te stappen 325.
- Sebastopol 68-70.
- Semjonova, actrice 29.
- Serdoekov, vormt een socialistische groepering van technici 258; loopt gevaar gearresteerd te worden 263; gevangenschap, vrijlating en zelfmoord 283.
- Sergej. Zie Kravtsjinsky.
- Siberië, algemene beschrijving 146; de hervormingsbeweging 147-149; de reactionaire beweging 154-157; een reis in de herfst 165-166; een reis in de winter 168; het bestuur ervan 179; onderzoekingen 180. Zie Amoer, het gebied, Transbaikalja.
- Sidorov, een Siberisch koopman en gouddelver 192.
- Sint-Petersburg, de grote brand van 1862 139-142; het officiële leven in de jaren zeventig 199-203; het intellectuele leven in de jaren zeventig 204-205.
- Sint-Petrus en Sint-Paulus vesting. Zie Vesting van Sint-Petrus en Sint-Paulus.
- Sjevertsov, zoöloog, heeft een hekel aan schrijven 190, 383.
- Sjlka, de rivier, navigatie van aak op de rivier 160; landschap rond de rivier 161, 163, 165, 175.
- Sjoebin, procureur 287.
- Sjoevalov, graaf 130; zijn invloed op de tsaar 199-201; benoemd tot ambassadeur in Engeland 201, 207.
- Skobelev, generaal Michael 338.
- Smirnov, Nikolaj Pavlovitsj, Russische gouverneur van de familie Kropotkin 33, 35, 36, 57-59; vormt Kropotkins literaire smaak 71-73.
- Smokkelen over de Poolse grens 235-237.
- Sociaal-democraten, hun ontstaan 301-302; vijandig tegenover de revolutionaire geest 304-305; hun poging de gehele arbeidersbeweging te controleren 316.
- Socialisme, in 1840—1848 218; de beweging volkomen te gronde gericht 219; opnieuw opgeleefd 219; het werk van de Internationale Arbeidersassociatie 219-221, 223-225; de literatuur ervan 222, 258, 325-327; opofferingen van de arbeiders voor het socialisme 323-324; hulp van ontwikkelde mensen nodig 224; noodzaak van revoluties 232-234; het belang van duidelijk omlijnde doelen 233-234; de Tsjaikovskygroepering 244-247; een massale stroming in de richting van het socialisme 246; vervolgingen door de Russische politie 247-248; het leven van de tsaar beschermd door socialisten 251-252; Stepnjaks propaganda 255-257; propaganda door persoonlijk contact 257; propaganda door pamfletten 258; werk onder de technici 258-259; propaganda onder de stadsarbeiders 259-261; talloze arrestaties onder de propagandisten 262-264; 'de dulle zomer' 282; socialistische kranten aan het eind van de jaren zeventig 304-305; proces tegen en vonnis van honderddrieënnegentig Russische socialisten 323; het verlangen naar hulp door men-

- sen groter dan hulp door geld 328; in Engeland 341-342; een levendige beweging in Parijs in 1886 375; de beweging in Engeland in volle gang 379-381, 384; de ware maat van de diepgang en indringendheid van de socialistische ideeën 384.
- Zie Anarchisme, Communisme, Internationale Arbeidersassociatie, Nihilisme, Revolutie, Revolutionaire bewegingen in Rusland, 'To the people', Tsjaikovskygroepering.
- Soechonin, kapitein 83.
- Soedejkin, kolonel 344.
- Soelima, Jekaterina. Zie Kropotkin, prinses.
- Soengari, de rivier 162; ontdekkingsreis erop 175-178.
- Soevorov, prins, gouverneur-generaal van Sint-Petersburg 141.
- Sokolov, socialist 309.
- Solovjov, zijn poging de tsaar te vermoorden 334.
- Spanje, het werk van de Internationale Arbeidersassociatie 221; de dreiging van de socialisten wendt een clericale, reactionaire beleidslijn af 304.
- Spencer, Herbert 356, 375.
- Spichiger, zijn persoonlijkheid 306, 310; uit Zwitserland gezet 325.
- Spionnen, Kropotkins huis belaagd door Russische spionnen 344-345, 348-349; hun karakter snel ontdekt 363-364; een Russische agent in Genève 363; een spion in Clarens 364; een amusant rapport van een Franse spion 364-366; een vrouwelijke spion 365-366; een spion verraden door een kandelaar 366-367; ze verraden zichzelf bijna altijd 367; een Russische spion in Londen verradt zich door zijn conversatie 367-368; een onechte anarchistische krant en de uitgever ervan 368-369; twee Russische spionnen in Clairvaux 369-371; een Duitse spion bezoekt Clairvaux 371; kwaad gesticht door spionagesysteem 371-372.
- Staraja Konjoesjennaja. Zie Oude Adjudantenkwartier.
- Stasova, juffrouw 213.
- Stepnjak. Zie Kravtsjinsky, Sergej.
- Strijd om het bestaan 383-384.
- Swinburne, Algernon Charles 356.
- Szamorowicz, leider van de opstand van de Poolse bannelingen 186.
- Tambov, landgoed van de familie Kropotkin 124, 249-250, 264.
- Taroetino, Rusland 54.
- Terrorisme. Zie Nihilisme, Revolutionaire bewegingen in Rusland, Uitvoerende Commissie.
- Thonon, Frankrijk 340-341, 349.
- Tichon, bediende bij de familie Kropotkin 35, 44.
- 'Times, the' Kropotkin schrijft ervoor 299, 349.
- Timofejev, generaal 32.
- 'To the people' (Naar het volk), het wachtwoord en de beweging 242, 246, 253-254, 256-261; de 'dolle zomer' 282. Zie Nihilisme, Socialisme, Tsjaikovskygroepering.
- 'Tho the Young' (Aan de jeugd), Kropotkins oproep 330.
- Toergenjev, zijn 'Moemoe' 64, 72, 119; zijn 'Rook' 205; zijn

- ‘Vaders en Zonen’ 238, 320-321; zijn portret van de nihilist Bazarov 241, 320; zijn literaire diensten 319; zijn persoonlijkheid 319; over het verschil van opvatting over bepaalde dingen tussen Russen en andere volken 319-320; zijn romans 321; houding van nihilisten tegenover hem 321; over Bazarov 321; zijn ‘Nieuw Land’ 321; overweegt Alexander III te vragen Rusland een grondwet te geven 322.
- Toerkestan 190-191.
- Tolstoj, Leo, zijn ‘Oorlog en Vrede’ 181, 239.
- Tom, de rivier 166.
- Traktementen, Kropotkin ontvangt ze en geeft ze weer terug 339-340.
- Transbaikalja, hervormingen 147-149; einde van de hervormingen 154-157; zoekt handel met Midden-Amoer 169; ontdekking van een doorgang naar de goudmijnen van de provincie Jakoetsk 180.
- Trepov, generaal, hoofd van de politie van Sint-Petersburg 129-130; een van de werkelijke heersers in Rusland 199-200; zijn corruptie 201; geeft een klap aan de gevangene Bogoloebov en geeft orders hem af te ranselen 324; beschoten en gewond door Vera Zasoelitsj 324.
- Tsjaikovsky, Nikolaj 155, 216; vriendschap met Kropotkin 244; tweemaal gearresteerd 248, 263, 267; in Londen 342, 376.
- Tsjaikovskygroepering, de, organisatie ervan 244; oorspronkelijk gevormd met zelf-ontwikkeling als doel 244; de groei 244-245; verspreidt boeken onder studenten 244-245; wordt een centrum van socialistische propaganda en krijgt bindingen met arbeiders 245-247; lidmaatschap ervan 245, 247-248; interne eensgezindheid 253; de plaats van de bijeenkomsten 253; de vrouwelijke leden 253-254; de bijeenkomsten 258-259; de arrestatie van het grootste gedeelte van de leden 262-263; voor de continuering van het werk gebruikte methoden 264. Zie Nihilisme, Socialisme, ‘To the people’.
- Turkije, oorlog met Rusland 323.
- Uitvoerende Commissie, verklaart de oorlog aan het absolutisme 334; doet een poging het Winterpaleis op te blazen 334; een nieuwe samenzwering 335; een compromis met Ignatjev 345.
- Universiteiten in Rusland, wanordelijkheden 132.
- Varlin 227-228.
- Verviers, België 230.
- Vesting van Sint-Petrus en Sint-Paulus, Kropotkin erin opgesloten 269-285; zijn verschrikkelijke geschiedenis 271; Kropotkins cel 272; het dagelijks leven 278-279.
- Vitim, de rivier 180.
- Vladimir, groothertog 337.
- Vojnaralsky, revolutionair 257, 265.
- Vrouwen uit Rusland, hun hogere opleiding 210-213; leden van de Tsjaikovskygroepering 253-254; het werk van rijke

- meisjes onder de armen 257.
- Wederzijdse hulp, een natuurwet 383.
- Werner, lid van de Jurafederatie 229-230.
- Wetenschap, het plezier van ontdekkingen erin 188-189, 197.
- Wielepolsky, markies 143.
- Wilhelm I van Duitsland 338.
- Winkler, kolonel 83.
- Witte Herberg 100-101.
- Witte Zee 192.
- Zasoelitsj, Vera 201; verwondt generaal Trepov 324; haar proces en vrijspraak 324; gevolgen van haar daad 324-325.
- Zetter uit Rusland 328-329.
- Zeven Doodzonden 161.
- Zjdanov, senator 143-144.
- Zjeltoechin, generaal, directeur van het pagekorps 76, 102.
- Zjemstvos (provinciale zelfbesturen), het ontstaan 154; belemmerd door de centrale regering 248-249.
- Zjoekovsky, Nicolaas 225; zijn persoonlijkheid 309.
- Zondagsscholen in Rusland 132-133, 144.
- Zuinigheid en extravagantie in het Russische leven 45-47.
- Zürich, studentes in Z. 211-212, 217; vol met Russische studenten 217; Kropotkins bezoek 221.
- Zweden, Kropotkin bezoekt het 194.
- Zwitserland, uitzetting van revolutionaire vluchtelingen 338-339; houding van de middenklasse ten opzichte van het socialisme 381.

Peter Kropotkin (1842-1921) was een van de belangrijkste figuren van het 19de-eeuwse anarchisme. Hij had een internationale faam en hij werd erkend als de leidende theoreticus van het anarchisme. Hij beïnvloedde de hele arbeidersbeweging van zijn tijd door zijn pamfletten en redevoeringen en schreef zelfs voor de Encyclopaedia Britannica het artikel over anarchisme. 'Memoires van een revolutionair' is Kropotkins bekendste boek en een van de klassieken van de revolutionaire literatuur. Peter Kropotkin beantwoordde in geen enkel opzicht aan het beeld dat men zich over het algemeen van de anarchist vormt. Hij werd niet in een proletarisch gezin geboren, maar hij was van prinselijke bloede; zijn overtuiging was niet het gevolg van bittere persoonlijke ervaringen met de hogere klassen, maar de tsaar vond dat hij er zo goed uitzag dat hij hem tot een van zijn pages maakte en hem daarna diverse diplomatieke functies liet vervullen. Verre van een door fanatisme verblinde 'bommengooier' te zijn, was hij een opvallend zachtaardig en innemend man, die zich op een vlotte manier bewoog in de kringen van de culturele elite van zijn tijd. Hij kreeg een leerstoel aangeboden aan de universiteit van Cambridge, hij was gastdocent in Harvard en doceerde Russische literatuur aan het Lowell Institute. In 'Memoires van een revolutionair' schildert Kropotkin ons het dagelijks leven van de super-geprivilegieerden in het Rusland van vóór de revolutie (50 bedienden voor een familie van 12!), het rijpen van de revolutionaire ideeën en bewegingen, en het Europa waarin een nieuwe sociale orde ontstond.